

MANUSAMHITA.

CHAPTER II.

EDITED

WITH NOTES AND TRANSLATIONS

BY

BIDHUBHUSHAN GOSWAMI, M. A.,

SENIOR PROFESSOR OF SANSKRIT LITERATURE,

GOVT. COLLEGE, DACCA.

AND

BASANTAKUMAR RAY, M. A. B. L.

SOMETIME PROFESSOR, JAGANNATH COLLEGE,

DACCA.

2
9

KEDARNATH BOSE, B. A.

28-4 AKHIL MISTRY'S LANE, CALCUTTA.

1910.

PRINTED BY S. BHATTACHARYYA, AT THE BUCKLAND PRESS.
28, BAITAKHANA ROAD—CALCUTTA.

SL NO. 075872

3051
COMPUTERISED

C1404

इतायाध्यायस्य विषयानुक्रमकथनम् ।

श्रीकाः

विषयाः

1	धर्मस्य लक्षणकथनम् ।
2—3	कामस्य अपरिहार्यता ।
4	कर्म्मणः काममूलता ।
5	फलामिसम्भिरादित्येन कर्म्मकरणान् सङ्ख्यसिद्धिः ।
6	धर्मस्य प्रमाणनिरूपणम् ।
7	मनोः सर्वज्ञत्वम् तदुक्तधर्मस्य सर्ववेदसारभूतत्वम् ।
8	वेदं प्रमाणोक्तस्य धर्मकरणोपदेशः ।
9	श्रौतस्मार्तधर्मावरणस्य प्रशंसा ।
10	श्रुतेः स्मृतेश्च संज्ञानिरूपणम् ।
11	अतिस्मृत्यवमानिनः कर्म्मण्यनधिकारः ।
12	वेदमूलतैव प्रमाणम् न स्मृतिश्रीलादि ।
13	धर्मो अधिकारिणः । धर्मो श्रुतेः प्रामाण्यम् ।
14	श्रुतिर्हि धर्मनिरूपणम् ।
15	तत्र दृष्टान्तः ।
16	मानवधर्मो अधिकारिनिर्देशः ।
17	ब्रह्मावर्तदेशनिरूपणम् ।
18	ब्रह्मावर्तवासिनां सुतां चाचार एव सदाचारमन्वेन सञ्च्यते ।
19	ब्रह्मविद्देशनिरूपणम्
20	पूर्वोक्तदेशवासिब्राह्मणान् चाचारविधीपदेशः ।

श्रीका:

विषया:

21	मध्यदेशनिर्दपचम् ।
22	चार्यावर्तनिर्दपचम् ।
23	अग्निपदेशनिर्दपचम् ।
24	विज्ञानं प्रति उक्तदेशसमूहसमाश्रयोपदेशः ।
25	वर्णस्य प्रतिकारचोलेखपूर्वकं वर्णधर्मं कथनप्रस्ताव
26	वैदिकसंस्कारकरचोपदेशः ।
27	वैदिकगार्भिकपापनाशोपायकथनम् ।
28	शरीरस्य ब्रह्मप्राप्तियोग्यतीपायकथनम् ।
29	जातकर्म्मणः कर्त्तव्यता ।
30	नामकरणसंस्कारविधिः ।
31—33	नामकरणप्रकारोपदेशः ।
34	मित्र्यामित्रं चक्षुःप्राशनम् ।
35	चूडाकर्म्मविधिः ।
36	विज्ञाते हपनयनविधिः ।
37—38	मुष्यग्रीवकालनिर्दपचम् ।
39	यत ऊर्ध्वं विज्ञानां ब्राह्मणम् ।
40	ब्राह्मणां वैयता ।
41	ब्रह्मचारिणां चर्मा ।
42—43	„ भिक्षुता ।
44	„ उपवीतम् ।
45	„ दण्डः ।
46—47	„ दण्डप्रमाणम् ।
48	„ भैक्ष्यपरचम् ।
49—50	„ भैक्ष्याहरणप्रकारः ।
51—55	„ भोजनप्रकारम् ।

श्लोकाः

विषयाः

56	...	७१	उच्छिष्टप्रदानविधिः
57	...	८६	वतिभोजनमिन्द्रा ।
58—62	...	८८	उपसर्जनप्रकारोपदेशः ।
63	उपवीतयाद्विधः अवस्थाभेदेन भिन्नसंज्ञाकथनम्
64	भयमेकललादीनां पुनर्यज्ञोपदेशः ।
65	केशान्ताख्यसंस्कारकथनम् ।
66	स्त्रीणां जातकर्मादिविधिः ।
67	स्त्रीणां संस्कारः ।
68	उपनयनविधेरुपसंहारः ।
69	श्रीवाचाराद्विधिवत् ब्रह्मचारिव्रतम् ।
70	अध्ययनार्थं प्रवृत्तस्य उपवेशनादिविधिः ।
71—72	अध्ययनारम्भे प्रथमः ।
73	„ गुरोर्वाक्यम् ।
74	„ प्रथमविधिः ।
75	ओङ्कारोच्चारणाधिकारः ।
76—77	ओङ्कारोत्पत्तिः ।
78—84	प्रथममाह्वानम् ।
84—87	ओङ्कारसङ्कितगायत्रीजपप्रशंसा ।
88	इन्द्रियसंयमोपदेशः ।
89—92	एकादशीन्द्रियनिरूपणम् ।
93—95	इन्द्रियसंयमप्रशंसा ।
96	इन्द्रियसंयमोपायः ।
97	विषयसेविनः दोषकथनम् ।
98	जिठेन्द्रियसंयमम् ।
99	एकलोपि इन्द्रियस्य असंयमी संयमानामावः ।

श्रीकाः

विषयाः

100	पुरुषार्थसाधनोपायकवचनम् ।
101 - 104	सम्मानुष्ठानविधिः ।
105 - 106	अनध्यायकाले उपनिषेधाभावः ।
107	स्वाध्यायपाठस्य फलम् ।
108	ब्रह्मचारिणः गुरुकुले समिदाहरणभिक्षासंग्रहादि विधिः ।
109	अध्ययनयोग्यतानिरूपणम् ।
110 - 111	अपूटेन उपदेशकरवदोषः ।
112	अध्यापनानुष्ठाननिर्देशः ।
113 - 115	अपात्रे विद्यादाननिषेधः ।
116	दातुरज्ञानपूर्वं विद्यायच्छ यं निन्द्यम् ।
117	बहुजनसमवाये विद्यादातुरेव अये अभिवादनम् ।
118	संयतजनस्य प्रशंसा ।
119 - 120	विद्यावधौहृद्भ्यः सम्मानप्रदर्शनम् ।
121	अभिवादिनः प्रशंसा ।
121 - 124	अभिवादनकालीननामधेयादुच्चारणविधिः ।
125	प्रत्यभिवादनविधिः ।
126	प्रत्यभिवादनानभिज्ञस्य अभिवादननिषेधः ।
127	कुशलप्रश्नविधिः ।
128 - 133	सम्भाषणाभिवादनगरीयस्त्वविधिः ।
134 - 135	ज्येष्ठकनिष्ठनिर्णयः ।
136 - 137	ज्येष्ठत्वद्विगुणनिर्णयः ।
138 - 139	ज्येष्ठत्वनिरूपणम् ।
140	आचार्यसंज्ञाकवचनम् ।
141	उपाध्यायसंज्ञा कवचनम् ।

श्लोकाः	विषयाः
142 ...	गुरुसंज्ञाकरणम् ।
143 ...	श्रुतिव्यसंज्ञानिरूपणम् ।
144 ...	वेदस्य दातुः अङ्गीकृत्यम् ।
145 ...	उपाध्यायाचार्यपितृमातृणां क्रमश्चः श्रेष्ठत्वम् ।
146 ...	जनकाचार्ययोर्मध्ये आचार्यः पूज्यतरः ।
147 ...	जननस्य पश्यसामान्यत्वम् ।
148 ...	ब्रह्मजननः श्रेष्ठत्वम् ।
149 ...	वेदप्रदमात्रस्य गुरुत्वम् ।
150 ...	उपनयनप्रदस्य वेदाध्यापकस्य च कनिष्ठत्वेऽपि पित्रत्वम् ।
151 - 152 ...	उक्ताद्यैः दृष्टान्तः ।
153 - 154 ...	ज्ञानेनैव श्रेष्ठत्वम् न वयसा ।
154 ...	वर्णानां ज्येष्ठत्वे कारणानि ।
155 - 158 ...	अज्ञानस्य निन्दा ।
159 ...	गुरोः शिष्यं प्रति सदयव्यवहारोपदेशः ।
160 ...	न केवलं गुरोः पुरुषमात्रस्यैव वाक्यमः संयमः विहितः ।
161 ...	सर्वान् प्रति सदुत्तोपदेशः ।
162 ...	ब्राह्मणः सन्मानं नेच्छेत् ।
163 ...	अवज्ञातस्य ब्राह्मणस्य सुखम् ।
164 ...	गुरुकुले वासविधिरुपसंहारः ।
165 ...	सब्रतिन वेदः अधिगम्यः ।
166 ...	सदा वेदाभ्यासः कर्तव्यः ।
167 ...	वेदाध्ययनं तपस्वा ।
168 ...	वेदं वध्यं विद्या ब्राह्मणराज्येऽनुनिन्द्या ।
169 ...	विविधं जन्म ।
170 ...	वितीक्ष्यन्तानि मातापितृनिर्गुणत्वम् ।

श्लोकाः

विषयाः

171	वेदप्रमाणात् आचार्यः पिता गौतमः ।
172	द्वितीयजन्मनः प्राक् वेदोच्चारणनिषेधः ।
173	द्वितीयजन्मनः परं व्रतस्य वेदस्य च गृह्यम् ।
174	व्रतकालेऽपि स्तवर्णविहितसूत्रादिधारणम् ।
175	ब्रह्मचारिणः नियमवर्णनप्रस्तावः ।
176	तर्पणदेवाह्वनसमिदाहरणानि ।
177	मधुमांसादिवर्जनम् ।
178	अभ्यञ्जनादिवर्जनम् ।
179	अचक्रीडादिवर्जनम् ।
180	रेतःस्रवणनिषेधः ।
181	अकामतो रेतःसिकस्य प्रायश्चित्तम् ।
182	आचार्यार्थे जल-पुण्यादिसंग्रहः ।
183	भिषागृह्ययोग्यपावनिरूपणम् ।
184 - 185	भिषागृह्यार्हस्थानविशेषनिरूपणम् ।
186	काष्ठाहरणं चातपे स्थापनञ्च ।
187	सप्तरात्रं भिषाकरणप्रायश्चित्तम् ।
188	भैक्षभोजनप्रशंसा ।
189	एकस्य अन्नभोजनव्यवस्था ।
190	एकाग्रग्रहणं ब्राह्मणस्यैव नान्यस्य ।
191	गुरुणा अपचोदितोऽपि पठेत् ।
192 - 204	गुरोः समीपे अवस्थानप्रकारः ।
205	गुरोर्गुरुसन्निधाने व्यवहारनियमः ।
206	हितं उपदिशामु अन्येषु गुरुवद्व्यवहारः ।
207 - 209	गुरुपुत्रादिषु कर्तव्यता ।
210—217	गुरुपत्नीषु व्यवहारः ।

श्लोकाः	विषयाः
218 ...	शुश्रूषा एव विद्याधिगमहेतुः ।
219 - 221 ...	ब्रह्मचारिणो निद्राविधिः ।
222 ...	सन्ध्योपासनीपदेशः ।
223 ...	स्त्रीशूद्राणां साधुकर्म्मणः अनुकरणम् ।
224 ...	पुरुषार्थस्य श्रेयसः निर्णयः ।
225 - 226 ...	आचार्यजनकजननीमातृणां सम्माननम् ।
227 ...	मातापितोः कृष्णशोधस्य असाध्यत्वम् ।
228 - 237 ...	उक्तानां वयाणां पुजाफलादि ।
238 - 240 ...	ब्राह्मणेतरान् वर्णादपि विद्यान्तरादियच्छणम् ।
241 ...	अब्राह्मणगुरौ शुश्रूषाप्रकारः ।
242 ...	नैष्ठिकब्रह्मचारिणां अब्राह्मणे गुरौ अवेदशे ब्राह्मण- गुरौ च वासनिषेधः ।
243 ...	नैष्ठिकब्रह्मचारिणः गुरुकुले आजीवनं वासविधिः ।
244 ...	तस्य फलकीर्तनम् ।
245 ...	उपकुर्वाणस्य ब्रह्मचारिणः गार्हस्थ्यश्रमवृत्त्यर्थं समावर्तनकालीनछानान् पूर्व गुरवे दान- निषेधः ।
246 ...	उपकुर्वाणस्य गुरवे चेष्टादिदानविधिः ।
247 ...	नैष्ठिकस्य गुरोरभावे गुरुपुत्रादिशुश्रूषाविधिनिर्णयः ।
248 ...	तदभावे गुरुस्थापितस्य अग्नेः शुश्रूषा ।
249 ...	नैष्ठिकब्रह्मचारिणी मरणान्ते ब्रह्मप्राप्तिः ।

Note. - उपसंहारश्लोके नैष्ठिकस्य ब्रह्मचारिणो ब्रह्मप्राप्तिलोपदेशान् नैष्ठिको
अवेत् ब्रह्मो सत्यामित्युपदेश इति । (Vide कान्दोस्य भाष्यम्)

मानवधर्मशास्त्रस्य विवरणम्

परमात्मा हि ब्रह्मापरनामधेयहिरण्यगर्भरूपेणावस्थितः पश्चात् स्वदेहं द्विधा चकार
अर्द्धेन पुरुषः अर्द्धेन नारी च बभूव । तस्यां नार्थ्यां मैथुनधर्मेण स विराडितिसंज्ञितं
पुरुषं जनयामास । विराडपि पुरुषो भगवानेव । स स्वयं विराट् पुरुषः मनुं सर्वं
लोकस्य सृष्टारं जनयामास । मनुश्च मरीच्यविप्रभृतीन् दश प्रजापतीन् जनयामास ।
ते च प्रजापतयः देवान् देवतानानि यक्षादींश्च जनयामासुः । तस्मात् मनुर्हि भगवान्
देवतानां प्रजापतीनां च आदिभूतः हिरण्यगर्भात्मकः स्वयं भगवान् अवताररूपीति
विनिर्णयः ।

तेनच मनुना स्वाश्रयेन इदं शास्त्रं कृतं तत्पुत्रेण भृगुणाच प्रजापतिना मुनिभ्यः
उक्तम् ततश्च जगति प्रकाशं गतम् शिष्यपरम्परया । आदौ एतच्छास्त्रं लक्षश्लोकात्मकं
ततः द्वादशसहस्रात्मकं ततः अष्टसाहस्रसमन्वितं ततश्चतुःसहस्रश्लोकात्मकं संचिमे
कृतम् ।

तस्य प्रथमाध्याये - जगतः समुत्पत्तिः । द्वितीये - संस्कारविधिः व्रतचर्या स्नान-
विधिः । तृतीये - विवाहः, विवाहानां लक्षणं महायज्ञविधानं श्राद्धकल्पः । चतुर्थाध्याये
- व्रतानां लक्षणं स्नातकव्रतानि भत्याभत्यानिर्णय-शौचद्रव्यशुद्धिः । पञ्चमे - स्त्रीणां
धर्मः, षष्ठे - वानप्रस्थधर्मः सन्यासधर्मः । सप्तमे - वृत्तिधर्मः । अष्टमे -
व्यवहारदर्शनम् । नवमे - स्त्रीपुंसयोर्धर्मः दायविभागः द्यूतविधानम् कण्टकयोधनं
वैश्यादयोर्धर्मश्च । दशमे - सहरजातीनां उत्पत्तिः आपद्धर्मः । एकादशे -
प्रायश्चित्तम् । द्वादशे - युभायुभक्त्यर्जनितिविधजन्मात्मज्ञानकर्तव्यां गुणदोषौ ।
अनुबन्धमन्यदपि बहु निर्णीतम् ।

द्वितीयोऽध्यायः

विद्वद्भिः सेवितः सद्भिर्नित्यमद्वेषरागिभिः ।

हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तन्निबोधत ॥ १ ॥

PROSE.—अद्वेषरागिभिः सद्भिः विद्वद्भिः नित्यं सेवितः हृदयेन अभ्यनुज्ञातः यो धर्मः तं निबोधत ॥ १ ॥

A. B. About the different constructions of the sloka vide elucidation.

EXPLANATION.—ब्रह्मज्ञानसर्व परमधर्मः । प्रथमाध्याये सृष्टिवर्णनव्यप-
देशेन ब्रह्मज्ञानाख्यं परमधर्मं मुक्ता तस्य अङ्गीभूतं धर्मं ज्ञातकर्म-दानादिरूपं वक्तुं
द्वितीयादयो अध्यायाः आरभ्यन्ते । धर्मलक्षणमज्ञात्वा धर्मो नैव ज्ञायते इति हेतो
रस्मिन् श्लोके धर्मलक्षणमाह विद्वद्भिरिति । अद्वेषरागिभिः द्वेषः विषयेषु द्वेषस्त्ववृत्तिः
रागश्च विषयेषु आसक्तिरनुरागो वा तौ द्वेषरागौ विद्येते येषां ते द्वेषरागिणः न द्वेष-
रागिणः अद्वेषरागिणः नञ्समाप्तः । तेः सद्भिः धार्मिकैः नित्यं सततं सेवितः अनुष्ठितः
हृदयेन मनसा करणेन अभ्यनुज्ञातः आनुकूल्येन प्रीतिजनकतया ज्ञातः अवगतः यो
धर्मः अनुष्ठानात्मकः तं धर्मं निबोधत जानीत यूयं इति शेषः । अस्मिन् श्लोके वेद-
विद्भिः हृदयेन अभ्यनुज्ञातः इति पदवचं प्राधान्येन धर्मलक्षणं निरूपयति तदर्थमहणे
यवः कर्तव्य इति । लक्षणप्रकारस्तु वेदविद्भिः हृदयेन अभ्यनुज्ञातः यः सः धर्मः ।
तं निबोधत इति । वेदविद्भिः ज्ञातः अर्थात् वेदात् ज्ञातः ज्ञातुं शक्य इत्यर्थः । हृदयेन
अभ्यनुज्ञातः यो वेदज्ञानां हृदयं प्रीणाति अतः यो लोकानां ऐहिकपारलौकिकसङ्कलं
करोति इत्यर्थः । तस्मात् यो वेदेन उक्तः भङ्गलकरश्च स धर्म इति लक्षणं उक्तं भवति ।
अनेन लक्षणेन धर्मं ज्ञात्वा वक्ष्यमाणश्लोकमूहोक्तप्रकारेण धर्मं चरत यूयमिति
निष्कर्षः ॥ १ ॥

ELUCIDATION.—This sloka has been construed by others
in a different way. We stick to the commentary of Kulluka.
विद्वद्भिः is regarded by some as the subject of सेवितः, and सद्भिः as
the subject of अभ्यनुज्ञातः. It is for this reason that Sir W.

Jones and others translated “revered or followed by the learned in the vedas” (বিদ্বদ্ভিঃ সেবিতঃ) and “impressed on the heart of the pious” (সদৃশিঃ হৃদয়েন অধ্যনুজ্ঞাতঃ). But Kulluka Bhatta takes বিদ্বদ্ভিঃ as the subject both of সেবিতঃ and অধ্যনুজ্ঞাতঃ. He says in his commentary “বেদবিদ্বদ্ভিঃ জ্ঞাত ইতি বিশেষণাত্” &c. &c. &c. “হৃদয়েনামিসুখ্যেণ জ্ঞাত” ইতি । It is not বিদ্বদ্ভিঃ সেবিতঃ and অহেতুগামিভিঃ সদৃশিঃ নিত্যং হৃদয়েন অধ্যনুজ্ঞাতঃ, but বিদ্বদ্ভিঃ with its epithets সদৃশিঃ &c. &c. সেবিতঃ অধ্যনুজ্ঞাতায় (vide our prose order).

The words বিদ্বদ্ভিঃ হৃদয়েন অধ্যনুজ্ঞাতঃ are the most important ones in the text. It is out of these words that Kulluka Bhatta has evolved the definition of ধর্ম্ম which conforms to that given by Jaimini in his Dharma sutras or Purba Mimansa Philosophy. Bharat Siromany translates it as “যে ধর্ম্ম, রাগদ্বेषহীন সাধু বিদ্বাদ্ভিঃ একান্ত হৃদয়ে ধারণা করিয়াছিল ।”

MEANING IN ENGLISH.—Learn that system of duty or sacred law which is followed and assented to in their heart by those who are learned in the Vedas, and free from hatred and inordinate affection.

PURPORT.—বেদজ্ঞা যং নিপেত্বানি হৃদয়েন অনজ্ঞাননিচ অর্থাৎ যৌ বেদেণ বিদ্বিতঃ লোকানাং শ্রেয়স্করম্ স এব ধর্ম্ম ইতি ধর্ম্মলক্ষণম্ । তং ধর্ম্মং মনঃ যুযুংসত ॥ ১ ॥

BENGALI.—যাহা রাগদ্বেষশূন্য ধার্ম্মিক বেদজ্ঞগণ কর্তৃক অনুষ্ঠিত ও হৃদয়ানু-মোদিত সেই ধর্ম্ম অবগত হউন ॥ ১ ॥

BENGALI TRANSLATION.—রাগদ্বেষশূন্য ধার্ম্মিক বেদজ্ঞগণ যাহা নিত্য অনুষ্ঠান করেন, অর্থাৎ যাহা কেন্দ্র বেদে প্রাপ্ত হওয়া যায় অথচ বাহ্যতে বেদজ্ঞগণের চিত্ত অনুকূল, অর্থাৎ যাহা লোকের শ্রেয়স্কর, তাহাকে ধর্ম্ম বলে । আপনারা উক্ত লক্ষণ-বিশিষ্ট ধর্ম্ম আমার নিকট অবগত হউন ॥ ১ ॥

ENGLISH TRANSLATION.—Learn the *dharma* which is followed (and practised) by the learned (in the Vedas) and the pious and the good, who are ever free from spite and passion, and which is approved by the heart (*i. e.* to say conscience). (1).

KULLUKA.—প্রকটপরমাত্মজ্ঞানরূপধর্ম্মজ্ঞানায় জগৎকার্থ্যং ব্রহ্ম প্রতিপাদ্য অধুনা ব্রহ্মজ্ঞানাত্মমূর্তং সংস্কারাদিকং ধর্ম্ম প্রতিপাদয়িতুর্ধর্ম্মসামান্যলক্ষণং প্রথমমাহ

विद्वद्विरिति । विद्वद्विद्वद्विद्विः सद्भिर्धार्मिकैरागद्वेषयुक्तै रनुष्ठितो हृदयेनाभिमुखोऽन
 ज्ञात इत्यनेन श्रेयःसाधनमभिमतम् । तत्र हृदयेनेति स्वरसात् मनोऽभिमुखीभवति ।
 वेदविद्विज्ञात इति विशेषणोपादानसामर्थ्यात् ज्ञातस्य वेदस्यैव श्रेयःसाधनज्ञाने कारणत्वं
 विवक्षितं खड्गधारिणा हत इत्युक्ते धृतखड्गस्यैव हनने प्राधान्यम् अतो वेदप्रमाणकः
 श्रेयःसाधनं धर्म्य इत्युक्तम् एवमित्यधी यो धर्म्यस्तद्विबोधत । उक्तार्थसंशयशोकाः ।
 वेदविद्विज्ञात इति प्रयुक्तानो विशेषणम् । वेदादेव परिज्ञातो धर्म्य इत्युक्तवान्मनुः ।
 हृदयेनाभिमुखोऽन ज्ञात इत्यपि निर्दिशन् । श्रेयः साधनमित्याह तत्र ज्ञाभिमुखं मनः ।
 वेदप्रमाणकः श्रेयःसाधनं धर्म्य इत्यतः । ननुक्तमेव मुनयः प्रणिनुरधर्म्यलक्षणम् । अत-
 एव हारौतः—अथातो धर्म्यं व्याख्यास्यामः श्रुतिप्रमाणको धर्म्यः, श्रुतिश्च द्विविधावैदिकी
 तान्त्रिकी च । भविष्यपुराणे—धर्म्यः श्रेयःसमाद्दष्टं श्रेयोऽभ्युदयलक्षणम् । स तु
 पञ्चविधः प्रोक्तो वेदमूलः सनातनः । अस्य सम्यगनुष्ठानात् स्वर्गो मोक्षश्च जायते । इह
 लोके सुखं श्रेयमनुलक्ष्य खगाधिप । श्रेयः श्रेयःसाधनमित्यर्थः । जैमिनिरपि इदमपि
 धर्म्यलक्षणसमूहयत् चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म्य इति । उभयचोदनया लक्ष्यतेऽर्थः श्रेयः-
 साधनं श्रौतिष्टोमादि, अनेन चोदनालक्षणेन अनर्थो, धर्म्य इति अधर्म्यलक्षणं सूचित-
 मनर्थः प्रत्यवायमाधनं केमादिः तत्र वेदप्रमाणकं श्रेयःसाधनं श्रौतिष्टोमादि धर्म्य इति
 सन्तर्थाः । स्यादप्येवमपि वेदमूलत्वेनैव धर्म्यप्रमाणमिति दर्शयिष्यामः । गाविन्द्रराजसु
 हृदयेनाभ्यनुज्ञात इत्यन्तःकरणविविकित्तमाशून् इति व्याख्यातवान्, तस्मिन् वेदविद्विरनुष्ठितः
 संशयराहित्यश्च धर्म्य इति धर्म्यलक्षणं व्याप्तम् । एतच्च दृष्टार्थ्यामगमनादिसाधारणं धर्म्य-
 लक्षणं विचक्षणान् न श्रद्धते । मेधातिथिस्तु हृदयेनाभ्यनुज्ञातः इति यत्र चित्तं प्रवर्तय-
 ताति व्याख्याय अथवा हृदयं वेदः सत्यधीतो माननादरूपेण कृतहृदयस्थितिः हृदय-
 मित्युच्यते इत्युक्तवान् ॥ १ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—“प्रकृतपरमात्मज्ञानरूपधर्म्यज्ञानाय जगत्कारणं
 ब्रह्म प्रतिपाद्य अधुना ब्रह्मज्ञानाद्भूतं संस्कारादरूपं धर्म्यं प्रतिपिपादयिषु धर्म्यसामान्य-
 लक्षणं प्रथममाह विद्वद्विरिति ।”

अस्मिन् कुल्लूकनाथे केचित् तर्का अतिसंक्षिप्ताः सन्ति। तान् परिष्कृत्य रूपेण
 अज्ञात्वा कुल्लूकनाथं बोधुं न शक्यते इति ते तर्काः आदौ स्फुटौक्रियन्ते ततश्च वाक्यस्य
 प्रतिपदव्याख्यानं भविष्यति । धर्म्यो हि द्विविधः परमधर्म्यः धर्म्यश्च । ब्रह्मज्ञानं परमात्म-
 ज्ञानं वा परमधर्म्यः, जातकर्म—विवाहोपनयनधनदान-विद्यादान-वापी-कूपखनन-दीप-
 दानादिरूपकर्माणि धर्म्यः । परमधर्म्य एव प्रकृतधर्म्यशब्देन उच्यते । परमधर्म्येण मोक्ष-
 लाभः धर्म्येण ऐहिकसमृद्धिः पारलौकिकस्वर्गादिलाभश्च भवति । तस्मात् परमधर्म्यात्
 धर्म्यः हीनतरः । तथासति मनुः परमात्मज्ञानरूपं परमधर्म्यं प्रकृतधर्म्यं वा अनुज्ञा कथं
 हीनतरं धर्म्यं अस्मिन् शास्त्रे उक्तवान् ? मैत्रं प्रथमाध्याये हि मनुः संक्षेपेण ब्रह्मज्ञानं

उक्तवान् । मैवं प्रथमाध्याये ब्रह्मणः जगत् इदं जातमिति कथितवान् ननु ब्रह्मज्ञानम् । तस्य उत्तरमाह जगत्कारणं ब्रह्म प्रतिपाद्य इति अर्थात् ब्रह्मणः जगत् जातमिति वाक्येन ब्रह्म प्रतिपादितं भवति यतो जगत् जातं तद् ब्रह्म इत्येव ब्रह्मलक्षणम् । उक्तञ्च उपनिषत्सु यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते तद् ब्रह्म इति शेषः । तथा ब्रह्मप्रतिपादकब्रह्मसूत्रेण जन्माद्यस्य यत इति अर्थात् यतो यस्मात् सत्यवस्तुनः अस्य जगतः जन्मस्थितिप्रलया भवन्ति तत् ब्रह्म इति ब्रह्मलक्षणमुक्तम् । मनुनाऽपि तेनैव प्रकारेण यत् तत्कारणम् इति जगत्कारणत्वेन ब्रह्मलक्षणं उक्तम् । ब्रह्मलक्षणमथ ब्रह्म प्रतिपादनम् तदेव ब्रह्मज्ञानम् तदेव परमधर्मः । तस्मात् मनुना प्रथमाध्याये ब्रह्मप्रतिपादितम् । तव ब्रह्म प्रतिपाद्य हीनतरम् धर्मं द्वितीयादिषु अध्यायेषु प्रतिपादयिष्यति । तव प्रश्नः, प्रथमाध्याये परमधर्मो उक्ते इति हीनतरेण धर्म्येण किं प्रयोगनम् ? तदाह ब्रह्मज्ञानाद्भूतमिति । धर्मज्ञानं परमधर्मस्य अङ्गम्, धर्मज्ञानादृते परमधर्मज्ञानं न सम्भवति चित्तशुद्धेरभावात् । धर्म्येण हि चित्तशुद्धिः ततः परं परमात्मज्ञानरूपः परमधर्मः विशुद्धे चित्ते पदं करोति । धर्म्यलक्षणात् विना धर्मो ज्ञातुं न शक्यते तस्मात् विद्वदभिरिति श्लोके मनुः धर्मस्य लक्षणं आह ।

अधुना प्रतिपदस्याख्यानम् सुबोधं भविष्यति । “प्रकृतपरमात्मज्ञानरूपधर्मज्ञानाय” परमात्मज्ञानरूपः श्री धर्मः स प्रकृतः धर्मः, तस्य ज्ञानाय ज्ञानार्थे प्रकृतधर्मस्य अवबोधाय इत्यर्थः “जगत्कारणं ब्रह्म प्रतिपाद्य” प्रथमाध्याये ब्रह्म जगतः कारणं इति उक्त्वा तेनैव वाक्येन ब्रह्मप्रतिपाद्यं निरूप्य तेन प्रकारेण वेदान्तेषु अपि ब्रह्मणः प्रतिपादितत्वात्, “अधुना” द्वितीयाध्यायारम्भे “ब्रह्मज्ञानाद्भूतम्” ब्रह्मज्ञानस्य प्रथमाध्याये उक्तस्य परमधर्मस्य अङ्गभूतं चित्तशुद्धिहेतुत्वात् आनुषङ्गिकम् “संस्कारादिरूपम्” संस्काराः उपनयनादिरूपाः षोडश आदयो येषां ते संस्कारादयः अर्थात् षोडश संस्कार—कृपादि-खलन—दौषदान—धनदान—परोपकारादयः रूपं स्वरूपं यस्य सः तं धर्मं कर्मरूपं “प्रतिपिपादयिषुः प्रतिपादयितुं भिक्तुः सन् धर्मस्य सामान्यलक्षणं धर्मस्य साधारणं लक्षणं “प्रथमम्” आदौ आह मनुरिति शेषः “विद्वदभिरिति” विद्वदभिरिति श्लोकेन ।

After demonstrating Brahma as the First cause of the Universe, for the attainment of the knowledge of the Supreme Self which is technically styled as Paramadharma, the sage now intending to demonstrate dharma which is subsidiary to the knowledge of the Supreme Soul, and which consists in the performance of ten ceremonies and other duties prescribed by the Vedas, first of all defines “dharma” in the couplet commencing with the word *Vidwadbhi*.

“विद्वद्भिर् वेदविदभिः सदभिर् धार्मिकैः रागद्वेषाभ्याम् अनुष्ठितः ।”

विद्वद्भिः वेदविदभिः अर्थात् वेदं विद्वद्भिः इति वक्तव्ये विद्वद्भिरित्युक्तम् । विद्वत् शब्देन अत्र वेदविद् बोध्यते न तु पण्डितः । अवेदज्ञस्य धर्मज्ञानाभावात् । सदभिः धार्मिकैः धर्मं चरति इति पाणिनिवचनात् धार्मिकशब्देन धर्मानुष्ठानशील एव गम्यते न तु अन्यः । अत्र सत्शब्देन धार्मिक एव बुध्यते न तु पण्डितः धर्मस्य प्राकरणिकत्वात् । रागद्वेषाभ्यामेति अद्वेषरागिभि रित्यस्यार्थः । अनुष्ठित इति सेवित शब्दस्यार्थः ।

विद्वान् means learned in the Vedas, not learned in the general sense of the word. सदभिः means those who discharge the duties enjoined by the Vedas, and does not mean honest men generally. अद्वेषरागिभिः means persons exempt from hatred against and inordinate attachment for the objects of senses.

“हृदयेन अभिमुख्येन ज्ञात इत्यनेन श्रेयःसाधनमभिमतम् ।”

हृदयेन चित्तेन (अभि अनु) अभिमुख्येन अनुकूलतया इत्यर्थः ज्ञातः अवगतः इति अनेन अंशेन श्रेयःसाधनम् पुरुषार्थसाधनम् मङ्गलजनकत्वं अभिमतं मनोरिति शेषः । अर्थात् हृदयेन अभ्यनुज्ञात इति वार्क्येन यत् श्रेयःसाधनं शुभकरं तत् वेदोक्तं कर्म धर्म इति मनोरभिप्रायः ।

“तत्र हृदयेनेति स्वरसात् मनोऽभिमुखी भवति ।”

अर्थात् श्लोकस्य हृदयेन इति पदेन इदमेव बुध्यते यत् यस्मिन् वेदोक्ते कर्मणि मनः स्वरसात् स्वभावेन अभिमुखीभवति अनुकूलं भवति यदभिलक्ष्य वेदज्ञस्य चित्तं प्रवणं लोलं भवति तत् धर्मः ।

“वेदविदभिर् ज्ञात इति विशेषणोपादानसामर्थ्यात् ज्ञातस्य वेदस्यैव श्रेयःसाधनज्ञाने कारणत्वं विवक्षितं, खड्गधारिणा हत इत्युक्ते धृतखड्गस्यैव प्राधान्यम्” ।

वेदविदभिः ज्ञात इति धर्मशब्दस्य विशेषणम्, एवमप्रकारस्य वेदविदभिर्ज्ञात इति प्रकारविशेषणस्य उपादानसामर्थ्यात् प्रयोगसामर्थ्यात् हेतोः ज्ञातस्य वेदस्य एव श्रेयःसाधनज्ञाने अनेन धर्म्येण एतत् श्रेयः ऐहिकपारविकमङ्गलं साध्यते इति ज्ञाने बोधे कारणत्वं हेतुत्वं विवक्षितं वक्तव्यमस्ति । यथाः खड्गधारिणा गृहीतखड्गेन मनुष्येण स हतः इति केनचित् जनेन उक्ते कथिते सति धृतखड्गस्य धृतस्य हस्ते गृहीतस्य खड्गस्य एव न तु याहकस्य जनस्य प्राधान्यं प्रधानत्वं जननकर्षणि इत्यर्थः । अयं भावः यस्मिन् मनुवचने यो वेदविद्विर् ज्ञातः स धर्म इत्युक्तम् । वेदविद्विर्ज्ञात इति हि धर्मस्य विशेषणम् । को धर्मः ? वेदविद्विर् ज्ञातः यः स धर्म इति विशेषणप्रकारः । वेदविद्विर् ज्ञात इत्यनेन वेदेन ज्ञातः (ज्ञातुं शक्यः) इत्यर्थो भवति,

खड्गधारिणा देवदत्तेन हतः यज्ञदत्तः इत्युक्ते देवदत्तेन धृतो यः खड्गः स एव यज्ञदत्तस्य वधकर्त्तव्ये प्रधान भासीत् इति गम्यते ।

By the specification (वेदविद्विज्ञातः) "known by the learned in the Vedas" it is intended to convey that it is the known Veda (and not the knower of it) that plays the principal part in the acquisition of knowledge which leads to श्रेयः, welfare ; because when it is said "He was killed by a swordsman", we understand that the sword played the principal part in the act of killing. "*Dharma* known by the learned-in-the-Vedas" means *dharma* known through the Vedas. It is from the Vedas that *dharma* can be known, and from nothing else.

"अतो वेदप्रमाणकः श्रेयःसाधनं धर्म इत्युक्तम् ।"

अतः पूर्वोक्तान् कारणसमूहात् हेतोः वेदप्रमाणकः वेदाः प्रमाणं बोधकं मान-दृष्टो यस्य स वेदप्रमाणकः अर्थात् वेदे यो विहितः स धर्मः । ननु श्रेयसां कृत्वा श्रेयं इत्यात् इति वेदविधिरप्यस्ति स किं धर्मः ? भैवं यो वेदोक्तः तथा श्रेयः-साधनं मङ्गलकरः लोकस्य सधर्मः श्रेयसाग्रेण मनुष्यहननं न श्रेयस्करो किन्तु अनिष्ट-करं तस्मात् वेदविहितमपि तत् धर्मो न भवति किन्तु अधर्मा भवतीत्यर्थः ।

Therefore *dharma* is intended to be defined as follows:— That which is authorised by the Vedas, and is conducive to the welfare (of mankind) is *dharma*.

"एवम्बोधो यो धर्मः स्तं निबोधत ।"

एवम्बोधः एवं विधा प्रकारः परिचयः लक्षणं यस्य सः पूर्वोक्तलक्षणविशिष्ट इत्यर्थः यो धर्मः (नत् वेदवाक्यवनादिरचितशास्त्रोक्तः स्वकीयवृत्त्या उद्भाविता वा धर्मः) तं वेदोक्तं धर्मं यज्ञ-संस्कार-दानादिरूपं निबोधत जानीत यूयम् । Know from me *dharma* (a system of duty) as defined above.

Those who are not controlled by the Vedas, have also a sort of *dharma* not sanctioned by the Vedas, such *dharma* is not discussed in this book.

"उक्तार्थसंग्रहश्लोकाः" ।

उक्तानां प्रतिपादितानां अर्थानां व्याख्यानानां संग्रहः समाहारः एकत्र स्थापनं येषु ते उक्तार्थसंग्रहाः । उक्तार्थसंग्रहायैते श्लोकाश्च ते उक्तार्थसंग्रहश्लोकाः । Couplets-

containing a summary of the foregoing discussions (are composed and put down below).

“वेदविदभिर्ज्ञात इति प्रयुञ्जानो विशेषणम् । वेदादेव परिज्ञातो धर्म इत्युक्तवान् मनः ।”

मनुः वेदविदभिः अर्थात् विद्वद्भिः ज्ञातः भवगतः यः स धर्म इति धर्मशब्दस्य विशेषणं प्रयुञ्जानः योजयन् यस्मात् योजितवान् तस्मात् हेतोरित्यर्थः वेदात् एव ननु अन्यस्मात् यो ज्ञातः स धर्म इति उक्तवान् ।

“हृदयेनाभिसुख्येन ज्ञात इत्यपि निर्दिश्यन् । श्रेयःसाधनमित्याह तव ह्यभिसुखं मनः ।”

मनुः हृदयेन आभिसुख्येन ज्ञातः (अर्थात् हृदयेन अभ्यनुज्ञातः) इति निर्दिश्यन् श्रोत्रे कथयन् यः श्रेयःसाधनम् हितसाधकः स धर्म इति आह धर्मलक्षणमाह । हि यस्मात् तव तस्मिन् धर्मं मनः धार्मिकाणां इत्यर्थः अभिसुखं लीलं भवति ।

“वेदप्रमाणकः श्रेयःसाधनं धर्म इत्युत । मनुक्तमेव मुनयः प्रशिन्युर्धर्मलक्षणम्”

सिद्धान्तमाह वेदप्रमाणक इति । तस्मात् वेदप्रमाणकः वेदमूलकः श्रेयःसाधनं ऐहिका-
मुक्तिककल्याणकरः च यः स धर्म इति मुनयः अन्ये मुनयः व्यासवशिष्ठादयः यत् धर्मस्य लक्षणं प्रशिन्युः प्रणीतवन्तः संगृहीतवन्तः तत् लक्षणं मनुक्तं धर्मलक्षणमेव । अर्थात् अन्ये मुनयः मनुक्तं धर्मलक्षणमेव स्वकीयसंहितासु प्रणीतवन्तः । अन्ये मुनयः मनुक्तं धर्मलक्षणं मनुक्तधर्मस्य सारं च स्वकीयसंहितासु उपनिबद्धवन्तः ।

“अतएव हारीतः अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः । श्रुतिप्रमाणको धर्मः । श्रुतिश्च द्विविधा वैदिकी तान्त्रिकी च ।”

अतः अस्मात् एव हेतोः मनुक्तधर्मलक्षणानुसरणपरत्वात् इत्यर्थः । हारीतो मुनिः आह इति शेषः । किमाह तदुच्यते अथ शुभमस्तु इत्यर्थः अथ शब्दस्य मङ्गलार्थत्वात् आकारशायशब्दस्य माङ्गलिकौ इति वचनात् अतः अतः परं धर्मं व्याख्यास्यामः निरूपयि-
ष्यामः । एकवचनार्थे बहुवचनप्रयोगः । व्याख्यानञ्च यथा श्रुतिप्रमाणकः वेदमूलकः यः स धर्मः । श्रुतेः द्विविध्यं आह वैदिकी वेदोक्ता तथा तान्त्रिकी तन्त्रोक्ता च । तन्त्राणा-
माधर्मलक्षणकत्वं स्वामिपादप्रमुखैर् व्याख्यातम् । तन्त्रस्य शास्त्रस्य न स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यं
यावद्वेदमूलकत्वं तावत्प्रामाण्यं वेदाधीनत्वात् । उक्तञ्च भगवता भाष्यकारेण कथं
तन्त्रस्य प्रामाण्यं शिवेन उक्तत्वात् । कथं शिवस्य प्रामाण्यं तन्त्रे तस्य प्रामाण्यस्याप-
नात् तस्मात् अन्योन्माश्रयमेतत् अप्रमाणम् । भवति च प्रामाण्यं यावत् वेदमूलकत्वं ।
वेदस्य स्वतः प्रामाण्यात् शिवादिवत् पुरुषविशेषेण अरचितत्वात् वेदाधीनत्वेन सर्वस्य
प्रामाण्यम् ।

अतः हारोतोऽपि मनु मनुस्तवान् । तथा व्यासयेति व्यासोक्तपुराणे धर्म-
लक्षणमाह—

‘Thus following Manu, the sage Harit says, “Blessings to all, now I shall explain *dharma*. *Dharma* is that which is authorised by *Śruti*. *Śruti* is divided into two classes what is recited in the Vedas, and what recited in the Tantras.”

“भविष्यपुराणे । धर्मः श्रेयः समुद्दिष्टं श्रेयोभ्युदयलक्षणम् । स तु पञ्चविधः प्रीती वेदमूलः सनातनः । अस्य सम्यगनुष्ठानात् स्वर्गो मोक्षश्च जायते । इहलोके सुखेश्वर्यं मनुलक्ष खगाधिप । श्रेयः श्रेयः साधनमित्यर्थः ।”

भविष्यपुराणे व्यासोक्ते भविष्याख्यपुराणेऽपि तथैव मनो रनुसरणं दृश्यते इत्यर्थः । धर्मः श्रेयः श्रेयःसाधनम् इति कुल्लूकस्य योजनायुक्तैव । श्रेयः श्रेयःसाधनं यत् उद्दिष्टं लक्षितम् तत् धर्म इत्यर्थः । श्रेयः किं ? यत् अभ्युदयलक्षणम् अभ्युदयेन समृद्धिसमृद्धेन लभ्यते वृध्यते तत् श्रेयः । ऐहिकाभ्युदयः भोगादिः । पारलौकिकाभ्युदयः स्वर्गः मोक्षश्च । भाष्यकारस्तु अभ्युदयशब्देन भोगं स्वर्गश्चाह ; मोक्षं निःश्रेयसशब्देन आह । स धर्मः वेदमूलः वेदप्रमाणकः सनातनः नित्यः पञ्चविधः पञ्चपकारः भवति । परमस्य पञ्चविधत्वं भविष्यपुराणोक्तं द्वितीयाध्यायीयपञ्चविंशश्लोकस्य कुल्लूकटीकायां दृश्यम् । अस्य धर्मस्य वेदाक्तस्य सम्यक् अनुष्ठानात् आचरणात् स्वर्गो देवलोक-
प्राप्तिः मोक्षश्च मुक्तिश्च जायते मरणात् परम् । जीवितकालेऽपि इह अस्मिन् मनुष्य-
लोके भतुलं सुखैश्वर्यम् सुखञ्च ऐश्वर्यं सम्पत् च एकवद्भावः जायते । हे खगाधिप खगानां अधिप गरुड त्वं शृणु । भविष्यपुराणोक्तवचनस्थितस्य श्रेयः शब्दस्य अर्थः माह श्रेयःसाधनमित्यर्थः । धर्मः साक्षात् श्रेयः न भवति किन्तु श्रेयसः कारणं साधनं भवति । धर्मोऽग्रेयः प्राप्यते नतु धर्मः एव श्रेयः । तस्मात् धर्मः श्रेयः इत्येव श्रेयःशब्देन श्रेयःसाधनम् इत्येव वृध्यते इति कुल्लूकाभिप्रायः ।

We have in the Bhabishyapurana also “*Dharma* is that which is conducive to welfare. Welfare is prosperity. Such *dharma* which has its source in the Vedas, and which is everlasting, is divided into five classes. By the thorough practice of it, one may derive celestial abode and final emancipation (after death). And even in this life one may attain incomparable happiness and wealth. O, king of the birds, hear from me. The word welfare (श्रेयः) in the couplet of Bhabishya-

purana quoted above implies "means to welfare" (श्रेयः साधनम्) (as श्रेयः and धर्मः are two different things, one cannot be the other.)

"जैमिनिरपि इदमेव धर्मलक्षणमसूत्रयत् चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति ।"

न केवलं हारीता व्यासश्च मनु मनुस्मृतवान् धर्मसूत्रस्य पूर्वसौमासाख्यस्य दर्शनस्य वक्ता जैमिनिरपि इदमेव मनुस्मृतमेव धर्मलक्षणं असूत्रयत् सूत्राकारेण उपनिबद्धवान् । सूत्रप्रकारमाह चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति अभिनयः । अस्य सूत्रस्य व्याख्या कुल्लूकेनेव कृता अतः तामेव व्याख्यास्यामि ।

Jaimini also put this very definition in the form of an aphorism. His aphorism is "chodanalakshanartho dharmā". (explanation follows).

"उभयचोदनया लभ्यतेऽर्थः श्रेयःसाधनं ज्योतिष्टोमादिः" ।

सूत्रं व्याचष्टे (explains) उभयेति । चोदनालक्षणोऽर्थः धर्म इति हि जैमिनिसूत्रम् । तस्य सूत्रस्य व्याख्यानं कुल्लूकभट्टः करोति । चोदनालक्षणः चोदना प्रेरणा प्रवर्तना इति यावत् । चोदनया लभ्यते प्राप्यते इति चोदनालक्षणः ज्योत्स्नायां बहुलमिति कर्मणि श्रुत् । यजेत यजनं कुर्यात् इत्यादिरूपं वाक्यं चोदनाः मूलकं प्रवर्तनामूलकं । तथाभूतं वाक्यं कर्मणि यज्ञादिरूपं प्रेरयति प्रवर्तयति चोदयति वा । तथाभूतेन वाक्येन लभ्यते प्रदर्शने अर्थः हितकरः ज्योतिष्टोमादिनामक-यज्ञादिः । धर्मः । श्रेयःसाधनं ज्योतिष्टोमादिना हि श्रेयः ऐहिकामुष्मिककल्याणं साध्यते । वेदीकप्रवर्तनावच्छेदो यत् कर्म कर्तव्यत्वेन ज्ञातं यच्च श्रेयस्करं तत् धर्मः । चोदना हि उभयविधा एव कुर्यात् इति विधिरूपा एवं न कुर्यात् इति निषेधरूपा च । ज्ञानविषया कर्मविषया च इति विविध्यश्च गम्यते । तस्मात् उक्तं कुल्लूकेन उभय-चोदनया लभ्यते इति । सविस्तरव्याख्यानान्तु शावरे द्रष्टव्यम् ।

अर्थ भावः वेदीकप्रवर्तनावच्छेदो प्राप्तं ज्योतिष्टोमादिरूपं श्रेयस्करं कर्म एव धर्मः इति जैमिनिसूत्रार्थः । तस्मात् जैमिनिरपि मनुक्तधर्मलक्षणं स्वीचकार ।

Duties, such as the performance of sacrifices like Jyotishtom and others conducive to the welfare of man and known from Vedic injunctions both affirmative and negative, are called *dharma*.

"अनेन चोदनालक्षणे अनर्थोऽधर्म इति अधर्मलक्षणं सूचितम् । अनर्थः प्रत्यवाह-साधनं स्त्रीनादिः ।"

अनेन पूर्वोक्तप्रकारेण चोदनालक्षणे वेदोक्तप्रवर्तनारूपवाक्यात् लक्षिते प्राप्ते कर्मसमूहे अनर्थः अहितकरः यः सः अधर्मः ; अनर्थशब्दं व्याचष्टे प्रत्यवायसाधनं पापजनकं श्येनादिः श्येनयामादिः । वेदेन उक्ते सत्यापि यत् कर्म अनिष्टजनकं तत् अधर्मः, वेदेनोक्तं यत् कर्म श्रेयस्करं पुण्यजनकं तत् धर्मः । श्येनाख्यं यज्ञं कृत्वा शत्रुं नाशयेत् इति वेदे उक्तम् । श्येनयामस्य उपदेशोऽपि वेदे एव प्राप्तः । तथापि स अधर्मः अनर्थकरत्वात् प्रत्यवायजनकत्वात् नरकफलत्वात् ।

From this we get a definition of a *dharma*. Duty which follows from the Vedik injunction, but is productive of injurious consequences, is not a *dharma*. From it sin arises, such as the performance of Syena sacrifice (for the destruction of enemies).

“तत्र वेदप्रमाणकं श्रेयःसाधनं ज्योतिष्टोमादि धर्म इति सूत्रार्थः ।”

Therefore the meaning of the sutra is “Duties which are authorised by the Vedas, and are conducive to good such as the performance of Jyotishtom and others, is *dharma*.”

The Vedik injunctions are to be interpreted strictly according to the rules laid down by Jaimini. The collection of these rules is called the Purva Mimamsa Philosophy of Jaimini. It is therefore necessary to show that Jaimini is merely a follower of Manu in the light of interpretation put upon by Harit, Vyas, Vashishtha &c. &c. Jaimini was a disciple of Vyas. He became proficient in the Sama Veda.

Thus in the Vishnupurana :—

अथ शिष्यान् स जगद् चतुरो वेदपारगान् । ऋग्वेदशाबकः पैलं जगद् स महासुनिः । वैशम्पायननामानं यजुर्वेदस्य आग्रहीत् । जैमिनिं सामवेदस्य तथैवाथर्व-वेदविद् सुमन्तुस्तस्य शिष्योऽभूत् वेदव्यासस्य धीमतः इति ।

कर्मसौमंसासकस्य जैमिने वाङ्मेन मनुवाक्यस्य विरोधे सर्वं विध्वंसं भवेत् मनुविद्वत्स्य वाक्यस्य अप्रामाण्यात् जैमिनिना च वैदिकानां कर्मणां अनुश्रितत्वात् व्याख्यातत्वात् । तच्चात् मनुवाङ्मेन सह जैमिनिवाक्यस्य एकवाक्यतास्थापनार्थं कुल्लूकस्य परिश्रमः ।

“कृत्वाद्योऽपि वेदमूलत्वेनैव धर्मो प्रमाणमिति दर्शयिष्यामः ।”

कृतिः स्मन्वादीनां धर्मविषयकाणि वाक्यानि चादि येषां ते स्मृत्यादयः कृतिः पुराणेतिहासादयः अपि वेदमूलत्वेनैव वेदाः मूलं येषां ते तथात्वेन एव धर्मो धर्मविषये प्रमाणं भवन्ति इति तत्र तत्र दर्शयिष्यामः । अयं भावः स्मृत्यादीनां स्वातन्त्र्येण न प्रामाण्यम् । किन्तु यतस्तु वेदमूलका अतस्तेषां प्रामाण्यम् । वेदा एव मूलं प्रमाणं तदाश्रयत्वे सति अन्येषां शास्त्राणां प्रामाण्यम् ।

We shall show that treatises like Smṛiti ; Purāṇa & &, are authorities on matters touching dharma only because they are based on the Vedas.

Now the commentator after explaining the text fully, criticises the explanation as furnished by Govindaraj and Medhatithi.

“गोविन्दराजस्तु हृदयेनाभ्यनुज्ञात इति अन्तःकरणविक्रित्सागृह्य इति व्याख्यातवान् । तस्मिन्ने वेदविदभि रनुष्ठितः संशयरहितश्च धर्म इति धर्मलक्षणं स्यात् ।”

गोविन्दराजनामा कश्चित् टीकाकृत् हृदयेनाभ्यनुज्ञात इत्यस्य अर्थस्य अन्तःकरणविक्रित्सागृह्य आन्तरिकमन्त्रेष्ठरहित इति व्याख्यातवान् तस्य टीकायाम् । अर्थात् हृदयेनाभ्यनुज्ञातः अन्तःकरणविक्रित्सागृह्य अर्थात् मन्त्रेष्ठरहित इति गोविन्दराजस्य व्याख्यानम् । तस्मात् तस्मिन्ने गोविन्दराजस्य मते वेदविदभिः अनुष्ठितः संशयरहितश्च धर्म इति धर्मस्य लक्षणं स्यात् । तच्च दोषावहम् । अयं भावः वेदज्ञै र्येत् अनुष्ठितं संशयग्रह्यं तच्चेत् धर्मो भवेत् तदा सर्वं विध्वंसं भवेत् । वेदज्ञो हि जनः कामक्रीधादिभिः वशीभूतः वेदोक्तं वेदविच्छेदं च आचरति तस्मात् तदाचारणं धर्मप्रमाणं न भवति । संशयग्रह्यत्वमपि न लक्षणम् लोकानां भिन्नवृत्तित्वात् वेदविच्छेदादौ संशयरहितः सन् एव गोमांसाद्यभक्ष्यं भक्षयति । यदि वेदविच्छेदेन वेदो लक्ष्यते तदा अस्मद्व्याख्यानमेव गृह्यतामिति कृष्णकाशयः । किञ्च वेदविद्धिः ज्योतिष्टोमादिः क्रियते तेन स्वर्गादिलाभः स्यान्नवेति संशयं वेद एव निराकर्तुं शक्तः नायः अप्रत्यक्षत्वात् कार्यफलानाम् । तस्मात् वेद एव धर्म प्रमाणम् ।

“Assented to by the heart” was explained by Govindaraja as “without doubt.” According to him the definition of dharma therefore amounts to this. “That which is performed by the learned in the Vedas, and about which there is no doubt or misgiving in the mind, is dharma.”

“एतच्च हृदयार्थ्यामगमनादिसाधारणं धर्मलक्षणं विचक्षणानां न गृह्यते ।”

एतच्च धर्मलक्षणं गोविन्दराजोक्तं दृष्टार्थं प्रत्यक्षफलकं यत् यामगमनादि कर्त्तव्यं तेन साधारणं समानं धर्मलक्षणं स्यात् । यामि गमनं यामगमनं तद्वि दृष्टार्थं दृष्टः अर्थः फलं यस्य तत् । प्रत्यक्षफलककर्म्मवत् धर्मो भवति तच्च न पण्डितानां मनोज्ञम् ।

“मेधातिथित्तु हृदयेनाभ्यनुज्ञात इति यत् चित्तं प्रवर्त्तयतीति व्याख्याय अथवा हृदयं वेदः सञ्जघीतो भावनादिरूपेण कृतहृदयस्थितिर्हृदयमुच्यते इत्युक्तवान् ।”

मेधातिथिर्नाम टीकाकृतं तु हृदयेनाभ्यनुज्ञात इति इत्यस्य यत् चित्तं प्रवर्त्तयतीति यत् हृदयं चित्तं प्रवर्त्तयति प्रेरयतीति व्याख्या पुनरपि उक्तवान् । किं ? हृदयं वेदः अर्थात् हृदयेनाभ्यनुज्ञात इत्यत्र हृदयशब्दस्य वेदः अर्थः । व्याख्याप्रकारं कथयति हृदयं वेदः, कथं हृदयशब्दस्य वेदः अर्थो भवितुमर्हति मेधातिथि राह, स वेदः अधीतः पठितः सन् भावनादिरूपेण संस्काररूपेण कृतहृदयस्थितिः कृता हृदये स्थिति यैव न अर्थात् हृदये स्थित्वा हृदयं उच्यते, वेद एव हृदयमधिकञ्च हृदयाकारिण तिष्ठति अतो वेदज्ञस्य हृदयं वेद एव इत्यर्थः । एतच्च अमनोज्ञं व्याख्यानम् । वेदो हि कदापि हृदयशब्देन नोच्यते लक्षणया तद्रूपार्थविधानमपि निष्प्रयोजनं शिद्ध्यतिरिति शब्दस्य एव वेदज्ञ इति अर्थः वेदज्ञशब्देन वेदस्यैव प्रमाणत्वं आश्रयति यथा व्याख्यातं कुल्लूकभट्टैः । तस्मात् कुल्लूकव्याख्यानमेव सम्यक् ।

इति कृष्णपदार्थोक्तं भजता मनुजीविना ।

क्रियते वालवोधार्था कुल्लूकार्यविवोधिनी ॥

Medhatithi by way of explaining “assented to by the heart” says “that which the heart permits to do”; he adds “or the heart is the Veda ; because the Veda being well read, takes its seat in the heart in the form of impression ; hence heart means the Veda. This explanation is hardly tenable, says Kulluka.

ELUCIDATION. — अस्य श्लोकस्य व्याख्यानं उक्तं हि कुल्लूकभट्टैः— प्रकृत-परमात्मज्ञानरूप धर्मज्ञानाय जगत्कारणं ।

ब्रह्म प्रतिपाद्य इति । तत्र वयं धर्मो हि द्विविधः धर्मः परमधर्मश्च इति उक्तवान् । तत्र विषये आचार्याणां मतं संक्षेपेण विव्रियते । कुल्लूकभट्टा हि शाङ्करभाष्यमतानुसारेणैव प्रायशः परमात्मविषयकतिष्ठान्तं उपनिबध्नुः । तस्मात् प्राधान्येन धर्मविषये भगवच्छ्रुताचार्यस्य मतं भाष्यानुरोधेन कथ्यते । तेन सर्व्वं विशदं भविष्यतीति । उक्तं हि भाष्ये—

“स भगवान् सृष्टेर्दं जगत् तस्य स्थितिं चिकीर्षुर्मरीचादीन् अथै सृष्टा प्रजापतीन्, प्रवृत्तिलक्षणं धर्मं याज्ञयामास वेदोक्तं ; ततोऽन्यांश्च सनकसनन्दादीन् उत्पाद्य निवृत्तिधर्मं ज्ञानवैराग्यलक्षणं याज्ञयामास ।”

अर्थात् भगवान् परमेश्वरः नारायणः इदं जगत् सृष्ट्वा सृष्टस्य जगतः पालनं कर्तुं निष्कृतः अये मरीचिं अतिं अस्मिन् पुलस्त्यं पुलस्त्यं कर्तुं प्रचेतसं वशिष्ठं नारदं भृगुं च प्रजापतीन् स्वायम्भुवमनुरूपेण उत्पाद्य स्वायम्भुवमनुरूपेण वेदोक्तं प्रवृत्तिलक्षणं चोदनालक्षणं प्रवर्तनालक्षणं वा धर्म्मं ग्राहयामास । तेषां दशानां प्रजापतीनां मध्ये भृगुर्नाम प्रजापतिः मनोरादेशेन अन्येभ्यो मुनिभ्यः पश्चात् उक्तवान् यं धर्म्मं तत् मनूकशास्त्रं कथयन्ति । किन्तु सर्व्वं मनुष्या न प्रवृत्तियुक्ताः केचित् वैराग्ययुक्ताः च सन्त्येव पूर्व्वोक्तैः भृग्वदिभिः तेषां अनुशासनं न स्यात् । ततः विषयेषु अनामकान् वैराग्यशीलान् जनान् मोक्षमार्गे यथाशास्त्रं स्थापयितुं सकलसन्त-सनातनादि नामकान् चतुरो मानसान् महावैराग्यशालिनः लोकगुरुन् उत्पाद्य तान् निवृत्ति-धर्म्मं ज्ञानवैराग्ययुक्तं ग्राहयामास ।” भृग्वदिभिर्गृहीतो धर्म्मः । सकलादिभिः गृहीतः परमधर्म्मः । इति धर्म्मो वेदोक्तौ । उक्तञ्च भगवता भाष्यकारेण—

“द्विविधो हि वेदोक्तो धर्म्मः । प्रवृत्तिलक्षणो निवृत्तिलक्षणश्च तत्र एको जगतः स्थितिकारणं प्राणिनां साक्षात् अभ्युदयनिशेधसहेतु र्यः स धर्म्मः ब्राह्मणायै वर्णिभिः राशिमिभिः...अनुष्ठेयमानः दीर्घेण कालेन अधर्म्मश्च अभिभूयमाने धर्म्मे...जगतः स्थितिं परिपिपालयिषुः स आदिकर्त्ता नारायणाख्यो विष्णुः...रक्षणार्थं देवक्यां वसुदेवान् अंशेन कृष्णः किलः सम्भूय । इति ।

अर्थात् वेदोक्तः धर्म्मः द्विविधः प्रवर्तनामयः धर्म्मरूपः निवर्तनामयः परमधर्म्म-रूपश्च । तयोर्मध्ये एकः यो धर्म्मः सः प्राणिनां ऐहिकपारत्रिक श्रेयस्करः तस्मात् स्यात् । अन्यः परमधर्म्मस्तु पारलौकिकमोक्षप्रदमात्रम् । स हि धर्म्मः ब्राह्मण-क्षत्रिय वैश्यशूद्रैरनुष्ठेयं ब्रह्मचारि गृहस्थवानप्रस्थ-भिक्षुकैश्च ।

एवं सति बहुकाले अतीते सति रागद्वेषातिशयेन अधर्म्मश्च धर्म्मः पराभूतः अभवत् । अस्मिन् एव काले वापरयुगस्य अन्ते पुनरपि तं धर्म्मं स्थापयितुं जगतां सृष्टिस्थितिप्रलयकर्त्ता जगतां आदिकर्त्ता यस्मात् परतरः कर्त्ता कोऽपि नास्ति न बभूव न भविष्यति स नारायणसंज्ञः विष्णुः जगतां रक्षणार्थं यदुद्देशीय-वसुदेवान् देवक्यां तस्य पत्न्यां अंशेन मनुष्याकारेण इत्यर्थः (इति आनन्दगिरिः स्वामी च) कृष्णः कृष्णाख्यः जगतां परमगुरुः सम्भूय जातः किल सर्व्वेषु शास्त्रेषु प्रसिद्धत्वात् । नहि विभुवनगुरुं विना ईदृशं नित्यशुद्धबुद्धसुक्तम् अपार्पावज्ञं षडैश्वर्य्यमयं अन्य कस्यापि सम्भवतीति आनन्दगिरिप्रभृतयः ।

एतदेव भगवच्छ्रुत्वाचार्य्यस्य मतम् भाष्ये विषष्टं प्रतिपादितमिति ।

Q. Who was the Manu to whom the authorship of Manudharmashastra is attributed according to the orthodox view ?

Ans. मनसो हि चतुर्दश । तेषां मध्ये स्थायश्रुवाक्यो स चादिमनुः स एव इदं धर्मशास्त्रं ब्रह्मणः प्राप्तवान् ।

इदं शास्त्रं कृत्वाऽसौ मामेव स्वयमादितः । विधिवद् ग्राहयामास इति मनुः ।

स्थायश्रुवस्तु मनु ब्रह्मणः सकाशात् प्राप्य तत्प्रतिपादकं धर्मं ययं कृतवान् कृत्वा च स्तुतवान् भृगुमरीच्यादीन् ग्राहयामास । भृगुस्तु मुनिश्च उवाच ।

परमात्मनः ब्रह्मा ब्रह्मणः निराट् विराजो मनुः । परमात्मानं चारभ्य मनुमूर्ति-
पर्यन्तं सर्वं परमात्म-ब्रह्म-विराट्-मनवः एकस्यैव परमेश्वरस्य मूर्तिभेदाः । यथोक्तं
कुल्लुकभट्टैः एनमेके वदन्त्यग्निं मनुमन्ये प्रजापतिं इति परमात्मन एव संसारस्थितये
सात्त्विकैश्वर्यादिसम्पन्न मनुरूपेण प्रादुर्भावात् इति च तस्मात् जगत्पालनाय येन अवतारेण
स्वयं परमेश्वरः आदौ मरीचिभृगुप्रभृतियः धर्मं कथितवान् स एव षडेश्वर्यशाली
अवतारः मनुर्द्विंशांशं कृतवान् । अन्ये तयोदशसंख्यका मनवस्तु शक्तिशालिनो
जीवाः ।

ज्ञातातप-वशिष्ठ-दत्तादयः प्रजापतयः सुनयश्च मनुकधर्मशास्त्रस्य व्याख्यानाय
पृथक् पृथक् संहितां कृतवन्तः तस्मादुक्तं मन्वर्थेनपरीता या सा स्मृतिर्नैव शस्यते इति ।
मनुकशास्त्रस्य मूलरूपत्वात् अन्येषां शास्त्राणां तस्य व्याख्यारूपत्वात् इति ।

Q. Who are the other thirteen Manus ?

Ans. स्तारोविष शौत्तमिष तामसो रैवत ऊथा । चाक्षुषश्च महानेजा
विबस्मत् सुत एव च । मनुः । स्थायश्रुवेन सह एवं मन मनवः । वैवस्वतमनो वैमादको
भाता अष्टमः सावर्णा मनुः । नवमो दक्षसावर्णा मैत्रेय भविता मनुः । दशमो
ब्रह्मसावर्णा भविष्यति मुने मनुः एकादशश्च भविता धर्मसावर्णिको मनुः । कद्रपवस्तु
सावर्णा भविता द्वादशो मनुः । तयोदशो रोच्यनामा भविष्यति मुने मनुः । भीत्य ।
चतुर्दशश्च मैत्रेय भविता मनुः इति विष्णुपुराणे ।

भागवते तु तयोदशो मनु देवसावर्णिव्युक्तम् । रोच्य एव देवसावर्णिः । भीत्याख्य
चतुर्दशो मनु भोगवने इन्द्रसावर्णिरिति कथ्यते ।

एतयाश्च पुराणाक्तवर्गादिनिवरणं विस्मरभवात् न वर्णितमिति ।

MEANING OF WORDS.—विहृदमिः means वेदाविहृदमिः । सङ्गिः means
धार्मिकीः । धार्मिक means one who practises धर्मकर्म । हृदयनाथ्यनु-
ज्ञातः = श्रेयःसाधनम् । *Q.* Show how Kulluka evolves this mea-
ning. How does Govindaraj explain it ? How does मेधातिथि
explain हृदयम् ? What is your own view of his explanation ?
How has धर्म been defined ? *Ans.*—वेदप्रमाणकः श्रेयःसाधनं धर्मः ।

Q. Explain this definition. How does Jaimini define धर्मः ? Quote his definition, and explain it ? Explain the definition as given by Harit and Vyas. Criticise the definition of Govindaraja as stated by Kulluka. Explain in your own Sanskrit “प्रकृष्टपरमात्मज्ञानरूपधर्मज्ञानाय जगत्कारणं ब्रह्मप्रतिपाद्य संस्कारादिरूपं धर्मं प्रतिपिपादयिषुः धर्मसामान्यलक्षणं प्रथममाह”. Reproduce the couplets which summarise Kulluka's discussions leading to the definition of धर्मः । Explain the sloka in the manner of Mallinath. वेदविदभिः ज्ञात इति प्रयुञ्जानो विशेषणम् । वेदादेव परिज्ञातो धर्म इत्युक्तवान् मनुः । Deduce this conclusion from the text as done by Kulluka. What is परमधर्मः ? How is it related to धर्मः ? How does धर्मः help परमधर्मः ? How मनु explains धर्मः ? Where is परमधर्मः demonstrated by मनु ? How is it demonstrated ? How Manu defines Brahma ? What is the object of परमधर्मः ? Give the meaning of the sloka in English.

GRAMMAR. 1. विददभिः विद + शठ् तत्स्थाने वसुः । विद्वान् । 2. सेवितः—सेव + क्तः कर्मणि । सेवते सिधवे असेविष्ट । 3. सदभिः—अस् + शठ् मन् । कर्तरि लृतीया । 4. निव्यम्—नि + व्यप् । मततम् । क्रियाविशेषणम् । 5. अक्षेपरागिभिः—क्षेप्य रागश्च क्षेपरागौ हन्तः । क्षेपरागौ विद्येते एषां क्षेपरागिणः । क्षेपरागशब्दात् अन्त्ये इति । न क्षेपरागिणः अक्षेपरागिणः नञ् समासः । तेः । रज्ज + घञ् रागः । रज्जिर्भातिकरणश्चेति करणं घञ् विधानात् नकारलोपः । रज्ज्येति अनेनेति रागः । क्षिप + घञ् हलयेति घञ् । 6. हृदयेन—करणं लृतीया । 7. अभ्यनुज्ञातः—प्रभि—अनु—ज्ञा + क्तः कर्मणि । जानाति अज्ञासीत् । 8. धर्मः—धरतीति धर्म इति धृवात्तो मन् । अस्मीति क्रिया । 9. तम्—निबोधत इत्यस्य कर्म । 10. निबोधत—नि—बोध (स्वादि) लोट् । त । बोधति ।

Change of voice—...सेविनेन...अभ्यनुज्ञातेन येन मूयने स निबुध्यताम् । १ ।

कामात्मता न प्रशस्ता न चेद्देहास्त्यकामता ।

काम्यो हि वेदाधिगमः कर्मयोगश्च वैदिकः ॥ २ ॥

PROSE—कामात्मता प्रशस्ता न (भवति) इह अकामता च नास्ति एव, हि वेदाधिगमः वैदिकः कर्मयोगश्च काम्यः ॥ २ ॥

EXPLANATION.—वेदविहितानि येयःसाधनानि कर्माणि धर्म इति धर्म-
लक्षणे उक्ते काम्यस्य वेदविहितस्य कर्मणोऽपि धर्मत्वात् काम्यकर्मरूपे धर्मे अत्यासक्ति
मासूदिति वक्तुं काम्यं कर्म निन्दति कामात्मतेति । कामात्मता कामः फलकामना
आत्मा स्वभावो यस्य स कामात्मा कर्मफलाभिलाषो तस्य भावः कामात्मता फलाभिलाष-
शीलत्वं न प्रशस्ता न उत्कृष्टा निन्दनीया इति भावः । फलकामनया कर्मणि
कृते सति फलभोगार्थं पुनर्जन्य भवति न तस्य पुनर्जन्य इति फलानां वन्धकत्वम् ।
भवतु काम्यं कर्म त्याज्यं वन्धकत्वात् नित्यनैमित्तिकानि तु कर्माणि कर्मव्यानि न वा
इति प्रष्टव्ये सति वक्तव्यं नित्यनैमित्तिकानि कर्मव्यानि एव तेषां फलाभावात्, अक्षरणे
च प्रत्यवायसमुत्पत्तेः । काम्ये कर्मणि कामात्मता निन्दनीया तथापि इहसंसारे
अकामता कामनाशून्यता इच्छाशून्यता नास्ति हि यस्मान् वेदाधिगमः वेदस्य अधिगमः
स्वीकारः गृहणमित्यर्थः उपनयनपूर्वकवेदगृहणम् तथा वैदिकः वेदोक्तः कर्मयोगः
कर्मभिः योगः सम्बन्धः कर्मयोगः कर्मसम्बन्धस्य काम्यः कामनाविषयः इच्छाविषय एव ।
नहि इच्छां विना कोऽपि कश्चिन् अपि कर्मणि प्रवृत्तो भवति । अभिलाषमात्र
मेव न निषिध्यते फलाभिलाष एव निषिध्यते । नित्यनैमित्तिकेषु फलाभिलाषकारणं
नास्ति तेषां फलाभावात् । तस्मात् ज्ञानस्य सहकारितया तानि कर्मव्यानि ॥ २ ॥

KULLUKA—कामात्मतेति । यथाभिलाषशीलत्वं पुरुषस्य कामात्मता सा न
प्रशस्ता वन्धकत्वात् स्वर्गादिफलाभिलाषेण काम्यानि कर्मव्यान्यनुष्ठेयमानानि पुनर्जन्य-
कारणं भवन्ति नित्यनैमित्तिकानि तु आत्मज्ञानसहकारितया मोक्षाय कल्पन्ते न पुनरि-
च्छामात्रमनेन निषिध्यन्ते । तदाह न चैवेहात्माकामतेति । यतो वेदस्वीकरणं
वैदिकसकलधर्मसम्बन्धेच्छाविषय एव ॥ २ ॥

KULLUKA EXPLAINED—“फलाभिलाषशीलत्वं पुरुषस्य कामात्मता” ।

Kulluka explains the word कामात्मता in the text as पुरुषस्य
फलाभिलाषशीलत्वम् i. e. habit of performing action from a desire
for rewards. पुरुषस्य धार्मिकस्य जनस्य फलाभिलाषशीलत्वं फलस्य स्वकृत-
कर्मणां फलस्य अभिलाषः कामना फलाभिलाषः स एव शील स्वभावो यस्य स फलाभि-
लाषशीलः तस्य भावः फलाभिलाषशीलत्वम् । अहं अस्य फलस्य लाभाय इदं कर्म
करोमि इति मनसि निधाय यत् कर्मकरणं तदेव फलाभिलाषशीलत्वं तदेव कामात्मता
इत्युक्तं मनुना । स्वर्गकामो यजेत अर्थात् यः स्वर्गं वाञ्छति स इमं यज्ञं कुर्यात् । तथा
पुत्रकामो यजेत यः पुत्राकाङ्क्षी स यज्ञं कुर्यात् । इत्यादिदेवकामानि शुला यो जन्म
कृत्वा स्वर्गपुत्रादिफलकामनया यज्ञादिकर्माणि करोति स कामात्मा फलाभिसन्धिपूर्वक-
कर्मकरणात् । तस्मात् उक्तं कुलू केन फलाभिलाषशीलत्वं कामात्मता ।

“सा न प्रशस्ता बन्धहेतुत्वात्” ।

सा पूर्वं या व्याख्याता फलाभिलाषशीलतारूपा कामात्मता (Desire for rewards) न प्रशस्ता न प्रशस्या (not laudable). कथं न प्रशस्ता ? कारणमाहुः कुल्लुकभट्टाः (Kulluka assigns reasons as follows) :—बन्धहेतुत्वात् (Because it becomes the cause of bondage) बन्धस्य संसारबन्धनस्य हेतुः कारणं बन्धहेतुः तस्य भावः बन्धहेतुत्वम् तस्मात् हेतोः बन्धहेतुत्वात् ।

“स्वर्गादिफलाभिलाषेण काम्यानि कर्माणि अनुष्ठेयमानानि पुनर्जन्मने कारणं भवन्ति ।”

केन प्रकारेण कामात्मता बन्धहेतु भवति इति प्रश्नस्य उत्तरमाहुः भट्टाः स्वर्गादौति । स्वर्गादिफलाभिलाषेण स्वर्ग-पुत्र-धन-पत्नी-सुखादिफललाभच्छ्रया काम्यानि कर्माणि धर्मरूपानि अनुष्ठेयमानानि पुनर्जन्मने पुनरागमनाय पुनर्भवाय इति यावत् कारणं हेतुर्भवति । अयं भावः धर्मरूपं कर्म तावत् त्रिविधम्, कार्यं नित्यं नैमित्तिकम् । उक्तञ्च विष्णुपुराणे नित्या नैमित्तिकौ काम्या क्रियां पुंसां मशेषत इति । पुंसां पुरुषाणां नित्या नैमित्तिकौ काम्या इति त्रिविधा क्रिया वेदोक्ता । त्रिविधक्रियासु सर्व्वकर्मसमाहारः । तत्र कार्यं कर्म कामाय हितं अग्निष्टोमादिकम् येन पुत्रादिवाञ्छितफलानि प्राप्यन्ते नित्यं कर्म यत् अहरहः क्रियते मन्वावन्दिनादिरूपं एतस्य अकरणे प्रत्यवायः भवति । नैमित्तिकौ यत् कर्म बाहुदर्शनादिनिमित्ते जाते सति प्रत्यवायपरिहारार्थं क्रियते खानदानादि प्रायश्चित्तरूपम् । एतेषां त्रिविधानां कर्मणां मध्ये कार्यं अग्निष्टोमादि फलाभिसम्बन्धपूर्व्वकं क्रियमाणं बन्धनस्य हेतु भवति । फलाभिलाषेण कार्ये कर्मणि कृते सति अष्टष्टनामकं फलबीजं जायते तच्च बीजं कदापि न नश्यति किन्तु फलदानार्थं पुनर्जन्म घटयति नूतने जन्मनि पुत्रादिरूपं फलं ददाति, कस्मिन् जन्मनि सर्व्वं फलं न ददाति पुनरन्यत् जन्म घटयति तस्मिन् तस्मिन् नूतने जन्मनि पुनरपि काम्यादि कर्म करोति पुनरपि जन्मकारणं जायते एवं अनन्तकालपर्यन्तं जन्ममरणं च भवति । एवं ये जन्ममरणे गमनागमने ते एव संसरणं चलनं संसार इत्यर्थः जन्ममृत्युरूपेण गमनागमने एव संसरणम् । संसरणमिव संसारश्चेन कथ्यते । तस्मात् फलाभिलाषेण कार्ये कर्मणि कृते सति संसाररूपात् बन्धनात् मोचनं मोचो न भवेत् अपि तु संसरणं जन्ममृत्युरूपं बन्धनं घटते । अत उक्तं फलाभिलाषेण कृतानि कर्माणि पुनर्जन्मने कारणं भवन्तीति ।

Actions technically called “actions of desire” when performed from a desire for rewards such as celestial abode and the like, lead to re-birth (and not to final liberation).

“नित्यनैमित्तिकानि तु चात्मज्ञानसङ्कारितया मोक्षावकल्पन्ते” ।

But duties technically called *nitya* (compulsory) and *naimittika*, being auxiliary to the knowledge of self lead to final liberation,

नित्यं नैमित्तिकञ्च कर्म व्याख्यातम् । नित्यानि नैमित्तिकानि च कर्माणि तु पञ्चान्तरे आत्मज्ञानसहकारितया आत्मज्ञानस्य आत्मतत्त्वज्ञानस्य इत्यर्थः सहकारितया सह युगपत् करोतीति सहकारौ तस्य भावः सहकारिता तथा सहभावित्वेन सहायत्वेन च हेतुना भोवाय मुक्तये कल्पने भवन्ति । कृपि सन्ध्यमाने च इति चतुर्थी । अयं भावः फलाभिलाषयुक्तं काम्यं कर्म क्रियमाणं सत् बन्धनाय भवति । चेत् एवं, तर्हि नित्यं नैमित्तिकञ्च कर्म बन्धनाय भवति यतः तदपि कर्म एव । तस्मात् तदपि बन्धकं भवति । अतो नित्यं नैमित्तिकञ्च कर्म त्याज्यम् । वस्तुतस्तु नित्यं नैमित्तिकञ्च कर्म तदकरणे जातं पापं यत् नाशयति तदेव तस्य फलं तस्य अन्यत् फलं स्वर्गादिप्रापकं जन्मान्तरघटकं वा नास्ति । तस्मात् तत् न त्याज्यम् । तत् हि आत्मज्ञानस्य सहकारि भवति । फलाभिसन्धिपूर्वककाम्यकर्मणां अकरणेन काम्यकर्मणः फलाभावात् पुनर्जन्मनः कारणं न जायते, नित्यनैमित्तिकानां कर्मणां करणात् तदकरणजनितं पापं न जायते, आत्मज्ञानं च नित्यनैमित्तिककर्मणां समकाम्यं उत्पद्यते आचार्योपदेशात् । तस्मात् नित्ये नैमित्तिके च कर्मणि कृते सति पुनर्जन्मनः कारणाभावात् भोचो अनायाम-लब्धो भवति । नित्यनैमित्तिककर्मणां अकरणे पापं जायते तेन च नरकादिगमनं दुर्जन्यं च भवति तच्च आत्मज्ञानस्य अरिर्भवति नित्यनैमित्तिककर्मकरणे तदकरणजनितपापा-भावात् नित्यनैमित्तिककर्म आत्मज्ञानस्य सहकारि अर्थात् सहाय एव भवतीति तत् न त्याज्यम् ।

It is held that performance of actions called नित्यनैमित्तिक produces no other result than the prevention of sin which would result from their non-performance. Thus the performance of नित्यनैमित्तिक as merely preventive of sin occurring from its non-performance, does not become a cause of bondage or rebirth. It is thus not only not inconsistent with the knowledge of self, but actually helps it, as a man burdened with sin resulting from non-performance of नित्यनैमित्तिक would not be fit for true knowledge.

“न पुनरिच्छामात्रं अनेन निषिध्यते । तदाह न चैवेष्टास्वकामता इति ।” अर्थात् काम्यकर्मणां फलार्थं या इच्छा सा एव निषिध्यते वार्यते । सर्वथा इच्छा

इच्छामात्रम् सा न निबिध्यते । यतः इतः परमस्य नचैवेहात्म्यकामता इति इच्छाक्षरे
अनुमतिं करोति ।

The text prohibits the desire for rewards, but not desires generally. Because the sage immediately adds "yet exemption from desire is not to be found in this world."

"यतो वेदस्वीकरणं वैदिकसकलधर्मसम्बन्धश्च इच्छाविषय एव" ।

Because one's acceptance of the vedas as object of study, and his connection with the performance of vedic ceremonies is an object of desire *i. e.* a man entirely divested of desire can neither study the vedas nor perform actions prescribed by them.

यतः यस्मात् वेदस्वीकरणं वेदानां स्वीकरणं ग्रहणं वेदपाठ इत्यर्थः तथा वैदिक-
सकलधर्मसम्बन्धश्च वैदिकाः वेदोक्ताः सकलधर्माः यज्ञदानादिरूपाः क्रियाः वैदिक-
सकलधर्माः तेषां सम्बन्धः कर्तृत्वकर्मत्वादिरूपः इच्छाविषयः इच्छायाः अभिलाषस्य
विषयः पदम् एव । इच्छारहितेन जनेन वेदपाठः वेदोक्तकर्मकरणश्च दुर्घट इत्यर्थः ।
तस्मात् काम्यकर्मणः फलविपर्ययो इच्छा एव निषिद्धा न तु सर्वा इच्छाः इत्यर्थः ।
सम्यावन्दनवेदपाठपितृयज्ञादिनित्यकर्मणि प्रायश्चित्तादिरूपे नैमित्तिके कर्मणि आत्म-
ज्ञानलाभे च इच्छा कर्तव्या ।

ELUCIDATION.—This sloka has been introduced rather abruptly. Two or three slokas introductory to this have been perhaps lost. "नित्यनैमित्तिकानि तु आत्मज्ञानसङ्कारितया भोचाद्य कल्पन्ते ।" This assertion of Kulluka Bhatta would not be acceptable to the Vedantists of Sankar's school whom Kulluka is supposed to have followed. Because according to Sankar's school neither काम्यकर्म nor नित्यनैमित्तिक कर्म can be सङ्कारि of ज्ञानम् । The सङ्कारिता of नित्यनैमित्तिक कर्म to ज्ञान is fiercely contested by Sankaracharya. Thus in his Bhashya "नापि ज्ञानस्य कर्मसाहाय्यापेक्षा, अविद्यानिवर्तकत्वेन च विरोधात्, नहि तमस्तमसो निवर्तकम् ; अतः केवलं ज्ञानं निश्रेय-
सकरम्" *i. e.* knowledge of self does not require any help from any sort of action, action and knowledge are inconsistent with each other. Darkness cannot dispel darkness, hence action cannot lead to non-action and knowledge. He adds "निवानाद्य

कर्माणां पुण्यलोकफलमुतेः वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्माणिष्ठाः पुण्यलोकभावनीत्यादिकृतेषु कर्माद्यथानुपपत्तिः” *i. e.* it is incorrect to say that नित्यकर्म is productive of no other result than prevention of sin arising from its non-performance because we know from the Srutis that नित्यकर्म is productive of other results, *i. e.* it leads to the attainment of celestial bliss. The Smritis also lay down that *barnis* and *asramis* by the performance of their respective duties (*i. e.* नित्यकर्म) get celestial abode. Thus नित्यकर्म never leads to cessation of work. The great Vedantist lays down his conclusion with the greatest force he could command in the following passage : “तस्मात् ईषन्मात्रेण श्रौतेन ध्यातेन वा कर्मणा आत्मज्ञानस्य समुच्चयो न केनचित् दर्शयितुं शक्यः” ‘Therefore it is impossible on the part of any one to prove that the knowledge of self can ever be accumulated by any sort of action in any degree however slight.

Why does then कृष्णक explain the text by stating that नित्यनैमित्तिक कर्म may be सहकारि companion, auxiliary or a help to आत्मज्ञान, and lead to final liberation? The answer is this :—Kulluka Bhatta is a follower of the Mimamsa school of philosophy as expounded by Kumarila. According to this school there is समुच्चयवाद *i. e.* they maintain that आत्मज्ञान itself cannot give salvation, but that in order to attain liberation it must be supplemented by vedic action or karma. They hold that knowledge of self and नित्यनैमित्तिक कर्म are not inconsistent like light and darkness, and that they can and should accompany each other. The whole energy of Sankaracharya was directed to demolish this theory. He puts the views of this school in a nutshell. “केचित् आहुः सर्वकर्मसुखासपूर्वकात् आत्मज्ञाननिष्ठामावात् एव केवलात् कैवल्यं न प्राप्यते । किं तर्हि ? अग्निहोवादिश्रौतधार्मिकर्मसंहितात् ज्ञानं त् कैवल्यप्राप्तिरिति” Some (*i. e.* the Brittikar) hold that final liberation cannot be secured by abandoning all actions, and by adhering to the knowledge of self alone. How is

it then to be secured ? They answer the question by saying that final liberation is obtained by the knowledge of the self, accompanied by actions like sacrifices and so on as prescribed by the Vedas and Smritis. This is called ज्ञानकर्मसमुच्चयवाद । Sankaracharya holds that समुच्चयवाद has no leg to stand upon, it is wrong and mischievous. According to him ज्ञान and कर्म are as inconsistent as light and darkness. ज्ञान is light, it dispels ignorance, and every action or karma is the result of ignorance. One cannot accompany the other.

Therefore Kulluka is a follower of Brittika, and not of Sankar. We may however reconcile him to Sankar by supposing that Kulluka has not stated for the present the whole truth which he has in his mind, as it may create confusion at this stage. According to Sankar कर्म may prepare the way for ज्ञान, but no sooner ज्ञान makes appearance कर्म must withdraw altogether. Thus there can be no सहकारिता or co-operation of कर्म with ज्ञान ।

What is the meaning of कामाक्षता ? Explain fully कामाक्षता न प्रशस्ता giving reasons in support of your explanation. How can काम्यकर्म be rendered harmless as far as final liberation is concerned ? Into how many classes is vedic action divided ? What are they ? “नित्यनैमित्तिकानि तु आत्मज्ञानसहकारितया मोक्षाय कल्पन्ते ।” Give a thorough exposition of this view. Do you know the view of Sankar's school on this point ? State it briefly if you can. What is the meaning of अकामता ? With what object has limitation been put to कामाक्षता न प्रशस्ता ?

MEANING IN ENGLISH.—To perform actions (prescribed by the Vedas) from a desire for rewards only is not laudable, because such a disposition becomes the cause of bondage as it leads to rebirth ; yet exemption from desire altogether is not to be met with in this world ; because both the study of the

Vedas and the performance of actions prescribed by them, depend on desire.

GRAMMATICAL NOTES. (a) On the text. 1.—কামাত্মতা—কাম. কামনা আত্মা স্বভাবো যস্য স কামাত্মা বহুব্রীহি: তস্য ভাব: কামাত্মতা। কাম পরতা কামনয়া সহ ফলস্বৈব সম্বন্ধাৎ কামনাশব্দেন ফলাভিলাষো গম্যতে। তজ্জাত কামাত্মতা ফলাভিলাষশীলতেনি কুল্লুক:। Nom. to भवति understood. কাম + ঘञ্ কাম:। কাম্যতে ইতি কাম: ভাবে ঘञ্। কাময়তে কামযাশ্চক্রে অকমে। অচৌকমত্ অশকমত। কমেৰিণ্ড্ ইতি স্বার্থে ণিঙ্ প্রত্যয়াৎ কাময়তে স্বাৎ। অততি চলতি মাধাবচ্ছিন্নজীবরূপেণ জন্মস্বব্যুৎ আত্মা। ন তস্য প্রাণা উত্কামন্যতীতিশ্রুতেরাত্মশস্য উত্ক্রমণাভাবশ্চযজ্ঞাত্ পরমাত্মনি এব লয় ইতি। 2. প্রশস্তা—প্র শন্স্ + ক্ত। ন প্রশস্তা নিন্দনীয় ইত্যর্থ:। শংসতি শশংস অশংসৌত। Qualifies (1.) 3. ন চ—অব্যয়ম্। ন ইতি নজ্ নিষেধার্থক:। 4. এব—অব্যয়ম্। অবধারণে। 5. ইহ—অব্যয়ম্। ইদম্ + হ্ সমগ্রী স্থানে by ইদমীহ। ইদম: স্থানে ইশাদেশ: + হ্ = ইহ। তচ্ছিত্তশাস্ত্ববিভক্তি রিতি সূত্রেণ অব্যয়লম্। ইহ অস্মিন্ জগতি দিগ্বাচিনামপি লক্ষণয়া দেশবাচিতলম্। 6. অস্মি—অস্ লট্ তিপ্। বভূব ভবিষ্যতি অস্মুত। 7. অকামতা—ন বিদ্যতে কাম: ইচ্ছা যস্য স অকাম: বহুব্রীহি:। তস্য ভাব: অকামতা ইচ্ছায়ুত্বতা ইত্যর্থ:। 8. বেদাধিগম:—বেদানাং অধিগম: গৃহণম্ বেদাধিগম:। বিদন্নি কৰ্ম্ম জ্ঞানম্ অনেন ইতি বেদ:। বিদ + ঘञ্। বেদযতীতি বা বেদ: ণিজন্ম বিদ ধাতো: কৰ্ম্মার্থ্যচ্ প্রত্যয়:। বেতৌতি বেদ:। অধি-গম + ঘञ্। বেনি। বিবেদ। অবেদৌত। 9. কাম্য:—কাম + ণ্যত্। 10. বৈদিক:—তব ভব ইত্যর্থ বেদ শব্দাত্ ঠক্ by হাজুদ ব্রাহ্মণক্ &c. &c. বেদ has two vowels. Hence ঠক্ (ণিক)। Qualifies কৰ্ম্মযোগ:। 11. কৰ্ম্মযোগ:—ক্ষিয়তে ইতি কৰ্ম্মে। ক্ত ধাতো মঁষিন্। কৰ্ম্মণা যোগ: কৰ্ম্মযোগ: ততীয়া সমাস:। or কৰ্ম্মণো যোগ: কৰ্ম্মযোগ: ষষ্ঠী সমাস:। যুক্ত + ঘञ্ যোগ। যুক্তি যুক্তি। যুযোজ যুযুজে। অযৌজৌত অযুক্ত অযুক্ত।

Change of voice—কামাত্মতয়া ন প্রশস্তয়া ভূয়তে। ন চ এব ইহ অকামতয়া ভূয়তে। বেদাধিগমেন বৈদিকেণ কৰ্ম্মযোগেন চ কাম্যেন ভূয়তে ॥ ২ ॥

BENGALI.—কলকামনা করিরা কাম্য কৰ্ম্ম অনুষ্ঠান করা প্রশংসার নহে; কেননা স্বর্গাঙ্গি কলকাত্তের ইচ্ছার কাম্য কৰ্ম্ম করিলে পুনর্বার জন্ম হইবার হেতু উৎপন্ন হয়; নিত্য ও নৈমিত্তিক কৰ্ম্ম আত্মজ্ঞানের সহকারিত্বপে মোক্ষলাভের সহায়তা করে। আবার কামনা বা ইচ্ছামাত্রই যে নিষেধের বিপরীত উদ্দেশ্য

नहै ; ऐसे मन्त्रादि को धर्मोक्त कायनाश्रुता नहै ; এমন কি বেদপাঠ এবং বৈদিক কৰ্ম সম্পাদনও কায়না বা হেতুর বিবশীভূত ॥ ২ ॥

ENGLISH.—The state or habit of (entertaining) desires for fruits of actions (apart from the consideration of duty) is not praise-worthy ; and yet the want or abnegation of desires for fruits of actions does not exist here. For, the study of the vedas and the practice of vedic rites are for selfish consideration. (2).

सङ्कल्पमूलः कामो वै यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः ।

व्रतानियमधर्माश्च सर्वे सङ्कल्पजाः स्मृताः ॥ ३ ॥

PROSE—कामः सङ्कल्पमूलः वै, यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः सर्वे व्रता नियमधर्माश्च सङ्कल्पजाः स्मृताः (भवन्ति) ॥ ३ ॥

KULLUKA.—अथोपपत्तिमाह सङ्कल्पमूलः इति अनेन कर्मणा इदमिष्टं फलं साध्यते इत्येवं विषया बुद्धिः सङ्कल्पः तदनन्तरमिष्टसाधनतयावगते तस्मिन्निष्ठा जायते तदर्थं प्रयत्नं कुर्वते च इत्येवं यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवा व्रतानियमरूपाश्च धर्माश्चतुर्धाध्याये वक्ष्यमाणाः, सर्वे इत्यनेन पदेन अथेऽपि शास्त्रार्थाः सङ्कल्पादेव जायन्ते इच्छामन्तरेण तान्यपि न सम्भवन्तीत्यर्थः । गोविन्दराजस्तु व्रतान्यगुष्ठेयरूपाणि धर्मधर्माः प्रतिषेधार्थका इत्याह ॥ ३ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—“अथ उपपत्तिं आह सङ्कल्पमूल इति ।”

In the couplet demonstration (of the proposition that performance of vedic actions is grounded on desire) is given. The sloka commences with the word *Sankalpamula*.

अथ अस्मिन् श्लोके उपपत्तिं युक्तिसिद्धिं आह मनु रितिर्गोः कुत ? सङ्कल्पमूल इति श्लोके । कस्य उपपत्ति माह ? ननु कास्यो हि वेदाधिगमः कर्मयोगस्य वैदिक इति सिद्धान्तस्य प्राग्वर्णितस्य । उपपद + क्तिन् ।

“अनेन कर्मणा इदं फलं साध्यते इत्येवं विषयाबुद्धिः सङ्कल्पः ।”

A conception that a particular act yields a particular result is called *sankalpa*.

अनेन कर्मणा इदं फलं साध्यते सन्धायते इत्येवंविधया बुद्धिः ज्ञानं सङ्कल्प सङ्कल्पशब्देन कायते ।

“तदनन्तर मिष्टसाधनतयावगते तस्मिन् इच्छा जायते तदर्थं प्रयत्नं कुर्वते च इत्येव यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः ।”

After such a conception, when it is known that the action will serve one's purpose, one is desirous of it, and then makes exertions for it, it is thus that sacrifices are performed in consequence of conception (sankalpa) stated above.

तदनन्तरं सङ्कल्पात् परं तस्मिन् कर्मणि इष्टसाधनतया इष्टस्य अभिलषितस्य पुत्रादेः साधनं प्राप्तुं पापः तस्य भावः इष्टसाधनता तया ज्ञाते अवगते सति तस्मिन् पुत्रादिरूप-फलके कर्मणि इच्छा जायते उत्पद्यते ततश्च कर्मार्थं प्रयत्नं कुरुते इति एवं प्रकारेण यज्ञाः यागादिकर्माणि सङ्कल्पसम्भवाः सङ्कल्पाः अनेन कर्मणा एतत् फलं साध्यते इति ज्ञानं तदेव सम्भवः उत्पत्तिर्येषां तथाभूताः । अर्थात् सङ्कल्पात् इष्टसाधनताज्ञानं इष्टसाधनताज्ञानात् इच्छा (कामः) इच्छायाः प्रयत्नः प्रयत्नात् एव कर्म सिध्यति । अतः कामः इच्छा सङ्कल्पमूलः ।

“व्रता नियमरूपाश्च धर्माः चतुर्थीध्याये वक्तव्यमाणाः ।”

(व्रत) Rules of religious austerities (नियम) and abstinence from sin, are described in the fourth chapter. (These also arise from Sankalpa).

व्रताः or व्रतानि (Both masc. and neuter).

“सर्वे इत्यनेन पदेन अन्येऽपि शास्त्रार्थाः सङ्कल्पादेव जायन्ते इच्छामन्तरेण तान्यपि न सिध्यन्तीत्यर्थः ।”

The word all (सर्वे) in the text implies that other injunctions of the sastras also arise from sankalpa ; without desire they also become impossible.

“सर्वे” इति पदेन व्रतनियमव्यतिरिक्ताः अन्ये अवशिष्टा अपरे अपि शास्त्रार्थाः शास्त्राणां अर्थाः विषयः शास्त्रोक्तकर्माणि सङ्कल्पात् एव गन्वन्त इति भावः जायन्ते उत्पद्यन्ते । कारणमाह इच्छामन्तरेण इच्छां विना तानि अपि कर्माणि न सिध्यन्ति न घटन्ते ।

“गोविन्दराजस्तु व्रतानि अनुष्ठेयरूपाणि यमधर्माः प्रतिषेधार्थका इत्याह ।”

But Govindaraja splits व्रतानियमधर्माश्च into two parts making व्रतानि as one word and यमधर्माः another word (instead of making व्रताः and नियमधर्माः as done by Kulluka) ; and then explains व्रत as positive injunctions, and यमधर्माः as prohibitive injunctions.

सु पञ्चान्तरे गोविन्दराजाख्यः टीकाज्ञात् व्रतानियमधर्माश्च इति व्रतानि यमधर्माश्च

इति प्रकारेण विभज्य व्रतशब्देन अनुष्ठेयरूपाणि विधेयरूपाणि कर्माणि च एवं कुर्यात् इति विधिनानि प्राप्तानि तानि कर्माणि आह यमधर्मशब्देन यमेन नियमनेन श्रद्धोत्प्रापकवाक्येन अर्थात् न कुर्यात् इति निषेधरूपवाक्येन यत् प्राप्तं कर्म तस्य त्यागमाह । तु शब्देन गोविन्दराजस्य व्याख्यानं निन्दति । कुतः यज्ञरूपाणि कर्माणि अपि यज्ञेति इति विधिवाक्येन प्राप्तानि । विधিনিषेधप्रकारेण सर्वेषां कर्मणां सङ्कल्पमूलत्वे वक्तव्ये सति व्रतानि यमधर्म्याश्च सङ्कल्पसम्भवा इत्युक्ते नैव कार्यं स्यात् सामान्यमुखेनहि उक्ता पुनर्विशेषस्य यज्ञरूपविध्यर्थस्य वचनं अनर्थकं स्यात् यज्ञानामपि विधेयत्वात् अनुष्ठेयकर्मासु अन्तर्भावात् । तस्मात् गोविन्दराजस्य व्याख्यानं निन्दनीयमित्यर्थः ।

ELUCIDATION.—काम्योहि वेदाधिगमः कर्मयोगश्च वैदिकः इत्यस्य उपपत्तिरस्मिन् श्रौतके दर्शिता पूर्वस्मिन् श्रौतके उक्तम् फलेच्छा न कर्तव्या, शास्त्रोक्ते अन्यस्मिन् विषये इच्छा कर्तव्या, यत इच्छां विना किमपि कर्तुं न शक्यते । इच्छया सह कर्मणां साक्षात् सम्बन्धो नास्ति तत् कथं उच्यते इच्छां विना कर्म न सिध्येत् ? उच्यते (*i. e.* it is answered in the following way) कर्मणा सह इच्छायाः साक्षात् सम्बन्धो नास्ति सत्यम् किन्तु परस्पराक्रमेण सम्बन्धः अस्ति । तानेव परस्परा भस्मिन् श्रौतके प्रदर्शयति । प्रथमं अनेन कर्मणा एतत् फलं भवेत् इति ज्ञानं प्रयोजनम्, तदेव ज्ञानं सङ्कल्पः । ततश्च यदि तत् फलं कर्तुः अभिलषणीयं भवेत् तदा तत् कर्म अभिलषितस्य फलस्य उपायरूपं इति ज्ञानं भवति, तदेव कर्मणः दृष्टसाधनताज्ञानं । ततश्च तत्कर्मविषयिणी इच्छा भवति ततश्च कर्मणे प्रयवः स्यात् तेन कर्मसिद्धिः स्यात् । किन्तु सङ्कल्पेष्टसाधनताज्ञानेच्छाप्रयवरूपाणां चतुर्णां कर्मसाधकानां मध्ये इच्छायाः प्राधान्यात् सर्व्व एव कर्म कार्य्य अर्थात् इच्छाविषयं इच्छामूलमित्युक्तम् इच्छाधामेव अवशिष्टानां वशात् अन्तर्भाव इव ।

वेदीनां मेव कुर्व्व्याणो निःसङ्कोऽपित मीश्वरे ।

नैष्कर्म्या लभते सिद्धिं रोचनार्थाफलश्रुतिः । ४६ । ४ । ११ भागवतम् ।

निःसङ्कोऽभिमनिवेशग्रन्थः । ईश्वरे अपितं नतु फलोद्देशेन । नतु फलस्य उक्तत्वात् फलं भवेदेव तदाह न भवति । फलश्रुतिस्तु रोचनार्थाप्ररोचनार्थं भवति । ईश्वरे अपिते सति कर्मणः फलं नस्यात् । स्वर्गकामी यजत इत्यनेन अभिलषितस्य एव स्वर्गादेः फलत्वेन ज्ञातत्वात् अनभिलषितः स्वर्गो न भवति कर्मणि क्लृप्तिरपि । तेन नैष्कर्म्या सिद्धिं लभते कर्म कुर्व्वन् अपि ।

एवं भारतपुराणादिषु सर्व्वत्र द्रष्टव्यम् ।

THE MEANING IN ENGLISH. — The desire has its root in the conception that a certain act will yield the desired rewards, the performance of a sacrifice is the consequence of

such a conception. Vows, and laws enjoining restraint, are also stated to be observed through the idea that they will produce the desired result.

PURPORT.—কামাত্ এব সৰ্ব্ব কৰ্ম্মসিধ্যতি । প্রথমং সঙ্কল্য; তত ইচ্ছা-সাধনতাশ্চানং তত: কাম: (ইচ্ছা) তত: প্রথম: তত: কৰ্ম্মসিদ্ধি: । এতেষাং মধ্যে কামস্য অর্থাৎ ইচ্ছায়া: প্রাধান্যম্ । তস্মাত্ পূৰ্ব্বখিন্ শ্রীকৈ যত্ উক্তং সৰ্ব্বং কৰ্ম্ম কামমূলং ইচ্ছাকৃতং তত্ উপপন্নম্ । ২ ।

GRAMMATICAL NOTES. — (a) On the text :—1. সঙ্কল্যমূল: সংকল্যতে নিষীদ্যতে ইতি সঙ্কল্য: । সঙ্কল্যো মূলং যস্য স বহুব্রীহি: । সং ক্লৃপ + ঘञ্ সংকল্য: । কল্যতে । ক্লৃপে কল্পস্যতি কল্পস্যতে কলিষ্যতে । অকলিষ্যৎ অক্লৃপত্ অক্লৃপত । 2. কাম: কাম্যতে ইতি কাম: । কন্ + ঘञ্ । ইচ্ছা ইত্যর্থ: । কাময়তে । অশৌকমত অশকমত । 3. যজ্ঞা: যজ + নড্ যজ । যজ যাচ যত বিচ্ছ প্রচ্ছ রঞ্জনড্ । যজ্ঞ: যাচ্জা যব: বিশ্ব: প্রয়: রজা: । স্বপোনন ইতি স্বপ্ন: । যজতে যজতি ইযাজ ইজে অযট অযাচৌত্ । যজ্ঞ: সবোধ্বরো যাজ: সমতনুর্মন্ড: ক্ষতুরিত্যমর: । 4. সঙ্কল্যসম্ভব:—সঙ্কল্য: সম্ভব: কারণং যস্য স সঙ্কল্যসম্ভব: । বহুব্রীহি: । সম্ভবতি অস্মাত্ ইতি সম্ভব: । সম্—মূ + অপ্ । সম্—ক্লৃপ + ঘञ্ । 5. ব্রতা:—ব্রজ + ঘ: জস্যত: । ব্রতং ব্রত: । নিয়ম: পুণ্যকং ব্রতমিতি ঐমচন্দ্র: । 6. নিয়মধর্ম্মা:—নিয়ম্যন্তে অবেন ইতি নিয়ম: । নিয়মস্য ধর্ম্মা: নিয়মধর্ম্মা: ষষ্ঠী সমাস: । নি—ঘম + অপ্ । যম: সমুপনিবিবুচ । এষ অণুপসর্গে চ যমে রপ্ বা স্মাত্ পচে ঘञ্ । যম: যাম: । উপযম: উপযাম: । নিয়ম: নিয়াম: । বিয়ম: বিয়াম: । 7. সৰ্ব্ব—Qualifies (5) and (6). 8. সঙ্কল্যজা:—সঙ্কল্যাত্ জায়ন্তে ইতি সঙ্কল্যজা: । উপপদ সমাস: । সঙ্কল্য—জন্ + ড জায়তে জন্তে অজনি । 9. স্মৃতা:—স্মৃ + ক্ত: কৰ্ম্মণি । স্মরতি সস্মার অস্মার্বীত্ ।

CHANGE OF VOICE.—সঙ্কল্যমূলেন কামেন ভূযতে । যজ্ঞৈ: সঙ্কল্যসম্ভবৈ: ভূযতে । ব্রতৈ: নিয়মধর্ম্মৈশ্চ সৰ্ব্বৈ: সঙ্কল্যজৈ:স্মৃতৈর্মুযতে ॥ ২ ॥

BENGAL.—এই কৰ্ম্ম দ্বারা এইরূপ ফল হয়, ইত্যাকার জ্ঞানকে সঙ্কল্য বলে ; সঙ্কল্যের পর এই কৰ্ম্ম অর্থাৎ সাধন করিলে এরূপ জ্ঞান অশ্লিলে সেই কৰ্ম্মটি করিবার জন্ত ইচ্ছা আছে, অতএব সঙ্কল্যই ইচ্ছার মূল ; যজ্ঞ দ্বারাও সঙ্কল্য হইতে উৎপন্ন ; কি ব্রত কি সংযম ধর্ম্ম প্রভৃতি, সমস্ত কৰ্ম্মই সঙ্কল্য হইতে জাত বলিয়া শ্রুতিতে নিশ্চিত । (অতএব সমস্ত কৰ্ম্মই যে ইচ্ছামূলক তাহা উৎপন্ন হইল) ॥ ২ ॥

ENGLISH.—A desire has its root in a purpose or motive (for some gain). Sacrifices have their origin in some motive or purpose. All vows and proscriptive injunctions and rules are said to have their origin in some motive or purpose. (3).

अकामस्य क्रिया काचिद् दृश्यते नेह कर्हिचित् ।

यद्यद्वि कुरुते किञ्चित् तत्तत् कामस्य चेष्टितम् ॥ ४ ॥

PROSE.—ईह अकामस्य काचित् क्रिया कर्हिचित् न दृश्यते । (ततः पुरुषः) यत् यत् किञ्चित् कुरुते तत् तत् कामस्य चेष्टितम् ॥ ४ ॥

KULLUKA.—“अत्रैव लौकिकं नियमं दर्शयति अकामस्येति । लोके वा काचिद्भोजनगमनादिक्रिया साप्यनिच्छती न कदाचिद् दृश्यते ततश्च सर्वं कर्म लौकिकं वैदिकञ्च यद्यत् पुरुषः कुरुते तत्तदिच्छाकार्यम् ॥ ४ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—अत्रैव लौकिकनियमं दर्शयति अकामस्येति” The conclusion is now supported by rules of conduct observed in the performance of worldly actions. “लोके वा काचित् भोजन-गमनादिक्रिया साऽपि अनिच्छतः न कदाचित् दृश्यते ।”

लोक्यते दृश्यते इति लोकः दृश्यमानं जगत् लोक इत्युच्यते । तस्मिन् वा काचित् सर्वं इत्यर्थः भोजनगमनादिक्रिया भोजनं गमनञ्च भोजनगमने ते आदिनीं यासां ता भोजनगमनादयः ता एव क्रियाः कर्म दृश्यते सापि अदृश्यमाना तु दूरे अस्तु अनिच्छतः न दृश्यतः भोजनादिक्रियायां इच्छा अकुर्वतः जनस्य न कदाचित् कर्हिचित्कदसाथः

We see temporal or worldly actions like eating, going etc. etc. But we have never seen such actions being done by one who has no desire for them.

“ततश्च सर्वं कर्म लौकिकं वैदिकं च यद् यत् पुरुषः कुरुते तत्तत् इच्छा-कार्यम् ।”

ततः यस्मात् लौकिकं कर्ममात्रं इच्छाकार्यं तस्मात् इत्यर्थः सर्वं कर्म तदेव विशदयति लौकिकं वैदिकञ्च कर्म इति यद् यद् पुरुषः जनः कुरुते तत्तत् सर्वं इच्छा-कार्यम् । अयं भावः—वैदिकं कर्म एव धर्मः । तत् कर्म इच्छामूलकं न वेति विचार्य भवति । वैदिककर्माणां मूले अन्वेष्ये लौकिककर्माणां मूलं अन्वेषणीयं

ভবতি ভবয়কৰ্ম্মণি এব মনসঃ কৰ্ম্মত্বাৎ । লৌকিককৰ্ম্মণি ইচ্ছা এব কাৰণং
তস্মাৎ বৈদিকৈঃপি কৰ্ম্মণি মনস ইচ্ছা এব কাৰণং ইতি সিদ্ধান্ত ইত্যৰ্থঃ ।

Therefore every action whether vedic or worldly done by a man is the consequence of desire.

ELUCIDATION.—In the former sloka it has been demonstrated psychologically that desire is the root of all actions. This sloka supports the same conclusion by reference to ordinary rules of conducting and controlling human actions as far as worldly matters are concerned.

GRAMMATICAL NOTES. (a) On the text.—1. অকামস্য—ন বিদ্যতে কামো यस্য সঃ অকামঃ বহুব্রীহিঃ । তস্য শিবে ষষ্ঠী । 2. ক্রিয়া—Acc. of দৃশ্যতে । প্রাতিপদিকার্থে প্রথম । ক্ত + শ ক্রিয়া । 3. কাচিত্—কিম্ স্ত্রিয়া সু ততঃ চিত্ । 4. দৃশ্যতে—দৃশ্ + কৰ্ম্মণি লট্ যগাগমঃ । অদর্শি লুঙ কৰ্ম্মণি । 5. ন—নজ্ অব্যয়ম্ । 6. ইহ—ইদম্ + ই । 7. কৰ্হিচিত্—কৰ্হিচিত্ । সম্ম্যর্থো কিম্ শব্দাৎ হিঁল্ প্রত্যয়ঃ । By অন্যতনে হিঁল্ অন্যতরস্যাম্ । কৰ্হি কদা ইত্যর্থঃ । ততঃ চিত্ । 8. যদ্যত্ তততত্—কৰ্ম্মকাৰকম্ বীক্ষায়াং দিবন্ধিঃ । By নিত্যবীক্ষ্যোঃ । 9. ক্রুহতে—ক্রজ—লট্ তে । Nom. পুরুষঃ understood. 10. কামস্য—শিবে ষষ্ঠী । 11. চেष्टিতম্—Nom. to ভবতি understood. চেष्ट্ + নপুংসকে ভাবে ক্তঃ । চেষ্টতে চিচেष्टে অবেষ্টে ।

CHANGE OF VOICE. — ক্রিয়া কাচিত্ ন পশ্যন্তি লোকাঃ । যদ্যদ..... ক্রিয়তে তেন তেন কামস্য.....চেষ্টিতেন ভূযতে ॥ ৪ ॥

PURPORT.—লৌকিকব্যবহারে চ দৃশ্যতে সৰ্ব্বা ক্রিয়া ইচ্ছাযুক্তেন পুরুষেণ সম্পাদ্যতে । তস্মাৎ ন কেবলং লৌকিকং কৰ্ম্ম বেদোক্তং যত্ কৰ্ম্ম তদপি ইচ্ছামূলকং এব যতঃ মনসা সৰ্ব্বে এব ক্রিয়তে ॥ ৪ ॥

MEANING IN ENGLISH.—Not a single act appears ever to be done by any one who has no desire for it ; therefore every act of a man whether worldly or vedic (spiritual) is the result of desire.

BENGALI.—লৌকিকব্যবহারে ভোজন গমন ইত্যাদি বহু ক্রিয়া দেখা যায়, তাহার কোনটাই ইচ্ছাশূন্য ব্যক্তি করিরাছেন এরূপ কথাই দেখা যায় না ; অতএব পুরুষের কি লৌকিক কি বৈদিক সমস্ত কর্ম্মই ইচ্ছার কার্য্য মাত্র ॥ ৪ ॥

ENGLISH.—Nowhere in this world is seen any action of a man having no desire (for reward a fruit of action). For, whatever one does is the outcome of a desire or purpose. (4)

तेषु सम्यग्वर्त्तमानो गच्छत्यमरलोकताम् ।

यथासङ्कल्पितांश्चेह सर्वान् कामान् समश्नुते ॥ ५ ॥

PROSE.—तेषु सम्यग्वर्त्तमानः (पुरुषः) अमरलोकां गच्छति, इह च यथा सङ्कल्पितान् सर्वान् कामान् समश्नुते । ५ ।

KULLUKA.—सम्प्रति पूर्वोक्तं फलाभिलाषनिषेधं नियमयति तेषु सम्यग्वर्त्तमान इति । नावेच्छा निषिध्यते किन्तु शास्त्रोक्तकर्मसु सम्यग्वृत्तिर्विधीयते वन्महेतुफलाभिलाषं विना शास्त्रीयकर्मणामनुष्ठानं तेषु सम्यग्वृत्तिः सम्यग् वर्त्तमानोऽमरलोकताम् अमरधर्मकं ब्रह्मभावं गच्छति मौलं प्राप्नोतीत्यर्थः । तथाभूतस्य सर्व्वेश्वरत्वादिहापि लोके सर्व्वानभिलाषितान् प्राप्नोति । तथाच छान्दोग्येऽपि स यदा पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्तीत्यादि ॥ ५ ॥

KULLUKA EXPLAINED. — “सम्प्रति फलाभिलाषनिषेधं नियमयति तेषु इति” । फलाभिलाषः निषिद्धः स च निषेधः न सर्व्वत्र किन्तु शास्त्रीयधु कर्मस्वेव इति नियमं स्थापयति अस्मिन् तेष्विति श्लोके इत्यर्थः ।

“नात्र इच्छा निषिध्यते किन्तु शास्त्रोक्त कर्मसु सम्यग्वृत्तिर्विधीयते ।”

अत्र अस्मिन् श्लोके इच्छा कामना न निषिध्यते वाक्येन किन्तु शास्त्रीयकर्मसु सम्यग्वृत्तिः वक्ष्यमाणप्रकाराविधीयते । अस्मिन् श्लोके न इच्छेत् इति निषेधः न प्राप्तः किन्तु सम्यग् वर्त्तते इति विधिः प्राप्यते इत्यर्थः ।

In this sloka a negative injunction as regards desire is not found, but a positive injunction for discharging duties without desire for reward is laid down.

“वन्महेतु फलाभिलाषं विना शास्त्रीयकर्मणानुष्ठानं तेषु सम्यग्वृत्तिः ।”

का नाम सम्यग्वृत्तिः ? ननु वन्मस्य हेतुभूतः यः फलाभिलाषः तं विना शास्त्रीयाणां कर्मणां अनुष्ठानं तेषु कर्मसु सम्यग्वृत्तिः इति कथ्यते । फलाभिलाषं परित्यज्य शास्त्रोक्तकर्मणानुष्ठानं सम्यग्वर्त्तनम् । अयं जनः कर्मसु सम्यग् वर्त्तमानः = अयं जनः फलाभिलाषं त्यक्त्वा शास्त्रीयं कर्म करोति ।

Performance of duties prescribed by the Sastras without any desire for reward is *samyakbriiti* (proper application of oneself).

“सम्यग्वर्तमानः अमरलोकतां अमरधर्मकं ब्रह्मभावं गच्छति मोक्षं प्राप्नोति ।”

सम्यग्वर्तमानः पूर्वोक्तप्रकारेण फलाभिलाषं वर्जयित्वा कर्म कुर्वन् पुरुषः अमर-
लोकतां अर्थात् अमरधर्मविशिष्टं ब्रह्मभावं ब्रह्मणः परमात्मनः भावः प्रकृतिः नायातीतत्वं
केवलत्वं नैर्गुण्यं तं गच्छति मोक्षं मुक्तिं कैवल्यं प्राप्नोति । आपेर्गमेष च लनादृत्वात्
मुक्त्यत्वम् ।

One who performs actions without expecting rewards (*samyak bartamana*) acquires deathless state *i. e.* final absorption or state in which the pure Brahma exists.

“तथाभूतश्च सर्वेश्वरत्वात् इहऽपि लोके सर्वान् अभिलषितान् प्राप्नोति ।”

तथाभूतः अमरलोकतां प्राप्तः सन् सर्वेश्वरत्वात् यदा एवभूतः इहैव अमरलोकतां
प्राप्नोति तदा स सर्वेश्वरः सर्वेषां स्थावरजङ्गमानां दृष्टादृष्टानां ईश्वरः प्रभुः भवति
तथा शास्त्रे दृष्टत्वात् अतः एवभूतः न केवलं परलोके इहलोके अपि सर्वान्
अभिलषितान् वाञ्छितान् कामान् इच्छामात्रेण प्राप्नोति । यथा भरद्वाजी भगवान्
सङ्कल्पमात्रेण ससैन्यं भरतं देवदुर्लभैर्द्रव्यैः अर्चयामास ।

“After attaining deathless state, he becomes lord of all, and even in this world, gets every thing that his fancy can suggest (for there are authorities on the point).

“तथा च छान्दोग्येऽपि स यदा पितृलोककामो भवति सङ्ख्यादेवास्त पितरः
समुत्तिष्ठन्तीति ।”

तथा यथा उक्तं तद्वत् छान्दोग्ये छन्दोगानां सामवेदिनां इदं छान्दोग्यम् ब्राह्मणग्रन्थ-
विशेषः तस्मिन् वेदकेदेशेऽपि न केवलं मनुस्मृतौ इति भावः इदं स्वीकृतं अस्ति ।
सः पुरुषः यदा पितृलोककामो भवति पितृलोकं गच्छति सङ्ख्यात् इच्छामावादेव तदा
तस्य पितरः पितृदेवताः समुत्तिष्ठन्ति आगच्छन्ति इति ।

We have likewise in the Chhandogya Upanishad “When he is desirous of connection with his ancestors (the manes), they appear before him no sooner are they called to memory.”

ELUCIDATION.—There can be no doubt that the text has direct reference to the theory as quoted by Kulluka Bhatta from the Chhandogya Upanishad. This couplet lays down an injunction not found before. It is कर्मसम्यगनुतिष्ठेत् *i. e.* perform actions prescribed by the Vedas without expecting any reward. It then lays down an अर्चवाद or फलमुक्ति or praise. The फलमुक्ति

portion is directly taken from the Upanishad. सर्वान् कामान् समनु ते is taken almost verbatim from छान्दोग्य—

Thus अथ स यदि पितृलोककामो भवेत् स इत्यदेवास्य पितरः समुत्तिष्ठति ।
अथ यदि मातृलोक कामो भवति..... । अथ यदि मातृलोक कामो भवति... ।
अथ यदि स्वर्गलोक कामो..... । अथ यदि स्वर्गलोक कामः..... ।
अथ यदि गन्धर्वालय लोक..... । अथ यदि अन्नपान लोक..... ।
अथ यदि गौतमादिव लोक..... । अथ यदि स्त्रीलोक कामः..... ।
यं यं चनं अभिकामो भवति यं कामयते सोऽस्य स इत्यदेव समुत्तिष्ठति तेन सम्यग्यो महीयते ।

Though the ritualistic side is exhibited in Manu, the spiritual side also exists and cannot be concealed so ably brought to light by Kulluka Bhatta.

The word ब्रह्मभाव creates difficulties to a beginner. ब्रह्मभाव described in this text is not final ब्रह्मभाव but secondary stage, having some environment of माया ।

PURPORT.—शास्त्रोक्तानि कर्माणि फलाभिलाषस्यः सन् कुर्वीत । तथा कर्तेषु सत्सु पुरुषः सगुणब्रह्मणः सत्यसङ्कल्पतादिगुणयुक्तः मोक्षं गौणं प्राप्नोति, ब्रह्मणो गुणान् च सत्यसङ्कल्पादिकान् प्राप्य अस्मिन् एव लोके यद् यत् कामयते तत् तत् सपदि प्राप्य महीयते ॥ ५ ॥

MEANING IN ENGLISH.—He who performs duties without expecting reward obtains deathless state, the state of perfect liberation, or the condition of Brahma in its purity ; and thus attaining the condition of the Lord of the Universe, even in this life, secures fulfilment of every desire he may have conceived.

GRAMMATICAL NOTES. (a) On the text.—1. तेषु—Qualifies कर्त्तृषु understood. 2. सम्यग्-वर्त्तमानः—सम्यक् वर्त्तमानः सम्यग् वर्त्तमानः । कुगति प्रादय इति समासः । हत + शानच् कर्त्तरि । वर्त्तते वहते अहतत् अवर्त्तिष्ठ फलाभिलाषस्यत्वेन अनुष्ठानपर इत्यर्थः । 3. गच्छति गम् लट् ति । लुङ् अगमत् । प्राप्नोतीत्यर्थः । Governs अमरलोकताम् । 4. अमरलोकताम्—न मरा अमराः । अमरा एव सुखहेतुत्वेन भीम्यत्वात् स्त्रीकाः अमरलोकाः । (भाष्योक्त व्याख्यानम्) तैर्वा भावः अमरलोकता अमरभावः ताम् । Acc. of

गच्छति । सिद्धते ममार अक्षत । सुक् + घञ् । ५. यथा सङ्कल्पितान्—सङ्कल्पितं
अनतिक्रम्य यथासङ्कल्पितं अव्ययीभावः । यथा सङ्कल्पितम् अर्थ आदिभ्य अच् = यथा—
सङ्कल्पिताः । तान् । ६. इह—इदम् + इ । ७. सर्वान्—Qualifies
कामान् । ८. समन्नुते—सम्—अश् + लट् ते । अन्नु ते आनशे आशिष्ट आष्ट ।

CHANGE OF VOICE. — सम्यग्वर्तमानैः अमरलोकात्ता गम्यते ।.....सर्वे
कामाः समश्नन्ते ॥ ५ ॥

BENGALI.—फल आकाङ्क्षा ना करिषा नाञ्छाञ्छ कर्क अमृष्टान कराक ममाक्
अमृष्टान बले । এই অর্থ কর্ত্তের সমাক অমৃষ্টান করিবে । যিনি কর্ত্তের সমাক অমৃষ্টান
করেন, তিনি অমরধর্ম্মবিশিষ্টে উদ্ধভাব বা মোক্ষলাভ করেন ; এবং তিনি উদ্ধভাবাপন্ন
হইয়া মর্ত্তের পরে লাভ করায় এই উদ্ভেদে যাঃ যাঃ ইচ্ছা করেন মঙ্গলমাত্রই তাঃ
তাঃ ভোগ করিতে সমক্ষ হন । ৫ ।

ENGLISH.—A person properly or rightly doing these acts (laid
down by the Sastras) attains the state of immortals (or the im-
perishable beatitude of Brahman), and gets here all his desires as
wished for. (5).

वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।

आचारश्चैव साधूनामात्मन स्तुष्टिरेव च ॥ ६ ॥

PROSE. — अखिलो वेदः तद्विदां स्मृतिशीले च साधूनां आचारश्चैव आत्मनः
स्तुष्टिरेव च । धर्ममूलं (भवति) ॥ ६ ॥

KULLUKA.—इदानीं धर्मप्रमाणान्वाह वेदोऽखिलो धर्ममूलमिति वेद
अन्यजुःसामाथर्व्वलक्षणः स सर्वो विध्यर्थवादमन्वात्मा धर्म मूलं प्रमाणम् अर्थवादादीना-
मपि विध्यैकवाक्यतया सावकत्वेन धर्म प्रमाणात् । यदाह जैमिनिः—विधिना
त्वैकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः मन्वार्थवादानामपि विधिवार्थैकवाक्यतयैव धर्म
प्रमाणात् प्रयोगकाले चानुष्ठेयस्मारकवेदस्य धर्म प्रमाणात् यथानुभवकरणत्वरूपन्यायसिद्धये
स्मृत्यादीनामपि तन्मूलत्वेनैव प्रमाणाप्रतिपादनार्थमनूयते । मन्वादीनाञ्च वेदविदां
स्मृतिधर्म प्रमाणं वेदविदामिति विशेषणोपादानाच्चेदमूलकत्वेनैव स्मृत्यादीनां प्रमाणा-
भिमर्शं शीलं ब्रह्मण्यतादिरूपम् । तदाह हारीतः—ब्रह्मण्यता देवपितृभक्तता सौम्यता
अपरोपतापिता अनन्या सदृता अपाहण्य मैत्रता प्रियवादिलं कृतज्ञता शरण्याता कारुण्यं
प्रशान्तिश्चेति वयोदशविधं शीलम् । गोविन्दराजस्तु शीलं रागद्वेषपरित्याग इत्याह ।
आचारः कर्मलवल्कलाद्याचरणरूपः साधूनां धार्मिकाणाम् आत्मस्तुष्टिश्च वैकल्पिकपदार्थ-
विषयधर्म प्रमाणं तदाह मर्गः वैकल्पिकी आत्मस्तुष्टिः प्रमाणम् ॥ ६ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—“इदानीं धर्मप्रमाणान्वाह वेद इति ।”

Dharma has been defined in the first sloka. This sloka lays down authorities on the matter of dharma.

“वेदः ऋग्यजुःसामाथर्वलक्षणः” ऋग्वेदः यजुर्वेदः सामवेदः अथर्ववेदश्च इति चत्वारो वेदा वेदशब्देन अथ याज्ञा इति कुल्लुकाशयः ।

Veda consisting of Rik, Joyush, Sam and Atharba is authority on dharma.

“सर्वो विध्यर्थवादमन्त्रात्मा” अखिलशब्दस्य अर्थमाह सर्व इति । तं विशदयति विध्यर्थवादमन्त्रात्मा वेदस्य त्रयो भागा विधिः स्वर्गकामोयजेत इति रूपः, अर्थवादः विधिः प्रशंसा सर्वमायुरेति ज्योत्नोवति य एवं कुर्यात् इति रूपः मन्त्रात्मा इन्द्रमीले इत्यादि रूपः । अखिलशब्देन एतत् विभागसमन्वितो वेदः प्रमाण मित्यर्थः बोध्यते ।

The word अखिलः (सर्वः) (whole) includes parts containing injunctions, praise and hymns.

“धर्ममूलं प्रमाणम्” मूलशब्दस्य अर्थमाह प्रमाणमिति ।

“अर्थवादानामपि विध्यैकवाक्यतया स्तावकत्वेन धर्मं प्रामाण्यात् ।” यजेत इत्यादि विधिवाक्यानि प्रमाणानि भवन्तु प्रशंसावाक्यानां अर्थवादानां कथं प्रामाण्य मित्याह अर्थवादानां प्रशंसावाक्यानां अपि प्रामाण्यं अस्ति । कथं ? उत्तरमाह विध्यैकवाक्य-तया स्तावकत्वेन एवं कुर्यात् इति विधिः, ततः य एवं करोति स स्वर्गं याति इति अर्थवादः । फलकौत्सनं हि विधिवाक्यस्य प्रशंसा । सा च विधिवाक्येन सह एक-वाक्यताज्ञापिका, अर्थात् अर्थवादस्य वक्ता यदि विधिवाक्यं न अनुमोदेत तदा कथं विधिं प्रशंसितुं ? तस्मात् अर्थवादः अपि विधिवाक्यमेव । तस्मात् अर्थवादस्य प्रामाण्यम् ।

“यदाह जैमिनिः विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्येन विधीनां स्युः ।” (This is a Jaimini sutra). Kulluka explains it “मन्त्रार्थवादानामपि विधिवाक्यैक-वाक्यतया एव धर्मं प्रामाण्यम्” the hymns and the laudatory portions also are authorities. विधिवाक्यैकवाक्यतया by reason of their unanimity with injunctions. “प्रयोगकाले च अनुष्ठेयस्मारकवेदस्य धर्मं प्रामाण्यं यवानुभवकरवत्स्वरूपस्यावसिद्धम् ।” The hymns are authorities because such vedas remind the duties during the time of their application, as one acts according to his past experience.

अर्थभावः—विधिवाक्यं हि एवं कुर्यादिति अनुष्ठानविधायकत्वात् प्रमाणम् । अर्थवादानां विधिवाक्यस्य प्रशंसनात् एकवाक्यतया प्रामाण्यम् । अनेन मन्त्रेण एतत्

अनुष्ठितं भवतीति मन्त्रेण अनुष्ठानं कार्यते, ततः क्रियते, तस्मात् मन्त्रा अपि कर्तव्य-
वाचकविधिवाक्येन सङ्ग ऐकवाक्यात् प्रमाणम् भवति अर्थात् येन वेदवाक्येन किमपि
कर्म न उपदिश्यते तत् वाक्यं अप्रमाणमिति जेमिनिमतम् । विधिवाक्येन यज्ञादिरूपं
कर्म उपदिश्यते तत् क्रियते च अतो विधिवाक्यं एव प्रमाणम् । अर्थवादाः प्रशंसा-
परत्वात्, मन्त्राः स्मारकत्वात् विधिवाक्यस्य सहायाः अतः तन्मूल्याः तस्मात् प्रमाणम् ।

वेदो हि द्विधा विभक्तः । मन्त्रः ब्राह्मणस्य । ऋचीयजुषि च मन्त्राः ।
तथोरेव गीतप्रधानम् साम इति अभिचारादिप्रधानः आयर्व्येषः इति ।

विध्यर्थवादमयो ब्राह्मणः । वेदस्तस्मात् मन्त्रब्राह्मणात्मकः । Vide Sayan's
Introduction to Rigveda. ब्राह्मणस्य च विध्यर्थवादपरत्वात्, “वेदः मन्त्र-
ब्राह्मणार्थवादात्मा” इत्युक्तं कुल्लूकेन, तस्य वेदस्य चतुर्धा विभजनात् ऋचीयजुः-
सामायर्व्यलक्षण इति चोक्तम् कुल्लूकभट्टैः ।

“ऋत्यादीनां अपि तन्मूलत्वेनेव प्रामाण्यप्रतिपादनार्थं अनुदत्ते ।

ऋत्यादीनां ऋतिः आदिर्घेषां तेषां ऋतीतिहासपुराणानाम् अपि तन्मूलत्वेन
सः वेदः एव मूलं येषां ते तन्मूला स्तेषां भावः तेन हेतुना एव ननु अन्येन हेतुना
प्रामाण्यप्रतिपादनार्थं प्रामाण्यस्य प्रतिपादनं साधनं तस्मै अनूदत्ते प्रामाण्यान्तरेण अवगतं
पुनः अत्र कथ्यते ।

“मन्त्रादीनां च वेदविदां ऋतिधर्मप्रमाणम् । वेदविदामिति विशेषणोपादनात्
वेदमूलकत्वेनेव ऋत्यादीनां प्रामाण्यमभिमतम् ।”

मन्त्रादयो हि वेदविदः वेदज्ञाः । तेषां ऋतिः वेदमूलत्वात् हेतोः प्रमाणम् ।

“शीलं ब्रह्मण्यतादिरूपम् ।”

शीलशब्देन स्वभावो न बुध्यते किन्तु ब्रह्मण्यतादिरूपं ‘हारौतोक्तं’ त्रयोदशप्रकारं
आचरणं अत्र शीलशब्दार्थः ।

“तदाह हारौतः ब्रह्मण्यता देवपितृभक्तता सौम्यता अपरोपतापिता अनसूयता सदुता
अपाकथ्यं मैत्रता प्रियवादित्वं कृतज्ञता शरण्यता कारुण्यं प्रशान्तिरिति त्रयोदशविधं
शीलम्” ।

हारौतो मुनि सत् त्रयोदशविधं शीलमाह तत् यथा ब्रह्मण्यता ब्रह्मणे ब्राह्मणाद-
हितः ब्रह्मण्यः । ब्राह्मणोचितकर्माकारिता । देवपितृभक्तता देवेषु पितृषु च
भक्तिमत्ता । सौम्यता मनोज्ञता agreeableness. अपरोपतापिता परान् अन्धान्
उपतापयति क्षिप्रतीतिं परोपतापी न परोपतापी अपरोपतापी तस्य भावः । अनसूयता
अस्या गुणेषु दोषारोपः न विद्यते अस्या यस्य स अनसूयः तस्य भावः । सदुता कोमलता
नम्रता । अपाकथ्यम् अकर्कशव्यवहारिता । मैत्रता मैत्रः मित्रताशाली तस्य भावः ।
प्रियवादित्वम् अनुकूलभाषितम् । कृतज्ञता कृतं जानातीति कृतज्ञः grateful.

शरत्पता शरत्पः शरणे रत्पणे साधुः शरत्पः तस्य भावः । कावत्पम् कृपावत्पम् । प्रशान्तिः शमः चित्तस्य शोभाभावः । एतत् त्रयोदशविधं शीलं एतदपि धर्मस्य मूलम् ।

“श्रीविन्दराजस्य शीलं रागद्वेषपरित्याग इत्याह ।”

श्रीविन्दराजो हि शीलशब्दस्य रागद्वेषपरित्यागः अर्थ इत्याह । तत् न सम्यक् इति भावः । कथं ? शीलशब्दस्य रागद्वेषत्यागरूपः अर्थः कुतपि न दृश्यते, अपि च तथा व्याख्याने हारीतेन सह विरोधः स्यात् तत् न शोभनम् । मनुना सह हारीतस्य एकवाक्यत्वात् । सुनिर्गतव्याख्यानस्य प्रामाण्यात् ।

“आचारः कस्मलवत्कलाद्याचरणरूपः” ।

आचारशब्देन कस्मलधारणं वत्कलधारणं इत्यादिरूपं धार्मिकानामाचरणं गम्यते ।

“साधूनां धार्मिकानाम्”—साधुशब्दस्य धार्मिकोऽर्थः ।

“आत्मतुष्टिः वैकल्पिकपदार्थविषया धर्मो प्रमाणम् । तदाह गर्गव्यासः वैकल्पिके आत्मतुष्टिः प्रमाणम् ।”

आत्मतुष्टिशब्दस्य न तुष्टिभावम् अर्थः किन्तु शास्त्रोक्तविधिवाक्येषु यत्र विकल्पः दृश्यते यथा एवं कुर्यात् एवं वा कुर्यात् इति वाक्ये विधियं अस्ति तत्र यस्मिन् कस्ये इच्छा भवति स आत्मतुष्टिविषयः सः अपि धर्मो प्रमाणम् । तत्र गर्गव्यासस्य वचनं पठति वैकल्पिके विकल्पविधिविषये यस्मिन् आत्मतुष्टिरिच्छा भवति तस्याचरणं धर्मः । एकस्मिन् मन्वन्तरे गर्गो नाम सुनिर्व्यासाख्यां लभते यथा अस्मिन् वैवस्वते मन्वन्तरे देवायनो सुनिर्व्यासः सञ्जातः । व्यासशब्देन वेदविभागकर्ता अवगम्यते ।

PURPORT.—धर्मविषये पञ्च प्रमाणानि सन्ति तानि दृष्ट्वा धर्मं कुर्यात् । पञ्च प्रमाणानि यथा चत्वारो वेदाः विधिमन्त्रार्थवादसंहिताः, मनुव्यासप्रभृतीनां वेदज्ञानां स्मृतिशास्त्राणि, तेषां हारीतोक्तं त्रयोदशविधं शीलम्, वेदोक्तधर्माचरणवतां जनानां कस्मलवत्कलपरिधानादिरूपं आचरणं, शास्त्रे यत्र एकाधिकाः विकल्पिता व्यवस्थाः सन्ति तासां मध्ये यत्र मनस्तुष्यति तस्याः अनुसरणम् । एवं पञ्चविधानि धर्मस्य प्रमाणानि ॥ ६ ॥

MEANING IN ENGLISH.—The authorities on dharma are the following, viz. (1) The vedas (including injunctions, hymns and the laudatory portions), (2) the ordinances and (3) thirteen moral practices (as described by Harit), of those who understand them, (4) the custom of men who practise duties enjoined by the vedas, (5) and self-satisfaction in cases where option is permitted.

ELUCIDATION. - The first sloka gives a definition of dharma ; here we get the authorities on dharma so defined. Dharma is a system of duty enjoined by the vedas and conducive to welfare. (1. II Manu). In practising dharma we are to be guided by the vedas, and the ordinances and moral practices of those who know the vedas, and who act according to them.

The word आत्मनस्तुष्टिः or आत्मतुष्टिः is misleading. It does not mean that "self-satisfaction" is the standard of dharma in every case ; for in that case, self-satisfaction of a particular individual may prevail over vedic injunctions, and a heretic may claim to be a greater authority than the vedas themselves on the ground of self-satisfaction or individual conscience. Here it is limited. विकल्पे विषये आत्मतुष्टिः self-satisfaction or one's own inclination is to be allowed only where option is permitted by the texts. The words सत् and सद्यः are also liable to be misinterpreted. They mean in the text not pious men (which is a secondary meaning only) but men scrupulously discharging the duties enjoined by the Vedas and Smritis. सत् and सद्यः means धार्मिक which means one who practises धर्म or duties enjoined by the sastras. The Smriti of Panini lays down "धर्मं चरति" i.e. ठक् is to be affixed to the word धर्म to signify that one (चरति) practises (धर्मम्) duties enjoined by the vedas. The Grammar of Panini is styled as a Smriti or dharmashastra written by one who knew the vedas. You will get application of Panini's grammar or Smriti later on in this chapter, to supplement the precepts of Manu. No other grammar is a Smriti in the sense in which Manu is a Smriti ; because they are written by men not initiated in the vedic mysteries ; a man when so recognised becomes a मुनि like Panini, Vyas, Katyayana etc. etc. The other treatises on grammar such as मुग्धबोध, कातक, सारसूत, संचिह्नसार, सुपट्ट etc. etc. are mere hand-books

or compilation by learned pandits only, whose language is neither sacred, nor capable of interpreting the Vedas or the sacred texts of the sages. Thus if you repeat any of the sutras of Panini it is held to be productive of a certain quantity of merit (पुण्य) just like the repetition of a stanza of the Vedas, the Ramayana or the Mahabharat. But repetition of a sutra of other grammars will not do it. The supreme importance and sacred character of Panini become evident to any Hindu mind on a closer study ; it is the basis on which the whole fabric of the sacred literature has been built. The Panini Sutas on कृत्, तद्धित, कारक, समास make this point very clear. In fact no one can rely on any non-Panini sutra in the interpretation of classical sanskrit without utmost diffidence.

GRAMMATICAL NOTES. (a) On the text.—1. वेदः—विद—
विच् + अच् । (१) वेदयति सपायं इष्टप्राप्त्यनिष्टवर्जनयोरुपायं इति वेदः । (२)
अथवा वेदन्तं ज्ञाप्यन्ते ईश्वरेण धर्मार्थकाममोक्षाः अनेन वेदः । प्रत्यक्षेणातुमित्या य
यलूपायो न बुध्यते । एवं वदन्ति वेदेन तस्माद् वेदस्य वेदता इति । विद—वेति
वित्तः विदन्ति । or वेद विदतुः विदुः । विवेद विदाश्चकार अवेदीत् । Its विधेय-
विशेषणम् is धर्मसूत्रम् । 2. अखिलः—न खिलः अखिलः नञ् समासः ।
(Qualifies वेदः । 3. तदविदाम्—तं विदन्तीति तदविदः । तद्—विद + क्तिप् ।
उपपद समासः । शेषे षष्ठी । 4. स्मृतिशीले—स्मृतिः स्मरणं वेदपाठजनित-
संस्काररूपेण स्थितं संहितादिरूपम् । तच्च शीलं च हारीतोक्तम् स्मृतिशीले । इतरे-
तर बन्धः । Same case with धर्मसूत्रम् । 5. साधनाम्—सिध—विच् उत्त्
साधुः । शेषे षष्ठी । 6. आचारः—Same case with धर्मसूत्रम् । आच्-
—चर + अच् । चचार अचारीत् । 7. आत्मनः—कर्तृकार्थयोः कृतीति
कर्त्तरि षष्ठी कृदयोगा । तुष्टिरित्यनेन अन्ययः अत + मनिन् आत्मा । 8. तुष्टिः
—तुप् + क्तिन् भावे । तुष्यति तुतोष अतुषत् । Same case with धर्मसूत्रम् ।
9. धर्मसूत्रम्—धर्मस्य सूत्रम् धर्मसूत्रम् । षष्ठी समासः । विधेय विशेषणम् of
(1), (4), (6), (8). 10. एव—अवधारणार्थे अन्ययम् ।

CHANGE OF VOICE.—वेदेन.....स्मृतिशीलाभ्यां.....आचारेण...तुष्ट्या च
धर्मसूत्रेण भूयते । ६ ।

BENGALI.—नमस्तु अर्वादि विधि यत्र ७ अर्वादिमवधिष्ठ कर्त्तुं यत्तुः माय ७ अर्वादि

বেদ, মনু বাস প্রভৃতি বেদজ্ঞগণের রচিত স্মৃতি ও হাবীভোক্ত জয়োদশ প্রকার শীল, বার্ষিকগণের কবল বক্ষলধারণাদিরূপ আচরণ, এবং বিকল্পনিধিস্থলে যে কল্পের আচরণে মনের তৃষ্টি হয় সেই কল্পের আচরণ, এই সমুদ্র ধর্মবিষয়ে প্রমাণ বলিয়া জানিবে । (অর্থাৎ ধর্ম আচরণ করিতে হইলে এই সকল অনুসরণ করিতে হয়) ॥ ৬ ॥

The entire veda is the authority regarding *dharma* or duty ; so also the memory or tradition and the practice of those who know it ; and also the custom of the good, and the satisfaction of one's own self (*i.e.* approbation of conscience). (6).

য: কশ্বিত্ কস্যচিদ্ধর্মো মনুনা পরিকৌর্তিত: ।

স সর্ব্বোঃমিহিতো বেদে সর্ব্বজ্ঞানমযো হি স: ॥ ৩ ॥

PROSE. — মনুনা য: কশ্বিত্ কস্যচিৎ ধর্ম: উক্ত: স: সর্ব্ব: বেদে অমিহিত:, হি স: সর্ব্বজ্ঞানময: । ৩ ।

KULLUKA. — বেদাদ্যেষাং বেদমূলত্বেন প্রামাণ্যেঃপি মনুস্মৃতি: সর্ব্বৌক্তকর্ষণাপনায় বিশেষেণ বেদমূলতামাহ য: কশ্বিদিতি । য: কশ্বিত্ কস্যচিদব্রাহ্মণাদিমনুনা ধর্ম: উক্ত: স সর্ব্বো বেদে প্রতিপাদিত: যস্মাৎ সর্ব্বজ্ঞোঃসৌ মনু: সর্ব্বজ্ঞতয়া চ উত্ সন্নবিপ্র-কৌর্ষপশ্যমানার্থে সস্বক্ জ্ঞাত্বা লোকহিতায় উপনিবহ্বান্ । গোবিন্দরাজস্য সর্ব্ব-জ্ঞানময ইত্যস্য সর্ব্বজ্ঞানারম্ভ ইব বেদ ইতি বেদবিশেষণতামাহ ॥ ৩ ॥

KULLUKA EXPLAINED. — “বেদাদ্যেষাং বেদমূলত্বেন প্রামাণ্যেঃপি মনুস্মৃতি: সর্ব্বৌক্তকর্ষণাপনায় বিশেষেণ বেদমূলতামাহ য: কশ্বিদিতি ।”

বেদাৎ সৃষ্টিযজু: সামাথর্ষ্যনামকাত্ অন্বারাদিতি পশুমৌ অন্বেষাং মনুস্মৃতি-রচিতানাং শাস্ত্রাণাং বেদমূলত্বেন বেদমূলকতয়া হেতুনা প্রামাণ্যে প্রমাণযোগ্যত্বাৎ অমিহিতে পূর্ব্বজ্ঞোকেন উক্তে অপি মনুস্মৃতিপ্রণীতস্মৃতিণাং মধ্যে মনুস্মৃতি: মনুপ্রণীতস্মৃতি-শাস্ত্রস্য সর্ব্বৌক্তকর্ষণাপনায় সর্ব্বাসু-স্মৃতিষু উক্তকর্ষণ: শ্রেষ্ঠতা তস্য জ্ঞাপনায় স্মৃতিপ্রণায় অর্থাৎ সর্ব্বাসু স্মৃতিষু মধ্যে মনুস্মৃতি সূক্তজ্ঞা ইতি প্রদর্শয়িতুং বিশেষেণ আধিক্যেন মনুস্মৃতি: বেদমূলতাং বেদাত্মকতাং আহ মনু: য: কশ্বিদিতি শ্লোকে । It should be noted that the Smṛiti of Manu is here being recited by Bṛhgu. (Vide 59th and the 60th Slokas, Chapter I.).

“কস্যচিৎ ব্রাহ্মণাদি:”

কস্যচিৎ ইতি শব্দস্য অর্থমাহ ব্রাহ্মণাদি-রিতি । ধর্মোহি ব্রাহ্মণাদিবেশস্য ব্রাহ্ম-অর্থ্যাদিরামিষ্যৎ : : one in order to practise dharma must be either a Brahmin, Kshatriya, Vaishya or Sudra or a mixed caste

accepted by the law and authorized to follow the dharma of any of the four castes according to the text. Even that will not suffice ; a man in order to practise dharma must either be a ब्राह्मचारी, गृहस्थ, वानप्रस्थ or भिक्षु । A Brahmin who cannot be brought under any of the four stages mentioned, has no right to practise dharma. Therefore the vedic religion is called वर्णाश्रमधर्मः । One must belong to one of the four castes and stages in order to be entitled to practise dharma. Therefore Kulluka says “कस्यचित् = ब्राह्मणादेः” *i.e.* धर्म must be prescribed for one of the four castes, and for one of the four stages, and not to an outsider.

“मनुना धर्म उक्तः स सर्वो वेदे प्रतिपादितः”

मनुना स्वकीयमंहितायां यस्य सम्बन्धे यो धर्मः विहितः स स सर्वः धर्मः तदनुसारिणं वेदे अपि प्रतिपादितः स्थापितः अस्ति । वेदज्ञेन भृगुणाएतदुक्तम् ।

“यस्मात् सर्वज्ञोऽसौ मनुः” हि शब्दस्य अर्थमाह यस्मात् इति । सर्वज्ञानमयः इति पदस्य अर्थमाह सर्वज्ञ इति । “असौ मनुः” भृगुर्हि सम्प्रत्युत्थितेभ्यः मुनिभ्यः उपविष्टं स्मृतिकारं मनुं दर्शयन् आह असौ साक्षात् अवताररूपः मनुः यत् कथयति तदेव वेदसम्प्रतिमिति कुल्लुकाशयः ।

“सर्वज्ञतया च उत्सन्न विप्रकीर्णं पठ्यमान वेदार्थे सम्यक् ज्ञात्वा लोकहिताय उपनिबद्धवान्” ।

मनु भवतु मनुर्नाम सर्वज्ञ स्तेन प्रसूते विषये किं आयातम् ? तदुत्तरमाहुः कुल्लुकमहाः :-

सर्वज्ञतया हेतुना असौ मनुः उत्सन्न-विप्रकीर्णं-पठ्यमान वेदार्थं उत्सन्नाः ये वेदभागा विलुप्ताः ते, विप्रकीर्णाः सर्वतो विक्षिप्ताः न गृहीतुं शक्वाः, पठ्यमानाः ये वेदभागाः अधुनापि ग्रन्थाकारेण पच्यन्ते, ते सर्वे वेदाः तेषां अर्थं ब्रह्मव्यं वस्तु सम्यक् ज्ञात्वा अवगम्य लोकहिताय लोकानां उपकाराय उपनिबद्धवान् स्मृतिरूपेण समाहृतवान् तस्मात् वेदस्य अंशविशेषाणां नष्टभटलेऽपि लोकानां न क्षतिः सर्वस्य एव वेदार्थस्य मनुना स्वयम् उपनिबद्धत्वात् । अदृष्टं सर्वज्ञो न भवेत् तदा सर्ववेदार्थ-संग्रहो न स्यादिति कुल्लुकाशयः ।

It is said that Rigveda had 21, Yajurveda 109, Samaveda 1000, Atharva 9 sakhas. Now we have altogether 6 or 7 sakhas only. Thus what we have is an insignificant part of

the whole veda as it was. Manu gives us the substance of the whole veda as it existed at the beginning. Thus according to the orthodox view the treatise of Manu is now more valuable than the existing vedas in point of vedic injunctions.

“गोविन्दराजस्तु सर्वज्ञानमय इत्यस्य सर्वज्ञानारम्भ इव वेद इति वेदविशेषणतामाह ।”

गोविन्दराजः कश्चिन्टीकारुत् तु सर्वज्ञानमय इति पदस्य वेदविशेषणताम् श्लोकोक्तं वेदशब्दस्य नतु मनोर्विशेषणतां आह । अर्थात् तन्मते सः वेदः सर्वज्ञानमयः सर्वज्ञानेन आरम्भ इत्याह । *i. e.* according to Kulluka सर्वज्ञानमयः हि सः means “Manu is omniscient.” But according to Govindaraja it means सः (वेदः) सर्वज्ञानमयः (सर्वज्ञानारम्भः) = “The veda was commenced (to be written) with omniscience. Govindaraja’s explanation is therefore very poor.

PURPORT—सर्वान् स्मृतिषु मनोः स्मृतिः श्रेष्ठा यतः सा अन्याभ्यः स्मृतिभ्यः अधिकतरं वेदमूला । यस्य वर्णस्य यो धर्मो मनुना कथितः तस्य वर्णस्य स एव धर्मः वेदेन अपि उक्तः यतः स मनुः सर्वज्ञस्तस्मात् स नष्टभ्रष्टविद्यमानान् सर्वान् वेदभागान् ज्ञात्वा स्मृतिं प्रणीतवान् । अतो मनुस्मृतिः सर्वोत्कृष्टा ॥ ७ ॥

MEANING IN ENGLISH. — Whatever law has been ordained for any caste by Manu, that has been fully laid down in the vedas ; for he was omniscient ; (and therefore knowing fully all parts of the vedas whether lost, scattered or extant reduced their purport to writing for the benefit of all.)

ELUCIDATION. — “सर्वज्ञानमयो हि सः” Govindaraj and (Medhātithi too) explain सः as वेदः । The natural construction leads to that interpretation. But there is no doubt that Kulluka’s interpretation is better and more to the point.

GRAMMATICAL NOTES.—(a) On the text.—1. यः कश्चित्—Qualify धर्मः (= whatever). 2. धर्मः—उक्तं कर्म of परिकीर्तितः, घृ + मन् । धरति दधार अधार्थीत् । 3. कस्यचित्—शेषे षष्ठी । कारकप्रातिपदिकार्थरूपसम्बन्धव्यतिरिक्त सम्बन्धः शेषः । कस्यचित् अनुष्ठेयत्वेन सम्बन्धः धर्म इत्यर्थः । कस्य + चित् । किम् + ऊस् । 4. मनुना—कर्त्तरि द्वितीया ।

५. परिकीर्तितः - परि - कृत् - शिच् + क्तः कर्मणि। कृत् संशब्दे इति पुरादिः। कृत् - शिच् तिप् - कीर्तयति। उपधायाश्च इति इत् रपरत्वम् उपधायां च इति दीर्घः। कीर्तयति। अचौकृतत् अचिकीर्तत्। 6. सः - Qualifies सर्व्वः। 7. सर्व्वः - उक्तं कर्म of अभिहितः। 8. अभिहितः - अभि - धा + क्तः कर्मणि। धाव् दधाति धत्ते। दधौ दधे। अधात् अधित। 9. वेदे - अधिकरणे सप्तमी। विद् + घञ्। विदधिच् + अच्। वेत्ति वेद। conjugated. 10. सः refers to मनुः in मनुना। 11. हि - द्विती। यस्मात् इत्यर्थः। अथ्यथम्। 12. सर्व्वज्ञानमयः - सर्व्वं ज्ञानं or सर्व्वस्य ज्ञानम् सर्व्वज्ञानम्। कर्मधारयः षष्ठी समासो यः। सर्व्वज्ञान + मयट्। ज्ञा + ल्युट् ज्ञानम्। जानाति अज्ञासीत्।

CHANGE OF VOICE. - येन केनचित् धर्म्येण.....परिकीर्तितेन भूयते तेन सर्व्वेण.....अभिहितेन भूयते तेन सर्व्वज्ञेन भूयते ॥ ७ ॥

BENGALI.—मनु যে বর্ণের জন্ত যে ধর্ম নির্দেশ করিয়াছেন, সেই সমস্তই বেদে প্রতিপাদিত আছে; কেননা মনু সর্ব্বজ্ঞ, তিনি উৎসব, বিকীরণ ও বিদ্যমান বেদাংশ সকলের অর্থ সম্পূর্ণরূপে অবগত হইয়া লোকের হিতার্থে তাহা স্মৃতির আকারে উপনিবদ্ধ করিয়াছেন ॥ ৭ ॥

ENGLISH.—What so ever duty or *Dharma* was declared by Manu (as binding upon) any one, all that is mentioned in the Veda for he was possessed of all knowledge. (7).

सर्व्वन्तु समवेक्ष्येदं निखिलं ज्ञानचक्षुषा ।

श्रुतिप्रामाण्यतो विद्वान् स्वधर्मं निविशेत् वै ॥ ८ ॥

PROSE. - विद्वान् तु इदं सर्व्वं ज्ञानचक्षुषा निखिलं समवेक्ष्य श्रुतिप्रामाण्यतः स्वधर्मं निविशेत् वै ॥ ८ ॥

KULLUKA. सर्व्वं त्विति सर्व्वं शास्त्रज्ञातं वेदार्थावगमोचितं मौमांसाव्याकरणादिकं ज्ञानमेव चक्षुसेन निखिलं तद्विशेषेण पर्यालोच्य वेदप्रामाण्येनानुष्ठेयं मवगम्य स्वधर्मं अवतिष्ठेत् ॥ ८ ॥

KULLUKA EXPLAINED. - सर्व्वम् इत्यस्य अभिप्रायमाह शास्त्रज्ञातं शास्त्र समूहमित्यर्थः। ज्ञानचक्षुषा इत्यत्र ज्ञानशब्दस्य अर्थमाह "वेदार्थावगमोचितं मौमांसाव्याकरणादिकम्" वेदार्थस्य अवगमः बोधः तत्र उचितं अर्थात् वेदार्थप्रकटीकरणसमर्थं मौमांसाव्याकरणादिकम् तद्विशेषकं ज्ञानमेव ज्ञानम् तदेव चक्षुसेन। मौमांसाव्याख्येन वेदार्थव्याख्यानपरं पूर्व्वमौमांसाहपं वैमिनौयदर्शनमनाभिप्रेतं उत्तरमौमांसायाः कर्म-

काख्ये अप्रयोजकत्वात् । व्याकरणं पाणिनीयं एव तस्यैव श्रीमन्माधवाचार्यादिभिः वेदाङ्गत्वेन प्रतिपादितत्वात् वेदार्थज्ञाने पूर्वमीमांसा पाणिनीयं व्याकरणं सवार्तिकभाष्यं प्रधानं साधनम् निरुक्तादयश्च गौण मेव । तस्मादाह मीमांसेत्यादि । “वेद प्रामाण्यतः” इत्यस्यार्थमाह “वेद प्रामाण्येन अनुष्ठेयं (कर्त्तव्यं कर्म) अवगम्य” अर्थात् वेदान् वेदमूलकाश्च शास्त्रान् कस्य वर्णस्य किं कर्त्तव्यं कर्म इति निश्चित्य । “निविशेत्” इत्यस्य अर्थमाहः “अवतिष्ठेत्” इति । नि पूर्वक विगधातोः प्रवेशोऽपि अर्थः किन्तु अत्र अवस्थानं अनुष्ठानं एव अर्थः । अयं भावः ब्रह्मा हि सृष्टिकाले वेदं दृष्ट्वा तदुक्त-कर्मणः सृष्टिं चकार स्वभावं कर्म च ददौ तेन ब्राह्मणः स्वभावेन धर्मं प्रविष्ट एव । तत्र अवस्थानान्तु तस्य कठिनं रागद्वेषाभ्यां विचलितत्वात् । तत्र अवस्थानार्थं शास्त्रदृष्ट्या यत्र कुर्वीत इति कुङ्कुमद्वानां आशयः । अत्र विद्वान् ब्राह्मणः क्षत्रियः वैश्य इति व्यवधिक एव नतु शूद्रः तस्यानधिकारान् । उक्तञ्च वशिष्ठेन “एतच्छास्त्रं यच्छूद्रस्तस्मात् शूद्रसमीपे नाध्येतव्यम् । न शूद्राय मतिं दद्यात् नोच्छिष्टं न हविष्कृतम् । न चास्योपदिशेत्तन्मै न चास्यव्रतमादिशेत्” इति । तस्मात् क्षत्रियवैश्यपरम्परया ब्राह्मणान् शूद्रस्य धर्मग्रहणम् ब्राह्मणं पुरस्कृत्य वा शूद्रं प्रत्युपदेशः इति दिक् । तस्माद् विद्वान् सुख्यः वैवर्धिक एव नतु शूद्र उपचाराद् शूद्रोऽपि वा ।

PURPORT. — विद्वान् जनः मनुकृतं शास्त्रं तन्मूलं वेदं च मीमांसाव्याकरणादि शास्त्रपाठजनित ज्ञानेन सम्यक् पर्यालोच्य वेदोक्तप्रमाणेन कर्त्तव्यं स्थिरीकृत्य स्वधर्मं अवस्थानं कुर्यात् ॥ ८ ॥

MEANING IN ENGLISH. — A learned man after fully scrutinising all the shastras with the eye of knowledge i. e. with the help of Mimamsa, Grammar &c. &c. and after knowing his duty on the authority of the vedas, should be firmly intent on his own duties.

ELUCIDATION. — श्रुतिप्रामाण्यतः — A learned man is to know his duties on the authority of the revealed texts. स्वधर्मं निविशेत् = is to be intent on the performance of his duties = shall not slip from his duties = shall continue to perform his duties. इदम् सर्वम् refers to all the shastras. ज्ञानचक्षुः — ज्ञान here refers to the knowledge of Mimamsa, Grammar &c. which help us in understanding the vedas and the other shastras.

GRAMMATICAL NOTES. — (a) On the text. — १. इदम् — Qualifies सर्वम् । It refers to the text of Manu and such other texts.

2. सर्वम्—कर्म्मणि द्वितीया । Acc. of समवेत्य । 3. समवेत्य—सम्—
अव—ईच् + ल्यप् । ईचने ऐलिट । 4. ज्ञानचक्षुषा—ज्ञायते अनेन इति ज्ञानम् ।
ज्ञा + ल्यट् करणे । ज्ञानमीय चक्षुः रूपककर्म्मधारयः । तेन—करणे द्वितीया ।
5. निखिलम्—नि निवृत्तं खिलं अप्रवृत्तं स्थानं यस्मिन् तद् यथास्यात् तथा बहु-
व्रीहिः । Adv. added to the verb समवेत्य । 6. श्रुतिप्रामाण्यतः—
प्रतीयते अनेन इति प्रमाणम् । प्रमाणस्य भावः प्रामाण्याम् श्रुतेः प्रामाण्याम् श्रुति-
प्रामाण्याम् । श्रुति प्रामाण्या + तस्मिन् द्वितीया स्थाने । प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमिति
करणत्वात् द्वितीया । श्रु + क्तिन् = श्रुति । 7. विद्वान्—Nom. to the verb
निविशत । 8. स्वधर्म्म—स्वः धर्म्मः स्वधर्म्मः । तस्मिन् । अधिकरणे सप्तमी ।
9. निविशत—नि—विश् + विधिलिङ् इति । निर्विश इत्यात्मनेपदम् । अविच्यत ।

CHANGE OF VOICE. — विदुषा.....निविश्यते । ८ ।

BENGALI—विद्वान् व्यक्ति श्रीमान् ओ ध्याकरणादि वेदार्थबोधक शास्त्ररूप ज्ञानेन
नेजे वेदादि शास्त्रमकल उल्लेखरूप पर्यालोचना करत वेदके प्रमाणहले राधिया कर्तव्य
निरूपण पूर्वक स्वधर्म्म अग्रहण करिबे ॥ ८ ॥

ENGLISH—Having surveyed all this thoroughly with the eye of
knowledge as in accordance with the authority of the *Sruti* or
revelation, a learned man should assuredly stick to his own line
of duty or *Dharma*. (8)

श्रुतिस्मृत्युदितं धर्म्ममनुतिष्ठन् हि मानवः ।

इह कौर्त्तिमवाप्नोति प्रेत्यचानुत्तमं सुखम् ॥ ९ ॥

PROSE. — मानवः श्रुतिस्मृत्युदितं धर्म्मं अनुतिष्ठन् इह कौर्त्तिं प्रेत्य च अनुत्तमं सुखं
अवाप्नोति हि ॥ ९ ॥

KULLUKA.—श्रुतिस्मृत्युदितमिति । श्रुतिस्मृत्युदितं धर्म्ममनुतिष्ठन् मानवः
इहलोके धार्म्मिकत्वेनानुषङ्गिकौ कौर्त्तिं परलोके च धर्म्मफलमुत्कृष्टं स्वर्गापवर्गादिमुख-
रूपं प्राप्नोति, अनेन वास्तवगुणकथनेन श्रुतिस्मृत्युदितं धर्म्ममनुतिष्ठेदिति विधिः
कल्प्यते ॥ ९ ॥

KULLUKA EXPLAINED. — “परलोके च धर्म्मफलं उत्कृष्टं स्वर्गापवर्गादि-
सुखरूपं लभते” ।

“इह” इति पदेन परत्र यत् भवेत् तदप्युक्तं इति । प्रेत्य शब्दस्य भावार्थमाह
परलोके इति । अनुत्तम शब्दस्य अर्थमाह उत्कृष्ट इति । सुखशब्दस्य अर्थमाह

धर्मफलं स्वर्गापवर्गादि सुखरूपम् परलोके यत् सुखं तत् धर्मस्य फलम् । तत्फलं वर्णयति स्वर्गश्च अपवर्गः मोक्षश्च तौ चादि यस्य तत् लभते इत्यर्थः । धर्मो हि नाम कर्मविशेषः । कर्मणि कृते सति कर्म नश्यति तस्मात् फलं दातुं न शक्नोते । किन्तु कर्मसमकालं एव अपूर्वाख्यं अदृष्टाख्यं वा वस्तु जायते तच्च वीजरूपेण तिष्ठति यथा बीजं सृष्टिकावर्षवारिप्रभृतिशोभं प्राप्य अद्भुतायते तथा अदृष्टाख्यं बीजमपि यथाकालं अद्भुतायते फलञ्च ददाति । तत् फलं स्वर्गादि । अत उक्तं भट्टैः “धर्मफलं स्वर्गापवर्गादि सुखम्” ।

“अनेन वास्तवगुणकथनेन श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठेत् इति विधिः कल्प्यते ।”

अनेन पूर्वोक्तेन वास्तवगुणकथनेन वस्तुन अयं वास्तवः यथार्थः सत्य इति यावत् वास्तवस्यासौ गुणश्च वास्तवगुणः स्वर्गसुखरूपः तस्य कथनेन वर्णनेन श्रुतिस्मृत्युदितं वेदाक्तं स्मृत्युक्तञ्च धर्म्यं अनुतिष्ठेत् आचरेत् इति विधिः प्रवर्धना कल्प्यते अनुमीयत अत्र अस्तीति ज्ञायते ।

This sloka describes the benefit arising from the performance of dharma. Kulluka says that these benefits described here are real and not fanciful or imaginary. Therefore we should imagine an injunction in this verse to the effect “A man must practise duties which are enjoined by the vedas and Smritis.” The argument is this :—This treatise is supposed to contain the germs of all injunctions, positive or negative, regarding the performance of dharma. A sloka contains either an injunction (विधिः) or praise (अर्थवादः) । Injunction is generally given in the form of बिधिलिङ् । Here nothing of that nature is found. Here we have only the benefits described. These benefits are real and not mere hyperbolical expressions. An injunction to follow the sacred law of the vedas and the Smritis is not found elsewhere within the four corners of Manu. But such an injunction is necessary, otherwise people will not follow the duties prescribed by the vedas and the Smritis. Kulluka therefore catches hold of this verse and lays down that this is the sloka which lays down such an injunction in a disguised form. Thus we get a desired injunction within the four corners of Manu itself, though not so explicit.

Therefore Kulluka asserts, 'अनेन श्रुतिस्मृत्युद्दिष्टं धर्मं अनुतिष्ठेत् इति विधिः कल्प्यते ।'

अर्थ भावः—श्रुतिस्मृत्युद्दिष्टं धर्मं आचरेत् इति विधिं विना न कोऽपि तं धर्मं आचरिष्यति । स च विधिर्मनुस्मृतादेव प्राप्तव्यः न च स विधि र्विधिलिङ्गसमन्वितः मनुवाक्येषु दृश्यते । अपि च स विधिर्मनुस्मृतौ अस्म्येव, एतद्विधिमूलकत्वात् सर्व-विधीनां । अस्मिन् वचने हि श्रुतिस्मृतिविहितधर्मस्य सत्याः गुणाः वर्ण्यन्ते नान्यतः । तेन च गुणवर्णनेन अर्थवादरूपेण विधिरायाति नतु अर्थवादः अर्थवादिषु स सर्वमायुरेति इत्यादिवत् अतिशयोक्तिमुखेन वर्णनं स्यात्, अतः तु वास्तवगुणोक्तिः तस्मात् अत्र श्रुति-स्मृत्युद्दिष्टं धर्मं आचरेत् इति विधिकल्पना युक्ता । Without such an injunction no one would practise the duties prescribed by the Vedas and the Smritis. Thus we assume that the verse contains an injunction.

The injunction is really essential. Omit this injunction, and the vedic dharma becomes optional. One may then follow the duties enjoined by the Jainas, Boudhas, Charvakas, and other forms of false tenets with impunity. The injunction has also great value as contributing to the suppression of vices practised under the so-called authorities of a number of Tantras, prohibited by the sacred laws of the Vedas and the Smritis.

After indicating a number of Tantras as calculated to confound the people, Raghunandan the great Professor of Law in Bengal lays down :—

“तस्मात् श्रुतिस्मृतिविरुद्धे वर्त्मनि पदात् पदमपि न दातव्यम्”

Therefore the ways prohibited by the Vedas and Smritis should never be trodden, even a single step.

A tradition of a great struggle between the followers of the sacred law, and those of the Tantras is handed down to us in the shape of a story of a quarrel between दक्ष, भृगु, ब्रह्मा, विष्णु and शिव on the one side, and Siva with his demons on the other side.

It is well known that Vishnu is the deity of the Vedas, Brahma is the real author of Dharmasastras communicated to Manu who taught them to his ten sons दक्ष, धनु &c. &c. We have in Bhagabat that when Brahma commenced a sacrifice, Bhrigu the reciter of Manava Sastra, and Daksha with other Vedics opposed the invitation of Siva. The quarrel was a temporary one. But the struggle was the fiercest when Daksha one of the ten sons of Manu the law-giver, declined to invite his son-in-law Siva the promulgator of anti-vedic rites. The Tantriks have woven this tradition into an effective pro-tantrik story full of pathos. A battle was fought on the sacrificial field of Daksha, adherents of the vedic rites were defeated and Mahadeva fighting at the head of his demons got the victory. It seems there was somewhat like a compromise ; but the orthodox vediks will not yet accept the compromise. The injunction contained in the verse is therefore essentially necessary. We shall discuss the different sorts of injunctions later on.

PURPORT. — मनुष्यः यदि अतिश्रुतिविहित धर्ममाचरेत् इदंलोकं ययः परलोकं स्वर्गं मोक्षं वा लभेत । तस्मात् अतिश्रुत्युक्तं धर्मं आचरेत् ॥ ८ ॥

MEANING IN ENGLISH. — A man who practises the duties prescribed by the Vedas and the Smritis gains fame in this world and after death unsurpassable bliss in the shape of celestial enjoyment or final liberation. (Therefore every one should follow the system of duties prescribed by the Vedas and the Smritis.)

ELUCIDATION. — अति and श्रुति have been defined in the next sloka.

GRAMMATICAL NOTES. (a) On the text. — 1. अतिश्रुत्युदितम्— अतिश्च श्रुतिश्च अतिश्रुती । इत्थं समासः । ताभ्यां उदितः अतिश्रुत्युदितः द्वितीया समासः । तम् । Qualifies धर्मम् । अयमेव इति अतिः अर्थेने इति श्रुतिः । अति + क्तम् ; श्रु + क्तम् । अश्रुतिश्च अतिश्रुतिश्च । अतिरिति सकार अकार वद + क्तः कर्मणि उदितम् । वदति उवाच अवादीत् । 2. धर्मम्— कर्मणि

द्वितीया । Acc. of अनुतिष्ठन् । 3. अनुतिष्ठन्—अनु - स्था + ष्टम् । तिष्ठति
तस्मै चत्वात् । 4. हि - निश्चये । अव्ययम् । 5. मानवः—मनोरपत्यं पुमान्
मानवः । मनु + षच् । मानवः । मनोरपत्यं पुमान् कुतसितो मूर्खो मायव इति
मूर्खः । अपत्ये कुतसिते मूर्खे मनो रौतसर्गिकः स्मृतः । नकारस्य च मूर्खस्य खेन
सिध्यति मानव इति तत्त्वबोधिन्याम् । जात्यर्थे तु मनोजातावज्यतो पुक् चेति
मनोरज् पुक् मानवः मनोर्यत् पुक् च मनुष्य इति जातिः । 6. इह - इदम् + इ ।
7. कौर्त्तिम् - कृत् + क्तिन् । कौर्त्तयति । Conjugated. 8. अवाप्नोति -
अव—आप् लट् ति । आप । आपत् । आप्त् इति लृ दित्वात् षट् । 9. भेत्त
—प्र—इ + ल्यप् । १ति । अगात् । 10. अनुत्तमम् - न विद्यते उत्तमं यस्मात्
तत् अनुत्तमम् । 11. सुखम् - सुखयतीति सुखम् । सुख + षच् । सुखदुःखं
तत् क्रियायामिति ।

CHANGE OF VOICE. - अनुतिष्ठता.....मानवेन.....कौर्त्तिः.....सुखं
अवाप्यते ॥ २ ॥

BENGALI.—मनुष्य अतिश्रुति द्वारा कथित धर्म अनुष्ठान करিলে ইহলোকে
ধর্মিক বলিয়া খ্যাতিলাভ করে এবং পরলোকে ধর্মাচরণের ফলস্বরূপ স্বর্গ ও অপবর্গাদি
মর্সোৎকৃষ্ট স্থখলাভ করে । অতএব অতি ও শ্রুতিবিস্তিত ধর্ম আচরণ করিবে ॥ ২ ॥

ENGLISH.—A man practising or following the duty or *Dharma*
spoken of in the Vedas and the *Smritis* (or tradition) obtains fame
here, and supreme happiness or bliss after death. (9).

श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रन्तु वै स्मृतिः ।

ते सर्वार्थेष्वमीमांस्ये ताभ्यां धर्मां हि निर्व्वभौ ॥ १० ॥

PROSE. - श्रुतिस्तु वेदः विज्ञेयः धर्मशास्त्रं तु स्मृतिः (विज्ञेया) वै । सर्वेषु
अर्थेषु ते अमीमांस्ये, हि ताभ्यां धर्मां निर्व्वभौ ॥ १० ॥

KULLUKA - श्रुतिस्त्विति लोकाप्रसिद्धसंज्ञासम्बन्धानुवादोऽयं श्रुतिस्मृत्योः प्रतिकूल-
तर्केष्व अमीमांस्यत्वविधानार्थम् । स्मृतः श्रुतितुल्यत्वबोधनेनाचारादिभ्यो बलवत्त्व-
प्रतिपादनार्थश्च तेन स्मृतिविरुद्धाचारो ह्येव इत्यस्य फलम् । श्रुति वेदः, मन्वादिशास्त्रं
स्मृतिः, ते समे प्रतिकूलतर्केन विचारयितव्ये यतस्ताभ्यां निःशेषेण धर्मो बभौ प्रकाशतां
यतः ॥ १० ॥

KULLUKA EXPLAINED. - “लोकाप्रसिद्धसंज्ञासंज्ञिसमन्धानुवादोऽयं श्रुति-
स्मृत्योः प्रतिकूलतर्केष्व अमीमांस्यत्वविधानार्थं, स्मृतः श्रुतितुल्य बलवत्त्वविधानेन आचारा-
दिभ्यो बलवत्त्व प्रतिपादनार्थश्च, तेन स्मृतिविरुद्धाचारो ह्येव इत्यस्य फलम् ।”

लोकप्रसिद्धसंज्ञासंज्ञिसम्बन्धानुवादः लोके प्रसिद्धः लोकप्रसिद्धः यो संज्ञासंज्ञि-
सम्बन्धः संज्ञा यथाऽव श्रुतिः स्मृतिश्च, संज्ञी यथाऽव वेदः धर्मशास्त्रश्च, वेदरूपसंज्ञिः
श्रुतिरूपा संज्ञा । संज्ञा च श्रुतिरूपा संज्ञी वेदरूपः तयोः सम्बन्धः संज्ञासंज्ञिसम्बन्धः
प्रतिपाद्यप्रतिपादकसम्बन्धः लोकप्रसिद्धासौ संज्ञासंज्ञिसम्बन्धश्च लोकप्रसिद्धसंज्ञा-
संज्ञिसम्बन्धः तस्य अनुवादः प्रमाणान्तरेण ज्ञातस्य बोधकः वादः अनुवादः यदि
प्रथमाध्याये अन्यत्र वा वेद एव श्रुतिरिति विधिः प्राप्यते पुनश्च ग्रन्थे वेद एव श्रुतिरिति
कथ्यते तदा स विधिरिति न कथ्यते किन्तु अनुवादशब्देन कथ्यते । लोकतः श्रुतिर्वेद
इति ज्ञातम् । तस्यार्थस्य अत्र अनुवादनात् श्रुतिर्वेदः धर्मशास्त्रं स्मृतिरिति वचनं ज्ञातस्य
अनुवादमात्रं न विधिः । तथाविधसम्बन्धानुवादः अयं कथं क्रियते ? उत्तरमाहुः ।
कुल्लूकभट्टाः श्रुतिस्मृत्योः प्रतिकूलतर्केण विरुद्धतर्केण अमीमांस्यत्वविधानार्थं अवितर्क-
नीयत्वस्थापनार्थम् । अर्थात् श्रुतिर्यतः स्वयं वेदः स्मृतिर्यतः वेदोक्तधर्मविषयक-
स्वरूपमात्रं तस्मान् श्रुतिः स्मृतिश्च न वितर्कविषयीभूता इति विधिः । स्मृतिः श्रुति-
तुल्यत्वबोधनेन स्मृतेः स्मृतिशान्त्रस्य श्रुतितुल्यत्वबोधनेन श्रुतेस्तुल्या श्रुतितुल्या तस्या भावः
श्रुतितुल्यत्वम् तस्य बोधनेन ज्ञापनेन । धर्मो हि वेदमूलक इत्युक्तम् । धर्मविषयकं
शास्त्रं मन्वादिकृतं स्मृतिः । अत्र इति कथनात् मुनिभिः स्मृतस्य वेदार्थविसारस्यैव
स्मृतिसंज्ञात्वात् स्मृतेर्वेदतुल्यत्वं आघातमिति कुल्लूकाशयः । स्मृतेर्वेदतुल्यत्वबोधनेन
आचारादिभ्यः देशाचारकुलाचारादिभ्यः स्मृतेर्वलवत्त्वप्रतिपादनार्थं आचारात् स्मृतिर्वलौघ-
सौति विधानार्थम् अनुवादः कृतः । तत्र फलमाह स्मृतिविरुद्धाचारी ह्येव इति फलम् ।
स्मृतिशास्त्रविरुद्धो य आचारी यथा दाक्षिणात्येषु मातुलकन्याविवाहः तथाभूत आचारः
स्मृतिविरुद्धत्वात् ह्येवः परित्याज्यः ।

अमीमांस्ये इत्यस्य अर्थमाह प्रतिकूलतर्केन विचारयितव्ये । धर्मो हि निर्वर्णो इत्यस्य
अर्थमाह निःशेषेण प्रकाशता गत इति ।

अयं भावः — अस्मिन् श्लोके श्रुतिस्मृतिरूपयोः संज्ञयोः वेद-धर्मशास्त्ररूपसंज्ञिभ्यां
सम्बन्धः अनुवादत्वेन उक्तः । तत् किमर्थं कृतम् इत्यस्य उत्तरमाह श्रुतिस्मृत्योरवितर्क-
नीयत्वस्थापनार्थं, स्मृतेश्च देशाचारादिभ्यः वलौघस्त्वप्रकटनार्थम् । कथं स्मृतिदेशाचारात्
वलवन्नरा भविष्यति ? ननु तस्या वेदतुल्यत्वात् कथं वेदतुल्यत्वम् ? ननु धर्मशास्त्र-
त्वात्, धर्मो हि वेदमूलकः धर्मशास्त्रं हि वेदार्थस्य स्मृतस्य विसारमात्रम् । वेदविदां
शास्त्रं मण्डलिकाप्रवाहवत् प्रवर्तितात् आचारात् वलवत् अवेदशमूलकत्वात् ।

PURPORT. — वेद एव श्रुतिः मन्वादुक्तं धर्मशास्त्रं स्मृतिः । श्रुतिः स्मृतिश्च न
कस्मिन्नपि विषये नास्ति कादीनां विरुद्धतर्कस्य विषयीभूता, यतः श्रुतिस्मृतिभ्यां एव धर्मः
निःशेषेण प्रकाशता गतः । अर्थात् श्रुतिः स्मृतिश्च न प्रमार्थं इत्यादि तर्कं न कुर्व्यात्
स्मृतेर्विरुद्धं देशाचारादिकञ्च परित्यज्येत् ॥ १० ॥

ENGLISH MEANING.—By Sruti is meant the Veda, and by Smṛiti is meant the institutes of sacred law : these two must not be called into question, since from those two the sacred law shone forth fully.

GRAMMATICAL NOTES.—(a) On the text :—1. वेदः—Derived. It is अनुवादः श्रुतिः is विधेयः । 2. श्रुतिः—विधेयविशेषणम् of वेदः । 3. स्मृतिः—विधेय विशेषणम् of धर्मशास्त्रम् । 4. विज्ञेयः—वि-ज्ञा+यत् । जानाति अज्ञासीत् । 5. धर्मशास्त्रम्—धर्मस्य शास्त्रम् षष्ठी समासः । शास्त्रं इत्थं शास्त्रम् । 6. ते—उक्तं कर्म्यं of अमीमांसे । 7. सर्वार्थेषु—सर्वे अर्थाः सर्वार्थाः कर्मधारयः । तेषु । विषयाधारे मन्त्रम् । 8. अमीमांसे—मान् जिज्ञासायाम् । स्वार्थे सन् + यत् । Qualifies ते । मान् जिज्ञासायाम् (विचारे इत्यर्थः) भ्वादि गणौयमान्धातुः स्वार्थेऽनृत् लट् लीमांसते । मान् सन् । समान्स मिसान्स । लीमांस । लट् ते लीमांसते । It is स्वार्थेऽनृत् hence it assumes सन् again इच्छार्थे—लीमांसिषते । We have चुरादिमान् लृप्ते मानयते । मान् पूजने मानयति मानति । But मान जिज्ञासायां भ्वादि is always लीमांसते not मानति or मानते । लीमांसते विचारयति जिज्ञासतित्यर्थः । 9. ताभ्याम् अपादानात् पञ्चमी । 10. धर्मः—Nom. to निर्वर्तौ । 11. निर्वर्तौ—निर्-भा लिट् णल् । अभासीत् ।

(b) On Kulluka.

ELUCIDATION.—अमीमांसे means अविचारणीये । आज्ञा गुरुणा अविचारणीया इति कालिदासः । इयं श्रुतिः स्मृतिश्च प्रमाणं न वेति विचारणीया न भवति स्वतः प्रमाणत्वात् ।

The whole system of dharma is based on the authority of the Vedas and the Smṛitis. If they are allowed to be questioned, the whole system falls to the ground. It is therefore specially provided here that no system of logic calculated to question the authority of the Vedas can be entertained. The object of the Boudha, Jaina and Charvak philosophical systems is to undermine the authority of the Vedas and Smṛitis, by calling them into question. Bṛigu here lays down that such a system of heretic logic is not to be applied to the Vedas and

Smritis. The primary object of logic is to support by logical arguments the authority of the Vedas and Smritis, so that *dharma* may be preserved. Therefore any system not subservient to the Vedas and *dharma*s is to be totally excluded. The real argument is that human argument cannot prevail against the revelation, which must be judged by orthodox system of logic in loyalty to revelation. The principal argument of Sankaracharya in support of his system is that his is a system founded on the revelation, and not on human reasoning or logic. He says that argument always shifts ground, what is established by the argument of one is demolished by a subsequent intelligent man. Therefore a religion based on mere argument is no religion at all. There can be no faith in it. But religion founded on immutable truths revealed by God in the Vedas is unchangeable. Therefore we are to rely on a system of religion founded on the authority of the Vedas. It is held that the six philosophies are mere six concentric ditches to defend the system of vedic faith. Therefore it is the first duty of the sacred law-giver to oust the jurisdiction of heresy and heretic system of logic from the sphere of *vedic dharma*.

Change of voice.—শ্রুত্বা বিদ্বান বিজ্ঞেয়ং ধর্মশাস্ত্রং শ্রুত্বা মুখ্যতঃ ।
নাম্ভ্যা অর্মানাম্ভ্যা—মুখ্যতঃ । ধর্মশাস্ত্রং—নির্বচনং ॥ ১০ ॥

BENGALI.—লোকতঃ বেদকে শ্রুতি এবং মহাদিপ্রোক্ত ধর্মশাস্ত্রকে স্মৃতি বলে ; প্রতিকূল তর্কদ্বারা এই দুইটিকে নীমাংসার বিষমীভূত করিবে না ; অর্থাৎ তর্ক দ্বারা এই দুইটিকে অপ্রমাণ করিবার যত্ন করিবে না ; কেননা ঐ দুইটি হইতেই সমস্ত ধর্ম নিঃশেষরূপে প্রকাশ পাইয়াছে । স্মৃতি ধর্মশাস্ত্র হওয়ায় উহা বেদতুল্য ; স্মৃতিবিরুদ্ধ আচার পরিত্যাগ করিবে ॥ ১০ ॥

ENGLISH—The Veda is to be known as revelation, and the Codes of law (*Dharma-sastra*) as *Smriti* or tradition. In all matters these two are not to be questioned or discussed. For the system of duty or *Dharma* has been set forth by these two. (10)

योऽवमन्येत ते मूले हेतुशास्त्राश्रयाद्विजः ।

स साधुभिर्वह्निष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः ॥ ११ ॥

PROSE—यः विजः हेतुशास्त्राश्रयात् ते मूले अवमन्येत स वेदनिन्दकः नास्तिकः साधुभिः वह्निष्कार्यः ॥ ११ ॥

KULLUKA.—योऽवमन्येति । यः पुनश्च वे श्रुतिश्रुती विजोऽवमन्येत स शिष्टैर्विज्ञानुष्ठेयाध्ययनादिकर्म्मणो निःसार्यः । पूर्वश्लोके सामान्येनाभीमांसे इति भीमांसा-निर्घघादनुकूलभीमांसापि न प्रवर्त्तनीयेति भभो मा भूदिति विशेषयति हेतुशास्त्राश्रयात् वेदवाक्यमप्रमाणं वाक्यत्वात् विप्रलम्भकवाक्यवदित्यादि प्रतिकूलतर्कावष्टम्भेन चार्वाकादि-नास्तिक इव नास्तिको यतो वेदनिन्दकः ॥ ११ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—साधुभिः इत्यस्य अर्थमाहुः शिष्टैरिति । Kulluka explains साधुभिः as शिष्टैः । शिष्टः does not mean a well-behaved man. It is used in the sense of learned in the Vedas. In explaining the aphorism शिष्टापरिवृद्धाश्चान्यत्र मनपेक्षा Sankar explains शिष्टा वेदविदः मनुष्यासम्भृतयः । This is the real meaning. वह्निष्कार्यः is to be turned out or cast out ; and from what ? Kulluka explains विज्ञानुष्ठेयाध्ययनादिकर्म्मणो निःसार्यः from the proper duties of the twice-born such as reading the Vedas and such other works.

“पूर्वश्लोके सामान्येन अभीमांसे इति भीमांसानिर्घघात् अनुकूलभीमांसापि न प्रवर्त्तनीयेति भभो माभूदिति विशेषयति हेतुशास्त्राश्रयात् ।”

In the previous sloka a general prohibition as to the application of logical system has been laid down by the words “न भीमांसे” । From that one may infer that the application of even the orthodox system of logic has been prohibited. In order to remove mistakes like this, this verse uses the compound हेतु-शास्त्राश्रयात् i. e. application of anti-vedic system of logic is only prohibited.

In what way do the atheists denounce the Vedas ? This argument is put in the syllogistic form of Hindu logic. “वेदावाक्यं अप्रमाणं वाक्यत्वात् विप्रलम्भकवाक्यवत् इति” अर्थात् वाक्यं अप्रमाणम् । वेदवाक्यम् तस्मात् वेदा अप्रमाणम् । यथा विप्रलम्भकाणां प्रवचकानां वाक्यम् सिध्दत्वात् अप्रमाणम् । “प्रतिकूलतर्कावष्टम्भेन” प्रतिकूलस्य विरुद्धस्य तर्कस्य अवष्टम्भः उत्थापनम् तेन ।

“चार्वाकादि नास्तिकाः इव नास्तिकः यतो वेदनिन्दकः” चार्वाका हि नास्तिकाः नास्ति परलोका इति कथनात् । वेदनिन्दकाः अपि चार्वाकसदृशत्वात् नास्तिकाः ।

The way in which the Vedas were attacked by the Charvakas is thus shown in the Vishnupurana—

“अन्धानप्यन्यपाषण्डप्रकारैर्वहुभिर्हिज ।

देतेयान् मोहयामास मायामोहोऽति मोहकृत् ॥” (१)

The arguments of the Charvakas are reproduced : —

केचिद्विनिन्दां वेदानां देवानामपरे हिज ।

यज्ञकर्मकलापस्य तथात्वे च हिजन्मनाम् ।

नैतद् युक्तिसहं वाक्यं हिंसा धर्माग्र नेष्यते ।

हवींष्यनलदग्धानि फलायेत्यर्भकोदितम् ॥

यज्ञैरनेकैर्देवत्वमवाप्येन्द्रेण भुज्यते ।

शय्यादि यदि चेत् काष्ठं तद्वरं पवभुक् पशुः ॥

निहुतस्य पशोर्यज्ञे स्वर्गप्राप्तिर्यदेष्यते ।

स्वपिता यजमानेन किञ्च तस्मान्न हन्यते ॥

दत्तये जायते पुंसो मुक्तमन्येन चेत् ततः ।

दद्यात् शार्ङ्गं यज्ञयाऽन्नं न वहेयुः प्रवासिनः ॥

जनश्लेष्मिन्येतत् अश्वगम्य ततो वचः ।

उपेत्य श्रेयसे वाक्यं रोचतां यन्मथैरितम् ॥

न ह्याप्रवादा नभसो निपतन्ति महासुराः ।

युक्तिमश्चर्चनं याज्ञं मथान्वेष्य भवद्विधैः ।

मायामोहेन ते दैत्याः प्रकारैर्वहुभि रूपाः ।

व्युत्थापिता यथा नैषां चर्या कश्चिदरोचयत् ॥

स्वल्पेनैव हि कालेन मायामोहेन तेऽसुराः ।

मोहितास्तत्पुत्रः सर्वान् वयोमार्गाग्रितां कथाम् ॥

At a remote period, a very large number of Daityas collected themselves on the bank of the Narmada and were performing various Vedic rites. By virtue of these rites they became more powerful than the gods and began to oppress the world. The gods unable to endure their tyranny

(१) “अन्यपाषण्डप्रकारैर्लौकायतिकमतभेदैः (स्वामी) । लौकायतिक = चार्वाक ।

went to Vishnu, the Supreme deity, and worshipped him. The great god was pleased and produced a great being from his own body, and gave him the name of Máyámoha, and asked the gods to depart and have no fear.

Máyámoha a form of Vishnu himself, appeared to the Daityas on the bank of the Narmada, quite naked, with head shaven clean, with peacock's feathers in his hand ; he was so resplendent with glory that all the Daityas surrounded him in awe. Then Máyámoha began to confound them by various arguments. He said :—

The injunctions of the Vedas are unreasonable. Slaying (of living creatures) never leads to the path of virtue. (*i. e.* sacrifice is no dharma). To say that clarified butter burnt in the fire produces merits is simply childish. It is better to be a beast eating soft leaves of trees, than to be Indra after performing a hundred sacrifices and eat dry wood called Sami. If a beast killed in a sacrifice goes to heaven, why does not the performer of the sacrifice kill his own father that he may reach heaven easily ? If feeding of soma (as during the time of sradh) can appease the hunger of another (*i. e.* of the dead man), then travellers could do without carrying any provision with them, their sons performing sradh at home all the while. Therefore know and accept what I say, as it is reasonable and fit for being believed. You great giants, have you seen the vedas ever falling from heaven, that you accept them as authorities ? What is reasonable must be accepted by myself, you and all alike. (Reject these deceptions called the vedas). Thus the Daityas were seduced from the path of the Vedas by various arguments, so much so that not a single Daitya liked the Vedas any more. Thus within a short time the Daityas gave up all connection with vedic path, through the influence of Máyámoha, the deity.

It is stated in the same puran that it was Mâyámoha who promulgated the Buddhist and Jaina doctrines at the very beginning. Gautam Buddha was only a recent preacher of the doctrine of Mâyámoha. The logical systems of Buddha, Jaina, and Charvak are all anti-vedic accordingly. They must not be applied to the Vedas and the Smritis. Only the orthodox systems such as the six philosophies should be applied.

PURPORT.—यो द्विजः बौद्धचार्वाकादिनास्तिकानां वेदविरुद्धतर्कशास्त्रावलम्बेन धर्मस्य मूलभूते युतिस्मृतौ अवमानयेत् सः वेदविद्वद्भिः द्विजोचित वेदाध्ययन-यागादि कर्मभ्यो बहिष्कार्यः यतः स वेदनिन्दनात् हेतोः चार्वाक बौद्धादिवत् नास्तिक एव । नास्तिकस्य परलोकफलकेषु कर्मसु अनधिकारात् ॥ ११ ॥

MEANING IN ENGLISH.—A twice-born man who relying on the anti-vedic systems of logic (or method of reasoning directed against the vedas) treats with contempt those two sources of *dharma* should be deprived of his rights to read the vedas and to perform such other duties which a twice-born man has right to do ; because being a scorner of the vedas he becomes an atheist like the followers of Charvak.

GRAMMATICAL NOTES. (a) On the text. 1. यः यद् + सु qualifies द्विजः । 2. अवमन्येत अव + मन् लिङ् ईत governs मूले । मन्यते मेने अमंस । 3. ते qualifies मूले । 4. द्विजः द्विजायते इति द्विजः । उपपद समासः । द्वि—जन + ड । Nominative to अवमन्यते । 5. हेतुशास्त्राश्रयात् हेतोः शास्त्रम् हेतुशास्त्रम् षष्ठीसमासः । तस्य आश्रयः हेतुशास्त्राश्रयः षष्ठीसमासः । तच्चात् हेतुशास्त्राश्रयात् । हेतौ पञ्चमी । द्वि + तुक् हेतु । शास + ण् शास्त्रम् । आङ् + त्रि + भच् आश्रय । श्रयति श्रयते शिष्याय शिष्ये भगिष्यित् भगिष्यित । 6. सः accusative of बहिष्कार्यः । 7. साधुभिः कर्तरि ढतीया । 8. बहिष्कार्यः बहिस्—ङ् + ग्यत् कर्मणि । षडह्लोर्णात् इति षात् । 9. नास्तिकः adjective qualifies सः । न अस्ति नास्ति इत्येकं पदम् । नास्तीतिमतिर्यस्य स नास्तिकः । नास्तिक + ठक् । By अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः । अस्ति परलोकः इत्थं मतिर्यस्य स नास्तिकः । दिष्टम् इति मतिर्यस्य स दैष्टिकः । 10. वेदनिन्दकः adjective qualifies सः । निन्दति इति निन्दकः वेदस्य निन्दकः इति वेदनिन्दकः

वहो समासः । निन्द + क्तुल् निन्दकः हिंसकः खादकः इत्यादि । निन्दति निनिन्द भनिन्दीत् ।

Change of voice.—येन हिजेन ते मूले अवमन्येयाताम् तेन नास्तिकेन वेद-
निन्दकेन वद्विष्याय्येण भूयते ॥ ११ ॥

BENGALI.—ये विज वेदविरुद्ध लोकाचार्याकादि यतावलम्बी तर्क आश्रय करिषा
धर्मैर मूलस्वरूप श्रुति ओ स्मृतिके अवज्ञा करे, अर्थात् ओ छुई नास्त, अतोरक नास्तिर
उक्तिर श्राय अग्रमाण एकरा बले, वेदछ वाङ्मिगण चार्मीकबन्ने ई वेदनिन्दक नास्तिकके
विज्ञातिर असूछेय वेदाधारनादि कर्ष इहेते बहिष्कृत करिषा दिबेन ॥ ११ ॥

ENGLISH.—A twice-born, who, from adherence to heretical
works questioning the authority of the Vedas and Smritis, may
despise these two sources (of dharma), should be, (as) an infidel
blamer of the Vedas, turned out by the good. (11).

वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।

एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्दर्शस्य लक्षणम् ॥ १२ ॥

PROSE.—वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य आत्मनश्च प्रियम् एतच्चतुर्विधं धर्मस्य ।
साक्षात् लक्षणं प्राहुः (मन्वादयः) ॥ १२ ॥

KULLUKA.—इदानीं शीलस्याचार एवान्तर्भावसम्भवात् वेदमूलता एव तन्म न
स्मृतिशीलादिप्रकारनियम इति दर्शयितुं चतुर्धा धर्मप्रमाणमाह वेद इति । वेदो धर्मो
प्रमाणं । स क्वचित् प्रत्यक्षः क्वचित् स्मृत्याद्यनुमित इत्येवं तात्पर्यं न तु प्रमाणपरिगणने,
अतएव श्रुतिस्मृतादितं धर्ममित्यत्र द्वयमेषाभिहितवान् । सदाचारः शिष्टाचारः स्वस्य
आत्मनः प्रियम् आत्मतुष्टिः ॥ १२ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—“इदानीं शीलस्याचार एव अन्तर्भावसम्भवात्
वेदमूलता एव तन्म न स्मृतिशीलादिप्रकारनियम इति दर्शयितुं चतुर्धा धर्मप्रमाणमाह
वेद इति ।” इदानीं सम्प्रति शीलस्य हारीतोक्त त्रयोदशविधशीलस्य आचारे सदाचारे
अन्तर्भावसम्भवात् अन्तर्भावः अन्तर्गतिः अन्तःपतितत्वं तस्य सम्भवात् वेदमूलता वेद एव
मूलं यस्य स वेदमूलः तस्य भावः वेदमूलता सा एव तन्म प्रधानं शास्त्रार्थ इति वा । न
स्मृतिशीलादिप्रकारनियमः स्मृतिशीलसदाचारात्मतुष्टिरूपनियमकरणम् इति दर्शयितुम्
अर्थात् वेदोऽखिलः धर्ममूलमिति श्लोके धर्मस्य वेदमूलताप्रदर्शनमेव लक्ष्यं स्मृति-
शीलसदाचारात्मतुष्टिरूपमूलपरिगणनं न लक्ष्यं तस्मात् तत्र पञ्चविधत्वं अथ चतुर्विधत्वं
न विरुद्धं वेदस्य मुख्यप्रमाणत्वात् अन्येषां वेदमूलत्वेन प्रामाण्यात् चतुर्विधत्वपञ्चविधत्व-

दिक्कथनं आनुषङ्गिकमात्रम् । श्रुत्यादीनां गौणत्वं वेदस्य मुख्यप्रमाणत्वं दर्शयितुं
पूर्वं पाञ्चविध्यं उक्त्वा अत्र चातुर्विध्यमुक्तम् । नियमः नियमनम् निरोधः ।

“वेदो धर्मो प्रमाणम् । स कश्चित्प्रत्यक्षः कश्चित् श्रुत्याद्यनुमितः इत्येवं तात्पर्यं
ननु प्रमाणपरिगणने, अतएव श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममित्यत्र द्वयमेवाभिहितवान् ।”

स्पष्टव्याख्यानं कुरुते वेदो धर्मो प्रमाणम् मुख्यं अन्यत् तु श्रुत्यादि गौणमित्यर्थः ।
सः वेदः कश्चित् कुत्रचित् प्रत्यक्षः साक्षात् वेदमहिताग्राह्यादियस्येषु पश्यते ततो-
ज्ञायते । कश्चित् श्रुत्याद्यनुमितः श्रुतिशीलसदाचारात्मतुष्टिभिः अनुमितः अप्रत्यक्षः
वेदः धर्मस्य मूलम् । ननु प्रमाणपरिगणने प्रमाणाणां परिगणनं संख्याकथनं तस्मिन्
न तात्पर्यम् । अतएव श्रुतिस्मृत्युदितं धर्म इत्यत्र अर्थात् श्रुतिस्मृत्युदितं धर्मं
अनुतिष्ठन् हि मानवः इत्यस्मिन् श्लाके द्वयं प्रमाणद्वयं श्रुतिस्मृतिरूपं अभिहितं ननु
श्रुतिस्मृतिशील-सदाचारात्मतुष्टिरूपं पञ्चतयं चतुष्टयं वा उक्तम् । अर्थात् धर्मस्य
प्रमाणं कश्चित् द्विविधं कश्चित् पञ्चविधं कश्चित् चतुर्विधं उक्तम् । अनेन एतावत्
बुध्यते यत् वेद एव मूलं प्रमाणं अन्यत् तु तन्मूलत्वात् आनुषङ्गिकं प्रमाणं तस्मात् प्रमाणं
द्विविधं पञ्चविधं चतुर्विधं वा इति न नियमः किन्तु वेद एव मुख्यं एकं प्रमाणमित्य-
भिप्रायः । “श्रुत्याद्यनुमितः” यो विधिः श्रुतिशास्त्रे दृश्यते किन्तु प्रचलितेषु वेदेषु न
दृश्यते स बहुशास्त्राभिन्ने अनेन वेदवाक्ये अवश्यमेवास्ति श्रुतेर्वेदमूलत्वात् । अनेन
प्रकारेण श्रुतिद्वारा वेदवाक्यस्य अनुमानं भवति । यथा अयं श्रुतुक्तविधिः वेदे अस्ति
वेदमूलत्वात् श्रुतेः पश्यमानवेदसाधारणश्रुतिवचनवत् । सदाचारशब्दं व्याचष्टे
शिष्टाचार इति स्वस्वशास्त्रनः प्रियम् इति व्याचष्टे आत्मतुष्टिरिति ।

PURPORT.—वेद एव धर्मस्य साक्षात् प्रमाणम् । श्रुतिसदाचारात्मतुष्टि-
रूपाणि यानि प्रमाणानि कथ्यन्ते तान्यपि वेदमूलकानि । तै वेदः कश्चित् कश्चित्
अनुमाय प्रमाणत्वेन गृह्यते सुतरां श्रुत्यादीनां स्वतन्त्रं प्रमाणं नास्ति । यथा वेद
एकं प्रमाणं तथा श्रुतिसदाचारात्मतुष्टयश्च प्रमाणानि तेषां संख्या अत्र कथ्यते इति
न मन्यम् ॥ १२ ॥

MEANING IN ENGLISH.—The scripture, the codes com-
piled by the sages, usage approved by the learned in the vedas,
and self-satisfaction in the case of optional injunction—these
the wise have declared to be the four-fold authority in the
matter of practice of dharma. But it is to be borne in mind
that each of these is not an independent authority and the
sloka does not attempt at an enumeration of authorities. Because
the scripture is the only authority ; it is found directly in the

vedic compilations, as well as inferred from the Smritis and Purans. It is for this reason that authorities have been enumerated by Manu as two, four and five in number which seems apparently inconsistent.

GRAMMATICAL NOTES.—1. वेदः । 2. स्मृतिः । Same case with सदाचारः । 3. सदाचारः—सतां शिष्टानां वेदज्ञानां आचारः सदाचारः षष्ठी समासः । अस + शब्द । आङ्-चर + घञ् । आचार आचारोत् । 4. आत्मनः—शेषे षष्ठी । 5. स्वस्व—Qualifies आत्मनः । 6. प्रियम्—Same case with सदाचारः &c. &c. प्रीणातीति प्रियम् । प्री + क । अप्रीधीत् अप्रेष्ट । 7. च-अव्ययम् । 8. एतत्—एतत् + सुप् refers to लक्षणम् । 9. चतुर्विधम्—चतस्रः विधाः प्रकाराः यस्य तत् चतुर्विधम् । वि-धा + ञङ् । 10. धर्मस्य—शेषे षष्ठी । 11. लक्षणम्—लक्ष्यते अनेन इति लक्षणम् । लक्ष + ल्युट् । लक्षणं द्विविधं स्वरूपं तटस्थञ्च । यतो भूतानि जायन्ते तद् ब्रह्म इति तटस्थलक्षणम् (Definition). सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म इति स्वरूपलक्षणम् (Description). Here लक्षणं means प्रमाणम् । 12. साक्षात्—अव्ययम् । Some derive it as सङ्-अच—अत + क्तिप् । 13. प्राहुः—Nom. मन्वादयः understood.

Change of voice.—...वेदेन स्मृत्या सदाचारेण...प्रियेण भूयते । एतच्चतुर्विधं ...लक्षणं लक्ष्यते ॥ १२ ॥

BENGALI.—वेद, स्मृति, सदाचार ও আচর্য এই চারটি ধর্মের সাক্ষ্য অর্থাৎ বলিয়া যন্ম প্রভৃতি শাস্ত্রকারগণ নির্দেশ করিয়া গিয়াছেন । (ইহাদের মধ্যে ও বেদই মূল অর্থাৎ, তাহা কোন স্বলে বেদসংহিতাদিতে প্রত্যক্ষ প্রাপ্ত হওয়া যায়, কখন কখন স্মৃতি-পুরাণ দ্বারা অনুমান করিতে হয় ; বস্তুতঃ অর্থাৎ চারি প্রকার কি পাঁচ প্রকার ইহা বলা এই লোকের উদ্দেশ্য নহে, কিন্তু এক বেদই অর্থাৎ ইহা বলা উদ্দেশ্য) ॥ ১২ ॥

ENGLISH.—The Veda, the Smṛiti or tradition, good custom, and what is agreeable to one's own self (or conscience), this is, they say, the direct fourfold definition of *dharma* or duty. (12).

अर्थकामेष्वसत्तानां धर्मज्ञानं विधीयते ।

धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः ॥ १३ ॥

PROSE.—धर्मज्ञानं अर्थकामेषु असत्तानां (सम्बन्धे) विधीयते । धर्मं जिज्ञासमानानां परमं प्रमाणम् श्रुतिः (भवति) ॥ १३ ॥

KULLUKA.—अर्थकामेष्विति । अर्थकामेष्वसत्तानाम् अर्थकामलिप्सायुक्तानां

धर्मोपदेशोऽयं ये त्वर्थकामसमौहया लोकप्रतिपत्ताये धर्ममनुतिष्ठन्ति न तेषां कर्मफलमित्यर्थः । धर्मश्च ज्ञातुमिच्छतां प्रकटं प्रमाणं श्रुतिः । प्रकर्षबोधनेन च श्रुतिस्मृतिविरोधे स्मृत्यर्थो नादरणीय इति भावः । अतएव जावालः—“श्रुतिस्मृतिविरोधे श्रुतिरेव गरीयसी । अविरोधे सदा कार्यं स्मार्त्तं वैदिकवत् सता ।” भविष्यपुराणेऽप्युक्तं—“श्रुत्या सह विरोधे तु त्राध्यते विषयं विना ।” जैमिनिरप्याह—विरोधं त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम् । श्रुतिविरोधे स्मृतिवाक्यमनपेक्षम् अप्रमाणम् अनादरणीयम्, असति विरोधे मूलवेदानुमानमित्यर्थः ॥ १३ ॥

KULLUKA EXPLAINED—“धर्मोपदेशोऽयम्” । अयं धर्मोपदेशः धर्मस्य उपदेशः अस्मिन् गम्ये यः कृतः स इत्यर्थः । सर्वधर्मशास्त्रस्य मूलं अयमेव उपदेशः ।

“न तेषां कर्मफलम्” । अर्थकामासक्तानां जनानां कृतस्य कर्मणः फलं नास्ति तस्मात् तैर्वृथा कर्म क्रियते । तैः कर्म न कर्तव्यं फलाभावात् । This is the inference we get from the text “अर्थकामेष्वसक्तानां धर्मज्ञानं विधीयते ।” The inference is pointed out by Kulluka.

“प्रकर्षबोधनेन च श्रुतिस्मृतिविरोधे स्मृत्यर्थो नादरणीय इति भावः ।” As the vedas have been laid down to be the highest authorities, it is to be understood, that in the case of a conflict between the vedas and the Smritis, the former is to prevail.

“अतएव जावालः श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी । अविरोधे सदा कार्यं स्मार्त्तं वैदिकवत् सता ।”

Therefore Javala says when there is a conflict between the Sruti and the Smriti, the Sruti must prevail. When there is no conflict, actions enjoined by the Smritis must be performed daily just as the actions enjoined by the vedas.

“विरोधे त्वनपेक्षं स्यात् असति ह्यनुमानम्” विरोधे श्रुतिस्मृतिविरोधे तु स्मृतिवाक्यमनपेक्षं अनादरणीयं स्यात् असति अविद्यमाने विरोधे हि अनुमानं वेदस्य अनुमानं भवति । अर्थात् यत्र विरोधो नास्ति तत्र स्मृतिर्वलवती भवति यतः तस्या अविरुद्धायाः स्मृतेर्नूलभूतः वेदः अवश्यमेवास्तीति अनुमानं भवति । तस्मात् क्वचित् स्मृतिरनुमानशब्देन कथ्यते । When there is a conflict, Smriti must yield; in the absence of a conflict, the existence of a Sruti at the root of (or in support of) such Smriti is to be inferred. Therefore virtually there is no authority except the vedas.

PURPORT.—যে অর্থেষু কামেষু চ অনাসক্তানাম্ প্রতি এব অর্থং ধর্মোপদেশঃ ত এব ধর্মোপধিকারিণঃ । যে তু অর্থকামে: প্রেরিতা লোকাপ্রতিপত্ত্যর্থং ধর্মং আচরন্তি তेषাং ধর্মোচরণস্য ফলং নমবতি । যে ধর্মং জ্ঞাতুং ইচ্ছন্তি তेषাং পশ্যে যুতিরিব শ্রেষ্ঠং প্রমাণম্ । যুতিস্মৃত্যোর্বিরীধে যুতিরিব সমাদরণীয়া ॥ ১২ ॥

MEANING IN ENGLISH.—The instruction of the sacred rules of duty is intended for those who are unattached to wealth and enjoyment. Those who practise dharma for the sake of show derive no benefit therefrom. To those who seek a knowledge of the sacred rules of duties the supreme authority is the revelation. When there is a conflict between the revelation and sacred compilation, the revelation must prevail.

GRAMMATICAL NOTES.—1. অর্থকামেষু অর্থায় কামাশ্ব অর্থকামা: । তेषু বিষয়াধারে সমসী । অর্থযতে আতিথ্যত । কামযতে কাময়াস্বক্রে অশ্বীকমত । অশ্বকমত । 2. অসক্তানাম্—ন সক্তা: অসক্তা: । নজ্ সমাস: । শ্রেষে ষষ্ঠী । সন্জ+ক্ত । সজতি সসজ্ঞ অসাহীত্ । 3. ধর্মজ্ঞানম্ ধর্মস্য জ্ঞানম্ ধর্ম-জ্ঞানম্ ষষ্ঠী সমাস: । জ্ঞা+জ্যৎ । জানাতি অজ্ঞাসীত্ । 4. বিধীয়তে বি-ধা+কর্মণি লট্ তে । দধাতি ধম্ দধৌ দধে অধাত্ অধিত । 5. ধর্মম্ কর্মণি দ্বিতীয়া । ন লোকাশ্বয়নিষ্ঠাঋত্বর্ষদৈবজ্ঞানমিতি ষষ্ঠীনিষেধ: in connection with জিজ্ঞাসমানানাম্ । 6. জিজ্ঞাসমানানাম্ শ্রেষে ষষ্ঠী । জ্ঞা+সন্+জানচ্ কর্মরি । জিজ্ঞাসতে । 7. যুতি: same case with প্রমাণম্ । যু+ক্তিন্ যুতি । অশ্রীষীত্ । 8. প্রমাণম্ বিধেয়বিশেষণম্ of যুতি: । প্র-মা+জ্যৎ । মাতি মিনীতে । 9. পরমম্ qualifies প্রমাণম্ । পর-মা+ক ।

Change of voice—ধর্মজ্ঞানং বিদধতি । যুত্বা পরমেষ প্রমাণেন মূযতে ॥ ১২ ॥

BENGALI.—যাঁহারা অর্থ ও কামে আসক্ত নহেন, তাঁহাদের প্রতিই এই ধর্মোপদেশ করা হইতেছে । যাঁহারা লোকে গ্যাতিলাভ করিবার জন্ত ধর্মোচরণ করেন তাঁহাদের সেই ধর্মকর্মের কোন ফল হয় না । যাঁহারা ধর্ম জানিতে ইচ্ছা করেন বেদই তাঁহাদের পরম উৎকৃষ্ট অমায়; অর্থাৎ বেদ ও স্মৃতির মধ্যে বিরোধ দেখা গেলে বেদের মতই অমল করিতে ইহঁদের ॥ ১৩ ॥

ENGLISH.—The knowledge of *dharma* is ordained for those who are not addicted to wealth and pleasure. To them who want to know *dharma*, the Veda is the highest authority. (13).

श्रुतिद्वैधन्तु यत्र स्वात्तत्र धर्मावुभौ स्मृतौ ।

उभावपि हि तौ धर्मा सम्यगुक्तौ मनीषिभिः ॥ १४ ॥

PROSE.—यत्र तु श्रुतिद्वैधम् स्यात् तत्र उभौ (मनुना) धर्मा स्मृतौ । हि मनीषिभिः सम्यक् उभौ अपि तौ धर्मा उक्तौ ॥ १४ ॥

KULLUKA.—श्रुतिद्वैधन्विति । यत्र पुनः श्रुत्योरिव द्वैधं परस्परविरुद्धार्थप्रतिपादनं तत्र हावपि धर्मा मनुना स्मृतौ तुल्यबलतया विकल्पानुष्ठानविधानेन विरोधाभावः । यस्मान्मन्वादिभ्यः पूर्वतरैरपि विद्वद्भिः सम्यक् समीचीनौ हावपि तौ धर्मावुक्तौ । समानन्यायतया श्रुत्योरपि विरोधे विकल्प इति प्रकृतोपयोगः तुल्यबलत्वाविशेषात् । तदाह गौतमः—तुल्यबलविरोधे विकल्पः ॥ १४ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—“यत्र पुनः श्रुत्योरिव द्वैधम्” but where there is a conflict between the revelations themselves. द्वैधम् is explained as “परस्परविरुद्धार्थप्रतिपादनम्” (i. e. laying of maxims mutually conflicting). “तत्र हावपि धर्मा मनुना स्मृतौ” there both have been laid down as धर्मा by Manu. The word मनु has been supplied by Kulluka, because Bhṛigu is here reciting the sacred instructions as given by Manu. “तुल्यबलतया विकल्पानुष्ठानविधानेन विरोधाभावः” तुल्यं बलं यद्योक्ते तुल्यबले तत्तया हेतुना विकल्पानुष्ठानविधानेन विकल्पस्य अनुष्ठानं तस्य विधानं तेन हेतुना विरोधाभावः अर्थात् यत्र शास्त्रयोर्वैधं समानं तत्र विरोधो न स्यात् अपि तु विकल्प इति शास्त्रात् न विरोधः (In case where the strength of two texts is equal, there is to be presumed no conflict, but option.) “मनीषिभिः” (text) is explained as “मन्वादिभ्यः पूर्वतरैरपि विद्वद्भिः” (Learned men who preceded even Manu and the like). “सम्यक्” is explained as समीचीनौ reasonable.

“समानन्यायतया श्रुत्योरपि विरोधे विकल्प इति प्रकृतोपयोगः तुल्यबलत्वाविशेषात्” = समानन्यायतया श्रुतिद्वैधे येन तर्काशयेन विकल्पविधिर्भवति तस्य न्यायस्य श्रुतिद्वैधविचारैरपि तुल्यभावेन प्रयोगो भवितुमर्हति यस्मात् तस्मात् श्रुत्योरपि श्रुतिवाक्ययोरपि विरोधे श्रुतिव्यस्य तुल्यप्रमाणत्वात् विकल्पोभवति इति सिद्धान्तः प्रकृतपक्षेणः प्रकृतत्वस्य प्रस्तावविषयभूतस्य श्रुतिव्याख्यानस्य उपयोगः प्रयोगः तुल्यबलत्वाविशेषात् तुल्यबलत्वस्य अविशेषात् भेदाभावात् यथा श्रुतौ तुल्यबलत्वविचारस्तथा श्रुतौ अपि तुल्यबलत्वविचारस्य प्रयोगयोग्यत्वात् । (By the application of the same principle in the case of a conflict between two Smritis also,

option is allowed. This conclusion has a direct bearing on the subject in hand, the principle of equal strength being equally applicable in the case of Smriti too. “তদাহ গৌতমঃ তুল্য-বলবিরোধে বিকল্পঃ” Therefore Gautama lays down that when the strength of conflicting texts is equal, option is the rule.

PURPORT.—যত বেদবাক্যযোঃ পরস্পরবিরোধী দৃশ্যতে তত্ৰ উভয়বাক্যমিহ ধর্ম্য ইতি মনুনা উক্তম্ । ন কেবলং মনুনা, মনোঃ পূর্ব্বতরৈ রনৈরপি বিদ্বদমিঃ দ্বয়মপি ধর্ম্য ইত্যুক্তম্ ॥ ১৪ ॥

MEANING IN ENGLISH.—But when there are two texts of revelation mutually conflicting, both are held to be the law (dharma) i. e. they are optional, for both have been laid down as dharma both by Manu and those learned men who preceded him. This was concluded from the principle that in case of a conflict between texts of equal authority, option is the law. This principle applies to Smritis as well.

GRAMMATICAL NOTES. — 1. স্মৃতিবৈধম্—বিধা ইত্যস্য ভাবঃ বৈধম্ । ধি + ধাচ্ । স্মৃতিঃ বৈধম্ স্মৃতিবৈধম্ ষষ্ঠী সমাসঃ । 2. তু অব্যয়ম্ । 3. যত যদ + তল্ । 4. স্মাত্—অস্ম + স্মাত্ । 5. তত্—তদ + তল্ । 6. উভৌ—উভ + প্রথমায়া দ্বিবচনম্ same case with ধর্ম্যৌ । 7. ধর্ম্যৌ—বিধিঃ বিশেষণম্ of উভৌ । 8. স্মৃতৌ—স্মৃ + ক্তাঃ কৰ্ম্মণি । 9. সম্যক্—অব্যয়ম্ । 10. মনৌষিभिঃ কৰ্ম্মরি ততীয়া । মনসঃ ইধা মনৌষা । শক্নোদিষু পরকৃপং বাচ্যমিতি সমিঃ । মনৌষা বুদ্ধিঃ বিদ্যতে এষাং মনৌষিণ্যঃ তৈঃ । মনৌষা + ইনি ।

Change of voice.—স্মৃতিবৈধিন মূয়নে উভাভ্যাং ধর্ম্যভ্যাং স্মৃতাভ্যাং মূয়নে । মনৌষিণ্যঃ.....উক্তবলঃ ॥ ১৪ ॥

BENGALI.—যে স্থানে দুইটি স্মৃতি পরস্পর বিরুদ্ধ হয়, সে স্থলে উভয়টিই ধর্ম (অর্থাৎ বিকল্পে উভয়টিই অনুসরণ করা যায়) ইহা মনু বলিয়াছেন এবং মনুর পূর্ববর্তী পণ্ডিতগণ ও ঐ উভয় স্মৃতিটান বাক্যকেই ধর্ম বলিয়া গিয়াছেন ॥ ১৪ ॥

ENGLISH.—Where these may be a conflict or opposition (of texts) of the Veda, both (the texts or conflicting injunctions) are regarded as *dharma* or duty. For, both these, correct as they are, have been declared as *dharma* by the wise. (14).

उदितेऽनुदिते चैव समयाधुषिते तथा ।

सर्वथा वर्त्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिः ॥ १५ ॥

PROSE.—उदिते अनुदिते चैव तथा समयाधुषिते (होतव्यम्) इति इयं वैदिकी श्रुतिः (भस्ति) । (तथापि) यज्ञः सर्वथा वर्त्तते ॥ १५ ॥

KULLUKA.—अत्र दृष्टान्तमाह उदितेऽनुदिते चैवेति । सूर्यमन्त्रवर्जितः कालः समयाधुषितश्चेन्नोच्यते । उदयात् पूर्वभरणकिरणवान् प्रविरलतारकोऽनुदित-कालः परस्परविरुद्धकालश्रवणोऽपि सर्वथा विकल्पेनायिहोतव्योऽयम् प्रवर्त्तते । देवतो-द्देशेन द्रव्यत्यागगुणयोगात् यज्ञशब्दोऽत्र गौणः । उदितादौ होतव्यमित्यादिका वैदिकी श्रुतिः ॥ १५ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—“अत्र दृष्टान्तमाह” अत्र अर्थात् यत्र श्रुतिर्द्वयं तत्र विकल्पविधिः स्यात् इति वचनस्य दृष्टान्तं अस्मिन् श्लोके मनुराह । वेदे विरुद्ध-भावेन यज्ञस्य विविधः कालो विहितः । यथा उदिते सूर्योदयकाले सूर्योदयात् परं इत्यर्थः यज्ञं कुर्यात् इत्येको विधिः । अनुदिते अनुदयकाले (अनुदयकालं व्याचष्टे “उदयात् पूर्वे अरुणकिरणवान् प्रविरलतारकः अनुदयकालः”) (= Time before rising is the time just before sunrise, when the sky is red, stars being scarce therein) अर्थात् सूर्योदयात् प्राक् यज्ञं कुर्यात् इति द्वितीयो विधिः । तथा समयाधुषिते कालं “सूर्यमन्त्रवर्जितः कालः समयाधुषितश्चेन्नोच्यते ।” “Time when there is neither the sun nor the stars in the sky. यज्ञं कुर्यात् इत्यपि तृतीयो विधिरस्ति । तथापि यज्ञः सर्वथा = “विकल्पेन” वर्त्तते अर्थात् विविधेषु कालेषु परस्परविरुद्धेषु व्यवस्थितेषु सत्सु एतेषां मध्ये एकस्मिन्-काले यज्ञः कर्त्तव्यः । Here यज्ञः does not mean the technical यज्ञः but it includes worship of gods generally. “देवतोद्देशेन द्रव्यत्याग-गुणयोगात् यज्ञशब्दोऽत्र गौणः” यज्ञ has here secondary meaning, the offering of things to the gods being the common ingredient.

अरुण is the large red orb visible in the east just before sun-
rise. It is really the reflection of the sun visible in the
atmosphere.

ELUCIDATION.—Time after sunrise, time just before sun-
rise when stars are not visible, time before sunrise when the
sky is red, but a few stars are yet visible are the three divisions

of time. Yet there are three vedic injunctions each prescribing one of these divisions as the proper time for sacrifice. You cannot reject the authority of any one of these three contradictory texts. Therefore by the injunction laid down in the previous text you have a right to select optionally any one of these times for sacrifice.

PURPORT.—বৈদে যজ্ঞস্য ত্রিবিধঃ পরস্পরবিরুদ্ধঃ কালঃ নির্দিষ্টঃ । যথা সূর্যে সমুদিতেন সতি যজ্ঞং কুর্য্যান্, সূর্যোদয়াৎ প্রাক্ সূর্যাস্থান্ সুদূরেন তারকান দৃশ্যন্তে তস্মিন্ যজ্ঞং কুর্য্যান্, তথা যস্মিন্ কালি সূর্যো নোদেতি তারকাচ দৃশ্যন্তে দিশা রক্ত-বর্ণাচ ভবতি তস্মিন্ কালি যজ্ঞং কুর্যাদিতি । অথপি এতে কালঃ পরস্পরবিরুদ্ধাঃ তথাপি প্রাকৃতবচনবলেন তेषা মধ্যে একং কালং বিকল্যেন গৃহীত্বা যজ্ঞকর্মাদি কুর্য্যান্ ইতি ব্যবস্থা ॥ ১৫ ॥

MEANING IN ENGLISH. — In the veda there are three texts opposed to one another : “Let the sacrifice be when the sun has risen,” and “before it has risen, while stars are not visible” and “before it has risen, when a few stars are visible, and the east becomes red”. The sacrifice therefore may be performed optionally at any one of these times.

GRAMMATICAL NOTES. 1. উদিতেন—উদিতম্ উদয়ঃ অসি অস্মিন্ উদিতঃ । উদিত + অচ্ অর্ষ আদিভ্যঃ । উত্ - ই + ক্তঃ ভাবে । Refers to time. কাল-
ধিকরণে সঙ্গমী । 2. অনুদিতেন—ন উদিতেন অনুদিতেন । অজ্ সমাসঃ । It means technically a particular time. অধিকরণে সঙ্গমী । 3. সময়াপ্রাধিতেন—
It is a technical word for a particular time. কালধিকরণে সঙ্গমী ।
অপ্রাধিতম্ is derived অধি - বস্ + ক্তঃ ভাবে । বসতি অবাসীত্ । বসতি
ভবাম । 4. সর্ষ্বথা - সর্ষ্ব + থাচ্ । 5. বর্ণন্তে বহন্তি অহতন্ অবর্ণন্তি । 6. যজ্ঞঃ
যজ্ + ন । যজন্তে যজতি অযচ্ অযাজীত্ । 7. ইতি Qualifies the previous
sentence. 8. বৈদিকী বেদ + ঠক্ + জীপ্ । 9. শ্রুতিঃ শ্রু + ক্তিন্ ।

Change of voice.—ইত্যনয়া বৈদিক্যা শ্রুত্যা মূযতে । সর্ষ্বথা যজ্ঞেন
হন্ত্যে ॥ ১৫ ॥

BENGALI.—যথা বেদে বিহিত আছে উনয়কালে যজ্ঞ করিবে ; সময়প্রাপ্তিনামক
কালে অর্থাৎ যখন আকাশে তারকাদৃষ্ট হয় না অথচ সূর্যও উদিত হয় না, এমন সময়ে
যজ্ঞ করিবে ; এবং অসূরকালে অর্থাৎ যখন পূর্বদিকে অরুণ উদিত হয়, মধ্যে মধ্যে

নক্ষত্রও দেখা যায় এমন সময়ে যজ্ঞ করিতে ; এই তিনটি কালই গুরুত্বপূর্ণ । অতঃ-
এব গুরুত্বপূর্ণ বচন অনুসারে বিবর্তে এই তিন কালের যে কোন একটি কালে যজ্ঞ করা
যায় । ১৫ ।

ENGLISH.—(Thus goes) the Vedic revelation :—"The sacrifice
is to take place when the sun has risen, and when the sun has not
risen, and also when neither the sun nor the stars are visible".
(And yet) the sacrifice takes place by all means. (15),

নিষেকাদিগ্নশানান্তো মন্বৈর্যস্যোদিতো বিধিঃ ।

তস্যশাস্ত্রেঃধিকারোঃস্মিন্জ্ঞেয়োনান্যস্যকস্যচিৎ ॥ ১৬ ॥

PROSE. — যস্য মন্বৈঃ নিষেকাদিগ্নশানান্তো বিধিঃ উক্তঃ অস্মিন শাস্ত্রে তস্য
অধিকারঃ জ্ঞেয়ঃ অন্যস্য কস্যচিৎ (অধিকারঃ) ন (জ্ঞেয়ঃ) ॥ ১৬ ॥

KULLUKA.—নিষেকাদীতি । গর্ভাধানাদিরন্যেটিপর্যন্তো যস্য বর্ধস্য
মন্বৈরনুষ্ঠানকলাপ উক্তো বিজ্ঞাতৈরিত্যর্থঃ তস্যাস্মিন্ মানবধর্ম্যশাস্ত্রে ষ্ঠ্যয়নে শ্রবণে
অধিকারঃ ন ত্বন্যস্য কস্যবিচ্ছুদ্রাদিঃ প্রতচ্ছাস্ত্রানুষ্ঠানম্ যথাধিকারং সত্বরেব কর্তব্যং
প্রবচননাস্যাপ্যাপনং ব্যাখ্যানরূপং ব্রাহ্মণকর্মকর্মমিতি বিদুষা ব্রাহ্মণেনৈতৎ ব্যাখ্যাতম্ ।

KULLUKA EXPLAINED.—নিষেকাদিগ্নশানান্তো is explained as
"গর্ভাধানাদিরন্যেটিপর্যন্তো" । নিষেকো গর্ভাধানসংস্কারঃ স আদির্যস্য । অন্যাদিটিঃ
সংস্কারানকরণীয়সংস্কারঃ পর্যন্তঃ অবধির্য়স্য সঃ । পৌঃ সংস্কারাঃ । বিধিঃ is ex-
plained by Kulluka as "অনুষ্ঠানকলাপঃ" = "The full complement of
ceremonies. যস্য is explained as "বর্ধস্য" । বর্ধ means caste, but
it has a special meaning. ব্রাহ্মণ, ক্షত্রিয়, বৈশ্য and শূদ্র—these four
original castes are called বর্ধাঃ । ব্রাহ্মণঃ ক্షত্রিয়ো বৈশ্য স্ত্র্যোবর্ধাঃ বিজ্ঞাতয়ঃ ।
অনুষ্ঠান একজাতিস্তু শূদ্রোনাস্তিতু পঞ্চমঃ (Manu). i. e. Brahmin, Kshatriya,
Vaishya, and Sudras—these four are varnas. The first three
twice-born, the fourth is once-born. There is no fifth varna.
The mixed castes as সূত্ৰাভিষিক্ত, অম্বষ্ট, মাহিষ্য, করণ, &c. &c. are
called জাতিঃ but not বর্ধাঃ । By a certain fiction these are distri-
buted under each of the four varnas for the performance of
ceremonies. "যস্য মন্বৈঃ নিষেকাদিগ্নশানান্তো বিধিঃ উক্তঃ" is explained
by Kulluka as "বিজ্ঞাতৈরিত্যর্থঃ" i. e. it is only বিজ্ঞাতি or বিজ্ঞবর্ধা such
as Brahman, Kshatriya, Vaishya whose নিষেকাদিগ্নশানান্তো বিধিঃ

is to be performed by uttering vedic mantras. The fourth वक्त्रे sudra has ceremonies but has no right to utter mantras, nor are they to be accompanied by vedic mantras. तस्य द्विजातेरित्यर्थः । अस्मिन् is explained as "मानवे धर्मशास्त्रे" अधिकारः is supplemented by "अध्ययने श्रवणे च" i. e. a द्विज alone has a right to read and hear this treatise. "अन्यस्य" is explained as "शूद्रादेः" i. e. Sudras and mixed castes passing under that head according to the texts.

"एतच्छास्त्रानुष्ठानञ्च यथाधिकारं सर्वैरेव कर्तव्यम् । प्रवचनस्य अध्यापनं व्याख्यानरूपं ब्राह्मणकर्तृकमेवेति विदुषा ब्राह्मणेनेत्यत्र व्याख्यातम् ।" = The duties as laid down by this treatise must be performed by all the castes respectively as enjoined, but teaching and explanation of the treatise must be done by the Brahmans alone. This I have explained in the commentary on the text "vidushā brahmanena etc." (Vide commentary on Manu I. 103).

विदुषा ब्राह्मणेनेदं अध्येतव्यं प्रव्रततः ।

शिष्येभ्यश्च प्रवक्तव्यं सम्यक् नान्येन केनचित् । १ अ ॥ १०६ ॥

ELUCIDATION.—Those whether mixed or original who are entitled to the performance of rites with mantras have been clearly laid down by Manu in the 10th chapter. Thus :—

सजातिजानन्तरजाः षट्सुता द्विजधर्मिणः । X. 41. "द्विजातीनां समान-जातीयान् (माय्यां) जाताः (वयः) तथा आनुलोम्येन उत्पन्नाः ब्राह्मणेन चद्विषयां वैश्यायां (सूत्राभिहितान्वाहौ ?) चतविधैश्च वैश्यायां (माहिष्यः), एवं षट् पुत्राः द्विजधर्मिणः उपनेयाः ।" (Kulluka.) = Six sons of the twice-born castes are twice-born ; and are entitled to the sacred thread. These are (1) Brahmin's son from a Brahman wife (Brahmin), (2) Khatriya's son from a Khatriya wife (Khatriya), (3) Vaisya's son from a Vaisya wife (Vaisya), and (4) Brahman's son brought forth by a wife taken from Kshatriya caste (Murdhabhishikta), (5) by a wife taken from a Vaisya caste (Ambastha), Kshatriya's son begotten on a wife taken from Vaisya caste. (Mahishya). These six castes viz. (1) Brahman, (2) Kshatriya, (3) Vaisya, (4) Murdhabhishikta, (5) Ambastha, and (6)

Mahishya have the rights of the twice-born (Kulluka). All other castes whether original or mixed are once-born and have no right to ceremonies accompanied by mantras. "যদ্যপি স্ত্রিয়ায় হোমাসম্ভব স্তথাপি বিপ্রদ্বারা হোমাদি কারয়েৎ । এষ শূদ্রস্ত্যপি । অথ মাধবোচ্যতঃ "যৌ বিপ্রঃ শূদ্রদক্ষিণামাদায় তদীয়ং হবিঃ শান্তিপুষ্টাদিসিদ্ধয়ে বৈদিকৈর্মন্যৈর্জুহোতি তস্য বিপ্রস্যেব দোষঃ । শূদ্রস্তু হোমফলং লভতে এব ইতি ব্যাখ্যসে ইতি নির্ণয়সিদ্ধিকারসিদ্ধান্তঃ ।

PURPORT.—যস্য বর্ণস্য মন্বীষ্মাচারপূৰ্ব্বকঃ অনুষ্ঠানকলাপঃ অসি অর্থাত্ যৌ বর্ণঃ দ্বিজধৰ্ম্মাং তস্য বর্ণস্য মনুজধৰ্ম্মশাস্ত্রস্য অধ্যয়নে শব্দে চ অধিকারোসি । কিন্তু শূদ্রস্য শূদ্রধৰ্ম্মিণঃ সঙ্করস্য চ তব অধিকারো নাসি ॥ ১৬ ॥

MEANING IN ENGLISH.—He, all whose ceremonies from conception to funeral rite are to be accompanied by uttering the vedic mantras (i. e. he who is twice-born) has a right to read and listen to this code ; but no other man whatever, such as a Sudra or the like, has any such right.

Change of voice.—অধিকারিণে ত্রিভিন্ন ভূয়তে ॥ ১৬ ॥

GRAMMATICAL NOTES. (a) On the text.—1. নিষেকাদিশ্মশানান্নাঃ—নিষেকঃ আদির্যস্য স নিষেকাদিঃ বহুব্রীহিঃ । শ্মশানং অন্তে यस্য স শ্মশানান্নাঃ । নিষেকাদিশ্ম শ্মশানান্নাশ্চ নিষেকাদিশ্মশানান্নাঃ কৰ্মধারয়ঃ । Qualifies বিধিঃ । নি-সিচ্+ঘञ্ । শবানাং শয়নং শ্মশানম্ পৃথোদরাদিত্যত্ সাধুঃ । 2. মন্যৈঃ করণে তনুয়া । মন্বয়তে অমীমন্বত । 3. যস্য শ্রেণিঃ ষষ্ঠী । 4. বিধিঃ বি-ধা+কি । দধাতি ঘটে অধাৎ অধিত । 5. উদিতঃ বদ+ক্তঃ কৰ্ম্মণি । বদতি উবাদ অবাদীত্ । 6. তস্য কৰ্ম্মকৰ্ম্মণোঃ ক্লতৌতি কৰ্ম্মরি ষষ্ঠী । 7. শাস্ত্রী—শাম্+ট্ । 8. জেয়ঃ—জা+য়ত্ । অযৌ যত্ ইতি যত্ । ইদং যতি ইতি আতর্জিত্ গুণঃ । 9. অন্যস্য শ্রেণিঃ ষষ্ঠী । 10. কস্যচিৎ শ্রেণিঃ ষষ্ঠী চিত্ প্রত্যয়শ্চ ।

BENGALI.—যাঁহার গর্ভাধান হইতে অষ্টোষ্টিক্রিয়াপর্যন্ত ক্রিয়াকলাপ মন্ত্রোচ্চারণ পূর্বক সম্পাদিত হইবার বিধি আছে অর্থাৎ যিনি বিজ্ঞাতির অন্তর্গত, এই মানব বর্ণশাস্ত্রের অধ্যয়নে ও অবগণে তাঁহারই অধিকার, অস্ত্রের অর্থাৎ শূত্রাদি অস্ত্র কাহারও তাহারই অধিকার নাই । নিজ নিজ অধিকার অনুসারে এই শাস্ত্রোক্ত কৰ্ম্মানুষ্ঠান সৰ্ব্ব বর্ণই করিতে পারেন । ১৬ ।

ENGLISH.—The privilege or right (to read and hear) this *Sastra* or code belongs to him—and to none else, (the performance of the 16) sacraments beginning with conception and ending in cremation has been in whose case declared (as accompanied) by (the chanting of) the *Mantras*. (16).

सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदन्तरम् ।

तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्त्तं प्रचक्षते ॥ १७ ॥

PROSE — देवनद्योः सरस्वतीदृषद्वत्योः यत् अन्तरं तं देवनिर्मितं देशं (पण्डिताः) ब्रह्मावर्त्तं प्रचक्षते ॥ १७ ॥

KULLUKA.—“धर्मस्य स्वरूपं प्रमाणं परिभाषाचोक्ता इदानीं धर्मोपपत्तयोर्यो-
देशानाह सरस्वतीति । सरस्वतीदृषद्वत्योर्नद्योर्बभूवोर्भध्यं ब्रह्मावर्त्तं देशमाहुः, देव-
नदीर्देवनिर्मितशब्दौ नदीदेशप्राग्व्यर्थौ ॥ १७ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—“धर्मस्य स्वरूपं प्रमाणं परिभाषाच्च उक्ता इदानीं धर्मोपपत्तयोर्यो-
देशान् आह” । After giving a definition of dharma, showing the authority on which it is based, and the technical sense in which the word is used, now the author proceeds to describe places suitable to the performance of dharma. Kulluka might add “तथा धर्माधिकारिणश्च निरूप्य” after “परिभाषाच्च” in the above sentence.

“नदीर्बभूवोर्भध्यम्” is the explanation of देवनद्योः यत् अन्तरम् । अन्तरम् means मध्यम् । नदीर्बभूवस्व अन्तरं व्यवधानं अन्तर्बर्त्तिस्थानं मध्यम् । “ब्रह्मावर्त्तं देशं आहुः” आहुः is the explanation of प्रचक्षते ।

“देवनदी देवनिर्मितशब्दौ नदीदेशप्राग्व्यर्थौ” the word देव in the compounds देवनदी and देवनिर्मित indicates only praise. देवनिर्मितः देशः = A holy or sacred or praiseworthy country, and does not mean a country created by the gods. देवनदी does not mean a river where the gods take their bath.

PURPORT.—सरस्वतीदृषद्वत्योर्नाम श्रेष्ठनद्योः मध्ये यः प्रवसति देशः स ब्रह्मावर्त्तं नाम देशः ॥ १७ ॥

MEANING IN ENGLISH.—Between the two sacred rivers

Saraswati and Drisadvati lies that sacred land named by the sages as Brahmavarta.

Change of voice.—येन अक्षरेण भूयते । स देवनिर्मितो देशः ब्रह्मावर्तः प्रख्यायते ॥ १७ ॥

GRAMMATICAL NOTES. — 1. सरस्वतीदृषद्वत्योः—सरस्वती च दृषद्वत्यौ च ते सरस्वतीदृषद्वत्यौ तयोः same case with देवनद्योः शेषे षष्ठी । सरस् + मतृप् + ऊीप् । दृषद् + मतृप् ऊीप् । दृषद् stone. सरस् stream. 2. देवनद्योः—देवानां सम्बन्धिन्यौ नद्यौ देवनद्यौ षष्ठी समासः । तयोः । नद् + अच् नदी ऊीप् टिङ्गात् । 3. यत्—Qualifies अक्षरम् = व्यवधानम् । 4. अक्षरम्—Nominative to the verb अस्ति understood. 5. तम्—Qualifies देशम् । 6. देवनिर्मितम् देवैः निर्मितम् qualifies देशम् । 7. देशम्—दिश्यते इति देशः दिश्यन्-ञञ् । अदिच्चत् । Acc. of प्रचक्षते । 8. ब्रह्मावर्तम् ब्रह्मावः ब्रह्मणाः अव पुनः पुन रावर्तन्ते जायन्ते इति ब्रह्मावर्तः तम् । ब्रह्म—आङ्—हत् + अच् । ब्रह्मणां आवर्तः अस्मिन् इति विग्रहेण व्यधिकरणो बहुव्रीहिः । 9. प्रचक्षते—प्र—चक्ष + अन्ते । अष्टे चरन्त्यौ चरन्त्यौ चचचे । अख्यत्, अख्यत ।

BENGALI.—सर्वशुद्धीं ओ पृथ्वीं एहै छहै अगु नदीर मधारखौं श्रेष्ठ भेनक उक्तावर्ष भेन बले ॥ ११ ॥

ENGLISH.—The land which is between the two divine rivers, the Saraswati and the Drisadvati, that land, created by the gods, they (the wise) call Brahmavarta. (17).

तस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमागतः ।

वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते ॥ १८ ॥

PROSE.—तस्मिन् देशे सान्तरालानां वर्णानां पारम्पर्यक्रमागतः य आचार स सदाचार उच्यते ॥ १८ ॥

KULLUKA.—तस्मिन् देशे इति । तस्मिन् देशे प्रायेण शिष्टानां सन्धवात् तेषां ब्राह्मणादिवर्णानां सङ्कीर्णजातिपर्यन्तानां य आचारः पारम्पर्यक्रमागतो न विद्वानौत्तमः स सदाचारोऽभिधीयते ॥ १८ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—“तस्मिन् देशे प्रायेण शिष्टानां सन्धवात्” That being the place mostly inhabited by the learned in the vedas. “सान्तरालानां वर्णानां” has been explained as “ब्राह्मणादि-

वर्णानां (= ब्राह्मणचवियवैश्यशूद्राणाम्) सङ्कीर्णजातिपर्यन्तानाम्" । The four original castes together with the mixed castes. पारम्पर्यक्रमगतः is explained as "नत्विदानीकनः" = not modern *i. e.* ancient, handed down from generation to generation.

ELUCIDATION. — सदाचारः is frequently referred to in the texts. Here सदाचारः is defined.

PURPORT. — तस्मिन् ब्रह्मावर्ते देशे ब्राह्मणादिवर्णानां सदाचाराच्च यः परम्परागतः व्यवहारः स एव सदाचारां तत्तद्वर्णानां सदाचार इति ज्ञातव्यम् ॥ १८ ॥

MEANING IN ENGLISH. — The custom handed down from generation to generation in that country, among the four original as well as the mixed castes, is called approved usage. (For that country is mostly inhabited by the learned in the vedas).

Change of voice — तं सदाचारं चाहुः ॥ १८ ॥

GRAMMATICAL NOTES. — 1. देशे अधिकरणे सममी । 2. पारम्पर्यक्रमगतः । परम्पराशब्दः अव्युत्पन्नः । परम्परायाः भावः पारम्पर्यम् तस्य क्रमः । षष्ठी समासः । तेन चामतः पारम्पर्यक्रमगतः । तृतीया समासः । 3. वर्णानाम् — शेषे षष्ठी । वर्णाः ब्राह्मणादयश्चत्वारः । 4. सान्तरालानाम् — अन्तरालेन मध्यवर्तिना मित्येतेन सङ्घे वर्तमानाः सान्तरालाः तेषाम् qualifies वर्णानाम् । 5. सः refers to आचारः । 6. सदाचारः — सतां आचारः सदाचारः षष्ठी समासः । सदाचारः = शिष्टाचारः ।

BENGALI. — সেই ব্রহ্মাবর্তদেশে ব্রাহ্মণদিগের, ও সঙ্কীর্ণজাতিদিগের পরম্পরাক্রমে আগত যে আচীন আচীর তাহাকেই সदाচার বলে ; (কেননা সেই দেশ প্রধানতঃ বেদজ্ঞ-গণের বসতিস্থল) ॥ ১৮ ॥

ENGLISH. — The custom of the (four) castes together with the mixed ones which has been handed down by course of succession in that land is called good custom. (18).

कुर्वचेन्नश्च मत्स्याश्च पञ्चालाः शूरसेनकाः ।

एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्त्तादिनन्तरः ॥ १९ ॥

PROSE. — कुर्वचेन्नश्च मत्स्याश्च पञ्चालाः शूरसेनकाः एष वै ब्रह्मर्षिदेशः ब्रह्मावर्त्तात् अनन्तरः (भवति) ॥ १९ ॥

KULLUKA.—कुरुक्षेत्रमिति मत्स्यादिशब्दा बहुवचनाना एव देशविशेषवाचकाः पञ्चालाः कान्यकुब्जदेशाः शूरसेनका मथुरादेशाः एष ब्रह्मर्षिदेशो ब्रह्मावर्तात् किञ्चिद्गुणः ॥ १८ ॥

KULLUKA EXPLAINED. — “मत्स्यादिशब्दा बहुवचनाना एव देशविशेष-
वाचकाः” । The words मत्स्य पञ्चाल शूरसेनक &c. when used in the
plural number mean a country. पञ्चालदेशः is explained as
कान्यकुब्जदेशः । शूरसेनकदेशः means मथुरादेशः । The word अनन्तरः is
explained as “किञ्चित् जनः” i. e. next in sacredness.

PURPORT. — कुरुक्षेत्रदेशः विराट्देशः कान्यकुब्जदेशः मथुरादेशश्च एते ब्रह्मर्षि-
देशश्चदेन कथ्यन्ते । ब्रह्मर्षिदेशो हि ब्रह्मावर्तदेशात् प्राशस्त्यविषये किञ्चिद्गुणतः ॥ १८ ॥

ELUCIDATION. — Nilkantba in his commentary on Maha-
bharat says :— “Draw a straight line from the mouth of
the Godavari to Hardwar. Hastina and the country of the
Panchalas will fall to the north-east of the line”. Thus
Panchala is Kanyakubja.

• MEANING IN ENGLISH. — Kurukshetra, Matshya, Kanyakubja,
and Mathura form the region called Brahmarshidesa, which is
slightly inferior to Brahmarsharta.

Change of voice. — कुरुक्षेत्रेण मत्स्यैः पञ्चालैः शूरसेनकैः एतेन ब्रह्मर्षि-
देशेन ब्रह्मावर्तात् अनन्तरेण भूयते ॥ १८ ॥

GRAMMATICAL NOTES.—1. कुरुक्षेत्रम् कुरोर्नाम राज्ञः क्षेत्रं यज्ञभूमि-
रूपं कुरुक्षेत्रम् षष्ठो समासः । 2. मत्स्याः पञ्चालाः शूरसेनकाः—मत्स्यानां
निवासो जनपदः (country) मत्स्याः । मत्स्य + अण् । Then अण् drops
by जनपदे लुक् । अण् अण् &c. drop when a country is meant,
मत्स्य remains. Then by the sutra लुपियुक्तवदव्यक्तिवचने we get the
gender and number as if the suffix had not been dropped.
मत्स्याः (masculine and plural). In the same way we get
पञ्चालानां निवासो जनपदः पञ्चालाः शूरसेनकानां निवासो जनपदः शूरसेनकाः ।
This was the view held by grammarians anterior to Panini
who holds that such words are संज्ञाशब्द and do not require any
rule of grammar to justify their gender and number — “तद्विशिष्टं
संज्ञापमाचलात्” । Therefore Kulluka says “मत्स्यादिशब्दा बहुवचनाना एव

देशविशेषवाचकाः” i. e. he explains by referring to the last quoted sutra शूरसेनकाः—शूराः सेना यस्य स शूरसेनः राजन्यादिभ्यो वुञ् शूरसेनकः जनपदार्थे बहुवचनम् । 3. ब्रह्मर्षिदेशः—ब्रह्मा + ऋषिः = ब्रह्मर्षिः । पञ्चे ऋषयः प्रकृतिभावश्च । ब्रह्म—ऋषिः । In compound we have thus the above forms by ऋत्यकः । ब्रह्मर्षेः देशः ब्रह्मर्षिदेशः or ब्रह्मा ऋषि र्यत् स ब्रह्मर्षिः सचासौ देशश्च । बहुव्रीहिः then कर्मधारयः । 4. ब्रह्माचर्यान्—अन्यारादिति पञ्चमी । अन्येत्यर्थग्रहणमिति भट्टोजिदेव्याख्यानम् । भेदार्यकशब्दभाव-ग्रहणमिति व्याख्यानाच्च अन्वार्थकशब्दयोगे पञ्चमी । Derived. 5. अनन्तरः—न विद्यते अनन्तरं व्यवधानं यस्य सः अनन्तरः । बहुव्रीहिः । अव्यवधानवर्ती अर्थात् किञ्चित् हीनः ।

BENGALI.—कुरुक्षेत्र, मत्स्य, पञ्चाल, ३ मथुरा उक्त्यर्थेन नलिशो थातु ; उक्त्यर्थेन उक्त्यर्थे इहेते किञ्चित् हीनतर ॥ १३ ॥

ENGLISH.—*Kurukshetra, Matsya, Panchala, Surasenaka*, these are the *Brahmarshi* land (which is) next (in point of sacredness) to *Brahmapartha*. (19).

एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादयजन्मनः ।

स्वं स्वं चरित्वं शिञ्चेरन् पृथिव्यां सर्व्वमानवाः ॥२०॥

PROSE.—पृथिव्यां सर्व्वमानवाः एतद्देशप्रसूतस्य अयजन्मनः सकाशात् स्वं स्वं चरित्वं शिञ्चेरन् ॥ २० ॥

KULLUKA.—एतद्देश इति । कुरुक्षेत्रादिदेशजातस्य ब्राह्मणस्य सकाशात् सर्व्वमनुष्या आत्मीयमात्मीयमाचारं शिञ्चेरन् ॥ २० ॥

KULLUKA EXPLAINED.—एतद्देशप्रसूतस्य is explained “कुरुक्षेत्रादिदेश-जातस्य” एतद् refers to ब्रह्मर्षिदेशः ; सर्व्वमानवाः means “सर्व्वमनुष्याः” the four original and the mixed castes. स्वं स्वं = “आत्मीयं आत्मीयम्” वर्णानां जातानाञ्च आचारभेदान् स्वं स्वमिति यथाक्रमप्रतिनिर्देशः । ब्राह्मणो ब्राह्मणस्य अविद्यः अविद्यस्येत्यादि । शिञ्चेरन् इति विधिः ।

PURPORT.—ब्रह्मर्षिदेशस्था ये ब्राह्मणा तेषां समीपात् सर्व्वे मानवाः यथा ॥ १९ ॥ यथाजाति स्वं स्वं आचारं जानीयुः ॥ २० ॥

MEANING IN ENGLISH.—From a Brahmin born in that country, let all men on earth learn their several usages.

Change of voice. — सर्वमानवाः.....चरितं शिष्ये त ॥ २० ॥

GRAMMATICAL NOTES. — 1 एतद्देशप्रसूतस्य — एष देशः एतद्देशः । कार्यधारयः । एतद्देशे प्रसूतः एतद्देशप्रसूतः सप्तमी समासः by the योगविभास-
सुबम् “सप्तमी” from सप्तमी शीष्ठादिभिः तस्य qualifies अयजन्मनः । सूते
सुपुवे असोष्ट असविष्ट । स्तम्भूजिति वेष्टत्वात् । 2. अयजन्मनः — अये जन्म यस्य
स अयजन्मा ब्राह्मणः । ब्राह्मणः सुखात् अये ब्राह्मणो जन्मे । लोकानाम् विहङ्गार्थं
सुखवाङ्मकादतः । ब्राह्मणं अविद्यं वैश्यं शूद्रश्च निरवर्तयदिति मनुः । जन +
मनिन् जन्मन् । जायते अजनिष्ट अजनि । श्लेघे षष्ठी । connected with सकाशात् ।
3. सकाशात् — आख्यातोपयोगे पञ्चमी । उपयोगे निग्रमपूर्वकविद्यास्वीकारे
आख्याता वक्ता अपादानं स्यात् । अथ शिष्यधातुना विद्यास्वीकारस्य शौण्डेऽपि
तेनैव पञ्चमी । सकाशः vicinity. 4. स्व' स्तम् — वीष्मार्थां द्विवचनम् quali-
fies चरितम् । 5. चरितम् — कर्मणि द्वितीया Acc. of शिष्येन । अचारीत् ।
चर + इव by अतिं लृ धू स् खन सङ् चर इतः । चरितम् लवितम् धवितम्
सवितम् खनितम् सङ्घितम् चरितम् । 6. सर्वमानवाः — सर्वे मानवाः सर्वमानवाः ।
कार्यधारयः । 7. पृथिव्याम् — अधिकरणे सप्तमी वर्तमाना इति अध्याहार्यक्रियाया
अधिकरणम् । प्रय + षिवन् । 8. शिष्येन — शिष्य + ईरन् लिङ् । शिष्यते
अशिष्ये । शिष्यते शिष्यताम् शिष्येन । An injunction is laid down.
विधिनिमन्त्रणमन्त्रणाधीष्ट संप्रत्य प्रार्थनेषु लिङ् इति लिङ् ।

शिष्येन — विधिनिमन्त्रादिमुखेण विधिरेव लिङोऽस्योऽर्थः । निमन्त्रणमन्त्रणादयम्
अर्थाः विध्यर्थस्यैव प्रपञ्चः । तत्र विधिश्च स्वार्थज्ञानं आवश्यकम् अस्मिन् यन्मे
वद्वयो विधयः सन्ति ते च लिङा एव प्रार्थेय निर्दिष्टाः । शौण्डेऽपि मुख्यभावेन सर्वतैव
लिङो विध्यर्थत्वम् । तत्र प्रश्नः को विधिरिति । मनु प्रवक्ष्यनुकूलव्यापारोविधिः ।
यथा शिष्येन इत्यत्र शिष्याविषयकप्रवक्ष्यनुकूलोऽप्यपारविशेषो विधिः स एवात्र लिङर्थः ।
अनेन इष्टं साध्यते इतिरूपेष्टसाधनताज्ञानमेव प्रवक्ष्यनुकूलव्यापारः । तेन इष्टसाधनता
एव विधिः । तस्मात् इष्टसाधनताज्ञानस्य विधिः प्रवर्तकत्वम् । विधिवोधजनक-
त्वात् विधिवाक्यस्य प्रवर्तकत्वम् । उक्तञ्च मण्डनमिश्रैः प्रवर्तितुं धर्म्यं प्रवदन्ति
प्रवर्तनमिति । वाचस्पतिप्रभृतयः । वस्तुतस्तु अनेन कर्मणा इदं अभिलषितफलं
साध्यते इति ज्ञाने जाते सति लिङ् प्रवर्तयति मान्यथा । लिङाख्यो लकारः कर्मसु
प्रवर्तक इति द्वेतीः विध्यर्थक उच्यते ।

BENGALI.—এই মনুস্মরণেণেত্র জ্ঞানপেত্র নিকটে হইতে পৃথিবীর বাবতীর মনুষ্য
বিজ্ঞ বিজ্ঞ আচার ব্যবহার শিক্ষা করিবেক । ২০ ।

ENGLISH—All men in the world should learn their own respective course of conduct from a first-born (Brahmin) born in this country. (20).

हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत् प्राग्विनशनादपि ।

प्रत्यगैव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥ २१ ॥

PROSE. — यत् हिमवद्विन्ध्ययोः मध्यं विनशनात् अपि प्राक्, प्रयागात् च प्रत्यक्, (सः) मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥ २१ ॥

KULLUKA. — हिमवदिति । उत्तरदक्षिणदिगवस्थितौ हिमवद्विन्ध्यौ पर्वतौ योर्यन्मध्यं विनशनात् सरस्वत्यन्तर्धानदेशात् यत् पूर्वं प्रयागाच्च यत् पश्चिमं स मध्यदेशनामा देशः कथितः ॥ २१ ॥

KULLUKA EXPLAINED. — The position of the Himalaya and the Vindhya mountains is described “उत्तरदक्षिणदिगवस्थितौ” i.e. one lies to the north and the other to the south. What are the mountains and viṇḍhya? Answer. “पर्वतौ” यत् स्थानं हिमाचलविन्ध्ययोर्मध्यं विनशनात् प्राक् पूर्वम्, प्रयागात् प्रत्यक् पश्चिमं इति वक्तुं चाह “विनशनात् यत् वै प्रयागाच्च यत् पश्चिमम्” “सः” इति विधेयमाधान्यात् पुंस्त्वं चाहः कुल्लुकभट्टाः ।

विनशनादर्थमाह “सरस्वत्यन्तर्धानदेशात्” i.e. तत् स्थानं विनशनं इति ज्ञेयं यत् सरस्वती देवतदी नयतिष्ठ । तच्च कुल्लुकेवप्रामे ।

PURPORT. — यत् हिमवद्विन्ध्याचलयोर्मध्यस्थानं विनशनतीर्थात् पूर्वं प्रयागात् पश्चिमं च स मध्यदेशः ॥ २१ ॥

MEANING IN ENGLISH. — That country which is bounded to the north by the Himalaya, and on the south by the Vindhya mountains, on the west by Binasana, and on the east by Prayaga, is known as the Madhya or central country.

Change of voice. — येन मध्यम्, विनशनात् प्राक् । प्रयागात् प्रतीचा तेन मध्यदेशेन प्रकीर्तितेन भूयते ॥ २१ ॥

GRAMMATICAL NOTES.—1. हिमवद्विन्ध्ययोः—हिमं विद्यते अस्मिन् पर्वतात् सच्च विन्ध्यश्च हिमवद्विन्ध्यौ द्वन्द्वः । तयोः शेषे षष्ठौ । 2. मध्यम्—qualifies यत् which again refers to स्थानम् । 3. विनशनात् अन्तर्धान-

पदयोगात् पञ्चमी by अन्वारादिति । प्राक् being अधुत्तरपदम् । वि-वश् + ल्युट् । अनश्त् अनेशत् । 4. प्राक् प्र-अञ् + क्तिप् । Neuter प्राक् प्राची प्राश्चि । 5. प्रयागात् अधुत्तरपदयोगात् पूर्व्ववत् पञ्चमी । प्र-मज्ज + ल्युट् । प्र-इज्यते अत्र प्रयागः । अत्र ब्रह्मा स्त्रयं यज्ञं चकारेति प्रयागः प्रकृतयाग इति भारतीयः कथानुसन्धेया । 6. प्रत्यक् प्रति-अञ् + क्तिप् । प्राक् and प्रत्यक् both qualify यत् । अश्चति आनञ्च आञ्चोत् । 7. मध्यदेशः मध्यदेशी देशश्च । कर्मधारयः । 8. प्र-कृत + क्तः कर्मणि (णिच्) ।

BENGALI.—ले ह्यन উত্তর হিমালয় ও পশ্চিম হু নিকা পর্ব্বতের মধ্যবর্তী, এবং বাহা বিনশনের পূর্ব্ব এবং প্রয়াগের পশ্চিম, তাহাকে মধ্যদেশ বলে ॥ ২১ ॥

ENGLISH.—The country which is between the Himalaya and the Vindhya hills, is to the east of *Vinasana* or the terminus of the Saraswati, and is to the west of Prayaga (Allahabad) is called *Madhyadesa* or the central country. (21).

आसमुद्रात्तु वै पूर्वादासमुद्रात्तु पश्चिमात् ।

तथोरेवान्तरं गिर्योराख्यावर्त्तं विदुर्वुधाः ॥ २२ ॥

PROSK.—आ पूर्वात् समुद्रात् आ पश्चिमात् समुद्रात् तथोः एव गिर्योः अन्तरं वुधाः आख्यावर्त्तं विदुः ॥ २२ ॥

KULLUKA.—आसमुद्रात्त्विति । आपूर्व्वसमुद्रात् आपश्चिमसमुद्रात् हिमवद्विन्ध्योश्च यन्मध्यं तमाख्यावर्त्तदेशं पण्डिता जानन्ति । मर्यादायामयमाङ् नाभिविधौ तेन समुद्रमध्यद्वीपानां नार्थावर्त्तता । आख्यां अवावर्त्तन्ते पुनपुनरुद्भवन्तीत्याख्यावर्त्तः ॥ २२ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—अन्तरम् has been explained as “मध्यम्” । वुधा = “पण्डिताः ।” विदुः = “जानन्ति” ।

“मर्यादायां आङ् नाभिविधौ तेन समुद्रमध्यद्वीपानां नार्थावर्त्तता” । The meaning of आङ् is मर्यादा exclusion and not अभिविधि inclusion. Therefore the islands in the eastern and western oceans are not included in Aryabarta. “तेनविना मर्यादा तत्तत्सहितोऽभिविधिः ।” (Vide Grammatical notes.) आख्यावर्त्तः is derived by Kulluka as “आख्यां अत्र &c.”

PURPORT.—পূর্ব্বসমুদ্রাত্ পশ্চিমং পশ্চিমসমুদ্রাত্ পূর্ব্বং হিমবন্তৌ দক্ষিণং বিম্ব্যাত্
উত্তরং যত্ স্থানং তং আর্য্যাবর্ত্তং কথয়ন্তি পণ্ডিতাঃ ॥ ২২ ॥

MEANING IN ENGLISH.—Commencing from the Eastern Ocean on the east and from the Western Ocean on the west, the space between the same two mountains Himalaya and Vindhya the wise have called Aryabarta or the land of the Aryans.

Change of voice.—অন্যত্র আর্য্যাবর্ত্তঃ বুধেঃ বিদ্যতে ॥ ২২ ॥

GRAMMATICAL NOTES—1. সমুদ্রাত্—পশ্চমী by পশ্চম্যপাঙ্ পরিমিঃ
i. e. পশ্চমী is added in connection with অপ্ পাঙ্ and পরি when they are regarded as কর্ম্মপ্রবচনীয়। আঙ্ becomes কর্ম্মপ্রবচনীয় both in মর্যাদা and অমিবিধ by আঙ্ মর্যাদাবচনে। বচনসহস্রণাত্ অমিবিধাবপি কর্ম্মপ্রবচনীয়ত্বমিতিশেষঃ। আ সৃক্কেঃ সংসারঃ। আ সকলাত্ ব্রহ্ম। When compounded in the অস্বয়ীভাব form under the rule আঙ্ মর্যাদামি বিধ্যোঃ we have আসমুদ্রম্ and not আসমুদ্রাত্। But আ সমুদ্রাত্ is correct when not compounded. সুদ্রয়া সহ বর্ত্তমানঃ সমুদ্রঃ or সম্ - উত্ + রা + ক। 2. পূর্ব্বাত্ and পশ্চিমাত্ qualify সমুদ্রাত্। 3. গির্য্যোঃ—শ্রেণে বহুলী। পূর্ব্বোক্ত্যোঃ হিমবত্‌বিষয়োরিত্যর্থঃ। 4. ত্যোঃ—qualifies গির্য্যোঃ। 5. বুধাঃ—বুধ + ক। বুধ্যন্তে ইতি বুধাঃ। ইতুপধ ইতি কঃ। অবুহ অবোধি। বোধতি বোধতে। অবুধত্ অবোধীত্ অবোধিত্। 6. বিদুঃ—বিদ + উত্। by বিদোলটো বা বেসেলটঃ পরস্মৈপদানাং লিটঃ ঞলাদয়ঃ বা ঞ্যঃ। বেদ বিদতুঃ বিদুঃ। বিদ্য বিদয়ঃ বিদ। বেদ বিহ বিদ্য। পচে বসি বিসঃ বিদন্তি ইত্যাদি। বিবেদ বিদাশ্চকার। 7. আর্য্যাবর্ত্তম্—আর্য্য + আঙ্—ইত + অর্দ্দvide কৃজ্জুকঃ। আরাত্ ধর্ম্মাত্ বিদ্যন্তে ইতি আর্য্য ইতি বাচস্পতিমিত্যাঃ। ঞ্চহলৌর্ণ-দিতিসূত্রে ঞ্চধাতৌর্ণ্যতা আর্য্যঃ গম্য ইত্যর্থকঃ সাত্ জ্ঞাত্যপ্রত্যয়স্ববাহুলকাত্ কাস্ত্যপি ঞ্চত্ মবিতুমর্হতি। আর্য্যো গম্য।

BENGALI.—পূর্ব্বদিকে পূর্ব্বসমুদ্র এবং পশ্চিমদিকে পশ্চিমসমুদ্র এবং উত্তরে হিমালয় ও দক্ষিণে বিন্ধ্যা এই উভয় পর্ব্বতের মধ্যে যে স্থান তাহাকে পণ্ডিতগণ আর্য্যাবর্ত্ত বলেন ॥ ২২ ॥

ENGLISH.—The land between these two mountains, (spreading) up to the eastern and the western sea, they (the wise) call Arya-
varta. (22).

कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः ।

स ज्ञेयो यज्ञियो देशो स्नेच्छदेशस्ततः परः ॥ २३ ॥

PROSE.—कृष्णसार. मृगः यत्र तु स्वभावतः चरति स यज्ञियः देशः ज्ञेयः ततः परः स्नेच्छदेशः ज्ञेयः ॥ २३ ॥

KULLUKA.—कृष्णसारस्त्विति । कृष्णसारो मृगो यत्र स्वभावतो वसति न तु बलादानेतः स यज्ञार्हो देशो ज्ञातव्यः अन्यो स्नेच्छदेशो न यज्ञार्ह इत्यर्थः ॥ २३ ॥

PURPORT.—यस्मिन् देशे कृष्णसारो मृगः स्वभावतः विचरति स यज्ञार्ह देशः ज्ञेयः ततो बहिर्भागे यो देशः स यज्ञानर्हः देश इति मन्तव्यम् ॥ २३ ॥

MEANING IN ENGLISH.—That land on which the spotted antelope naturally grazes is held fit for the performance of sacrifices ; beyond that is the land of barbarians unfit for the performance of a sacrifice.

Change of voice.—कृष्णसारिण मृगेण चर्यते । तेन यज्ञियेन देशेन ज्ञेयेन भूयते... स्नेच्छदेशेन भूयते ॥ २३ ॥

GRAMMATICAL NOTES.—कृष्णसारः—कृष्णशरी सारश्च कृष्णसारः वर्णवर्णेनेति समासः । कृष्णः and सारः are not समानाधिकरण, the colours exist in the different parts of the body and not as सुन्दरः and पुरुषः in a सुन्दरपुरुषः । Therefore special sutra is necessary. 2. यज्ञियः—यज्ञ + घ । 3. स्नेच्छदेशः स्नेच्छानां देशः स्नेच्छदेशः । स्नेच्छ अन्धकारां वाचि । स्नेच्छति अपभाषते इति स्नेच्छः । गोमांसखादको यस्तु विरुद्धं बहुभाषते । सर्व्वाचारविहीनश्च स्नेच्छ इत्यभिधीयते इति वीधायने । 4. ततः तद् + तस्मिन् अन्वारादिति प्रत्ययौ । 5. मृग्यते इति खगः ।

BENGALI.—যে স্থানে কৃষ্ণসার মৃগ স্বভাবতঃ বিচরণ করে সেই স্থানকে যজ্ঞার্থ দেশ বলে ; তাহার বাহিরে যে দেশ তাহারকে স্নেচ্ছ দেশ বলে ; সেই স্থান যজ্ঞের উপযুক্ত নহে ॥ ২৩ ॥

ENGLISH.—The country where the black-spotted antelope is found to roam as native to the soil is to be known as a land fit for sacrifices ; beyond it is the Mlechha land. (23).

एतान् द्विजातयो देशान् संशयेरन् प्रयत्नतः ।

शूद्रस्तु यस्मिन्कस्मिन् वा निवसेदुद्वृत्तिकथितः ॥ २४ ॥

PROSE.—বিজাতয়ঃ এতান্ দেশান্ প্রযবতঃ সংযেয়ন্ যদ্রস্তুহনিকর্ষিতঃ যচ্চিন্ কচ্চিন্ বা নিবসেৎ ॥ ২৪ ॥

KULLUKA.—এতানিতি । অন্যদেশোদ্ভবা अपि বিজাতযো যশ্চাৰ্থত্বাহুত্বার্থত্বাচ্চ এতান্ দেশান্ প্রযবদাশ্রয়েয়ন্ যদ্রস্তু হনিপৌড়িতো হন্যর্থম্ অন্যদেশমপ্যশ্রয়েৎ ॥ ২৪ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—বিজাতয়ঃ is explained as অন্যদেশোদ্ভবা अपि বিজাতয়ঃ twice-born classes even if born in other countries. যশ্চাৰ্থত্বাৎ হুত্বার্থত্বাৎ च for spiritual as well for temporal benefit. হনিপৌড়িতঃ is explained as হন্যর্থম্ for earning livelihood.

PURPORT.—ব্রাহ্মণচত্বিযবৈশ্যাঃ অন্যদেশোদ্ভবা अपি পূর্বোক্তান্ দেশান্ যশ্চাৰ্হান্ আশ্রয়েয়ন্ । যদ্রাস্তু এতান্ অন্যান্ দেশান্ আজীবনার্থং আশ্রয়েয়ন্ ॥ ২৪ ॥

MEANING IN ENGLISH.—Let the twice-born classes even if born in other countries live in the countries mentioned above. But a Sudra distressed for subsistence may live in any country.

Change of voice.—বিজাতিভিঃ এতে দেশাঃ সংযেয়ন্ । যদ্রেণ তু..... হনিকর্ষিতেন.....চশ্যেৎ ॥ ২৪ ॥

GRAMMATICAL NOTES.—1. বিজাতয়ঃ বৈ জাতী উত্পত্তৌ যेषাং তে বিজাতয়ঃ । ব্রাহ্মণচত্বিযবৈশ্যাঃ । 2. সংযেয়ন্—সং+যি+ইয়ন্ লিঙ্ । শ্রয়তি শ্রয়তে । শ্রিয়ায় শ্রিয়িযে । অশ্রিয়িযত্—ত । 3. দেশান্—Acc. of সংযেয়ন্ 4. এতান্ qualifies দেশান্ । 5. প্রযবতঃ—প্র+যত+ন । যততে যেনে অযতিষৎ । তৃতীয়া করণে । তৃতীয়াযাঃ তন্ । 6. যদ্রঃ—Nom. to নিবসেৎ । যোষতি অজ্ঞানান্বত্বাৎ যদ্রঃ নিপাতনাৎ সিদ্ধঃ । 7. নিবসেৎ+বচ-যাত্ লিঙ্ । অবাৎসৌত্ বত্শ্যতি উবাচ । 8. হনিকর্ষিতঃ—বর্নতে জীবতি অনয়া ইতি হনিকর্ষিতঃ । তথা কর্ষিতঃ হনিকর্ষিতঃ তৃতীয়া সমাসঃ । কৃষ্+ক্ত ষিচ্ স্বার্থে 9. যচ্চিন্ কচ্চিন্ uncertainty implied, qualify দেশে understood.

BENGAL.—বাংলা বিজাতি তাহারা অন্য দেশোদ্ভব হইলেও যত্নপূর্বক এই সকল দেশ আশ্রয় করিবেন, কেননা এই সকল দেশ যজ্ঞার্থ এবং তথায় জীবিকা উৎকৃষ্ট ; কিন্তু ব্রহ্মণ জীবিকা অর্জনের জন্য যে কোন দেশে বসতি করিতে পারে ॥ ২৪ ॥

ENGLISH.—The twice-born should with care resort to these countries. The Sudras may, (when) distressed for a livelihood, live in any country whatsoever. (24).

एषा धर्मस्य वो योनिः समासेन प्रकीर्त्तिता ।

सम्भवस्यास्य सर्वस्य वर्णधर्मान् निबोधत ॥ २५ ॥

PROSE.—एषा वो धर्मस्य योनिः समासेन प्रकीर्त्तिता । अस्य सर्वस्य सम्भवस्य (प्रकीर्त्तितः) । (इदानीं) वर्णधर्मान् निबोधत ॥ २५ ॥

KULLUKA.—एषा धर्मस्तेति । एषा युष्माकं धर्मस्य योनिः संचेषोक्ता योनिर्ज्ञातिकारणं वेदोऽखिलो धर्ममूलमित्यादिना उक्तमित्यर्थः । गोविन्दराजस्तु धर्मशब्दोऽपूर्वाख्यात्मकधर्मं वर्त्तते इति विद्वद्भिः सेवित इत्यत्र तत्कारणेऽष्टकादौ वा पूर्वाख्यास्य धर्मस्य योनि रिति व्याख्यातवान् । सम्भवश्चोत्पत्तिर्जगत इत्युक्ता इदानीं वर्णधर्मान् गृणत । वर्णधर्मशब्दश्च वर्णधर्माश्चमधर्मवर्णाश्चमधर्मगुणधर्म-नैमित्तिकधर्मोणामुपलक्षकः । ते च भविष्यपुराणोक्ताः । वर्णधर्मः स्मृतस्त्वेक आश्रमाश्रमतः परम् । वर्णाश्रमस्ततोयस्तु गौणो नैमित्तिकस्तथा । वर्णधर्मः स उक्तस्तु यद्योपनयनं वृष । यस्माश्रमं समाश्रित्य अधिकारः प्रवर्त्तते । स खल्वाश्रम-धर्मान् भिक्षादद्यादिको यथा । वर्णत्वमाश्रमत्वञ्च योऽधिकृत्य प्रवर्त्तते । स वर्णा-श्रमधर्मस्तु मौञ्जीया मेखला यथा । यो गुणेन प्रवर्त्तते गुणधर्मः स उच्यते । यथा मूर्द्धाभिषिक्तस्य प्रजानां परिपालनम् । निमित्तमेकमाश्रित्य यो धर्मः सम्प्रवर्त्तते । नैमित्तिकः स विज्ञेयः प्रायश्चित्तविधिर्यथा ॥ २५ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—एषा refers to योनिः । वः = “युष्माकम्” । योनिः = “ज्ञातिकारणम्” means of knowing. प्रकीर्त्तिता = “उक्ता” declared. समासेन = “संचेषेन” briefly. Q. How योनिः उक्ता (declared) ? Ans. “वेदोऽखिलो धर्ममूलमित्यादिना उक्तमित्यर्थः” Declared in the couplet वेदोऽखिलो धर्ममूलमिति (II. 6.)

“गोविन्दराजस्तु धर्मशब्दः अपूर्वाख्यात्मकधर्मं वर्त्तते इति विद्वद्भिः । सेवित इत्यत्र तत्कारणे अष्टकादौ च अपूर्वाख्यास्य धर्मस्य योनिरिति व्याख्यातवान् ।” Govindaraja supposed that the word dharma here means that dharma which is called अपूर्वम् । After the performance of a duty, the effect remains in a certain condition called अपूर्वम् which stands till it exhausts itself by producing some other effect. According to Govindaraja अपूर्वम् is the meaning of धर्म here. Therefore the योनि of धर्म is the cause of अपूर्वम् which

lies in the performance of *śrādh* like *Ashtaka* and so on. Kulluka does not approve the explanation of Govindaraja.

सम्भवः is explained as उत्पत्तिः, “वर्णधर्मशब्दश्च &c.” = The word वर्णधर्मः includes (a) वर्णधर्मः, (b) आश्रमधर्मः, (c) वर्णाश्रमधर्मः, (d) गुणधर्मः and (e) नैमित्तिक धर्मः ।

They are described in the *Bhabishya Purana* quoted in the commentary.

PURPORT.—हे सुमनसः मया संक्षेपेण धर्मस्य उत्पत्तिकारणं उक्तम्, अस्य जगतः सृष्टिश्च उक्ता । इदानीं मया वर्णधर्मो आश्रमधर्मश्च वर्णाश्रमधर्मश्च गुणधर्मश्च नैमित्तिक-धर्मश्च प्रवृत्तः ॥ २५ ॥

MEANING IN ENGLISH.—I have thus declared to you the means by which *dharma* may be known, as well as the creation of the universe. Now know the several duties known as duties of caste, duties of stages of life, duties of castes and stages together, duties appertaining to special functions, and duties arising from accident.

Change of voice.—एतां धर्मस्य योनिं अहं कौर्त्तिवान् । सम्भवश्च । वर्णधर्म्याः निबोधन्ताम् ॥ २५ ॥

(GRAMMATICAL NOTES.—1. एषा qualifies योनिः । 2. योनिः Acc. of कौर्त्तिता in the passive voice. 3. सम्भवः Acc. of कौर्त्तिता understood. यु + निः । सम् - भू + षप् । 4. धर्मस्य षष्ठीः । 5. समासो न प्रकृत्यादिभ्यस्त्वतीया । सम् - अस + घञ् । अस्यति आस्यत् । 6. वर्णधर्म्यान् Acc. of निबोधत । वर्णानां धर्म्याः षष्ठी सः । 7. निबोधत (vide II. 1.)

BENGALI.—हे मूनिगण, আমি আপনাদের নিকট ধর্ম জানিবার উপায়, ও এই চক্রের উৎপত্তি সংক্ষেপে নির্দেশ করিয়াছি ; এখন আপনারা আমার নিকট বর্ণধর্ম, আশ্রমধর্ম, বর্ণাশ্রমধর্ম, গুণধর্ম ও নৈমিত্তিক ধর্ম অবগত করুন ॥ ২৫ ॥

ENGLISH.—This is the source of *dharma* or duty told to you briefly ; and also the genesis of the universe (has been told). (Now) learn the duties of the castes (and the various stages of life) (25).

वेदिकैः कर्मभिः पुण्यैर्निषेकादिर्द्विजस्यनाम् ।

कार्यैः शरीरसंस्कारः पावनः प्रेत्य चेह च ॥ २६ ॥

PROSE.—পুঙ্খৈঃ বৈদিকৈঃ কৰ্ম্মভিঃ হিজন্মনাং প্রেত্য চ ব্ৰহ্ম চ পাবনঃ নিষেকাদিঃ শরীরসংস্কারঃ কার্য্যঃ ॥ ২৫ ॥

KULLUKA.—বৈদিকৈরিতি । বেদমূলত্বাবৈদিকৈঃ পুঙ্খৈঃ শুভমেন্দ্রিয়াদিকৰ্ম্মভিঃ হিজাতীনাং গর্ভাধানাদিশরীরসংস্কারঃ কৰ্ম্মণ্যঃ । পাবনঃ পাপচয়হৃতুঃ প্রেত্য পরলোকে সংস্কৃতস্য যাগাদিফলসম্বন্ধাত্ ব্ৰহ্মলোকে চ বেদাধ্যয়নাদধিকারাত্ ॥ ২৫ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—পাবনঃ পবিত্রতাবিধায়কঃ = “পাপচয়হৃতুঃ” প্রেত্য পাবনঃ “পরলোকে সংস্কৃতস্য যাগাদিফলসম্বন্ধাত্” = যঃ সংস্কৃতিমবৈত্ স এব হিজন্মনঃ পুনরজন্মকৃতস্য যাগস্য ফলং পরলোকে লভেত । “ব্ৰহ্মলোকে চ বেদাধ্যয়নাদধিকারাত্” = In this life also becomes entitled to the study of the vedas, when one observes these ceremonies.

PURPORT.—ব্রাহ্মণ্যচরিতবৈশ্যানাং গর্ভাধানাদিসংস্কারাঃ কৰ্ম্মণ্যঃ । কৈঃ ? পুঙ্খৈঃ বৈদিকৈ মন্যৈঃ । কথম্ ? ক্রতে হি সংস্কারে অশ্মিন্ লোকে বেদপাঠাদিষধিকারো জায়তে পরলোকে চ ব্ৰহ্ম জন্মানি কৃতস্য যজ্ঞস্য ফল প্রাপ্তিঃ ॥ ২৫ ॥

MEANING IN ENGLISH.—The twice-born castes must perform with the sacred vedic rites ceremonies from conception &c. They purify them in this as well as in the next world. (26).

Change of voice.—শরীরসংস্কারেণ কার্য্যেণ ভূয়তে । পাবনেন ॥ ২৫ ॥

GRAMMATICAL NOTES.—1. কৰ্ম্মভিঃ করণে দ্বিতীয়া । 2. বৈদিকৈঃ qualifies কৰ্ম্মভিঃ । 3. পুঙ্খৈঃ—qualifies কৰ্ম্মভিঃ পূজ্+য়ত্ by পুঙ্খো যচুক্ ক্রস্বয় । পুনাতি পুনীতে । অপাবীত্ অপবিত । 4. নিষেকাদিঃ—নিষেকঃ আদির্যস্য সঃ বহুব্রীহিঃ । নি-সিচ্+ঘজ । 5. ক্র+জ্ঞাত্ কার্য্য । 6. শরীরসংস্কারঃ শরীরস্য সংস্কারঃ শরীরসংস্কারঃ । ষষ্ঠী সমাসঃ । সম্-ক্র+জজ্ । সম্+পৃথুপৈথ্যঃ করোতী ভূষণে ব্রতি সুঢ় । 7. পাবনঃ—পূ-শিচ্+ল্যুঃ । 8. প্রেত্য—প্র-জ+ল্যপ্ । অত্য়ধম্ or প্রেত্য প্রাপ্তে লোকে ইত্যর্থঃ । 9. হিজন্মনান্—হি জন্মনী যেষাং তে হিজন্মনানঃ তেষাম্ শিথি ষষ্ঠী ।

BENGALI.—গুণ্য বৈদিক কৰ্ম্মবান্নাং হিজাতীগণের গর্ভাধানাদিসংস্কার করা কর্তব্য । এই সকল সংস্কার ইহকালে ও পরকালে পবিত্রতা বিধান করে ; তাহাতে ইহলোকে বোধদিগাঠ এবং পরলোকে যজ্ঞফলভোগে অধিকার হয় ॥ ২৫ ॥

ENGLISH.—The sacrament appertaining to the body of the twice-born such as the ceremony at the time of conception etc. which is purificative here and hereafter (i.e. after death) should be accomplished by holy vedic rites. (26).

गर्भेर्होमैर्जातकर्मचौड़मौञ्जीनिवन्धनैः ।

वैजिकं गार्भिकञ्चैनो द्विजानामपमृज्यते ॥ २७ ॥

PROSE.—गर्भः होमैः जातकर्मचौड़मौञ्जीनिवन्धनैः द्विजानां वैजिकं गार्भिकं च एनः अपमृज्यते ॥ २७ ॥

KULLUKA.—कुतः पापसम्भवं येनैषां पापव्ययहेतुत्वमत आह गर्भेरिति । ये गर्भशुद्धये क्रियन्ते ते गार्भाः । होमग्रहणमुपलक्षणं गर्भाधानादेरहोमरूपत्वात् जातस्य यत् कर्म मन्ववत्सर्पिःप्राशनादिकृपं तज्जातकर्म, चौड़ं चूडाकरणकर्म, मौञ्जीनिवन्धनमुपनयनं, तैर्वैजिकं प्रतिविद्धमैद्युनसङ्ख्यादिना च पेटकरेतोदोषात् यद्ययत् पापं गार्भिकं च अशुचिमातृगर्भवासजं तत् द्विजातीनामपमृज्यते ॥ २७ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—“कुतः.....यत् आह” = When does their sin arise for the atonement of which those ceremonies are prescribed? This sloka is an answer to this question. वैजिकं एनः is explained as “प्रतिविद्धमैद्युनसङ्ख्यादिना च पेटकरेतोदोषात् यत् पापम्” । यथा सह यस्मिन् काले वा मैद्युनं शास्त्रे निषिद्धं तथा सह तस्मिन् काले वा जनकस्य या मैद्युनेच्छा भवेत् तथा जनकरेतसीदोषो जायते स एव दोषः वैजिकं पापं पितृवैजजातस्य वैजिकदोषाक्रान्तत्वात् वैजिकपापभाक्त्वम् । गार्भिकं पापमाह “अशुचिमातृगर्भवासजम्” इति । अशुचिशोणितादीनां अशुचित्वं शास्त्र-कृतम्

PURPORT.—पितुर्वैजं यत् पापं अशुचिमातृगर्भवासजातं च यत् पापं तत् सर्वं गर्भाधान-जातकर्म-चूडाकरणोपवीतग्रहणैः संस्कारैः दूरीक्रियते द्विजानाम् ॥ २७ ॥

MEANING IN ENGLISH.—By a ceremony during mother's pregnancy, by holy rites on the birth of the child, by the tonsure ceremony, by investing with the sacred thread, is the seminal and uterine impurity of the three classes removed.

GRAMMATICAL NOTES.—1. गर्भः—गर्भ + अच् । 2. होमैः करणे द्वितीया । 3. जातकर्मचौड़मौञ्जीनिवन्धनैः—जातस्य कर्म जातकर्म । चूडाया इदं चौड़म् । मौञ्जीनिवन्धनम् मुञ्जस्य विकारो मौञ्जी मेखला तस्या निवन्धनम् मौञ्जी-निवन्धनम् । जातकर्म च चौड़श्च मौञ्जीनिवन्धनञ्च तानि तैः करणे द्वितीया । चध्नाति चभान्त्वसीत् । 4. वैजिकम्—वैजस्य इदम् (ठक्) । 5. गार्भिकम्—गर्भ + ठक् । Qualifies एनः । 6. एनः Acc. of अपमृज्यते कर्मणि प्रत्ययः ।

২ + অসু + নৃট্ । এতি অগাৎ । ৭. হিজাধিকৈ হিজা: উপপদ সমাস: ।
 হি - জন + উ: । তেষাম্ হিজানাম্ শ্রেণে বহৌ । ৪. অপসৃজ্যতে—অপ - সৃজ
 + কর্মণি লট্ তে । সৃজ মারিৎ সমার্জ । অমার্জ্যেৎ অমার্জ্যেৎ ।

Change of voice. - এন: অপমার্জ্জন্তি কস্মিংশ: (understood) ॥ ২৩ ॥

BENGALI.—গর্ভাধান, জাঠকর্ম, চূড়াধারণ ও উপনয়ন সংস্কার দ্বারা বিজাতি-
 গণের বীজদোষ ও গর্ভদোষ পাপ অপকৃত হয় ॥ ২৭ ॥

ENGLISH.—The seminal and uterine sin of the twice-born is
 purged away by fire-offerings during conception, the natal cere-
 mony, the tonsure or shaving of the head, and by binding on the
Munja string. (27).

স্বাধ্যায়েন ব্রতৈর্হোমৈস্বৈবিদ্যেনৈজ্যয়া সুতৈ: ।

মহায়জ্ঞৈশ্চ যজ্ঞৈশ্চ ব্রাহ্মীযং ক্রিয়তে তনু: ॥ ২৮ ॥

PROSE.—স্বাধ্যায়েন ব্রতৈ: হোমৈ: বৈবিদ্যেন ইজ্যয়া সুতৈ: মহায়জ্ঞৈ: যজ্ঞৈ: চ
 ইদং তনু ব্রাহ্মী ক্রিয়তে ॥ ২৮ ॥

KULLUKA.—স্বাধ্যায়েনেতি । বেদাধ্যয়নেন ব্রতৈর্মধুমাংসবর্জনাদিনিয়মৈর্হোমৈ:
 সাবিতচক্ৰহোমাदिभि: মাথং প্রাতর্হোমৈশ্চ বৈবিদ্যাখ্যেন চ ব্রতেন প্রাধান্যাদস্য পৃথগুপ-
 ন্যাস: । ইজ্যয়া ব্রহ্মচর্যাংস্বাধ্যায়ং দেবর্ষিপিতৃতর্পণরূপয়া বৃহত্যাংস্বাধ্যায়ং পুণ্ড্র-
 পাৎনেন মহায়জ্ঞৈ: পশুভিঃ ব্রহ্মযজ্ঞাদিभि: যজ্ঞৈর্জ্যোতিষোমাदिभि: ব্রাহ্মী ব্রহ্মপাশি-
 যোগ্যেযং তনু তন্মবচ্ছিন্ন আত্মা ক্রিয়তে কর্মসম্বন্ধতব্রহ্মজ্ঞানেন মৌচাবাসে: ॥ ২৮ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—তনু: is explained as “তন্মবচ্ছিন্ন আত্মা”
 তনুর্হি জড়া তস্যা ব্রহ্মলাভযোগ্যতাभावात् তনুস্থিত আত্মা एव তনুশব্দেন কথ্যতে ।
 “পশুভি: ব্রহ্মযজ্ঞাদিभि:” see further. ব্রাহ্মী is explained “ব্রহ্মপাশিযোগ্য” ।

PURPORT.—বেদস্য আত্মা বেদপাঠেন মদমাংসবর্জনাदिरूपব্রতেন, সার্ব
 প্রাত: কর্মস্বেন যামেন, বৈবিদ্যসংস্কারেন ব্রতেন পিতৃতর্পণাদিনা পুণ্ড্রপাৎনেন পশুভিঃ যজ্ঞৈ
 সত্যা জ্যোতিষোমাদিযজ্ঞৈশ্চ, ব্রহ্মপাশিযোগ্য: ক্রিয়তে ॥ ২৮ ॥

Change of voice. —ইমাং তনু ব্রাহ্মী কুর্বেন (হিজা:) ॥ ২৮ ॥

BENGALI.—বেদজ্ঞের অধ্যয়ন, ব্রহ্মচর্যাदि ব্রত, ব্রহ্মচর্যসময়ে দেবর্ষি পিতৃতর্পণ,
 গৃহহোম ইত্যাদি সন্ধ্যোৎপাদন, ব্রহ্মযজ্ঞ প্রভৃতি পশুযজ্ঞ ও অপরায় যজ্ঞ—এইগুলি
 মানবনিগদে ব্রহ্মপ্রাশির উপযুক্ত করে ॥ ২৮ ॥

ENGLISH.—This body (*i.e.* the soul inhabiting therein) is rean-

dered fit for attaining the Brahman or beatitude by reading the Vedas, by vows, by burnt offerings, by *trividya* (i.e. certain vows), by sacrifices, by offspring, by the (five daily) great sacrifices, and by other sacrifices. (28).

পাঙ্কনাভিবর্জনাৎ পুংসো জাতকর্ম বিধীয়তে ।

মন্ত্রবৎ প্রাশনচ্ছাস্য হিরণ্যমধুসর্পিষাম্ ॥ ২৮ ॥

PROSE.—নামিবর্জনাৎ পাক্ পুংসো জাতকর্ম বিধীয়তে । অথ (তদা) হিরণ্যমধুসর্পিষাং মন্ত্রবৎ প্রাশনম্ (ভবেৎ) ॥ ২৮ ॥

KULLUKA.—প্রাণিতি । নামিবর্জনাৎ পাক্ পুরুষস্য জাতকর্ম্মাখ্যঃ সংস্কারঃ ক্রিয়তে । তদা চাস্য স্বয়ংস্বীকৃতমন্ত্রৈঃ স্বর্ণমধুপুটানী প্রাশনম্ ॥ ২৮ ॥

MEANING IN ENGLISH.—Immediately after birth and before the section of the umbilical cord a ceremony called Jatakarma is performed. During this ceremony the child is made to taste honey, clarified butter and gold, all the while the sacred texts are being pronounced.

Change of voice.—জাতকর্ম্ম বিধিতে । প্রাশনেণ ভূয়তে ॥ ২৮ ॥

GRAMMATICAL NOTES.—1. নামিবর্জনাৎ অন্বারাদিতরমে ইতি প্রাক্শব্দ-
যোগে পশুণী । নামৈঃ বর্জনম্ নামিবর্জনম্ তস্মাৎ পাক্ । বর্জনম্ ছেদনম্ । 2.
পুংসঃ—জীবৈশ্চ । 3. জাতকর্ম্ম জাতস্য কর্ম্ম জাতকর্ম্ম ষষ্ঠীসমাসঃ । 4.
বিধীয়তে—বি+ধা+কর্ম্মণি লুট্ তে । অধিত অধাত্ । 5. হিরণ্যমধুসর্পিষাম্
—কর্ম্মণি ষষ্ঠী হিরণ্যম্ মধু অ সর্পিষ হিরণ্যমধুসর্পিষাং । তেষাম্ । কর্তৃকর্ম্মণোঃ
কৃতীতি ষষ্ঠী । 6. মন্ত্রবৎ—মন্ত্র+মতৃপ্ qualifies প্রাশনম্ । 7. প্রাশনম্
প্র+অশ+লুট্ । অশ্রাতি । আশ, আশীত্ ।

BENGALI.—বালক জন্মিবামাত্র নাড়ীচ্ছেদের পূর্বে তাহার জাতকর্ম্ম নামক
সংস্কার করা বিহিত ; তৎকালে মন্ত্র উচ্চারণ পূর্বক স্বর্ণ, ঘৃত ও মধু পান করা ইহে ॥২৮॥

ENGLISH.—Before the cutting of the umbilical cord the natal ceremony of a male (child) is ordained (to be performed). And the child is to taste honey, clarified butter and gold (—probably in a golden cup) accompanied with recitation of *Vedic Mantras*. (29).

नामधेयं दशम्यान्तु द्वादश्यां वास्य कारयेत् ।

पुण्ये तिथौ सुहृत्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते ॥ ३० ॥

PROSE.—दशम्यां द्वादश्यां वा यस्य नामधेयं कारयेत् । पुण्ये तिथौ सुहृत्ते गुणान्विते नक्षत्रे वा कारयेत् ॥ ३० ॥

KULLUKA.—नामधेयमिति । जातकर्म्मति पूर्वश्लोके जन्मनः प्रसूतत्वात् जन्मापेक्षया दशमे द्वादशे वाहनि तस्य शिशोर्नामधेयं स्वयमसम्भवे कारयेत् । अथवा अशौचे तु व्यतिक्रान्ते नामकर्म्म विधीयते इति शङ्खवचनाद्दशमेऽह्न्यतीति एकादशाह इति व्याख्येयम् तत्राप्यकरणे प्रशङ्गे तिथौ प्रशस्त एव सुहृत्ते नक्षत्रे च गुणवत्येव ज्योतिषावगते कर्त्तव्यं वाशब्दोऽवधारणे ॥ ३० ॥

KULLUKA EXPLAINED.—“जातकर्म्मति.....कारयेत् ।” The preceding text alludes to birth. Therefore *namakarana* is to take place on the 10th or 12th day commencing from the birth of the child.

MEANING IN ENGLISH.—Let one perform or, if absent, cause it to be performed, on the tenth or twelfth day after the birth, the ceremony of giving a name ; if not done on those days, then on some auspicious day of the moon, at a lucky hour, and under the influence of an auspicious star.

GRAMMATICAL NOTES.—1. नामधेयम्—Acc. of कारयेत् रूपनामभावेभ्योऽधेय इति नामन् + धेय । 2. गुणान्विते—गुणैः अन्विते तृतीया समासः । 3. दशम्याम् and 4. द्वादश्याम् refer to तिथि understood but really they mean day. कालाधिकरणे समसौ ।

Change of voice .—.....नामधेयम् कारयेत् ॥ ३० ॥

BENGALI.—जन्मের পর একাদশ কিংবা দ্বাদশ দিবসে নামকরণ করিবে । ই সময়ের না পাৱিলে প্রশস্ত তিথি ও সুহৃৎ এবং শুণবুজ নক্ষত্রে নামকরণ করিবে ॥৩০॥

ENGLISH.—(The ceremony of giving) a name to him (the child) should be caused to be performed on the tenth or twelfth day (from the date of birth) ; or on an auspicious lunar day or hour, or under a lucky star. (30).

मङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात् क्षत्रियस्य वलान्वितम् ।

वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्सितम् ॥ ३१ ॥

PROSE. — ब्राह्मणस्य मङ्गल्यं क्षत्रियस्य वलान्वितं वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्सितं (नामवेधं) स्यात् ॥ ३१ ॥

KULLUKA. — मङ्गल्यमिति ब्रह्मणादीनां यथाक्रमं मङ्गलवलधननिन्दावाचकानि श्रम-वल-वसुदीनादीनि नामानि कर्तव्यानि ॥ ३१ ॥

MEANING IN ENGLISH. — A Brahmin's name must be auspicious, a Kshatriya's name is to indicate strength, that of a Vaisya wealth, and that of a Sudra is to indicate contempt.

GRAMMATICAL NOTES. — 1. मङ्गल्यम् — मङ्गल + यत् । 2. वलान्वितम् वलेन युक्तम् अन्वितम् । 3. धनेनसंयुक्तम् अयुक्तं अयौचीत् अयुक्तम् । 4. जुगुप्सितम् गुप् + सन् + क्तः कर्षणे ।

Change of voice. — मङ्गल्येन.....वलान्वितेन..... धनसंयुक्तेन जुगुप्सितेन नामधेयेन भूयेत ॥ ३१ ॥

BENGALI. — ब्राह्मणेर मङ्गलवाचक, क्षत्रियेर वलवाचक, वैश्येर धनवाचक ও শूद्रेर निन्दावाचক নাম হইবে ॥ ৩১ ॥

ENGLISH. — The name of a Brahmin should be auspicious, that of a Kshatriya indicative of power; that of a Vaisya significant of wealth; but that of a Sudra contemptible. (31).

शर्मवद्ब्राह्मणस्य स्याद्राज्ञो रक्षासमन्वितम् ।

वैश्यस्य पुष्टिसंयुक्तं शूद्रस्य प्रैषसंयुतम् ॥ ३२ ॥

PROSE. — ब्राह्मणस्य शर्मवत् राज्ञः रक्षासमन्वितं वैश्यस्य पुष्टिसंयुक्तं शूद्रस्य प्रैषसंयुक्तं उपपदं स्यात् ॥ ३२ ॥

KULLUKA. — इदानीमुपपदनिर्णयार्थमाह शर्मवद्ब्राह्मणस्येति । एषां यथाक्रमं शर्मरक्षापुष्टिप्रैषवाचकानि कर्तव्यानि शर्मवर्कभूतिदासादीनि उपपदानि कार्याणि उदाहरणानि तु श्रुतशर्मा वलवर्मा वसुभूतिः दीनदास इति । तथाच यमः — शर्मा देवशविप्रस्य वर्मा माता च भूसुतः । भूतिर्दत्तश्च वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेत्

विष्णुपुराणेऽप्युक्तं शर्मवत्त्राक्षणस्योक्तं वञ्चति जतसंयुतम् । गुप्तदासान्तकं नाम
प्रशस्तं वैश्याग्रदूयोः ॥ ३२ ॥

KULLUKA EXPLAINED. — “शर्मवर्म्भ भूति दासादीनि उपपदानि कार्याणि ।
The last part of the name of a Brahman, Kshatriya, Vaisya
and Sudra is to be respectively Sarman, Varman, Bhuti and
Das and the like. He quotes authorities to show that a Brahman
may have the additional surname or title Deva, a Kshatriya
may have Trata and a Vaisya may have Dutta and Gupta too.

GRAMMATICAL NOTES. — 1. शर्मण + मतुप् । 2. राक्षः शिषे षष्ठौ
राज + कनिम् । 3. रक्षसमन्वितम् रक्षया समन्वितम् । रक्ष + ञ । सम् -
अनु + इ + क्तः कर्मणि । अरक्षीत्, अगात् । 4. पुष्टिसंयुक्तम् पुष्ट्या संयुक्तम् ।
पुष्ट + क्तिन् अपवत् । सम् - युञ् + क्तः । 5. प्रैष्य संयुतम् प्रैष्येण दास्तेन संयुतम् ।
प्र + ण्य = प्रैष्य वृद्धिः by प्राद्वोढोढ्ये वैधायुः । The first vowel of ऊङ्, ऊढः, ऊढिः, एष and एष्य gets वृद्धि when preceded by प्र. ण्य् (दिवादि
क्यादि) + ण्यत् एष्य ।

Change of voice. — शर्मवता रक्षसमन्वितेन ... पुष्टिसंयुक्तेन ... प्रैष्यसंयुक्तेन भूयेत ॥ ३२ ॥

BENGALI.—डाक्कणेर उपपन्न शर्म, कक्षिणेर उपपन्न रक्षावाचक अर्थात् शर्म,
वैश्याण्ड्येण पुष्टिवाचक अर्थात् पुष्टि, शूद्रेण दास्तेवाचक अर्थात् दास नाम इहेवे । तथा—
सुखमर्था, समवर्धी, वशवृत्ति ओ दीननाम एहेक्षण नाम इहेवे ॥ ३२ ॥

ENGLISH.—A Brahmin's name should have a surname or title
indicative of happiness or prosperity, a Kshatriya's name should
have a title expressive of protection, the name of a Vaisya should
have a title significant of riches, and that of a Sudra a title indica-
tive of service. (32).

स्त्रीणां सुखोद्यमक्रूरं विस्मयार्थं मनोहरम् ।

महत्त्वं दीर्घवर्णान्तमाशीर्वादाभिधानवत् ॥ ३३ ॥

PROSE. — स्त्रीणां सुखोद्यं अक्रूरं विस्मयार्थं मनोहरं महत्त्वं दीर्घवर्णान्तं
आशीर्वादाभिधानवत् (नामधेयं) स्यात् ॥ ३३ ॥

KULLUKA. — স্ত্রীণামিতি । সুখীভ্যর্থ্যমকুরার্থবাচি ব্যক্তাভিষেয়ং মনঃপ্রীতি-
জননং মঙ্গলবাচি দীর্ঘস্বরাননস্ম আশীর্বাচকেনাभिধানেন শব্দেনোপেতং স্ত্রীণাং নাম কর্তব্যং
যথা যশোদা দেবীতি ॥ ২২ ॥

MEANING IN ENGLISH.—The name of a woman should
be easily utterable, not indicative of cruelty, of clear meaning,
agreeable, auspicious, ending in long vowels, containing words
of benediction.

GRAMMATICAL NOTES. — 1. স্ত্রীণাম্ শিবে বহী । 2. সুখীভ্যম্
সুখিন উদ্যতে সুখীভ্যম্ । সুখ - বদ + ক্যপ্ । কর্মণি । Bhatto says “কর্মণি
প্রত্যয়াবিত্যেকো” পশ্যে যত্ সুখবদ্যম্ । বদতি অবাদীত্ । 3. অকুরম্ ন কুরম্
নস্ম সমাসঃ । কনতি হৃদয়মিতি কুরম্ । কৃত্ + রক্ । কৃতঃ কুঃ । 4.
বিস্পষ্টার্থম্ বিস্পষ্টঃ অর্থো यस্য তত্ বহুব্রীহিঃ । স্পশ্ + ক্ত নিপাতনে । 5.
মনীহরম্ - মনস্ - হৃ + অচ্ । 6. মঙ্গল্যম্ - মঙ্গল + যত্ । 7. দীর্ঘবর্ণানস্ম
দীর্ঘশাসী বর্ণস্য দীর্ঘবর্ণঃ কর্মধারয়ঃ । সঃ অস্মো यस্য তত্ বহুব্রীহিঃ । স্বরবর্ণ-
মিগ্রস্ব হ্রস্বদীর্ঘাভাবাত্ দীর্ঘবর্ণানস্ম দীর্ঘস্বরাননমিত্যর্থঃ । Definition of
দীর্ঘত্বম্ অকালোঃচ্ হ্রস্বদীর্ঘপ্লুতঃ i. e. those vowels whose pronun-
ciation is like উ-জ-উ” (i. e. কু-কু-কু”) of a cock while crowing are
respectively হ্রস্ব, দীর্ঘ and প্লুত । i. e. a vowel with one mátrá
(attempt) is হ্রস্ব, with two is দীর্ঘ, and with three is প্লুত ।
Thus অ’ - ঞ’ - ঞ’’ are respectively হ্রস্ব, দীর্ঘ and প্লুত অকার । Some
contend that অ’ - ঞ’ - ঞ’’ are not identical in sound like ই’ - ই’’
- ই’’ । ঞ’’ (আ) is flatter than ঞ, and is like a different sound.
But the difficulty was anticipated by Panini and was removed
by the sūtra নাস্ত্ৰীলৌ while discussing সর্ববর্ণসংস্থা । 8. আশীর্বাধামি-
ধানবত্ আশির্বা বাদঃ আশীর্বাধঃ তস্য অভিধানং কথনং তদনু তদনুগতম্ । আচ্-
শাস্ + ক্টিপ্ । আশীর্বাধাধিধান + মনুপ্ । বদ + ঘজ্ । অমি - ঘা + ণ্ডত্ ।

Change of voice.—সুখীভ্যেন অকুরেণ, বিস্পষ্টার্থেন, মনীহরেণ, মঙ্গল্যেন
দীর্ঘবর্ণানেন আশীর্বাধামিধানবতামুখেন ॥ ২২ ॥

BENGALI.—যে নাম অনার্যসে উচ্চারণ করা যায়, নিঃস্বরতাচক নহে, বাহার
অর্থ বিশিষ্ট, বাহাতে মনের প্রীতি জন্মে, বাহা মঙ্গলবাচক, বাহার অন্তে দীর্ঘস্বর থাকে,
বাহার উচ্চারণ আশীর্বাচকের অর্থ বুঝায়, জীমোক্তের সেইরূপ নাম করিবে । যথা
—যশোদা দেবী । ৩৩ ।

ENGLISH—Women's names should be such as are capable of being easily pronounced, are not harsh, are plain of meaning, charming, auspicious have a terminating long vowel and have the meaning of benediction or blessing. (33).

चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृह्णात् ।

षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि यद्वेष्टं मङ्गलं कुले ॥ ३४ ॥

PROSE. — चतुर्थे मासि शिशोः गृह्णात् निष्क्रमणं षष्ठे मासि अन्नप्राशनं कार्यम् । यत् वा कुले मङ्गलं इष्टं (तत्) कर्त्तव्यम् ॥ ३४ ॥

KULLUKA. — चतुर्थे मासीति । चतुर्थमासे बालस्य जन्मगृह्णात् निष्क्रमणमादित्यदर्शनार्थं कार्यम् । अन्नप्राशनञ्च षष्ठे मासे अथवा कुलधर्मत्वेन यन्मङ्गलमिष्टं तत् कर्त्तव्यं तेनोक्तकालादन्यकालेऽपि निष्क्रमणम् । तथाच यमः — ततश्चतुर्थे कर्त्तव्यं मासि सूर्यस्य दर्शनम् । सकलसंस्कारविषयश्चायं तेन नाम्नां शर्मादिकमध्यपपदं कुलाचारेण कर्त्तव्यम् ॥ ३४ ॥

KULLUKA EXPLAINED. — वा = “अथवा” । गृह्णात् = “जन्मगृह्णात्” ।

GRAMMATICAL NOTES. — 1. चतुर्थे — चतुर् + थक् । 2. गृह्णात् — अपादाने पञ्चमी । 3. मासि — मासे पक्षे मासि । 4. अन्नप्राशनम् अन्नस्य प्राशनं भोजनं अन्नप्राशनम् । 5. इष्टम् — इष्ट + क्तः कर्मणि । इच्छति ऐषीत् ।

Change of voice. — निष्क्रमणेन कर्त्तव्येन भूयते ॥ ३४ ॥

BENGALI. — चतुर्थ मासे निगुर श्रुतिका गृह् इहेते श्रुयार्पणार्थे निष्क्रमण नामक संस्कार करिबे ; षष्ठे मासे अन्नप्राशन संस्कार कराइबे ; अथवा निज कुले अन्न ये मगरे निष्क्रमणादि संस्कार इहेना बाके गेहे मगरे करिबे ॥ ३४ ॥

ENGLISH. — (The ceremony of) a child's coming out of the lying-in room should be done in the fourth month ; the ceremony of eating rice should be done in the sixth month, or what auspicious practise is desired or preferred in one's own family (should be followed). (34).

चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः ।

प्रथमेऽष्टे तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥ ३५ ॥

PROSE.—चूडाकर्म्म सर्वेषामिव द्विजातीनां प्रथमे तृतीये वा ऋद्धे धर्मतः कर्त्तव्यम् श्रुतिचोदनात् ॥ ३५ ॥

KULLUKA.—चूडाकर्म्मति । चूडाकरणं प्रथमे वर्षे तृतीये वा द्विजातीनां धर्मतो धर्मार्थं कार्यं श्रुतिचोदनात् । यत्र वाणाः सम्पत्तिं कुमारः विशाखा इवेति मन्त्रलिङ्गात् कुलधर्मोऽनुवारेणार्थं व्यवस्थितविकल्पः । अतएवाश्वलायनगृह्यं तृतीये वर्षे चूडाकरणं यथा कुलधर्मं वा ॥ ३५ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—धर्मतः is explained as धर्मार्थम् । व्यवस्थितविकल्पः व्यवस्थितस्य प्रथमवर्षे कर्त्तव्यतया स्थितस्य कुलधर्मोऽनुरोधेन विकल्पः ।

GRAMMATICAL NOTES. — 1. चूडाकर्म्म चूडा चूला एव कर्म्म चूडाकर्म्म । 2. धर्मतः चतुर्थ्यास्तसिः । 3. प्रथमे — प्रथ + चमच् । 4. तृतीये — त्रि + तीये by वेः सम्प्रसारणञ्च । 5. ऋद्धे अपः ददातीति ऋद्धः । वत्सरः । 6. श्रुतिचोदनात् — श्रुतेः चोदनम् प्रवर्त्तना श्रुतिचोदनम् तस्मात् द्वेती पञ्चमी । 7. चतुर्थे — चतुर् + थक् ।

Change of voice.—चूडाकर्म्मणा कर्त्तव्येन मृयते ॥ ३५ ॥

BENGALI.—अतिर विधान अनुसारे ममसु द्विजातिर पक्केइ धर्मेर वस्तु अपव यथा तृतीय वसरे कुलधर्मासुनारे चूडाकर्म्म करिबे ॥ ३५ ॥

ENGLISH.—The *chuda* rite, or the rite of tonsure or shaving of all the twice-born castes should in obedience to the direction of the *Śruti* or revelation be done for the purposes of duty or religious practise either in the first or the third year. (35).

गर्भाष्टमेऽर्द्धे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् ।

गर्भादेकादशे रात्रौ गर्भात्तु द्वादशे विशः ॥ ३६ ॥

PROSE.—गर्भाष्टमे ऋद्धे ब्राह्मणस्य, गर्भात् एकादशे ऋद्धे रात्रः, गर्भात् तु द्वादशे ऋद्धे विशः, उपनायनं कुर्वीत ॥ ३६ ॥

KULLUKA.—गर्भाष्टमेति । गर्भवर्षाष्टमे वर्षे ब्राह्मणस्योपनयनं कर्त्तव्यम् उपनयनमेवोपनायनम् ऋद्धेवामपि दृश्यत इति दीर्घः । गर्भादेकादशे अविशस्य गर्भाद्वादशे वैशस्य ॥ ३६ ॥

GRAMMATICAL NOTES. 1. गर्भाष्टमे गर्भात् गर्भसञ्चारात् ऋष्टमः गर्भाष्टमः पुरुषात् सप्तमः पुरुषोत्तम इति विग्रहस्य शाब्दे दृष्टत्वात् । अत्रापि गर्भात् एकादशे द्वादशे इत्युक्तदिशा समासः पञ्चम्याः स्त्रीक्रियते । ऋष्टम + मद् पुरषे । 2.

एकादशे एकाधिका दश एकादश । एकादशानां पूरणः एकादशः तस्य पूरये ङट् इति ङट् । 3. द्वादशे Do. 4. गर्भान् अन्धारादितिकालवाचकयोमे पञ्चमी । 5. रात्रः शेषे षष्ठी । 6. विशः Do. द्वौ विशौ वैश्यमनुजौ इत्यमरः । विशति गृहमिति विट् । विश + क्तिप् । अविजान् । 7. उपनायनम्—उपनयन-मिव उपनायनम् । उप - नी + ल्युट् । अन्येषामपि दृश्यते इति दीर्घः । Acc. of कुर्वीत । 8. कुर्वीत - क्त + ईत ।

Change of voice.—उपनयनं क्रियेत ॥ ३६ ॥

BENGALI.—गर्भ मकार इहते गणना करिग्रा अष्टम बৎसरे त्राकणेर, एकादश बৎसरे क्त्रियेर, द्वादश बৎसरे वैश्वेय उपनयन मंकार करिवे ॥ ३६ ॥

NOTE.—गर्भ मकार इहते गणना करिले १० मास काल गर्भवास धरिग्रा भूमिष्ठ इण्डार समय अवधि ७ बৎसर ७ मास इहते १ बৎसर ७ मास पर्वास्तु काल गर्भोष्ठम बৎसर हर । उक्कालमथो त्राकणेर । ऐरूप क्त्रियेर भूमिष्ठ इण्डा अवधि २ बৎसर ७ मासैर पर १० बৎसर ७ मास पर्वास्तु कालमथो, एवं वैश्वेय भूमिष्ठ इण्डा अवधि १० बৎसर ७ मास पर ११ बৎसर ७ मास पर्वास्तु उपनयन काल ।

ENGLISH.—One should perform the investiture of a Brahmin with the sacred thread in the eighth year commencing from conception, of a Kshatriya in the 11th year; and of a Vaisya in the 12th year. (36).

ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे ।

रात्रौ वलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्येहार्थिनोऽष्टमे ॥ ३७ ॥

PROSE.—ब्रह्मवर्चसकामस्य विप्रस्य पञ्चमे, वलार्थिनः रात्रः षष्ठे, अर्थिनः वैश्यस्य अष्टमे (उपनयनं) कार्यम् ॥ ३७ ॥

KULLUKA.—ब्रह्मवर्चसकामस्येति । वेदाध्ययनतदर्थज्ञानादिप्रकर्षकृतं तीक्ष्णं ब्रह्मवर्चसं तत्कामस्य ब्राह्मणस्य गर्भपञ्चमे वर्षे उपनयनं कार्यम्, अमियस्य हृन्मन्त्राद-राज्यवलार्थिनो गर्भषष्ठे, वैश्यस्य बहुकृष्यादिचेष्टार्थिनो गर्भाष्टमे गर्भवर्षाणामिव प्रकृतत्वात् । यद्यपि वालस्य कामना न सम्भवति तथापि तत्पितुरेव तद्वतफलकामना-तस्मिन्पच्यते ॥ ३७ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—पञ्चमे षष्ठे and अष्टमे have been explained as “गर्भपञ्चमे” “गर्भषष्ठे” “गर्भाष्टमे” because the former sloka commences with the word गर्भ ।

GRAMMATICAL NOTES 1. ब्रह्मवर्चसकामस्य—ब्रह्मचो वर्चः ब्रह्मवर्चसम् षष्ठी समासः । समासान्त अच् by ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः ब्रह्मवर्चसम् कामः कामना यस्य स ब्रह्मवर्चसकामः । बहुव्रीहिः । तस्य qualifies विप्रस्य । कम + चञ् कामः । कामयते अचौकमत अचकमत । चकमे कामयाञ्चके । वृह + मनिन् ब्रह्मन् । वृहते वर्जते स्वरूपशक्त्या अर्थात् शक्तियुक्तं यत् तद् ब्रह्म । अद्वैतवादपक्षे शक्त्याभावात् वृहते वर्जते इव व्याप्रीतीव ब्रह्म । 2. विप्रस्य श्रेषे षष्ठी । वपति धर्ममिति विप्रः । वप + रन् उपपाया इत्वम् । By अन्वेन्द्राय वज्रविप्र &c. &c. 3. पञ्चमे—पञ्चन् + मट् । By नान्तादसंख्यादिर्मट् । 4. राज्ञः—श्रेषे षष्ठी । 5. वल्लार्थिनः वल्लं अर्थयते इति वल्लार्थी तस्य वल्लार्थिनः । 6. षष्ठे—षष्—षट् षष्ठ । 7. अर्थिनः—अर्थ + इनि असन्निधाने । 8. अष्टमे—अष्टन् + मट् । 9. कार्यम् ल + ण्यत् ।

Change of voice—.....उपनायनेन कार्येण भूयते ॥ ३७ ॥

BENGALI.—ब्रह्मपाठे ও ব্রহ্মার্থ গ্রহণে প্রকর্ষ হওয়া যাহার বাঞ্ছনীয় সেই ব্রাহ্মণের উপনয়ন গর্ভসংকার হইতে পঞ্চম বৎসরে, যে ক্ষত্রিয়ের হস্তি ও অশ্বাদি রাজ্যবল বাঞ্ছনীয় সেই ক্ষত্রিয়ের উপনয়ন গর্ভসংকার হইতে ষষ্ঠ বৎসরে, যে বৈশ্যের বহুতর কৃষি প্রভৃতি ফল বাঞ্ছনীয় তাহার উপনয়ন গর্ভসংকার কাল হইতে অষ্টম বৎসরে সম্পাদন করিবে ॥ ৩৭ ॥

NOTE.—পূর্বলোকবৎ ব্রাহ্মণের ভূমিষ্ট হওয়াবধি ৩ বৎসর ৩ মাসের পর ৩ বৎসর ৩ মাস পর্যন্ত ; ক্ষত্রিয়ের ভূমিষ্ট হওয়াবধি ৪ বৎসর ৩ মাস হইতে ৫ বৎসর ৩ মাস পর্যন্ত ; বৈশ্যের ভূমিষ্ট হওয়া অবধি ৬ বৎসর ৩ মাস হইতে ৮ বৎসর ৩ মাস পর্যন্ত সময়মধ্যে উপনয়ন ।

ENGLISH.—The investiture (with the sacred string of a Brahmin, desirous of spiritual pre-eminence resulting from sacred knowledge should be performed in the fifth year ; of a Kshatriya desirous of prowess or strength in the sixth, and of a Vaisya desirous of wealth in the eighth. (37).

आ षोडशादब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्त्तते ।

आ द्वाविंशात् क्षत्रवन्धोराचतुर्विंशतेर्विशः ॥ ३८ ॥

PROSE.—ब्राह्मणस्य आ षोडशात् क्षत्रवन्धोः आ द्वाविंशात् विशः आ चतुर्विंशते सावित्री न अतिवर्त्तते ॥ ३८ ॥

KULLUKA.—आषोडशादिति । अग्निविधावाङ्, ब्राह्मण-अग्निव-विंशतुष्टाष्ट-

মৈকাদশদ্বাদশবর্ষদ্বৈগুণ্যস্য বিবচিত্বাত্নাৎ ষোড়শবর্ষপর্যন্তং ব্রাহ্মণস্য সাবিবায়ৈ
বচনসুপনয়নং নাতিক্রান্তকালং ভবতি । অবিয়স্য দ্বাবিংশতিবর্ষপর্যন্তং বৈশ্বস্য
চতুর্বিংশতিবর্ষপর্যন্তম্ । অত মর্যাদায়ামাঙ্ কৈচিৎপ্রাপ্ত্যাপয়ন্তি যমবচনদর্শনাৎ
তথা চ যমঃ—পতিতা যস্য সাবিবৌ দশবর্ষাণি পঞ্চ চ । ব্রাহ্মণস্য বিশেষেণ তথা
রাজন্যবৈশ্বযোঃ । প্রায়শ্চিত্তং ভবেদেবাং প্রোবাচ বদতাং বরঃ । বিবস্বতঃ সূতঃ শ্রীমান্
শ্রমো ধর্ম্মার্থতত্ববিত্ । সশিষ্টং বপনং কৃत्वा ব্রতং কুৰ্য্যাৎ সমাহিতঃ । হবিষ্য
ভীজঘেদগ্নং ব্রাহ্মণান্ সপ্ত পঞ্চ বা ॥ ২৮ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—“অতিবিধাবাঙ্” তত্‌সংহিতোঃ ভিবিধিঃ ইতি
নিয়মাৎ ষোড়শবর্ষমধ্যে ব্রাহ্মণস্য উপনয়নকালঃ । “দ্বৈগুণ্যস্য বিবচিত্বাত্নাৎ” ।
While laying down 8th, 11th, and 12th year as the period
of investiture, double the times was all the while contemplated.
Therefore we have here 16, 22 and 24 respectively. Some
accept বাঙ্ in the sense of মর্যাদা but Kulluka does not accept
that view.

GRAMMATICAL NOTES.—1. ষোড়শাৎ—বাঙ্ যোগে পঞ্চমৌ by
পঞ্চম্যপাঙ্‌পরিমিঃ । ষড়ধিকাদশ ষোড়শ । ততঃ পূরণে উট্ । 2. দ্বাবিংশাৎ বাঙ্
যোগে পঞ্চমৌ ষড়ধিকা বিংশতিঃ দ্বাবিংশতিঃ । দ্বাবিংশতে পূরণং দ্বাবিংশঃ দ্বাবিংশতি-
তমৌ বা by বিংশত্যাদিভ্যসমভ্‌ন্যতরস্যাম্ optionally তমট্ and উট্ । 3.
চতুর্বিংশতে পূর্ব্ববৎ বাঙ্‌যোগে পঞ্চমৌ । চতুরধিকা বিংশতিঃ চতুর্বিংশতিঃ । It
ought to have been চতুর্বিংশাৎ or চতুর্বিংশতিতমাৎ । উট্ or তমট্
ought to have been added. পূরণার্থ is understood. 4. বাঙ্
অন্যয়ম্ । অত অবিবিধ্যৈ কৰ্ম্মপ্রবচনীয়সংশ্লত্নাৎ পঞ্চমৌযাঙ্‌কম্ । 5.
অববম্বোঃ—অবঃ বম্বুঃ সর্ব্বার্থো যস্য সঃ or অবস্য বম্বুঃ তস্য অবিয়স্য ইত্যর্থঃ ।
Generally the word বম্বু in such compounds as ব্রহ্মবম্বুঃ অববম্বুঃ
means a bad অবিয় or bad ব্রাহ্মণ । 6. সাবিবৌ—“সাবিবানুবচনম্”
(Kulluka.)=উপনয়নম্ । সাবিতা দেবতা অস্য সাবিবঃ স্রিয়াং সাবিবৌ, refers
to Gayatree. সাবিবৌ=The ceremony of investiture hallowed
by Gayatree. 7. অতিবর্চতে=অতিক্রান্তম্ ।

Change of voice—.....সাবিবায় নাতিক্রান্ত্যে ॥ ২৮ ॥

BENGALI.—গর্ভসংকার ইহাতে গণনা করিয়া ব্রাহ্মণের ষোড়শ বৎসর পর্য্যন্ত,
ক্সিত্রের দ্বাবিংশতি বৎসর পর্য্যন্ত এবং বৈশ্যের চতুর্বিংশৎ বৎসর পর্য্যন্ত উপনয়নের
কাল বর্তমান থাকে ॥ ৩৮ ॥

ENGLISH.—(The initiation into) *Savitri* or *Gayatri*, in the case of a Brahmin, does not go beyond (or take place after) the sixteenth year ; in the case of a Kshatriya, the twenty-second year ; and in the case of a Vaisya, the twenty-fourth year. (38).

অত ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः ।

सावित्रीपतिता ब्राह्म्या भवन्त्यार्यविगर्हिताः ॥ ৩৮ ॥

PROSE.—এতে ত্রয়ঃ যথাকালং অপি অসংস্কৃতাঃ অত ऊर्ध्वं সাবিব্রীপতিতাঃ আৰ্য্য-
বিগৰ্হিতাঃ ব্রাহ্ম্যা ভবন্তি ॥ ৩৮ ॥

KULLUKA.—অত ऊৰ্দ্ধমিতি । এতে ব্রাহ্মণাদযৌ যথাকালং যৌ যস্যানুকল্য
কৌঃপ্যপনয়নকাল উক্তঃ ষোড়শবর্ষান্তং তদাসংস্কৃতাঙ্গদূর্ধ্বং সাবিব্রীপতিতা উপনয়নকালীনাঃ
শিষ্টগৰ্হিতা ব্রাহ্ম্যসংজ্ঞা ভবন্তি । সংগ্ৰাপ্রযোজনম্ ব্রাহ্ম্যানাং যাজ্ঞম্ কল্যেত্যাदिना
व्यवहारसिद्धिः ॥ ৩৮ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—The force of অপি is explained
“যৌ যস্যানুকল্যকঃ উপনয়নকালঃ উক্তঃ ষোড়শবর্ষাদিপৰ্য্যন্তং তদ অসংস্কৃতাঃ”
(অপি) इत्यर्थः । ब्राह्म्याः=“ब्राह्म्यसंज्ञाः” i. e. technically called ब्राह्म्याः ।
It is necessary to define ब्राह्म्याः because we get the word ब्राह्म्याः
further in the text. Amar says “ब्राह्म्यः संस्कारहीनः स्यात् ।” ब्राह्म्यं
समूहः तस्यात् अथते इति ब्राह्म्यः outcasted for non-observance of pre-
scribed ceremonies.

GRAMMATICAL NOTES.—1. अतः—अन्यारादिति पञ्चमी । 2. यथा-
कालम् कालमनतिक्रम्य यथाकालम् अव्ययीभावः । 3. असंस्कृताः—न संस्कृताः ।
सम्—क्लृ + क्तः कर्त्तृणि सुट् by सम्पर्युपेभ्यः &c. &c. 4. सावित्रीपतिताः—
सावित्र्याः पतिताः सावित्रीपतिताः पञ्चमी समासः by अपेतापोडमुक्तपतितापनसौरत्वशः
or पतिता सावित्री येषां ते सावित्रीपतिताः पतितसावित्रीका बहुव्रीहिः ।
आहुतामन्यादिभ्यान् परनिपातः । 5. ब्राह्म्याः—ब्राह्म्यान् श्रुताः ब्राह्म्याः । ब्राह्म + यत् ।
6. आर्यविगर्हिताः—आर्यैः विगर्हिताः । द्वतीया समासः ।

Change of voice.—.....त्रिभिः असंस्कृतैः.....ब्राह्म्यैः भूयते ॥ ৩৮ ॥

BENGALI.—এই তিন বর্ষের যে ষোড়শাদি বৎসর পর্য্যন্ত উপনয়নের অনুকর কাল
নির্দেশ করা গেল উক্তযেও যদি ইহারা উপনীত না হয়, তাহা হইলে ঐ ঐ কালের পরে
ইহারা গায়ত্রীকণ্ঠে হইয়া শিষ্টগণের গর্হিত ও ব্রাহ্ম্য সংজ্ঞা প্রাপ্ত হয় । ৩৮ ।

ENGLISH.—After that these three (castes), if not invested (with the sacred string) at the proper time, become fallen from *Gayatri*, are despised by the respectable, and are (called) *Bratya* (or out-castes). (39).

नैतैरपूतैर्विधिवदापद्यपि हि कर्हिचित् ।

ब्राह्मन् यौनांश्च सम्बन्धानाचरेद् ब्राह्मणः सह ॥४०॥

PROSE.—विधिवत् अपूतैः एतैः सह ब्राह्मणः आपदि अपि कर्हिचित् ब्राह्मन् यौनान् च सम्बन्धान् न आचरेत् ॥ ४० ॥

KULLUKA.—नैतैरिति । एतैरपूतैर्ब्रातैर्यथाविधि प्रायश्चित्तमकृतवद्भिः सह आपत्कालेऽपि कदाचिदध्यापनक्रियादानादीन् सम्बन्धान् ब्राह्मणो नानुतिष्ठेत् ॥४०॥

KULLUKA EXPLAINED. — विधिवत् अपूतैः = “यथाशास्त्रं प्रायश्चित्तं अंशतः वदमिः ।” ब्राह्मन् सम्बन्धान् = अध्यापनादीन् । यौनान् सम्बन्धान् = “कन्यादानादीन्” ।

ELUCIDATION.—विधिवत् अपूतैः—When one becomes a ब्राह्मण he or his descendants may be taken back only on the performance of प्रायश्चित्त according to the rules. Apastamba is the authority on the point. His rules are (1) यस्य पिता पितामह इत्यनुपेतौ स्यातां ते ब्रह्महंसस्तुताः । Those whose father and grandfather received no investiture are like the killers of Brahmins. (2) तेषां अभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति वर्ज्ययेत् । They must be excluded from mutual visits, feast and marriage relations. Then we come to the point. (3) तेषां इच्छतां प्रायश्चित्तम् । When they really intend respectfully and not for show, they may receive प्रायश्चित्तम् and get rid of ब्राह्मणता । After various discussions, the conclusion made by the ancient commentators was as follows :—

अनेकपुरुषपतितसावित्रीकविषये पतितसावित्रीकाणां वंशानां वधाणां पुरुषाणां यदपत्यं चतुर्थं तत्र संस्कारः उपनयनं भवति । प्रपितामहस्य पितरमारब्ध चतुर्णां पतितसावित्रीकाणां अपत्ये तु न संस्कारः । (इति आपस्तम्बव्याख्यातारः प्राचीनाः)

As to families devoid of investiture ceremony for many generations, the rule is that when there are three genera-

tions without investiture the fourth generation may perform Prayaschittam and get investiture. But when there are four generations commencing from the father upwards, their children the fifth *Bratyas* and downwards will get no investiture. This is the orthodox rule. But some of late have violated the orthodox principle.

GRAMMATICAL NOTES.—1. अपुतेः—न पूतैः पू + क्तः कर्मणि । पुनाति पुनीते पादौना ऋस् इति । अपावौत् अपविष्ट । 2. विधिवत् यथाविधि । विधि + वति । वि - धा + क्ति । विधीयते अनेन इति विधिः शास्त्रम् । यथा-शास्त्रम् । 3. आपदि यस्य च भावेन भावलक्षणम् । or अधिकरणे आपत्काले इत्यर्थः । आङ् - पद + क्तिप् । पद्यते पेदे आपदि । 4. ब्रह्मणो वेदस्य इमे ब्राह्माः । ब्रह्मण् + अण् । नकारलोपः अनातो । 5. यौनान् योनिः इमे यौनाः तान् योनि + अण् । 6. सम्बन्धान् - संबध्यते अनेन सम्बन्धः । सम् - वन्ध + घञ् । वध्नाति अमानत्सीत् अवान्ताम् । 7. एतैः - सङ्गशब्दयोगी द्वयोश्च । सङ्गयोगे अप्रधाने इति । 8. ब्रह्मणः अथम् वर्णः ब्राह्मणः न नकारलोपः ।

Change of voice.—ब्राह्माः यौनाः ...सम्बन्धाः न चयैरन् ब्राह्मणेन ॥ ४० ॥

BENGALI.—এই সকল জাত্য যথানিয়মে প্রাশস্তিত্ব না করিলে বিপৎকালেও ব্রাহ্মণ এই অপবিত্রগণের সহিত বেদ অধ্যয়নাদি ও কন্যাদানাদি সম্বন্ধস্থাপন করি-
বেন না ॥ ৪০ ॥

ENGLISH.—A Brahmin should never, not even in times of distress, form spiritual (this is to say by the teaching of Vedas) and marital relations with these (*Bratyas*) not purified according to rule. (40).

कार्ण्यरौरव-वास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः ।

वसौरनानुपूर्व्येण शाण्डीमाविकानि च ॥ ४१ ॥

PROSE.—ब्रह्मचारिणः आनुपूर्व्येण कार्ण्य-रौरव-वास्तानि चर्माणि शाण्डीमा-
विकानि च (अश्वोवसनानि) वसौरन् ॥ ४१ ॥

KULLUKA.—कार्ण्यरौरववास्तानीति । कार्ण्य इति विशेषानभिधानेऽपि स्व-
विशेषः रुद्रसाहचर्यात् हरिणमैवेयं वा कार्ण्यं वा ब्राह्मणस्येत्यापसम्बन्धनाच्च कृष्ण-
चर्मा मृच्छते । कृष्णरुद्रसाहचर्याच्च ब्रह्मचारिण उतरोयाचि वसौरन्,

चर्माच्छतरीयासीति यद्वचनान् । तथा ब्रह्मसुमनिसलोममवाग्धोवसनानि
ब्राह्मणादयः कर्मण परिदधौरन् ॥ ४१ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—कृष्णसूत्रम् is the meaning of कर्णम् ।
These are to be sheets to show which he quotes चापस्तम्ब ।
“ब्राह्मचारिणः चानुपूर्व्याण” is explained as “ब्राह्मणादयः कर्मण” ।

NOTE.—The practical adoption of the texts of the sages
is contained in the works called निबन्ध or authoritative compi-
lations and expositions. No part of India can do without
them. Thus we have our great Raghunandan ; the Maithils
have their Vachaspati Misra, the Marathis their Narayan,
Nagoji Kamalakar, Nilkantha and others ; the Deccanese
have Madhaba and others. These are regarded somewhat
like infallible authorities, though they have always differed
from one another on more points than one the old sages
died long long ago, it is men like those who have practically
ruled the Hindu society from the time of the great Vicrama-
ditya at least. The authoritative commentators on Purans
like Chitsukha Yogin, and Sridhara Swamin have supplied rich
materials to these text writers, because these *nibandhas* must
remain hopelessly incomplete without Pauranik texts. Even
ordinary *ekadasi* fasting would be impossible without Pauranic
texts, so incomplete are the Samhitas themselves. The ex-
pounders of the Purans had therefore to be frequently con-
sulted, and fortunately expounders like Chitsukha and Sridhar
were most severe, orthodox and unbending, wonderfully learned,
accurate and reliable. I shall illustrate below the truth of
what I have said.

This as well as many other texts of Manu prescribe the
duties of the Brahmans, Kshatriyas and Vaisyas. But in the
practical adaptation, the texts prescribing the duties of the
Kshatriyas and Vaishyas have either been entirely excluded as
in our Raghunandan or only slightly touched as in Shekar.

The common view of all the *nibandhakars* being that these two castes have entirely become extinct, and no vestige of them remains, there being now only two castes the Brahmins and the Sudras. The *vedic* and *sanhita* texts simply lay down the classification that existed long long ago, it is only the *Purans* and the *Itihasas* within whose province it lies to give us information as to how much of the old classification survives and in what way. The *nibandhakars* gave therefore due importance to the social history as preserved by Bhagbat, Vishnu, Vayu, Matsya and similar Purans. Raghunandan stated briefly but clearly that he would not discuss the duties of the 2nd and 3rd castes as they became extinct in the Kalijuga, and referred to the Vishnupuran. We quote below :—

महानन्दिसुतः शूद्राशर्भोदभवः अतिलुब्धो महापद्मनन्दः परशुराम इवापरोऽखिल-
ज्वान्तकारो भविता । (Part IV. chapter 24.) Mahapadma Nanda
a son of Mahanandi begotten on a Sudra wife of his, will be
immensely rich and, like another Parashuram, will extirpate the
2nd caste without keeping any remnant.

यावन् परोक्षितो जन्म यावन्नन्दाभिषेचनम् ।

एतद् वर्षसहस्रन्तु ज्ञेयं पञ्चदशोत्तरम् ॥ ३९ ॥

Between the birth of Parikshit son of Abhimanyu and the installation of Mahapadma Nanda the period consists of 1015 years. Swamin explains : —

“पञ्चदशोत्तरसहस्रवर्षपर्यन्तं युगः क्षत्रियवंशः स्थासति अनन्तरं शब्देन सर्व-
क्षत्रियनाशः ।” The pure 2nd caste will remain up to 1015 of
Kali after which Nanda will exterminate all of them.

The Vishnu Puran continues : —

देवायिः पौरवो राजा मरुषेष्वाकुवंशजः ।

महायोगवलोपेतो कलापयामसंश्रयी ॥ ४५ ॥

कृते युगे इहागम्य चावप्रवर्त्तऽको हि तौ ।

भविष्यतो मनीषेशे वीजभूतो ज्यवस्त्रिती ॥ ४६ ॥

Though the Kshatriyas became thus extinct after 1015 years of the Kalijuga, the earth will have the Kshatriyas again only in the next Satyayuga after the expiration of Kali. How ? The answer is that Raja Devapi of the Lunar dynasty, and Maru of the Solar dynasty, are still living in a part of the Himalayas called the village of Kalap, practising yoga. After the Kali when the next Satyayuga will come, these two Kshatriyas will then descend on the earth and procreate the Kshatriyas again. They are living as *seeds* of the Kshatriyas.

एतेन क्रमयोगेन मनुष्यै वसुन्धरा ।

कृतवेतादिसंज्ञानि युगानि त्रीणि भुज्यन्ते ॥ ४७ ॥

According to this method, the Kshatriyas enjoy the earth only during the first three yugas and not during the fourth.

Swamin :—

“कलिः सप्त्याशमेव क्षत्रियमत्वात् त्रीणि युगानि भुज्यन्ते इत्युक्तम् ।” The 1015 years of Kali are only a small portion of Kali extending over millions of years. Hence the texts say three yugas only.

The great Nagoji Bhatta's celebrated *Bratyanirnaya* is a powerful exposition of these texts and commentaries. He adds “कली न क्षत्रियाः सन्ति कलौ न वैश्यजातयः । ब्राह्मणायैव यदाय कलौ चण्डग्रं स्मृतम् ।” and “कलावाद्यन्तयोः स्थितिः ।” But though Raghu-
nandan has omitted the texts we can not omit explanation.

GRAMMATICAL NOTES.—1. कृण्वस्य कृण्वस्य इदं कार्णम् । कृण्व + अण् । 2. वसोरिदम्—वसोरम् । वस + अण् । 3. वसस्य—वसस्य इदम् वासम् । वस + अण् । कार्णञ्च वसोरञ्च वासञ्च कार्णवसोरवासानि । ब्रह्मचारिणः—ब्रह्म—चर + णिनिः । 4. आनुपूर्व्येण प्रकृत्यादिभ्यस्त्वतीया । अनुगतः पूर्वम् अनुपूर्वः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीययेति समासः तस्य भावः आनुपूर्व्यम् । 5. शाण्छौमाविकानि च शाण्छ औमञ्च आविकञ्च इत्यः । Acc. of वसोरम् । शण्स्य चुमाशः च विकारः । शण् + अण् । चुमा + अण् । अवि + ठक् । 6. वसोरम् वस् + ईरन् विधिलिङ् । वसे वससे । अवसिष्ट ।

Change of voice.—.....चर्माणि शाण्छौमाविकानि वसोरम् ॥ ४१ ॥

BENGALI.—ब्राह्मण कटिय ओ वैश्य खाडीय त्रकटात्रिगण वषात्रिये कृकृमृग, जृजृमृग ओ हाथेर चर्ष उडुग्रीवरुणे एवर नगमृज, त्रेणमेर मृज ओ मेवलोममृज धारी प्रसुत वस्त्र अधोवसनरुणे परिधान करिषे ॥ ४१ ॥

ENGLISH.—Religious students (belonging to the three twice-born castes) should wear (as upper or outer garments) in order of their precedence the skins of *Krishnasara* antelope, deer, and goats respectively, and should put on under-garments made of hemp, silk and wool (respectively). (41).

मौञ्जी त्रिवृत् समा श्लक्ष्णा कार्या विप्रस्य मेखला ।

चत्रियस्य तु मौर्वी ज्या वैश्यस्य शणतान्तवी ॥ ४२ ॥

PROSE.—विप्रस्य त्रिवृत् समा श्लक्ष्णा मौञ्जी मेखला कार्या चत्रियस्य तु मौर्वी ज्या मेखला वैश्यस्य त्रिवृत् शणतान्तवी मेखला कार्या ॥ ४२ ॥

KULLUKA.—मौञ्जीति । मुञ्जमयी विगुणा समगुणवयनिर्णिता मुखस्पर्शा ब्राह्मणस्य मेखला कर्त्तव्या चत्रियस्य मूर्खामयी ज्या धनुर्गुणरूपा मेखला अतो, 'ज्यात्वविनाशापत्तेस्त्रिवृत्त्व' नास्तीति मेधातिथिगोविन्दराजौ । वैश्यस्य शणमूमयौ यव त्रैगुण्यमनुवर्तत एव । विगुणा प्रदनिष्ठा मेखला इति सामान्येन प्रचेतसा त्रैगुण्याभिधानात् ॥ ४२ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—“अतो ज्यात्वविनाशापत्तेः त्रिवृत्त्व' नास्तीति” । If the girdle be three-stringed it cannot be like a bow-string. Hence the girdle of a Khatriya cannot be a tripple cord so say Medhatithi and Govindaraja.

GRAMMATICAL NOTES.—1. त्रिवृत्—वेधा वृत्ता त्रिवृत् । त्रि-इत्+क्लिप् । 2. समा-समविगुणान्विता or (1) त्रिवृत्समा त्रिवृता समा । 3. मौञ्जी-मुञ्जस्य विकारो मौञ्जी । मुञ्ज+षष् । 4. श्लक्ष्णा-मखणा । श्लिष+क्खः by शिषेरशोपधायाः । 5. विप्रस्य-श्रेष्ठे षष्ठी । वप+रक् । 6. मेखला-Acc. of कार्याः । 7. चत्रियस्य-चव+च । तस्य । 8. मौर्वी-मूर्खा+षष् ङीप् । 9. ज्या-ज्या+क्लिप् । जिनाति । 10. ज्या-ज्यासट्ठौ । 11. शण-तान्तवी शणस्य तान्तवी षष्ठी समासः । तनु+षष्+ङीप् ।

Change of voice.—मौञ्जा विवृता समया श्रवणा.....मेखलायाः कार्य्या भूयते ॥ ४२ ॥

BENGALI.—ब्राह्मणसमान तिनটি গুণ দ্বারা নির্মিত সুখম্পর্णा মুঞ্জমরী যেখলা করিবে, ক্ষত্রিয়ের ধনুর্গুণাকারে নির্মিত মূর্ব্বমরী জিগুণিত যেখলা করিবে, বৈষ্ণবের অণ্ডতন্ত্রনির্মিত জিগুণিত যেখলা করিবে ॥ ৪২ ॥

ENGLISH.—The girdle of a Brahmin should be made of a triple cord of *Munja* grass, smooth and uniformly (thick) ; but that of a kshatriya should be a bowstring made of *Mūrbā* grass ; that of a *Vaisya* should be a (triple) cord made of the thread of hemp. (42).

मुञ्जालाभे तु कर्त्तव्याः कुशाश्मान्तकवल्बजैः ।

विवृता यन्विनैकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव वा ॥ ४३ ॥

PROSE.—मुञ्जालाभे (ब्राह्मणादीनां यथाक्रमं) कुशाश्मान्तकवल्बजैः (मेखलाः कार्य्याः) । विवृता (मेखलाः) एकेन यन्विना (यथाकुलाचारं) त्रिभिः पञ्चभिर्वा (युक्ताः कार्य्याः) ॥ ४३ ॥

KULLUKA.—मुञ्जालाभे त्रिति । कर्त्तव्या इति बहुवचननिर्देशात् ब्राह्मचारिवयस्य प्रकृतत्वात् मुख्यालाभे विषयपेक्षायाः समत्वात् कौशादीनाञ्चतष्ट्यां विधानात् मुञ्जादालाभ इति बोद्धव्यम् । कर्त्तव्या इति बहुवचनमुपपन्नतरं भिन्नजातिसम्बन्धितेति द्रुवावयस्य मेधातिथेरपि बहुवचनपाठः सम्मतः । मुख्यादालाभे ब्राह्मणादीनां वयाणां यथाक्रमं कुशादिभिस्त्रिभिरूषविशेषैर्मेखलाः कार्य्याः । त्रिगुणेनैकयन्विना युक्तास्त्रिभिर्विना पञ्चभिर्विना अथ च वाग्यब्दनिर्देशात् यन्वीनां न विप्रादिभिः क्रमेण सम्बन्धः किन्तु सर्व्वेव यथाकुलाचारं विकल्पः । यन्विभेदस्यायं मुख्यापेक्षा-सम्बन्धादग्रहीतव्यः ॥ ४३ ॥

GRAMMATICAL NOTES.—1. मुञ्जालाभे—मुञ्जस्य मुञ्जादीनामित्यर्थः । न लाभः अलाभः नञ् समासः । मुञ्जस्य अलाभः मुञ्जालाभः तस्मिन् सति यस्य च भावेन भावलक्षणमिति समूहः । 2. कुशाश्मान्तकवल्बजैः—कुशाश्च अश्मान्काश्च वल्बजाश्च तैः करणे द्वितीया । 3. विवृता—विवृत + टा । प्रकृत्यादिभ्य इति or कर्त्तरि द्वितीया and यन्विना कर्त्तरि द्वितीया युक्ताः क्रिया understood. 4. कर्त्तव्याः qualifies मेखलाः understood. 5. or विवृताः त्रि - ङ + क qualifying मेखलाः (vide ऊर्ध्वं कृतम् next sloka).

Change of voice.—मेखलाभिः कर्तव्याभिः भूयते ॥ ४३ ॥

BENGALI.—युष्मद् मूर्खाः ७ अथतस्तु पाण्डरा ना गेले, बिजजय्येर यथानियमे कूण अन्नास्तक ७ बब्रन्ननामक दुर्गन्धारा मेथला प्रस्तुत करिबे । ताहापेर मेई मेई जिखनित (मथला निज निज कुलाचार अनुसारे एक, तिन वा पञ्चग्रहियुक्त करिबे ॥ ४३ ॥

ENGLISH.—But if *Munja* grass &c. could not be had, the girdles should be made of *Kusa*, *Asmantaka*, and *Valvaja* respectively), threefold, and with one knot or three or five. (43).

कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्द्वैतं त्रिवृतम् ।

शणसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविकसौत्रिकम् ॥ ४४ ॥

PROSE.—विप्रत् ऊर्द्ध्वतं उपवीतं ब्राह्मणस्य कार्पासं राज्ञः शणसूत्रमयं वैश्यस्य आविकसौत्रिकं स्यात् ॥ ४४ ॥

KULLUKA.—कार्पासमिति : यदीयविन्यासविशेषस्योपवीतसंज्ञां वक्ष्यति तद्वर्णित्राह्मणस्य कार्पासं, क्षत्रियस्य शणसूत्रमयं, वैश्यस्य मेषलोमनिर्मितम् । विप्रदिति विगुणं कृत्वा ऊर्द्ध्वतं दक्षिणार्धमितम् एतच्च सर्वत्र सम्बध्यते यद्यपि गुणत्रयमेवोर्द्ध्वतं मनुनोक्तं तथापि तन्निगुणौक्त्य द्विगुणं कार्यम् । तदुक्तं कन्दोगपरिशिष्टे ऊर्द्ध्वत् त्रिवृतं कार्यं तन्नुत्तरमधोवृतम् । विप्रतश्चोपवीतं स्यात् तस्यैको यन्मिरिष्यते । देवलोऽप्याह यज्ञोपवीतं कुर्वीत सूत्राणि नव तन्तवः ॥ ४४ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—“यदीयविन्यासविशेषस्य उपवीतसंज्ञां वक्ष्यति तद्वर्णि (उपवीतं) ब्राह्मणस्य” । The particular arrangement of threads is called sacred thread, that of a Brahmin is to be made of *Karpas* (cotton). “एतच्च सर्वत्र सम्बध्यते” this description applies to the sacred thread of all the three classes. “गुणत्रयमेव” &c. According to Manu only three threads are to be suspended, yet they are to be trippled and three of such trippled threads are to be used.

GRAMMATICAL NOTES.—1. ऊर्द्ध्वतम्—ऊर्द्ध्व त्वं आवर्तितं ऊर्द्ध्वतम् । सङ्घट्टेति समासः । 2. उपवीतम्—उप—वि+इ+क्त । 3. कार्पासम्—कार्पासस्य विकारः कार्पासम् । 4. शणसूत्रमयम्—शणस्य सूत्राणि शणसूत्राणि । मयद् । 5. आविकसौत्रिकम्—अवेरिदं आविकम् । सूत्राणां इदं सौत्रिकम् ।

Change of voice.—ऊर्ध्वहतेन विवृता उपवीतेन विप्रस्य कार्पासिन.....

ব্রহ্মসূতময়েন.....আবিকাসীবিকিণ ভূয়েত ॥ ৪৪ ॥

BENGAL.—তিনটি স্থলের একদিক দক্ষিণ কর উর্দ্ধদিক দক্ষিণা বাহানিয়মে ঘূরাইয়া প্রস্তুত করিলে উপবীত হয়। ঐরূপ জিহ্মণিত ও দক্ষিণাবর্তিত উপবীত জাকর্ণের পক্ষে কার্পাসস্থজনির্মিত, ক্ষত্রিয়ের পক্ষে শণস্থজনির্মিত, বৈশ্যের পক্ষে মেঘলোমের স্থজনির্মিত হইবে ॥ ৪৪ ॥

ENGLISH.—The holy thread of a Brahmin should be made of cotton, threefold and put over the (left) shoulder; that of a Kshatriya should be made of the thread of hemp; while that of a Vaisya should be of the thread of the wool of goat or a sheep. (44).

ब्राह्मणो वैल्वपालाशौ क्षत्रियो वाटस्त्रादिरौ ।

पैलवोदुम्बरी वैश्यो दण्डानर्हन्ति धर्मतः ॥ ४५ ॥

PROSE. — ब्राह्मणो वैल्वपालाशौ क्षत्रियो वाटस्त्रादिरौ वैश्यः पैलवोदुम्बरी दण्डानर्हन्तः ॥ ४५ ॥

KULLUKA. — ब्राह्मण इति । यद्यपि दण्डनिर्देशेन समुच्चयावगमात् धारणमपि समुचितस्यैव प्राप्तं तथापि केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्य इति तथा प्रतिगृह्योक्तिं दण्डमिति विधावेकत्वस्य विवक्षितत्वात् । वैल्वः पालाशौ वा दण्ड इति वामिष्ठे विकल्पदर्शनात् एकस्यैव दण्डस्य धारणं विकल्पितयोरेवैकब्राह्मणसम्बन्धात् समुच्चयो दण्डनानुद्यते ब्राह्मणादयो विकल्पेन द्वौ द्वौ दण्डौ वक्ष्यमाणकार्ये कर्तुमर्हन्ति ॥ ४५ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—“यद्यपि.....चर्हन्ति ।” “वैल्वपालाशौ” is a compound of the दण्ड class; such a compound implies a collective sense: therefore it seems that a Brahmin is to use staffs of Villva and Palash collectively. But that is not the intention because in other texts we get singular number and we get optional injunction in the text of Vaistha. Therefore a Brahmin is to use staffs made of Villva and Palash optionally. The same option lies with Kshatriyas and Vaisyas also.

GRAMMATICAL NOTES. — 1. वैल्वपालाशौ वैल्वश्च पालाशश्च वैल्वपालाशौ

इन्द्रसमासः । इन्द्र समास is defined as चार्थे इन्द्रः i. e. इन्द्रसमास contains the meaning of चकार । यद्यपि समुच्चयार्थे न इन्द्र समासः किन्तु इतरैतरयोगे समाहारे च तथापि समुच्चयार्थः अंशेनास्तीति समुच्चयार्थे इन्द्रग्रहणम् । विलस्य विकारः वैलः । विल्लादिभ्योऽण् इति विकारार्थे अण् । पलाशस्य विकारः पालाशः । पलाश + अञ् by पलाशादिभ्यो वा । पालाशम् खादिरम् । 2. बाटखादिरौ - बाटश्च खादिरश्च तौ । वटस्य विकारः वाटः अथवावेच प्राक्यौषधिलेभ्य इति विकारे अण् । खदिरस्य विकारः खादिरः । खदिर + अञ् by पलाशादिभ्यो वा । 3. पेलवौदुम्बरौ पेलवश्च औदुम्बरश्च तौ । पौलोर्विकारः पेलवः by ओरञ् अञ् is affixed to उकारान्त शब्द in the sense of विकार विकारे । पौलु + अञ् । उदुम्बरस्य विकारः औदुम्बरः । उदुम्बर + अञ् by प्राणिरजतादिभ्योऽञ् उदुम्बर is रजतादि । 4. धर्मतः तृतीयया ससिः । प्रकृत्यादिभ्य इति तृतीया । 5. दण्डान् - समुच्चयेन अन्वयान् दण्डान् बहुवचनम् । 6. अहंति अहं + अन्ति । आनहं आर्हन्ति । समुच्चयेन अन्वयः अहन्तीति ।

Change of voice.—ब्राह्मणेन वैलपलाशी क्षतिशेष बाटखादिरौ वैल्लेन पेलवौदुम्बरौ दण्डाः अर्हन्ति ॥ ४५ ॥

BENGALI.—ब्राह्मण (ब्रह्मचारी) विव अथवा पलाशेन दण्ड, कश्चिन् (ब्रह्मचारी) नटे अथवा खदिरान्न दण्ड, वैल्ल ब्रह्मचारी पौलु अथवा उदुम्बरान्न दण्ड धर्मतः धारण करितव्य ॥ ४६ ॥

ENGLISH.—A Brahmin should have in accordance with law or rule, a staff (made) of either *Vilva* or *Palash* (wood) ; a Kshatriya should have a staff of either *Vatu* or *Khudira* ; and a *Vaisya* should have a staff of *Pilu* or *Udumbara*. (45).

केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः प्रमाणतः ।

ललाटसन्धितो राज्ञः स्यात्तु नासान्तिको विशः ॥४६॥

PROSE.—ब्राह्मणस्य प्रमाणतः केशान्तिकः दण्डः कार्यः राज्ञः (दण्डः) ललाट-सन्धितः विशः तु नासान्तिकः स्यात् ॥ ४६ ॥

KULLUKA.—केशान्तिक इति । केशललाटनासिकापर्यन्तपरिमाणकमेव ब्राह्मणा-दीनां दण्डाः कर्तव्याः ॥ ४६ ॥

GRAMMATICAL NOTES.—1. केशान्तिकः केशः अन्ति अवधिरस्य स केशा-

নিক: স্বার্থে কন্ । অথবা কেশা অনিকে যস্য স: । 2. প্রমাণত: ততীয়া প্রজাতিভ্য: । 3. ললাটসম্মিত: ললাটেন সম্মিত: ললাটসম্মিত: ততীয়া সমাস: । 4. নাসানিক: নাসা অনিকে যস্য স: ।

Change of voice.—কেশানিকে দৃষ্টে কার্থ্যেণ ভূয়তে । ললাটসম্মিতেন নাসানিকে (দৃষ্টে) ভূয়তে ॥ ৪৬ ॥

BENGALI.—ব্রাহ্মণের দণ্ড পরিমাপে কেশপর্থাস্ত দীর্ঘ করিবে; ক্ষত্রিয়ের দণ্ড ললাটপর্থাস্ত ও তৈশ্বের নামিকাপর্থাস্ত দীর্ঘ হইবে ॥ ৪৬ ॥

ENGLISH.—The staff of a Brahmin should be made in point of measure (long enough) to come up to his hair; of a Kshatriya, measuring up to his forehead; of a Vaisya, as long as to reach his nose. (46).

ऋजवस्ते तु सर्वे स्युरव्रणाः सौम्यदर्शनाः ।

अनुद्गेकरा नृणां सत्वचो नाग्निदूषिताः ॥ ४७ ॥

PROSE.—তে তু সৰ্ব্বে (দৃষ্টা:) অব্রণা: সৌম্যদৰ্শনা: নৃণাং অনুদ্গেকরা: সত্বচ: নাগ্নিদূষিতা: স্য: ॥ ৪৭ ॥

KULLUKA.—ऋजव इति । ते दृष्टा: सुरला: अव्रता: शौभनदर्शना: सवल्कला: अग्निदाहरहिता भवेयु: ॥ ४७ ॥

GRAMMATICAL NOTES.—1. ऋजव: सुरला: । अर्ज or ऋज + च । 2. न विद्यते व्रणो येषां ते । व्रण + अच् । 3. सौम्यदर्शना: । सौम्यं दर्शनं येषां ते । 4. उद्वेगं कुर्वन्तीति उद्वेगकरा: । कञी हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु इति ताच्छील्ये ट: । न उद्वेगकरा: । उद्व-विज + घञ् । उपपदसमास: । 5. नृणाम् शेषे षष्ठी । 6. सत्वच: त्वचा सह वर्तमाना: सत्वच: तुल्ययोगे बहुव्रीहि: । 7. अग्निदूषिता: अग्निना दूषिता: ततীया समास: । दुष + णिच् + क्त: कर्मणि । दुष स्थाने दूष । दूषयति । दूषयति ।

Change of voice.—तै: ऋजुभि: अव्रणै: सौम्यदर्शनै: अनुद्गेकरै: सत्वग्भि: नाग्निदूषितै:.....भूयेत ॥ ४७ ॥

BENGALI.—পূৰ্ণোক্ত সকল দণ্ডই সরল, অক্ষত, স্বর্ণশূন্য, ও অগ্নিবারা অদূষিত, দেখিতে এমন স্থল হইবে, যেন লোকের উদ্বেগ না জন্মায় ॥ ৪৭ ॥

ENGLISH.—All these staves should be straight, devoid of any hole or aperture, beautiful to look at, with their bark on, not defiled

or scorched by fire, and not creating terror or anxiety (in the minds of men). (47).

प्रतिगृह्येष्मितं दण्डमुपस्थाय च भास्करम् ।

प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेद्भैक्षं यथाविधि ॥ ४८ ॥

PROSE.—ईष्मितं दण्डं गृहीत्वा भास्करं उपस्थाय च अग्निं प्रदक्षिणं परीत्य यथाविधि भैक्षं चरेत् ॥ ४८ ॥

KULLUKA. — न च तैः प्राणिजातमुद्देशनीयमित्याहुः प्रतिगृह्येष्मितमिति । उक्तलक्षणं प्राप्तमिष्टं दण्डं गृहीत्वा आदित्याभिसुखं स्थित्वा अग्निं प्रदक्षिणौकृत्य यथाविधि भैक्षं याचेत ॥ ४८ ॥

GRAMMATICAL NOTES. 1. ईष्मितम् आप् सन् + क्तः कर्मणि । 2. प्रतिगृह्य — प्रति — ग्रह + ल्यप् । अग्रहीत् । अग्रहीष्ट । 3. भास्करम् Acc. of उपस्थायः । भास् — क्त + ट । दिगविभा इत्यादिना । 4. उपस्थाय — उप — स्था + ल्यप् । 5. अग्निम् Acc. of परीत्य । 6. प्रदक्षिणम् — क्रियाविशेषणं प्रगतौ दक्षिणं प्रदक्षिणम् । तिस्रदगं पश्यतोनि च इति निपातनात् अन्वयौभावः । 7. परीत्य परि — इ + ल्यप् । एति — अयात् । 8. यथाविधि विधिं शास्त्रं अनतिक्रम्य यथाविधि । वि — धा + क्ति । अन्वयौभावः । 9. चरेत् — चर + यात् । 10. भैक्षम् — भिक्षायै इदम् भैक्षम् भिचते ।

Change of voice. — भैक्षं चर्येत ॥ ४८ ॥

BENGALI.—पूर्वोक्त लक्षणगुण्ड ब्रह्मचरः दण्डं ग्रहणं कर्तव्यं यथाविधि इहेन ईशाननां च अग्निं अन्तिकेन करिष्य यथाविधाने भिक्षां कारिष्ये ॥ ४८ ॥

ENGLISH.—Having taken a staff up to his liking, standing in front of, and adoring, the sun, going round the fire keeping it to the right, a *Brahmacharin* should go for alms. (48).

भवत्पूर्वम् चरेद्भैक्षमुपनीतो द्विजोत्तमः ।

भवन्मध्यन्तु राजन्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरम् ॥ ४९ ॥

PROSE.—उपनीतः द्विजोत्तमः भवत्पूर्वम् राजन्यः भवन्मध्यं वैश्यः भवदुत्तरं भैक्षं चरेत् ॥ ४९ ॥

KULLUKA.—भवदिति । ब्राह्मणो भवति भिक्षां देहीति भवच्छब्दपूर्व्यं भिक्षां याचन् वाक्यमुच्चारयेत् । क्षत्रियो भिक्षां भवति देहीति भवन्मध्यम् । वैश्यो भिक्षां देहि भवतीति भवदुत्तरं ॥ ४९ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—“भवति भिक्षां देहि” “भिक्षां भवति देहि” “भिक्षां देहि भवति” इति यथाक्रमं ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याः ब्रूयुः भिक्षाचर्यायाम् । भवतीति स्त्रीलिङ्गनिर्देशस्तु परवचनसामर्थ्यात् ।

GRAMMATICAL NOTES.—1. द्विजोत्तमः—द्विजेषु उत्तमः द्विजोत्तमः द्विजानामुत्तम इत्यपि नित्यमभिधाने एव समासनिषेधान् । 2. उपनीतः—उप-नौ + क्त । अनौपीत् अनेष्ट । It qualifies द्विजोत्तमः राज्ञ्यः and वैश्यः । 3. भवत् पूर्व्यम्—भवत् शब्दः पूर्व्यः यस्मिन् कर्मणि तद् यथा स्यात् तथा बहुव्रीहिः । भा + डवत् भवती भू + शट् भवन्ती । Similarly भवन्मध्यम् भवदुत्तरम् । 4. राज्ञ्यः—राजन् + यत् । न ननोपः । 5. मैत्र्यं चरेत् explained.

Change of voice.—उपनीतेन द्विजोत्तमेन ... मैत्र्यं चर्येत ॥ ४९ ॥

BENGALI.—डेपनयनाछ ब्राह्मण “उवति भिक्षां देहि” এইকালে ভবৎ শব্দ অগ্রে উচ্চারণ করিবে, ক্ষত্রিয় “ভিক্ষাংভবতি দেহি” এইকালে ভবৎ শব্দ মধ্যে উচ্চারণ করিবে, বৈশ্য “ভিক্ষাং দেহি ভবতি” এইকালে ভবৎ শব্দ শেষে উচ্চারণ করিবে ভিক্ষা পাঠকে করিবে ॥ ৪৯ ॥

ENGLISH.—A Brahmin invested with the holy thread should go for alms, using the word “*bhuvat*” (your honoured self) first ; a Kshatriya should go for alms using the word *bhuvat* in the middle ; and a Vaisya should do so, using *bhuvat* at the end. (49).

मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम् ।

भिक्षेत भिक्षां प्रथमं या चैनं नावमानयेत् ॥ ५० ॥

PROSE.—(ब्राह्मणारौ) प्रथमं मातरं वा स्वसारं वा मातुः निजां भगिनीं वा या एनं न अवमानयेत् (तां) च भिक्षां भिक्षेत ॥ ५० ॥

KULLUKA.—मातरं वेति । उपनयनाङ्गभूतां भिक्षां प्रथमं मातरं भगिनीं मातुर्वा भगिनीं सहोदरां याचित या चैनं ब्राह्मणारिणं प्रत्याख्यानिन नावमन्येत पूर्व्या-सम्भवे उत्तरापरिग्रहः ॥ ५० ॥

KULLUKA EXPLAINED. — “पूर्वासम्भवे उत्तरापरिणतः” मातादीनां असम्भवे या न अवमानयेत् तां याचेत इत्यर्थः नतु विकल्पः ।

GRAMMATICAL NOTES.—1. मातरम् — स्वसारम् गौणकर्म of भिचेत । 2. निजाम् — नि + जन + ड । 3. भगिनीम् — भग + इनि + डौप् । गौण कर्म of भिचेत । 4. भैत्यम् — मुख्यकर्म of भिचेत । 5. भिचेत — भिच् + ईत् । भिचने । याच्ञार्थत्वात् द्विकर्मकः धातुः । 6. एनम् — एनादेशः अन्वादेशे । 7. अवमानयेत् — सम्भावनायां लिङ् । अच् — मन् + णिच् + यात् ।

Change of voice — माता स्वसा...निजा भगिनी भिचां भित्येत् (ब्रह्मचारिणा) यथा च अयं न अवमानयेत् (सा) ॥ ५० ॥

BENGALI.—उक्कठात्री प्रथम माडा, उगिनी, अथवा माडात्र सहायत्रा उगिनीत्र निकटे, उाद्वनी आङ्गोशत्र अङ्गाने यिनि उक्कठात्रीके अवमानना ना करत्रेन एमन नात्रोत्र निकटे (उेपनशनेत्र अङ्गीकृत्) उिक्क। यात्। करिषे ॥ ५० ॥

ENGLISH.—A *Brahmacharin* should first beg alms of his mother, his sister, or the full-blooded sister of his mother, or a female who may not disrespect him. (50).

समाहृत्य तु तद्वैचं यावदन्नमायया ।

निवेद्य गुरवेऽग्नीयादाचम्य प्राङ्मुखः शुचिः ॥ ५१ ॥

PROSE.—(ब्रह्मचारी) तद् भैत्यं समाहृत्य यावदन्नं अमायया गुरवे निवेद्य आचम्य प्राङ्मुखः शुचिः (सन्) अग्नीयात् ॥ ५१ ॥

KULLUKA.—समाहृत्येति । तद्वैचं बहुभ्य आहृत्य यावदन्नं दक्षिमागोचितं गुरवे निवेद्य निवेदनं कृत्वा अमायया कदन्नेन सदन्नं प्रच्छाद्य एवमेतदगुरुर्न यद्दीप्यतीत्यादिमायाव्यतिरेकेण तदनुयात आचमनं कृत्वा शुचिः सन् मुञ्जीत प्राङ्मुखः ॥ ५१ ॥

KULLUKA EXPLAINED. — “यावदन्नम्” is explained as “दक्षिमागोचितम्” “अमायया” is explained as not covering good food by bad one so that the teacher may not accept. “अमायया निवेद्य” having presented it without guile.

GRAMMATICAL NOTES.—1. समाहृत्य — सम् — आ — ट् + ल्यप् । 2. यावदन्नम् — यावन्ति अन्नानि तावन्ति इति यावदन्नम् अव्ययीभावः by यावदवधारणे । The word यावत् in यावदन्नम् is अव्यय, but the word यावत् in the

विषय is तद्धितात् ; hence अस्यपदविषयः नित्यत्वात् ममास्य । Adv. 3. गुरवे — क्रियायह्वयमपि कर्तव्यं इति अनुर्थः । 4. अश्रोयात् — अश लिङ् । अश्राति आशोत् । 5. आचम्य—आङ्-चम् + ल्यप् । आङ् चम इति वक्तव्यम् इत्यनेन आचामति । चमति । अवसीत् । आचामति स्वेदलवान् मुखे ते इति रघुः । 6. प्राङ्मुखः—प्राक् पूर्वदिगतं मुखं यस्य सः । प्र-अच् + क्तिप् । 7. यश्च + इ कित् । जांचति अशोचौत् ।

Change of voice. — प्राङ्मुखेन श्रुतिना... मैत्र्यं अश्र्येत ॥ ५१ ॥

BENGALI.—ब्रह्मचारी एहेक'प' डिक्का मंत्रं करिषा यत्ति अत्रे कृष्टि इहेते पात्रे छन शृङ्ग मने मेहे परिमाण छक्के निवेदन करिषा छक्कर अश्रुछा अश्रुमात्रे आचमनपूर्वक पूर्वश्रुते बतिषा श्रुतिभावे छोजन करिषे ॥ ५१ ॥

ENGLISH.—Having collected the alms as much as may satisfy his wants, and having informed his preceptor or *guru* without deceit, the *Brahmacharin* should, after rinsing his mouth, eat it with his face towards the east and being pure (in body and mind). (51).

आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः ।

श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्तेऽहदङ्मुखः ॥ ५२ ॥

PROSE.—प्राङ्मुखः आयुष्यं भुङ्क्ते दक्षिणामुखः यशस्यं भुङ्क्ते प्रत्यङ्मुखः श्रियं भुङ्क्ते अहदङ्मुखः ऋतं भुङ्क्ते ॥ ५२ ॥

KULLUKA.—इदानीं काव्यभोजनमाह आयुष्यमिति । आयुषे हितमन्नं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते आयुष्कामः प्राङ्मुखो भुङ्क्ते इत्यर्थः, यशसे हितं दक्षिणामुखः श्रिय-मिच्छन् प्रत्यङ्मुखः, ऋतं सत्यं तत्फलमिच्छन् अहदङ्मुखो भुङ्क्ते ॥ ५२ ॥

GRAMMATICAL NOTES. — 1 भुङ्क्ते भुज् + ते । भुजोऽनवने इत्यात्मने-पदम् । भुजति । वुभोज वुभुजे । अभौचौत् अभुजत । 2. आयुष्यम् — Qualifies अन्नम् understood. आयुष् + यत् । तस्यै हितमिति । 3. यशस्यम् Qualifies अन्नम् understood. यश्च + यत् । तस्यै हितमिति । 4. श्रियम् — Acc. of इच्छन् understood श्रियति हरिमिति शीः । श्रि + क्तिप् । 5. ऋतम् — Acc. of इच्छन् understood. ऋ + त । 6. प्राङ्मुखः—प्राक् मुखं यस्य सः । 7. प्रत्यङ्मुखः—प्रत्यक् मुखं यस्य सः । 8. दक्षिणामुखः—दक्षिणायां दिशि मुखं यस्य सः । 9. अहदङ्मुखः—अहदङ्मुखं यस्य सः ।

Change of voice.—प्राङ्मुखेन चायुष्यं दक्षिणामुखेन यशस्यं भुज्यते । श्रियं पश्चता प्रत्यङ्मुखेन कृतमिच्छता उदङ्मुखेन भुज्यते ॥ ५२ ॥

BENGALI.—यिनि आगुर बुद्धि ईच्छा करेन त्रिनि पूर्वमुखे, यिनि यन बुद्धि ईच्छा करेन त्रिनि पश्चिमुखे भोजन करेन ; यिनि सम्पद् ईच्छा करेन त्रिनि पश्चिमुखे, यिनि सदाफल ईच्छा करेन त्रिनि उद्वरमुखे भोजन करेन ॥ ५२ ॥

ENGLISH.—One facing the east eats (food) conducive to log life, one facing the south eats food conducive to fame ; one wishing riches eats facing the west ; and wishing truth one eats facing the north. (52).

उपस्पृश्य द्विजो नित्यमन्नमद्यात् समाहितः ।

भुक्त्वा चोपस्पृशेत्सम्यग्निःखानिचसंस्पृशेत् ॥ ५३ ॥

PROSE.—द्विजः नित्यं उपस्पृश्य समाहितः अन्नं चद्यात्, भुक्त्वा च सम्यक् उपस्पृशेत् च, अग्निः खानि च संस्पृशेत् ॥ ५३ ॥

KULLUKA.—उपस्पृश्यंति । निवेद्य गुरवेऽग्नौषादाचम्येति यद्यपि भोजनात् प्रागाचमनं विहितं तथाप्यग्निः खानि च संस्पृशेदिति गुणविधानार्थोऽनुवादः । नित्यं ब्रह्मचर्यान्नतरमपि द्विज आचम्यान्नं भुञ्जीत समाहितोऽनन्यमनः । भुक्त्वा आचमेत् सम्यक् यथाशास्त्रम् तेन प्रचाल्य हस्तौ पादौ च विःपिवेदन् बौचितम् इत्यादि दृष्ट्याद्युक्तमपि संगृह्णाति जलेन खानौन्द्रियाणि घट्छिद्राणि च स्पृशेत् तानि च शिरःस्थानि प्राणवज्जुषादादीनि यहीतव्यानि । खानि चोपस्पृशेत् शीर्षस्थानौति गौतमवचनान् । उपस्पृशनं कृत्वा खानि च संस्पृशेदिति पृथग्विधानात् निरव्यवधानमावसाचमनं स्वस्पर्शनादिकमिति कर्तव्यता इति दर्शितम् ॥ ५३ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—“गुणविधानार्थम्” for adding special merit. The six hollow parts of the head are the nostrils, the ears and the eyes. “अनुवादः” re-statement of what has been once stated. आचमनम् was laid down in the 51st sloka. It is re-stated here.

GRAMMATICAL NOTES. — 1. द्विजः — द्वि — जन + उ । जायते अत्रनि । 2. नित्यम् — नि — त्वप् । 3. उपस्पृश्य — उप स्पृश + ल्यप् । स्पृशति । पस्पृशं । अस्याचोत् अस्याचोत् अस्पृचत् । 4. अन्नम् Acc. of चद्यात् चद + क्त । 5. चद्यात्

अद + यात् । अद जघास । अचसत् । 6. समाहितः सन् आह—आ + ञ्
 7. भुक्ता भुज + क्ताच् । 8. सम्यक् अव्ययम् । 9. अदभिः करणे ढतीया ।
 आप् + क्रिप् । अप् शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । 10. खानि Acc. of संस्पृश्येत् ।

Change of voice.—द्विजेन अन्नं अद्येत उपस्पृश्येत । खानि संस्पृश्येरन् ॥ ५३ ॥

BENGALI.—ब्रह्मचारी ब्रह्मचर्येण परितः निष्ठ आचमन करिष्ये अनश्ननेन अन्नं
 भोजन करिष्ये । भोजन करिष्येण यथाशक्ति (तिन बार) आचमन करिष्ये एवं आचमनो
 जलवात्रा (निरःहित क्लृ कर्ण उ नादिकाया छत्रादि) छिन्न स्पर्श करिष्ये ॥ ५३ ॥

ENGLISH—A twice-born should always eat his food, calm and collected, after having rinsed his mouth and after eating he should rinse his mouth perfectly, and touch the hollow parts (in the head) with water. (53).

पूजयेदशनं नित्यमद्याच्चैतदकुत्सयन् ।

दृष्ट्वा हृष्येत् प्रसीदेच्च प्रतिनन्देच्च सर्व्वशः ॥ ५४ ॥

PROSE. — नित्यं अशनं पूजयेत्, अकुत्सयन् च एतद् अद्यात्, सर्व्वशः (अशनं)
 दृष्ट्वा हृष्येत्, प्रसीदेत् च, प्रतिनन्देत् च ॥ ५४ ॥

KULLUKA. — पूजयेदशनमिति । सर्व्वदा अन्नं पूजयेत् प्राणार्धत्वेन ध्यायेत् ।
 तदुक्तमादिपुराणे अन्नं विष्णुः स्वयं प्राह इत्यनुव्रत्तो प्राणार्थं मां सदा ध्यायेत् स मां
 सम्भूजयेत् सदा चानिन्दं चैतदद्यात् दृष्ट्वा हृष्येत् प्रसीदेच्चैति ह्येतन्नरजमपि खिदम् अन्न-
 दर्शनेन त्यजेत् प्रतिनन्देत् नित्यमस्माकमेतदस्त्विति अभिधाय वन्दनं प्रतिनन्दनम् ।
 तदुक्तमादिपुराणे अन्नं दृष्ट्वा प्रणम्यादौ प्राञ्जलिः कथयेत्ततः । अस्माकं नित्यमस्त्वेतदिति
 भक्त्या स्तुवन् नमेत् । सर्व्वशः सर्व्वमन्नम् ॥ ५४ ॥

MEANING IN ENGLISH.—Food is to be honored as sustainer of life ; it must be eaten without contempt ; when it is seen one is to rejoice, and forget sorrows caused otherwise, and must bow to it saying that he may obtain it daily.

GRAMMATICAL NOTES.—1. अशनम् Acc. of पूजयेत् । अश् + ल्युट् । अशति । 2. पूजयेत् पूज् + णिच् + यात् । अप्पूजत् । 3. अद्यात् अद + यात् । 4. एतद् Acc. of अकुत्सयन् and अद्यात् । 5. अकुत्सयन् — कुत्सयति + शब् । न कुत्सयन् अकुत्सयन् । 6. हृष्येत् हृष् + यात् । हृष्यति । 7. प्रसीदेत् —

প্র-সদ+যাত্ । স্বীদতি । অসদত্ । ৪. প্রতিমন্দেত্-প্রতি-মন্দ+যাত্ মনন্দ
অনন্দোত্ । ৭. সর্ব্বশঃ সর্ব্ব+দ্বিতীয়ার্থে শম্ । Acc. of দৃষ্টা ।

Change of voice.—অশনং পূজ্যেত অকৃতস্বয়তা অযোত দৃশ্যেত প্রসীদ্যত প্রতি-
নন্দ্যেত ॥ ৫৪ ॥

BENGALI.—অন্ন প্রাণধারণের উপায় এইরূপ ধান ছাড়া অল্পের পূজা করিবে,
এবং নিশা না করিয়া অন্ন ভোজন করিবে ; অন্ন মর্শন করিয়াই ইষ্ট প্রকাশ করিবে,
অন্ন কারণে চিন্তে খেদ জন্মিয়া থাকিলে অন্নমর্শনমাত্র তাহা ভাগ করিবে, এবং এই
অন্ন নিভা যেন আমরা পাই এই বলিয়া অল্পের বন্দনা করিবে ॥ ৫৪ ॥

ENGLISH.—He should always reverence food and eat it without
blaming it ; he should be glad on seeing it, be satisfied, and should
recieve all food with joy. (54).

পূজিতং ছাশনং নিত্যং বলমূর্জ্জ্জ্ব যচ্ছতি ।

অপূজিতন্তু তদ্বক্তামুভয়ং নাশয়েদিদম্ ॥ ৫৫ ॥

PROSE.—পূজিতং অশনং নিত্যং বলং জর্জ্জ্ব চ যচ্ছতি, অপূজিতং চ তদ্বদ্ব
ভয়ং নাশয়েত্ হি (তস্মাত্ অন্নং পূজয়েত্) ॥ ৫৫ ॥

KULLUKA.—পূজিতমিতি । যস্মাত্ পূজিতমন্নং সামর্থ্যে বীৰ্য্যে চ দদ্যতি
অপূজিতং পুনরিতদুভয়ং নাশয়তি তস্মাত্ সর্ব্বদা অন্নং পূজয়েদিতি পূজ্যৈকবাক্যতাপন্নমিৎ
ফলশ্রবণম্ সম্ব্যাবন্দনাদাবুপাচ্যদুরিতলয়বত্, নিত্যং কামনাবিপদলেনাপি নিত্যশ্রুতি-
রবিহতা, নিত্যশ্রুতিবিবোধাত্ ফলশ্রবণং সত্যশ্রমিতি তু মেধাতিথিগোবিন্দরাজী ॥ ৫৫ ॥

GRAMMATICAL NOTES— 1. পূজিতম্—পূজ+বর্তমানি ক্তঃ মতি-
বুদ্ধি পূজার্থেভ্য । 2. অশনম্—অশ+ল্যট্ । 3. বলম্ । 4. জর্জ্জ্বম্ Acc.
of যচ্ছতি জর্জ্জ্ব—জর্জ্জ্বয়তি । জর্জ্জ্ব+ঘञ্ । 5. যচ্ছতি দা+লট্ তি ।
6. ন পূজিতং অপূজিতম্ । 7. মুক্তম্ মুক্ত+ক্ কৰ্ম্মণি । 8. ইদম্ Qualifies
ভয়ম্ । 9. ভয়ম্ Acc. of নাশয়েত্ । 10. নাশয়েত্ নশ+শিচ্+যাত্ ।

Change of voice.—পূজিতেন অশনেন ... বলং জর্জ্জ্ব দীযতে । তেন ভয়ম্
নাশ্যেত ॥ ৫৫ ॥

BENGALI.—সর্ব্বদা পূজাপূর্ব্বক ভোজন করিলে অন্ন সামর্থ্য ও বীৰ্য্য প্রদান করে,
অভিপূর্ব্বক ভোজন করিলে ঐ উভয়কেই নাশ করে । অতএব অভিপূর্ব্বক অন্ন
ভোজন করিবে ॥ ৫৫ ॥

ENGLISH.—A food revered always gives strength and power, but if it is eaten without being revered it destroys both. (55).

नोच्छिष्टं कस्यचिद्दद्यान्नाद्याच्चैव तथान्तरा ।

नचैवात्यशनं कुर्यान्नचोच्छिष्टः कचिद्ब्रजेत् ॥ ५६ ॥

PROSE. — उच्छिष्टं कस्यचित् न दद्यात्, तथा अन्तरा न चैव अद्यात्, अत्यशनं च नैव कुर्यात् न च उच्छिष्टः सन् कचित् ब्रजेत् ॥ ५६ ॥

KULLUKA.—नोच्छिष्टमिति । भुक्तावशेषं कस्यचिन्न दद्यात्, अतुष्यां प्राप्तायां सम्बन्धमावविषक्षया षष्ठो । अनेनैव सामान्यनिषेधेन शूद्रस्याप्युच्छिष्टदाननिषेधे सिद्धे नोच्छिष्टं न हविष्कृतमिति शूद्रगोचरनिषेधश्चातुर्यः स्नातकव्रतं त्वार्थः । दिवासां-भोजनयोश्च मध्ये न भुञ्जीत, वारधयेऽप्यतिभोजनं न कुर्यात् । नातिसौहित्याद्दरेदिति चातुर्यं स्नातकव्रतार्थम् उच्छिष्टः सम् कचिन्न गच्छेत् ॥ ५६ ॥

KULLUKA EXPLAINED. — “अनेनैव स्नातकव्रतत्त्वार्थः.” This general injunction prohibits a twice-born from giving remnants of their dishes to the Sudras also. Yet in the fourth chapter we have a special text prohibiting the giving of the remnants of a dish to the Sudras ; that is no repetition, but points out special functions of a *snatak* twice-born. Kulluka has explained elsewhere that remnants of a dish, and torn pieces of cloth may be given to Sudras who become a “*griha-sudra*” or domestic slave, but not to others.

GRAMMATICAL NOTES.—1. उच्छिष्टम्—उत्—शिष्+क्तः कर्मणि । शिगिष्टि । 2. कस्यचित्—सम्बन्धविवक्षया सम्प्रदानचतुर्थीस्थले षष्ठो । 3. अद्यात् अद्+यात् । 4. अन्तरा अव्ययम् अधिकरणम् । 5. अत्यशनम्—अतिमात्रं अशनम् अव्ययशब्दं प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमयेति समासः । अति—अश्+ल्युट् । 6. उच्छिष्टः—उत्—शिष्+क्तः भावे उच्छिष्टम् । अश् चादिभ्यः षच् । 7. ब्रजेत् ब्रज+यात् । ब्रजाज् ब्रजाजीत् । 8. कचित्—किम्+सप्तम्यर्थे चत् । क । by कति । Then चित् ।

Change of voice.—उच्छिष्टं दीयेत् । अयेत् । क्रियेत् । उच्छिष्टेन... ब्रजेत् ॥ ५६ ॥

BENGALL.—काशकैः उच्छिष्टे अन्नं करिषे न, दिवा उ रात्रिभोजनेन मध्याह्ने भोजनं करिषे न, अतिरिक्तं भोजनं करिषे न, एवं उच्छिष्टेषु कोषां गृहेषु न ॥ ५६ ॥

ENGLISH.—A twice-born should give the remains of his food to none, and he should not eat between the (two meals,—at daytime and night). He should not eat much, nor should he go anywhere with remains of food (in his mouth). (56).

अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यश्चातिभोजनम् ।

अपुण्यं लोकविद्विष्टं तस्मात्तत् परिवर्जयेत् ॥ ५७ ॥

PROSE.—अतिभोजनं अनारोग्यं अनायुष्यं अस्वर्ग्यं अपुण्यं लोकविद्विष्टं तस्मात् तत् परिवर्जयेत् ॥ ५७ ॥

KULLUKA.—अतिभोजने दौषमाह अनारोग्यमिति । अरोगो रोगाभावः तस्मै हितमारोग्यम्, आयुषि हितमायुष्यम्, यस्मादतिभोजनमनारोग्यमनायुष्यञ्च भवति अजीर्णजनकत्वेन रोगसरणहेतुत्वात्, अस्वर्गाच्च स्वर्गहेतुयागादिविरोधित्वात्, अपुण्यञ्च इतरपुण्यप्रतिपक्षत्वात् लोकविद्विष्टं बहुभोजितया लोकनिन्दनात् तस्मात् तत् न कुर्यात् ॥ ५७ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—“अपुण्यम् इतरपुण्यप्रतिपक्षत्वात्” नञ् has different meanings. तत्सादृश्यं मभावश्च तदन्वयं तदव्ययम् । अप्राज्ञस्य विरोधश्च नञर्थः षट् प्रकीर्तितः । नञ् in अपुण्यम् means विरोध inconsistent with. अपुण्यम् inconsistent with other meritorious works.

GRAMMATICAL NOTES.—1. अनारोग्यम् - रोगस्य अभावः, अरोगः अभावार्थकस्य नञः अश्वयीभावेन विकल्पितः समासः । नञ् समासः । यथा अविवादः &c. &c. । अरोगस्य भावः आरोग्यम् । अरोग + अञ् । न आरोग्यम् अनारोग्यम् । रुज् + चञ् रोगः । कर्त्तरि । पद रुज् दिग् स्पृशे चञ् । रुजतीति रोगः । स्पृजतीति स्पर्शः । 2. आयुषि हितम् आयुष्यम् आयुस् + यत् । न आयुष्यं अनायुष्यम् । 3. स्वर्गाय हितं स्वर्ग्यं न स्वर्ग्यं अस्वर्ग्यम् । 4. न पुण्यं पुण्यविरुद्धम् इति अपुण्यम् । पू + यत् पुण्यम् । 5. लोकविद्विष्टम् लोकैः विद्विष्टम् लोकविद्विष्टम् । वृत्तौ समासः । ख्योक्त्येऽमी लोकः । वि - विष + क्तः कर्त्तृवि । वेष्टि । अविचनम् । 6. तस्मात् द्विती पञ्चमी । 7. परिवर्जयेत् - इज् चिच् यात् ।

Change of voice.—...अतिभोजनेन अनारोग्येण मूयते...तत् परिवर्जयेत् ॥ ५७ ॥

BENGALI.—अतिउत्तमं खाद्यानि ह्य, खातुः अन्नं ह्य, अर्गमाधिकं यागीनि क्रियान्नं वाद्यं ह्य, ऐतन्निकं वनिना निन्ना ह्य, पूजाकार्ये विघ्नं जज्ञे, अतएव ऊहः परित्यागं करिषे ॥ ११ ॥

ENGLISH.—Surfeit or eating to excess is unwholesome, detrimental to longevity, and prejudicial to the securing of heaven ; it is unholy or vicious, hated by men, and therefore one should avoid it. (57).

ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत् ।

कायवैदशिकाभ्यां वा न पित्रेण कदाचन ॥ ५८ ॥

PROSE.—विप्रः नित्यकालं ब्राह्मेण तीर्थेन उपस्पृशेत्, कायवैदशिकाभ्यां वा (उपस्पृशेत्) पित्रेण कदाचन न (उपस्पृशेत्) ॥ ५८ ॥

KULLUKA.—ब्राह्मेणति । ब्राह्मादिमंत्रेण शास्त्रे संव्यवहारार्थां स्तुत्यर्थां च नतु मुख्यं ब्रह्मदेवताकत्वं सम्प्रति अयामरूपत्वात्, तीर्थशब्दोऽपि पावनगुणयोगात् । ब्राह्मेण तीर्थेन सर्वदा विप्रदिरानामेत् । कः प्रजापतिस्तदीयः कायः तस्यैदमित्यन् इकारश्चान्तादेशः । वैदशिको देवः ताभ्यां वा । पित्रेण तु तीर्थेन न कदाचिदाचामेत् अप्रसिद्धत्वात् ॥ ५८ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—The words ब्राह्म, काय, वैदशिक and विप्र are technical ones used for praising what is indicated by them. The word तीर्थे is also technically called so because things indicated by it add purity. These are explained in the next sloka.

GRAMMATICAL NOTES.—1. ब्राह्मेणः इदम् ब्राह्मम् । ब्राह्म + णच् । 2. तेन तीर्थेन करणे वृत्तीया । 3. नित्यकालम् नित्यशसौ कालश्च । कर्मधारयः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । 4. कायवैदशिकाभ्याम् कस्य प्रजापतेः इदं कायम् । क + णच् । इकारोऽन्तादेशः । कि + णच् । कायम् । तिस्रः दशाः वाच्यं विना विद्यते येषां ते विदशाः देवाः । विदशानामिदं वैदशिकम् । विदश् + ठक् । कायश्च वैदशिकश्च कायवैदशिके इत्यसमासः । ताभ्याम् । Qualify तीर्थाभ्याम् understood. 5. पित्रेण पितुरागतं पितृम् । पिट् + यत् । सर्वं पारिभाषिकम् । Qualifies तीर्थेन ।

Change of voice.—...विप्रेण उपस्पृशेत् ॥ ५८ ॥

BENGALI.—ब्राह्मणादि सकल समग्रदे ब्राह्मणोर्ध्वं द्वारा (गुह्याङ्गुष्ठेन चलेन अर्ध-
भाग द्वारा) आचमन करिबे, अथवा अजापति तीर्थ (कनिष्ठाङ्गुलिनि मूल) द्वारा वा दैव-
तीर्थ (समस्त अङ्गुली) द्वारा आचमन करिबे, किन्तु पित्रातीर्थ (तर्जनी ३ अङ्गुष्ठेन
अर्धभाग) द्वारा कখনও आचमन करिबे ना ॥ ५८ ॥

ENGLISH.—A Brahmin should always take a sip of water with
(that part of his hand called) *Bahmatirtha* or with *Kaya* or *Traidasi-
ka tirtha* ; but never with the *pitryatirtha*. (58).

अङ्गुष्ठमूलस्य तले ब्राह्मणं तीर्थं प्रचक्षते ।

कायमङ्गुलिमूलेऽग्रे दैवं पित्रं तयोरधः ॥ ५८ ॥

PROSE.—अङ्गुष्ठमूलस्य तले ब्राह्मणं, अङ्गुलिमूलं कायं अग्रे दैवं, तयोः अधः
पित्रं तीर्थं प्रचक्षते (मन्वादेशः) ॥ ५८ ॥

KULLUKA.—ब्राह्मणादितोर्थान्वाह अङ्गुष्ठमूलस्येति । अङ्गुष्ठमूलस्याधोभागे ब्राह्म-
कनिष्ठाङ्गुलिमूलं कायम्, अङ्गुलीनामग्रे दैवम्, अङ्गुष्ठप्रदेशिन्योऽर्धं पित्रं तीर्थं मन्वा-
देशः आहुः । यद्यपि कायमङ्गुलिमूलं तयोरध इत्यत्र चाङ्गुलिमात्रं श्रुतं तथापि कूल्यन्त-
रादविशेषपरिग्रहः । तथाच याज्ञवल्क्यः कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यत्र करस्य च ।
प्रजापतिपितृव्रतदेवतोर्थान्यनुकमान् ॥ ५८ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—As deduction from other texts,
Kulluka has explained “अङ्गुलिमूलं” as “कनिष्ठाङ्गुलिमूलं,” “अग्रे” as
“अङ्गुलीनां (सकलानां) अग्रे” and “तयोः” as “अङ्गुष्ठ-प्रदेशिन्योः and not
अङ्गुष्ठकनिष्ठयोः” ।

GRAMMATICAL NOTES.—1. अङ्गुष्ठमूलस्य — अङ्गुष्ठस्य मूलं तस्य षष्ठीसमासः ।
2. प्रचक्षते — प्र + चक्ष् + चले । चट् । 3. कायम् qualifies तीर्थम् । क + चच्
इकारः चलादेशः । 4. अङ्गुलीः मूलं अङ्गुलिमूलं तस्मिन् । 5. तयोः षष्ठी by
वृत्तसंज्ञप्रत्ययेन, षष्ठी is added in connection with अतसर्थक प्रत्ययान्त
words. अधः is such a word. 6. अधः — अध + असि = अध् + अस् = अधस्
by पूर्वोक्ताधराचामसि पुरवधर्थेयाम् i. e. असि is affixed to पूर्व अधर and
अवर in the sense of अस्नाति and they become पुर् अध् and अक्
respectively.

Change of voice .—तीर्थं प्रख्यायते ॥ ५८ ॥

BENGALI.—बृहत्कूर्ठेर मूलेर अर्धाङ्गके त्राकूर्तीर्ष, कनिष्ठाङ्गुलिर् मूलदेशके अङ्गपति कूर्तीर्ष, समग्र अङ्गुलिर् (मिलित) अर्धाङ्गके दैवतीर्ष, उर्ध्वनी ७ अङ्गुष्ठेर अर्धाङ्गके पित्राङ्गीर्ष नामे अर्थात् मुनिगण निर्देश कर्त्तव्यार्हेन ॥ ६० ॥

ENGLISH.—The (part) on the surface of the root of the thumb is called *Brahmatirtha*; the part at the root of the (little) finger *Kaya*; the tips (brought together) of the fingers the *Daiva* and the part below the two (the thumb and the forefinger) the *Pitrya tirtha*. (59).

विराचामेदपः पूर्वं द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम् ।

खानि चैष स्पृशेदग्निरात्मानं शिर एव च ॥ ६० ॥

PROSE.—पूर्वं विः अपः आचामेत्, ततः द्विः मुखं प्रमृज्यात्, खानि च आत्मानं शिरः च अग्निः एव स्पृशेत् ॥ ६० ॥

KULLUKA.—सामान्येनोपदिष्टस्य आचमनस्यानुष्ठानक्रममाह विराचामेदिति । पूर्वं ब्राह्मादितीर्थेन जलगण्डपतयं पिवेत् अनन्तरं संवत्सीमाधरी वारहयमकुष्ठमूलैर्न संमृज्यात् संवत्साकुष्ठमूलैर्न द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम् इति दक्षेण विशेषाभिधानात् । खानि चेन्द्रियाणि जलैर्न स्पृशेत् मुखस्य सन्निधानान्मुखखान्येव । गीतमोऽप्याह खानि चोप-स्पृशेच्छीर्षखानि । हृदयज्योतिः पुरुष इति उपनिषत्सु हृदयदेशेनात्मनः अवकात् आत्मानं हृदयं शिरसाग्निरिव स्पृशेत् ॥ ६० ॥

KULLUKA EXPLAINED.—“आचामेत्” — “पिवेत्” Kulluka supplies “ब्राह्मादितीर्थेन” प्रमृज्यात्” Kulluka supplies “संवत्साधरोक्षी” and “अङ्गुष्ठ-मूलैर्न” “खानि” is explained as “मुखखान्येव” “आत्मानं” is explained as “हृदयम्” on the strength of other texts of Smritis and Upanishads.

GRAMMATICAL NOTES. — 1. विः - वि + सुच् by द्वि - वि - चतुर्थः सुच् । कृत्यसुचोऽपवादः । Adv. 2. अपः Acc. of आचामेत् । 3. आचामेत्—आङ् - चम + यात् । 4. द्विः - द्वि + सुच् । 5. प्रमृज्यात् - प्र - मृज् + यात् । मृज् conjugated. 6. मुखम् Acc. of प्रमृज्यात् । 7. खानि । 8. आत्मानम् । 9. शिरः Acc. of स्पृशेत् । 10. अदभिः करणे तृतीया । 11. स्पृशेत् स्पृशति पठ्यर्थः । अस्याचीत् अस्याचीत् अस्पृशत् ।

Change of voice.—आपः आचम्येरन् । खानि आत्मा शिरः स्पृशेरन् ॥ ६० ॥

BENGALI.—অথনওঃ ড্রাক্সি ভীৰ্ণ বারি তিন বার জন গান করিবে, তৎপন্ন
নঃশুত গঠাধর অশুঠেয়লবারি দুই বার মার্জন। করিবে, এবং মতকহু হিউমকন, জনগ ৩
মতক জন বারিই মার্ণ করিবে । ৬০ ॥

ENGLISH.—Let him (a Brahmin) first take three sips (of water);
then wipe his mouth twice ; and touch with water the openings
in the face, the head and the body (the breast). (60.)

অনুশাভিরফেনাভিরদ্ধিস্তীর্থেন ধর্মবিত্ ।

শীচেষুঃ সর্ব্বদাচামেদেকান্তে প্রাগুদঙ্গুঃ ॥ ৬১ ॥

PROSE. — ধর্মবিত্ শীচেষুঃ (সন্) তীর্থেন অনুশাভিঃ অফে নাভিঃ অহমিঃ একান্তে
প্রাগুদঙ্গুঃ সর্ব্বদা প্রাচামেত্ ॥ ৬১ ॥

KULLUKA.—অনুশাভিরিতি । অনুশীকৃত্যভিঃ ক্রৈনবর্জিত্যভির্ভাঙ্গাদিতীর্থেন
শীচমিচ্ছন্ একান্তে জনৈরবাচীকৈ যুচিদেশ ইত্যর্থঃ । প্রাগু, ছ উদঙ্গুসুখী বা সর্ব্বদা
প্রাচামেত্ । আপস্মেন তমাভিঃ কারণাদিত্যভিধানাত্ ব্যাঘ্রাদিকারণ্যতিরেক্ষ
নাচামেত্, ব্যাঘ্রাদী তু উশীকৃত্যভিরপ্যচমনে দোষাভাবঃ । তীর্থন্তিরেক্ষাচমনে
শীচাভাব ইতি দর্শয়িতুমুক্তস্যপি তীর্থস্য পুনর্ব্বচনম্ ॥ ৬১ ॥

GRAMMATICAL NOTES. 1. ধর্মবিত্—ধর্মং বেতীতি ধর্মবিত্ উপপদ-
সমাসঃ । ধর্মবিত্ + ক্রি। 2. শীচেষুঃ—শীচং ইঙ্গুঃ শীচেষুঃ দ্বিতীয়া
সমাসঃ । যুচের্ভাবঃ শীচম্ । আপ্—সন্ + উঃ । 3. একান্তে—অধিকারকম্ ।
একঃ অনঃ একান্তঃ তচ্ছিন্ । 4. প্রাগু চ উদঙ্ক চ সুখং যস্য স প্রাগুদঙ্গুঃ ।
বহুব্রীহিঃ । প্র—অস + ক্রি। উত্—অস্ + ক্রি। 5. অনুশাভিঃ নঃ শাভিঃ
অনুশাভিঃ । 6. অফেনাভিঃ ন বিদ্যন্তে ফেনা যাসু তাভিঃ বহুব্রীহিঃ । তাভিঃ quali-
ties অহমিঃ । 7. অহমিঃ করণে তৃতীয়া । 8. তীর্থেন করণে তৃতীয়া ।

Change of voice.—ধর্মবিত্ শীচেষু না &c. &c. আপস্মেন ॥ ৬১ ॥

BENGALI.—যে ধর্মজ ব্যক্তি শুদ্ধ হইতে ইচ্ছা করেন, তিনি ড্রাক্সি ভীর্ণবারি
অনুক ফেনশুদ্ধ জনবারি নির্জন পূর্ব্ব বা উত্তরমুখে সর্ব্বদা আচমন করিবে । ৬১ ॥

ENGLISH.—One who knows the laws (of duty) and is desirous
of purity should always take sips of water devoid of foam or froth
and not heated, by mans of the *Brahmatirtha* in a retired place,
with his face either towards the east or the north. (61.)

হৃদগামিঃ পূয়তে বিপ্রঃ কণ্ঠগামিস্তু ভূমিপঃ ।

বৈশ্যোঽদ্ধিঃ প্রাশিতাভিস্তুশূদ্রঃ সৃষ্টাভিরন্ততঃ ॥ ৬২ ॥

PROSE.—বিপ্রঃ হৃদগামিঃ, ভূমিপঃ তু কণ্ঠগামিঃ, বৈশ্বঃ প্রাশিতাভিঃ শূদ্রঃ তু সৃষ্টাভিঃ অদ্বিঃ পূয়তে ॥ ৬২ ॥

KULLUKA. -- আচমনজনলপরিমাণমাহ হৃদগামিরিতি । ব্রাহ্মণো হৃদগামি-
নীমিঃ অবিয়ঃ কণ্ঠগামিনীমিঃ বৈশ্বোঽন্তরাস্থপ্রবিষ্টাভিঃ কণ্ঠসমপ্রাণাভিরপি শূদ্রো
জিহ্বোষ্ঠানোনাপি সৃষ্টাভিরদ্ধিঃ পূতো ভবতি, অন্তত ইতি তৃতীয়ার্থে তসিঃ ॥ ৬২ ॥

GRAMMATICAL NOTES.—1. হৃদগামিঃ—হৃদ গচ্ছন্তীতি হৃদগাঃ হৃদ-
গম + ড । 2. কণ্ঠং গচ্ছন্তীতি কণ্ঠগাঃ কণ্ঠ-গম + ড । 3. ভূমিপঃ—ভূমি-
পাতীতি ভূমিপঃ অবিয়ঃ । ভূমি + পা + ক । 4. প্রাশিতাভিঃ—প্র—অশ-ক্তঃ
কর্মণি । 5. অন্ততঃ তৃতীয়ার্থে তসিঃ করণে তৃতীয়া । জিহ্বোষ্ঠয়োরন্তে ইত্যর্থঃ ।
6. অদ্বিঃ করণে । 7. পূয়তে পূজ পবনে । কর্ম কর্তরি । Or make অদ্বিঃ
কর্তরি তৃতীয়া and পূয়তে কর্মণি প্রত্যয়ঃ ।

Change of voice.—বিপ্রঃ.....পূয়তে । কর্ম কর্তরি । Change বিপ্রঃ
পূয়তে । If কর্মণি আপঃ বিপ্রঃ...পুননি ॥ ৬২ ॥

BENGALI.—আচমনকালে হৃদয় পর্য্যন্ত প্রবেশ করে এই পরিমাণ জলদ্বারা জাফন,
কণ্ঠ পর্য্যন্ত গমন করে এই পরিমাণ জলদ্বারা কণ্ঠিয়, মুখের অস্তান্তর পর্য্যন্ত যায়ে
পাড়ে এই পরিমাণ জলদ্বারা বৈশ্ব, জিহ্বা ও ওষ্ঠের অন্তর্ভাগ স্পর্শ করে এই পরিমাণ
জলদ্বারা শূদ্র আচমন করিলে পবিত্র হয় ॥ ৬২ ॥

ENGLISH.—A Brahmin is purified by (sips of as much) water
as may reach the heart ; a Kshatriya by as much as reaches the
throat ; a Vaisya by water simply entering into the mouth ; and
a Sudra by water touched by the extremity (of his lips). (62).

উজ্জৃতে দক্ষিণে পাণাবুপবীতুচ্যতে দ্বিজঃ ।

সখ্যে প্রাচীন আবীতী নিবীতী কণ্ঠসজ্জনে ॥ ৬৩ ॥

PROSE.—দ্বিজঃ দক্ষিণে পাণৌ উজ্জৃতে উপবীতী ইত্যুচ্যতে, সখ্যে পাণৌ উজ্জৃতে
প্রাচীন আবীতী, কণ্ঠসজ্জনে নিবীতী উচ্যতে ॥ ৬৩ ॥

KULLUKA. -- আচমনাঙ্কতামুপবীতস্য দর্শয়িতুমুপবীতলক্ষণং তত্প্রসঙ্গে-
প্রাচীনাবীতাদিলক্ষণমাহ উজ্জৃতে ইতি । দক্ষিণে পাণাবুজ্জৃতে বামস্তাংস্থিতং দক্ষিণ-

কণ্ঠাবলম্বে যজ্ঞসূত্রে বস্ত্রে বা উপবীতী বিজ্ঞঃ কথ্যতে, বামপাশাবুজুতে দক্ষিণকণ্ঠাবলম্বে বামকণ্ঠাবলম্বে প্রাচীনাবীতী ভগ্ন্যতে সন্ধ্যে প্রাচীন প্রাবীতীতি কন্ডোঃসুরোধাদুক্তম্ ।
তথা চ গৌমিলঃ দক্ষিণং বাহুমুজুত্ব্য শিরোঃবধায় সন্ধ্যেঃসি প্রতিষ্ঠাশ্রয়তি দক্ষিণং কণ্ঠ-
মবলম্বনং ভবতি এবং যজ্ঞোপবীতী ভবতি, সন্ধ্যং বাহুমুজুত্ব্য শিরোঃবধায় দক্ষিণেহসি
প্রতিষ্ঠাপয়তি সন্ধ্যং কণ্ঠমবলম্বনং ভবত্যেবং প্রাচীনাবীতী ভবতি । নিবীতী কণ্ঠসজ্জনে
ইতি শিরোঃবধায় দক্ষিণপাশাধাব্যনুজুত্ব্য কণ্ঠাদেব সজ্জনে ঋজুপ্রালম্বে যজ্ঞসূত্রে বস্ত্রে
চ নিবীতী ভবতি ॥ ৬২ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—“দক্ষিণে পাশাবুজুতে বামকণ্ঠাবলম্বে দক্ষিণকণ্ঠা-
বলম্বনে যজ্ঞসূত্রে” প্রাক্ কণ্ঠান্ যজ্ঞমূৰ্খ লম্বয়, ততঃ যজ্ঞসূত্রমণ্ডলস্য মধ্যভাগে
দক্ষিণেহসি উপলীয়, তথা সতি যজ্ঞসূত্রং বামকণ্ঠে স্থাষ্যতি দক্ষিণকটিপার্শ্বে আশ্রয়-
য়তি এবম্মুতং যজ্ঞসূত্রং উপবীতং কথ্যতে । Place the sacred thread on the
neck suspending on the breast. Raise the left hand through
the circle of the thread. It will then rest on the right shoulder
and the left-side. This is প্রাচীনাবীতম্ । Suspend from the
neck merely without raising any hand through it. It will
be নিবীতম্ ।

GRAMMATICAL NOTES. — 1. উজুতে — উজ্ - ধৃ + ক্তঃ কৰ্ম্মণি ।
qualifies পাশী । 2. পাশী যস্য চ ভাবেন ভাবলক্ষণমিতি সমসী । 3. উপ-
বীতী — উপ - বি - ই + ক্ত উপবীতম্ । উপবীত + ইনি । 4. প্রাচীন -
প্রাবীতী অসমিঃ আর্ষঃ । = প্রাচীনাবীতী । প্র - অশ্র + ক্রিণ্ । স্ব । প্রাচীন ।
আচ্ - বি - ই + ক্তঃ । প্রাচীনং প্রাবীতং কৰ্ম্মধারয়ঃ । প্রাচীনাবীত + ইনি ।
5. কণ্ঠসজ্জনে — কণ্ঠে সজ্জনম্ কণ্ঠমজ্জনম্ সমসীতি যোগবিভাগাত্ সমসী
সমাসঃ । সজ্জ + ল্যুট্ । সজ্জতে, সসজ্জে, অসজ্জিট । 6. নি - বি - ই + ক্ত
+ ইনি । 7. সন্ধ্যে qualifies পাশী ।

Change of voice. — বিজ্ঞ উপবীতিনং প্রাচীনাবীতিনং নিবীতিনং (প্রাভুঃ) ॥ ৬২ ॥

BENGALI.—কৰ্ঠ হইতে বক্ৰোদেশে লখিত যজ্ঞসূত্রের মধ্য দিয়া দক্ষিণ হস্ত
উঠাইলে যজ্ঞসূত্র বামদক্ষ হইতে লখিত হইয়া দক্ষিণপার্শ্বে বেটেন করিয়া অবস্থান করে,
এই অবস্থাপন্ন যজ্ঞসূত্রধারী বিজ্ঞকে উপবীতযুক্ত বলে, কৰ্ঠ হইতে বক্ৰোদেশে লখিত
যজ্ঞসূত্রের মধ্য দিয়া বাম হস্ত উঠাইয়া দিলে যজ্ঞসূত্র দক্ষিণ দক্ষ হইতে লখিত হইয়া
বামপার্শ্বে বেটেন করিয়া অবস্থান করে, এই অবস্থাপন্ন যজ্ঞসূত্রধারী বিজ্ঞকে প্রাচীনাবীত-
যুক্ত বলে ; কৰ্ঠ হইতে বক্ৰোপরি লক্ষ্যমান যজ্ঞসূত্রধারী বিজ্ঞকে নিবীতযুক্ত বলে । ৬০ ।

ENGLISH.—A twice-born is said to be *Upaviti* when his right hand is raised up (so that the sacred thread might rest on his left shoulder and pass under his right arm); and he is said to be *Prachinaviti*, when his left hand is lifted up (so that the sacred thread might rest on the right shoulder and pass under his left arm); and he is said to be *Niziti*, when the sacred thread is round his neck (without passing under either arm). (63).

मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।

अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृहीतान्यानि मन्त्रवत् ॥ ६४ ॥

PROSE.—विनष्टानि मेखलां अजिनं दण्डं उपवीतं कमण्डलुं अप्सु प्रास्य अन्यानि मन्त्रवत् गृहीत ॥ ६४ ॥

NOTE.—विनष्टानि अन्यानि सामान्ये नपुंसकवहवचनम् ।

KULLUKA.—मेखलामिति । मेखलादीनि विनष्टानि भिन्नानि क्षिप्तानि च जले प्रक्षिप्य अन्यानि नवानि स्वस्वगृह्योक्तमन्त्रं गृहीतान् ॥ ६४ ॥

GRAMMATICAL NOTES.—1. मेखलाम् अजिनम् दण्डम् उपवीतम् 'कमण्डलुम्' Acc. of प्रास्य । 2. विनष्टानि मेखलादीनां सामान्यविशेषणं बहुवचनम् । 3. अन्यानि Acc. of गृहीत । सामान्ये नपुंसकम् । 4. मन्त्रवत् समन्तं यथा स्यात् तथा ।

Change of voice.—विनष्टानि गृहीतान् ॥ ६४ ॥

BENGALI.—मेखला, अजिन, दण्ड, उपवीत 'उ' कमण्डलु अङ्गुति हिरण् वा उग्र इहेने जले फेलिया दिशो यत्रोच्छारण पूर्णक नूतन मेखलादि ग्रहण करिबे ॥ ६४ ॥

ENGLISH.—Having thrown into water a worn out girdle, hide of a deer (used as a garment), staff sacred thread and water-pot he should take (fresh) ones with the (chanting) *mantras* or sacred texts. (64).

केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते ।

राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्वाधिके ततः ॥ ६५ ॥

PROSE.—केशान्तः ब्राह्मणस्य षोडशे ; राजन्यबन्धोः द्वाविंशे, वैश्यस्य ततः द्वाधिके वर्षे, विधीयते ॥ ६५ ॥

KULLUKA.—केशान् इति । केशान्नाख्यो गृह्योक्तसंस्कारः, गर्भघोषणे वर्षे ब्राह्मणस्य, चाविष्यस्य गर्भवाविंशे, वैश्यस्य ततो द्वाधिके गर्भचतुर्विंशे कर्त्तव्यः ॥ ६५ ॥

GRAMMATICAL NOTES. — 1. केशान्: केशानामन्तो यस्मिन् सः संस्कारः । 2. ब्राह्मणस्य शेषे षष्ठी । 3. घोषणे qualifies वर्षे । 4. विधीयते वि-धा + कर्त्तणि लट् । 5. राजन्यवन्तोः राजन्यः वन्त् यस्य सः तस्य शेषे षष्ठी । 6. द्वाधिके द्वौ अधिकी यस्मिन् तन् तस्मिन् । Qualifies वर्षे ।

Change of voice.—केशानं विदधते ॥ ६५ ॥

BENGALI.—गर्भ हहेते घोडन वर्षे ब्राह्मणेर, चाविष्य वर्षे कश्चिद्वर, ताहार हहे वन्तर अधिक परे वैश्वेर केशान्तनामक संस्कार करिबे ॥ ६५ ॥

ENGLISH.—The tonsure ceremony or *Kesanta* of a Brahmin should be performed in the 16th year ; of a Kshatriya in the 22nd year ; and of a Vaisya in two years more (than that of a Kshatriya). (65).

अमन्त्रिका तु कार्य्यं स्त्रीणामावृदशेषतः ।

संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम् ॥ ६६ ॥

PROSE — शरीरस्य संस्कारार्थं स्त्रीणां इयं आहत् अशेषतः यथाकालं यथाक्रमं अमन्त्रिका कार्या ॥ ६६ ॥

KULLUKA.—अमन्त्रिकेति इयमाहत् अयं ज्ञातकर्त्तादिक्रियाकलापः समय उक्तकालक्रमेण शरीरसंस्कारार्थं स्त्रीणाममन्त्रिकाः कार्य्यः ॥ ६६ ॥

KULLUKA EXPLAINED. — इयं आहत् = “ज्ञातकर्त्तादिक्रियाकलापः ।

GRAMMATICAL NOTES.—1. इयं qualifies आहत् । 2. आहत् आङ् हत + कृिप् । आवर्त्तनं संस्काराणां क्रम इत्यर्थः । Acc. of कार्या । 3. कार्या कृ + क्तम् । 4. शरीरस्य शेषे षष्ठी । 5. संस्कारार्थम् संस्काराय इदं संस्कारार्थं चतुर्थ्या नित्य समासः अर्थेन । सम्-कृ + घञ् । सुट् आगमः । सम्पूर्णपेभ्य इति । 6. कालमनतिक्रम्य यथाकालम् । 7. क्रम मनतिक्रम्य यथाक्रमम् । 8. अशेषतः प्रकृत्यादिभ्यः तृतीयाशक्तिसिः । 9. अमन्त्रिका न विद्यते मन्त्रो यस्यां सा अमन्त्रिका । समासान्तः कप् । ततः स्त्रियां आप् इकारश्च । प्रत्ययस्मात् कान्पूर्वस्मात् इदाय्यसुपः ।

Change of voice. — अनया आहता...कार्य्यया भूयते ॥ ६६ ॥

BENGALI.—পুরুষের স্থান স্ত্রীলোকদিগেরও দেহতত্ত্বের সমস্ত উপনয়ন ভিন্ন কাজ কর্তব্যাদি সংস্কার বর্ণিত বয়স ও ক্রম অনুসারে বিনামাত্র সম্পাদন করিতে ॥ ৬৬ ॥

ENGLISH.—For the consecration of the bodies of females this course (of purificatory rites) should all be done in due time and due order, but without the (chanting of the) *mantras* or sacred texts. (66).

বৈবাহিকো বিধিঃস্বীণাং সংস্কারো বৈদিকঃ স্মৃতঃ ।

পতিসেবাগুরীবাসোগৃহার্থোঽগ্নিপরিক্ষিয়া ॥ ৬৭ ॥

PROSE.—বৈবাহিকঃ বিধিঃ স্বীণাং বৈদিকঃ সংস্কারঃ স্মৃতঃ পতিসেবা গুরী বাসঃ, (স্মৃতঃ) গৃহার্থঃ অগ্নিপরিক্ষিয়া (স্মৃতা) ॥ ৬৭ ॥

KULLUKA.—অনেনোপনয়নোপি প্রাপ্তে বিশেষমাহ, বৈবাহিক ইতি । বৈবাহিক-বিধিরেব স্ত্রীণাং বৈদিকঃ সংস্কার নপনয়নাত্মনো মন্বাদিभिঃ স্মৃতঃ পতিসেবৈব গুরুকুলে বাসো বেদাধ্যয়নরূপঃ গৃহকৃত্যমেব সাধ্যং প্রাপ্তঃ সমিহ্নোমরূপাগ্নিপরিক্ষিয়া, তস্মাদ্বিবাহাদেহরূপনয়নস্থানে বিধানাদুপনয়নার্হিহ্নতিরिति ॥ ৬৭ ॥

NOTE. In some Smritis females also had investiture ceremony. But Manu clearly lays down that nuptial ceremony is in their case investiture ceremony.

GRAMMATICAL NOTES — 1. বৈবাহিকঃ বিবাহ + উক্ত্ । 2. বি - ধা + ক্তিঃ বিধিঃ । 3. স্ত্রীণাম্ শ্রেণে বহুব্রী । 4. বৈদিকঃ বেদ + উক্ত্ । 5. স্মৃতঃ স্মৃ + ক্তঃ কৰ্ম্মণি । 6. পতিসেবা পত্যুঃ সেবা same case with গুরী বাসঃ । 7. গুরী গুরুকুলে ইত্যর্থঃ অধিকরণকারকং । 8. বাসঃ বিশেষবিশেষণ of পতি-সেবা । 9. গৃহার্থঃ গৃহস্য অর্থঃ বিষয়ঃ গৃহার্থঃ গৃহকৃত্যমিত্যর্থঃ । বহুব্রী সমাসঃ । 10. অগ্নিপরিক্ষিয়া অগ্নিঃ পরিক্ষিয়া অগ্নিপরিক্ষিয়া । বহুব্রীসমাসঃ । পরি + ক্ত + শঃ ।

Change of voice. —.....বিধিঃ.....বৈদিকং সংস্কারং পতিসেবাং বাসং.....
গৃহার্থং.....পরিক্ষিয়াং স্মৃতবন্তঃ (মন্বাদয়ঃ) ॥ ৬৭ ॥

BENGALI.—উপনয়ন একটি সংস্কার হইলেও স্ত্রীলোকের উপনয়ন হইবেনা, কেননা বিবাহই স্ত্রীলোকের উপনয়ন সংস্কার, পতিসেবাই গুরুগৃহে বাস, এক গৃহকৃত্যই স্ত্রীলোকের অগ্নিপরিক্ষিয়া বলিয়া গণ্য । ॥ ৬৭ ॥

ENGLISH—The marriage ceremony is regarded as the Vedic consecration for women, attendance to and serving their husbands is looked upon as staying with the *Guru* (or a course of student-life) ; and the performance of household duties as worshipping the fire. (67).

एष प्रोक्तो द्विजातीनामौपनायनिको विधिः ।

उत्पत्तिव्यञ्जकः पुण्यः कर्मयोगं निबोधत ॥ ६८ ॥

PROSE.—द्विजातीनां एषः उत्पत्तिव्यञ्जकः पुण्यः औपनायनिकः विधिः प्रोक्तः (इदानीम्) कर्मयोगं निबोधत ॥ ६८ ॥

KULLUKA.—एष इति । औपनायनिक इति अनुष्ठितिकादिवाद्भयपदशब्दिः, अथ द्विजातीनामुपनयनसम्बन्धी कर्मकलाप उक्तः उत्पत्तेर्द्वितीयजन्यमो व्यञ्जकः, इदानीमुपनीतस्य येन कर्मणा योगसं शृणुत इति ॥ ६८ ॥

GRAMMATICAL NOTES. — 1. औपनायनिकः qualifies विधिः उपनयन + उक्त । 2. उत्पत्तिव्यञ्जकः उत्पत्तेः व्यञ्जकः षष्ठी समासः । वि-अन्ज कल् । 3. कर्मयोगम् कर्मणा योगः कर्मयोगः तृतीयामासः । युज + घञ् । 4. नि-बुध + भ्वाटि लोट् त ।

Change of voice. — विधिना प्रोक्तेन भूयते । कर्मयोगः निबुध्यताम् ॥ ६८ ॥

BENGALI.—उक्ताणां विधयामत्र द्वितीय अथवा बाह्यक पवित्र उपनयनमन्त्रकौर विधि बला इहेन ; एतन् उपनीत विग्रहण ये भावे कश्चिन् मन्त्र गुरु इहेवेन, तांश अवग कर्तव्य ॥ ६८ ॥

ENGLISH—The holy rule relating to the investiture of the three twice born classes which indicetes or rather constitutes their (second) birth, is thus described. Now learn their course of conduct or actions. (68.)

उपनीय गुरुः शिष्यं शिक्षयेच्छीचमादितः ।

आचारमग्निकार्येषु सन्ध्यापासनमेव च ॥ ६९ ॥

PROSE.—गुरुः शिष्यं उपनीय आदितः शीघ्रं आचारं अग्निकार्यं सन्ध्यापासनं एव च शिक्षयेत् ॥ ६९ ॥

KULLUKA.—उपनीय गुरुरिति गुरुः शिष्यमुपनीय प्रथमम् एका लिङ्गे गृहे तिस्र इत्यादि बह्व्यभाषं शीघ्रं खानाचमनाद्याचारमघ्नी सायं प्रातः सन्निहोमानुष्ठानं समकालसन्ध्यापासनविधिषु शिक्षयेत् ॥ ६९ ॥

(GRAMMATICAL NOTES. — 1. उपनीय - उप - नी + ल्यप् । अनेवीत् अनेष्ट । 2. शिष्यन् शास् + क्यप् । Acc. of उपनीय and प्रशोच्य कर्त्ता of शिष्येत् बुद्ध्यर्थक शिष्यधातोः प्रशोभात् प्रशोच्यस्य कर्मसंज्ञा । 3. आदिः आदि + सप्तम्यर्थे तसिः । 4. शिष्येत्—शिष + शिप् + यात् । 5. आचारम् Acc. of शिष्येत् । 6. अग्निकार्यम् अग्नेः कार्यम् षष्ठीसमासः । 7. सन्धोपासनम् सन्ध्यायाः उपासनम् । षष्ठीसमासः Acc. of शिष्येत् । सम् ध्ये + षङ् । उप - आस् + ल्यट् ।

Change of voice—.....गुरुणा शिष्यः शिष्येत् आचारं अग्निकार्यम् सन्धोपासनम् ॥ ६२ ॥

BENGALI.—शुक्र शिष्याक उपनीत करत प्रथमतः ज्ञान ओ आचमनदि मोक्ष भिक्षा विवेक, साधु ओ आतःकाले शोभासूचन प्रकृति आचार एवः मन्त्रावन्तन भिक्षा विवेक ॥ ७० ॥

ENGLISH.—A *Guru* or preceptor, after having invested his disciple with the sacred thread, should first teach him purity of habits, customary conduct, the attendance to the sacred fires and *Sandhya* devotions. (69).

अध्येष्यमाणस्वाचान्तो यथाशास्त्रमुदङ्मुखः ।

ब्रह्माञ्जलिःकृतोऽध्याप्यो लघुवासा जितेन्द्रियः ॥ ७० ॥

PROSE.—अध्येष्यमाणः (शिष्यः) तु यथाशास्त्रं आचान्तः उदङ्मुखः ब्रह्माञ्जलिः कृतः लघुवासाः जितेन्द्रियः (गुरुणा) अध्याप्यः ॥ ७० ॥

KULLUKA.—अध्येष्यमाण इति । अध्ययनं करिष्यमाणः शिष्यो यथाशास्त्रं कृताचमन उत्तराभिमुखः कृतब्रह्माञ्जलिः पवित्रवस्त्रः कृतेन्द्रियसंयमी गुरुणा अध्याप्यः । प्राङ्मुखो दक्षिणतः शिष्य उदङ्मुखोवेति गौतमवचनात् प्राङ्मुखस्यापि अध्ययनम् । ब्रह्माञ्जलिकृत इति वाङ्मिताभ्यादिस्थित्यनेन कृतशब्दस्य परिनिपातः ॥ ७० ॥

GRAMMATICAL NOTES.—1. अध्येष्यमाणः अधि - इङ् + स्वभावः (ज्ञानच् - स्वकारागमः) कर्त्तरि । अधीते अधिजने अध्येष्ट अध्यगीष्ट । 2. आचान्तः आङ् - चम + क्तः कर्त्तरि । 3. यथाशास्त्रम् अन्यथोभावाः । 4. उदङ्मुखः - उदङ् मुखं यस्य सः बहुव्रीहिः । उत् - अङ् + क्तिप् । 5. ब्रह्माञ्जलिकृतः ब्रह्मणः वेदपाठस्य अञ्जलिः ब्रह्माञ्जलिः । वाङ्मिताभ्यादित्वात् कृतस्य परिनिपातः । 6. लघु - वासः वस्त्रं यस्य स लघुवासाः बहुव्रीहिः । 7. कृतानि इन्द्रियाणि वीर्यस्य जितेन्द्रियः । 8. अध्याप्यः अधि - इङ् - शिप् यत् ।

Change of voice.—অধীক্ষমাণেন আচাৰ্য্যেন উদঙ্মুখেণ ব্রহ্মাঙ্গলিকৃতেন বসুধামসা জিতেন্দ্রিয়েণ (শিষ্যেণ) অধ্যাপ্যে ন ভূয়তে ॥ ৩০ ॥

BENGALI.—শিষ্য অধ্যয়ন করিতে ইচ্ছুক হইলে, তৎপূৰ্বে যথাশাস্ত্র আচমন করিয়া পবিত্র বস্ত্র পরিধানান্তে ইল্লিশমংগম করিয়া ব্রহ্মাঙ্গলি বন্ধন করিয়া উত্তরাভিমুখে বসিলে, তৎপরে গুরু তাহাকে অধ্যয়ন করাইবেন ॥ ৩০ ॥

ENGLISH—A disciple about to read the Vedas should be taught, after he has properly taken the sips of water according to the Sastras has seated himself facing the north, has done the folding of his palms in honour of the Vedas, has controlled his senses and with a light garment on. (70).

ব্রহ্মারম্ভেঃবসানে চ পাদৌ গাছৌ গুরোঃ সদা ।

সংহত্য হস্তাবধ্যৈয়ং স হি ব্রহ্মাঙ্গলিঃ স্মৃতঃ ॥ ৩১ ॥

PROSE.—ব্রহ্মারম্ভে অবসানে চ সদা গুরোঃ পাদৌ গাছৌ। হস্তৌ সংহত্য অবধ্যৈয়ং। স হি ব্রহ্মাঙ্গলিঃ স্মৃতঃ ॥ ৩১ ॥

KULLUKA.—ব্রহ্মারম্ভেঃবসানে চেতি। বেদাধ্যয়নস্বারম্ভে কর্তব্যে সমাপনে চ ক্রমে গুরোঃ পাদোপসংহৃত্যং কর্তব্যং হস্তৌ সংহত্য সংশ্লিষ্টৌ কৃत्वा অধ্যৈতব্যং স এব ব্রহ্মাঙ্গলিঃ স্মৃত ইতি পূৰ্ব্বশ্লোকীক্তব্রহ্মাঙ্গলিশব্দার্থব্যাকারঃ ॥ ৩১ ॥

GRAMMATICAL NOTES.—1. ব্রহ্মাঙ্গলিঃ আরম্ভে ব্রহ্মারম্ভে। ভাবি সমসী বাড্ + রম + ঞ্জ। রমতে রম্ভে অরম্ভ। 2. অবসানে ভাবি সমসী অব—সৌ + ল্যুট্। স্মৃতি। 3. গুরোঃ শিষ্যে গুপ্তৌ। 4. সংহত্য—সম্ + হৃ + ল্যপ্। 5. হস্তৌ Acc. of সংহত্য। 6. অবধ্যৈয়ম্ অধি—হৃ + ভাবি যত্।

Change of voice.—পাদাব্যৌ গাছাব্যৌ ভূয়তে। অধ্যৈয়েন ভূয়তে। ব্রহ্মাঙ্গলিনা স্মৃৎ ন ভূয়তে ॥ ৩১ ॥

BENGALI.—বেদপাঠের আরম্ভে এবং অন্তে শিষ্য সর্বদা বক্ষ্যমাণনিয়মে গুরুর উত্তর পাদ স্পর্শ করিবে; হস্তদ্বয় অঙ্গলিবদ্ধ করিয়া অধ্যয়ন করিবে; এইরূপ অধ্যয়ন সমুষ্ঠানকে ব্রহ্মাঙ্গলি বলে ॥ ৩১ ॥

ENGLISH—At the commencement of the reading of the Vedas, and at the end, the feet of the teacher should ever be clasped. One should read with his hands folded together; that is called the folding of the palms in homage to the Vedas. (71).

व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः ।

सव्येन सव्यः स्मष्टव्यो दक्षिणेन च दक्षिणः ॥ ७२ ॥

PROSE.—गुरोः (तत्) उपसंग्रहणं व्यत्यस्तपाणिना—कार्यम् ; (तव) सव्येन सव्यः दक्षिणेन दक्षिणः स्मष्टव्यः ॥ ७२ ॥

KULLUKA.—पादोपसंग्रहणं कार्यमित्यनन्तरमुक्तं तद्व्यत्यस्तपाणिना कार्यमिति विधीयते कीदृशो व्यवसायः कार्यं इत्यत आह व्यत्यस्तपाणिनेति । सव्येन पाणिना सव्यः पादो दक्षिणेन पाणिना दक्षिणः पादः गुरोः स्मष्टव्यः उत्तानहस्ताभ्यांछेदं पादयोः स्पर्शनं कार्यं यदाह पंथीनमिः उत्तानाभ्यां हस्ताभ्यां दक्षिणेन दक्षिणं सव्यं सव्येन पादावभिवाद्येत् । दक्षिणोपरभावेन व्यवसायोवायं शिष्टसमाचारात् ॥ ७२ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—व्यत्यस्तपाणिना with crossed hands (placing the right hand above the left one).

GRAMMATICAL NOTES.—1. गुरोः शेषे षष्ठी । 2. उप—सम—ग्रह + ल्युट् । 3. व्यत्यस्तपाणिना व्यत्यस्तन पाणिना व्यत्यस्तपाणिना । करधे तृतीयाः वि—अति—अम् + क्तः । 4. कार्यम् क्त + ल्युट् । 5. सव्येन दक्षिणेन qualifies पाणिना । 6. स्मष्टव्यः—स्मृश् + तव्य । Conjugated.

Change of voice.—उपसंग्रहणेन कार्येण भूयते । सव्येन दक्षिणेन (पादेन) स्मष्टव्येन भूयते ॥ ७२ ॥

BENGAL.—पूर्व श्लोक ये पादसंग्रहणं विधानं कर्त्ता इहेति चे ये पादसंग्रहणं विधीयते इत्येव कर्त्तव्ये इहेति ; किंवा दक्षिण इत्येव श्रुत्वा दक्षिण पाद एव बाध इत्येव श्रुत्वा बाध पाद स्पर्शनं कर्त्तव्यं एव दक्षिण इत्येव बाध इत्येव श्रुत्वा बाध इत्येव । १२ ।

ENGLISH.—The clasping of the feet of the teacher should be done with hands crossed ; the left foot is to be touched by the left hand ; and the right foot by the right hand. (72).

अध्ययमाणन्तु गुरुर्नित्यकालमतन्द्रितः ।

अधीष्व भो इति ब्रूयाद्विरामोऽस्त्विति चारमेत् ॥ ७३ ॥

PROSE.—गुरुः नित्यकालं अनन्तरः अध्ययमाणं (शिष्यम् आरम्भे) अधीष्व भो इति ब्रूयात्, (अन्ते) विरामः अन्त इति च (उक्त्वा) चारमेत् ॥ ७३ ॥

KULLUKA.—अध्ययमाश्रमिति । अध्ययनं करिष्यमाणं शिष्यं सर्वदा अनन्तरं गुरुर्अधीष्व भो इति प्रथमं वदेत् शेषे विरामोऽस्त्वित्यभिधाय विरमेत् निवर्त्तते ॥ ७३ ॥

BENGALI.—শিষ্য অধ্যয়ন করিতে ইচ্ছুক হইলে, শুক সর্বদা অনবসর ইহা প্রথমে “ভো অধ্যয়ন কর” এই কথা বলিবেন, এবং অস্তে “বিত্রাম হউক” ইহা বলিয়া নিবৃত্ত হইবেন ॥ ৭৩ ॥

ENGLISH.—The teacher should always without idleness or fatigue say to the disciple about to recite the Vedas,—“recite,” and saying “let there be a stop or pause,” he should cease (from teaching). (73)

ব্রাহ্মণঃ প্রণবং কুর্যাদাদাবন্তে চ সর্বদা ।

সবত্যনোক্তং পূর্বং পরস্তাচ্চ বিশীৰ্য্যতি ॥ ৩৪ ॥

PROSE.—ব্রাহ্মণঃ আদৌ অন্তে চ সর্বদা প্রণবং কুর্যাত্ (যতঃ) পূর্বং অনোক্তং স্বতী, পরস্তাচ্চ (অনোক্তং) বিশীৰ্য্যতি ॥ ৩৪ ॥

KULLUKA.—ব্রাহ্মণঃ প্রণবমিতি । ব্রাহ্মণো বেদস্তাধ্যয়নারম্ভে অধ্যয়ন-নামস্মাৎ প্রোক্তং কুর্যাত্ যস্মাত্ পূর্বং যস্যোক্তারো ন কৃতম্ভূতং সত্যি শনৈঃ শনৈর্নগ্নতি যন্ত পরস্তাচ্চ কৃতম্ভূতশীৰ্য্যতি অবাস্থ্যনির্মব ন লভতে ॥ ৩৪ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—অনোক্তম্ প্রোক্তারহিতম্ যত্ অধ্যয়নং তত্ । অনোক্তম্=প্রোক্তারঃ । ভাবে ক্তঃ । সত্যি শনৈর্নাগ্নং য়তি । বিশীৰ্য্যতি স্মৃতিঃ সগ্নতি ।

GRAMMATICAL NOTES.—1. প্রণবম্—প্র-নু+অপ্ । প্রণবং Acc. of কুর্যাত্ । 2. পূর্বম্ Adv. 3. অনোক্তম্ ন বিদ্যতে প্রোক্তং প্রোক্তারঃ যস্মিন্ তত্ । 4. সত্যি সুশ্রাব অমুস্তবত্ । 5. পরস্তাচ্চ পর+অস্তাতি by বিশ্রাভা পরাভবরাভ্যাম্ । অধিকরণসম্প্রদায়ঃ অস্তাতিঃ । 6. বিশীৰ্য্যতি—বি-জু+লট্ টি ।

Change of voice.—অনোক্ততেন স্মৃতিঃ.....বিশীৰ্য্যতি ॥ ৩৪ ॥

BENGALI.—ব্রাহ্মণ সর্বদাই অধ্যয়নের আদি ও অস্তে প্রণব উচ্চারণ করিবে; কারণ যে অধ্যয়নের পূর্বে ওকার উচ্চারিত না হয় তাহা ধীরে ধীরে নষ্ট পায়; যাহার অস্তে ওকার উচ্চারিত না হয়, তাহা বিলীর্ণ হয় (স্মৃতিগণে আক্লভ হয় না) ॥ ৭৪ ॥

ENGLISH.—A Brahmin should always utter (the syllable) “om” at the beginning and at the end. Without om at the end it disappears (i. e. obtains no hold at all). (74).

প্রাক্কুলান্ পর্য্যপাসীনঃ পবিত্রৈশ্চৈব পাবিতঃ ।

প্রাশায়ামৈস্তুভিঃ পূতস্তত প্রোক্তারমর্হতি ॥ ৩৫ ॥

PROSE.—प्राक्कुलान् (दर्भान्) पर्युपासीनः पवित्रैः (दर्भैः) पावितः विभिः प्राणायामैः पूतः ततः ओङ्कारं अर्हति ॥ ७५ ॥

KULLUKA.—प्राक्कुलानिति प्राक्कुलान् प्रागग्रान् दर्भान् अध्यासीनः, पवित्रैः कुशैः करवृक्षैः पवित्रीकृतः प्राणायामास्त्रयः पञ्चदशमावा इति गीतमन्तरात् पञ्चदशमावेस्त्रिभिः प्राणायामैः प्रयतः, अकारादिलघुचरकालश्च माता ततोऽध्ययनाद्यं ओङ्कारमर्हति ॥ ७५ ॥

GRAMMATICAL NOTES. 1. प्रागग्रान् प्राक् पूर्वदिगमिसुखं अग्रं अग्रभागो येषां तान् qualifies दर्भान् understood. Kusha grasses with points to the east. 2. पर्युपासीनः परि - उप - आह् आस् शानच्। आसिष्ट। 3. पवित्रैः qualifies दर्भैः understood. पू + इत्। 4. पावितः पू + णिच् + क्तः कर्त्तृणि। 5. प्राणायामैः प्राणानां प्राणवायूनां आयामाः देह्यसम्पादनम् निश्वासरीषाः प्राणायामाः तैः करणे वृत्तीया। To repeat a number of letters mentally while suppressing the breath. Here suppression of breath for a time enabling one to utter fifteen short vowels is advised. 6. पूतः पू + क्तः। 7. ततः तद् + तम्। 8. ओङ्कारम् Acc. of अर्हति ओम् + कार (suffix). 9. अर्हति अर्ह + लट् ति।

Change of voice.—...पर्युपासीनेन ... पावितेन ... पूतेन ओङ्कारः अर्हति ॥ ७५ ॥

BENGALI.—याहीन अग्रभाग पूर्वदिगभिमुखे स्थित एवम कुशे उपवेशन करिषा उक्त इत्युचित पवित्र दर्भ द्वारा पवित्रीकृत इहेया एव यत् समये पौनःपुन्य उच्चारण करा यत् उक्त समये ये एकटि प्राणायाम इत्य एहेरूप तिनटि प्राणायाम द्वारा विशुद्ध इहेया तने ओङ्कार उच्चारणे अधिकारी इहेते पात्रा यत् ॥ ७५ ॥

ENGLISH.—Sitting on Kusa grass with the points or tips to the east purified by the holy or sacred Kusa grass in his hands and purified also by three *Pranavams* or suppressions of breath, a disciple is fit to utter (the syllable) *om*. (75).

अकारश्चाप्युकारश्च मकारश्च प्रजापतिः ।

वेदत्रयान्निरदुहद्भूवः स्वरितीति च ॥ ७६ ॥

PROSE.—प्रजापतिः अकारश्च उकारश्च मकारश्च अपि भूवः स्वरितीति च वेदत्रयात् निरदुहत् ॥ ७६ ॥

KULLUKA.—अकारश्चेति । एतद्वरमेवास्तेति वक्ष्यति तस्यार्थं शेषः अकार-
सुकारं मकारश्च प्रणवावयवभूतं ब्रह्मा वेदमयात् ऋग्यजुःसामलक्षणात् भूर्भुवः स्वरिति
व्याहृतियद्यच्च क्रमेण निरदुहत् उद्धृतवान् ॥ ७६ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—भूर्भुवः स्वरिति गायत्र्युपलक्षणम् । अ + उ + म्
ओम् = ओं = प्रणवः । The Gayatri and the Pranava were milched
out from the Vedas.

GRAMMAR.—1. अकारम् । 2. उकारम् । 3. मकारम् सर्वत्र अवयवे
कारप्रत्ययः । Acc. of निरदुहत् । 4. प्रजापतिः षष्ठीसमासः नित्यः । 5. वेदानां
तत्रं तस्मात् विषयश्चा पञ्चमी पक्षे वेदवधं निरदुहत् इत्यपि दुर्द्विर्कर्मकत्वात् ।
मां दुग्धं दोग्धि । 6. भूर्भुवः स्वरित्येति Acc. of निरदुहत् । 7. निरदुहत्
used for निरधोक् ।

Change of voice.—प्रजापतिना अकारः उकारः मकारः भूर्भुवः स्वरित्य
निरदुहन्त ॥ ७६ ॥

BENGALI—अकार, उकार ও মকার এই তিনটি প্রণবাবয়ব এবং ভূঃ ভুবঃ স্বরিত্তি
এই তিন ব্যাক্তি প্রজাপতি ধক্, বজ্জ্, ও সামবেদ হইতে দোহন করিয়াছিলেন ॥ ৭৬ ॥

ENGLISH—Prajapati or the Creator milked from the three
Vedas the letter A, the letter U and the letter M, and also (the
three words) Bhuh, Bhubah, (and) Swar. (76).

त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमदूदुहत् ।

तदिदृशोऽस्याः सावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः ॥ ७७ ॥

PROSE.—परमेष्ठी प्रजापतिः तदिदृशः अस्याः सावित्र्याः पादं पादं त्रिभ्य एव
वेदेभ्यः अदूदुहत् ॥ ७७ ॥

KULLUKA.—त्रिभ्य एवेति । तथा त्रिभ्य एव वेदेभ्यः ऋग्यजुःसामभ्यः
तदिदृश इति प्रतीकानुदितायाः सावित्र्याः पादं पादमिति वीजं पादान् ब्रह्मा
आचकर्ष । परमेष्ठीने तिष्ठतीति परमेष्ठी ॥ ७७ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—“तदिदृशः इति प्रतीकेन अनुदितायाः” ।
तदिदृशः *i. e.* a ऋक् commencing with the word “तन्” । प्रतीकेन
अनुदितायाः which has been stated here not bodily but by re-
presentation *i. e.* by quoting a portion of it.

GRAMMAR.—1. वेदभ्यः अपादाने पञ्चमी । 2. पादं पादम् वीक्षायां द्विवचनम् Acc. of अदूदुहत् । 3. अदूदुहत् दुह णिच् लुङ् त् । 4. तदिद्व्याचः तत् इति तदिति कर्मधारयः । तदिति ऋक् तदिद्व्याक् पूर्ववत् समासः । अस्याः same case with सावित्र्याः । 5. सावित्र्याः सवित्र् + अण् + डीप् । शिवे षष्ठी । 6. परमेशौ परमे — स्या + डिन् । पत्वम् अलुक् समासः ।

Change of voice. — पादः पादः अदोहि ॥ ७७ ॥

BENGALI.—सर्गश्लोके ज्ञानवित्त लक्षा “७२” एहे सावित्री मन्त्रेण एक एक पादं करिष्यां तिन पाद शब्द यज्ञः ७ सामनेन इहेते उक्ते करिष्याहेन ॥ ११ ॥

ENGLISH.—The Creator, the Supreme Being, milked from the three Vedas, foot by foot, the hymn beginning with *tad*, (and known as) *Savitri* or *Gayatri*. (77).

एतदक्षरमेताच्च जपन् व्याहृतिपूर्विकाम् ।

सम्ययोर्विदविद्भिप्रो वेदपुण्येन युज्यते ॥ ७८ ॥

PROSE.—एतदक्षरं व्याहृतिपूर्विकां एताच्च सम्ययोः जपन् वेदविद् विप्रः वेदपुण्येन युज्यते ॥ ७८ ॥

KULLUKA.—यत् एवं अतः एतदक्षरमिति । एतदक्षरमोक्षारूपम् एताच्च विपदां सावित्रीं व्याहृतिवशपूर्विकां सम्यगाकाले जपन् वेदभ्यो विप्रादिर्वेदवशाज्जपन् पुण्येन यत्नो भवति अतः सम्यगाकाले प्रणवव्याहृतिवशापेतां सावित्रीं जपेदिति विधिः कल्प्यते ॥ ७८ ॥

GRAMMAR.—1. व्याहृतिपूर्विकाम् व्याहृतिः पूर्व यस्याः ताम् । 2. सम्ययोः अधिकरणे समी । 3. वेद विद् + क्तिप् । 4. वप् + रक् विप्रः । 5. वेदपुण्येन वेदस्य वेदपाठस्य पुण्यम् तेन सहाय्यं तृतीया । 6. युज्यते युज कर्मणि लट् ते । Nom. विधिना understood.

Change of voice.—विप्रं वेदपुण्येन युनक्ति विधिः ॥ ७८ ॥

BENGALI.—एहे अपवर्णन श्रुत्य एवः भूर्भुवः एहे वाहृतिवशपूर्विकां सावित्रीं उक्तेन मन्त्राकाले जप करिष्यां वेदविद् ब्राह्मण वेदपाठज्ञानित पुत्रा लाभ करे ॥ १२ ॥

ENGLISH.—A Brahmin versed in the Vedas is gifted with the merit of reading the Vedas, by muttering this syllable (*Om*) and this hymn (*Gayatri*) preceded by the words (*Bhuh, Bhuvah, and Swar*), at both the *Sandhyas*, (morning and evening). (78).

सहस्रकृत्वस्त्वभ्यस्य वहिरेतत्त्रिकं द्विजः ।

महतोऽप्येनसो मासात् त्वचेवाहिर्विमुच्यते ॥ ७८ ॥

PROSE.—द्विजः एतत् त्रिकं वहिः सहस्रकृत्वः अभ्यस्य महतः अपि एनसः अहिः त्वचा इव मासात् विमुच्यते ॥ ७८ ॥

KULLUKA.—सहस्रकृत्व इति । सभ्यायामन्यत्र च काले एतत् प्रकृतं प्रणवव्या-
हृतित्वयसाविवद्यात्मकं त्रिकं यामाहर्हर्नदीतीरारण्यादौ सहस्रावृत्तिं जपित्वा महतोऽपि
मासात् सर्प इव कञ्चुक्तामुच्यते तथात् पापक्षयार्थमिदं जपनीयमिति अप्रकरणेऽपि
नाघवार्थमुक्तम् अन्यैस्तृतीयोच्चारणमपि पुनः कर्त्तव्यं स्यात् ॥ ७८ ॥

GRAMMAR.—1. सहस्रकृत्वः सहस्र + कृत्वसुच् । 2. अभि—अस्
+ ल्यप् । 3. वहिः अव्ययम् । 4. एनसः अपादाने पञ्चमी अपतापोदमुक्त इति
ज्ञापकात् । 5. त्वचा कर्त्तरि तृतीया । 6. अहिः Acc. of विमुच्यते कर्मणि ।
7. मासात् विवक्षया पञ्चमी तृतीया स्थाने वा मासं अतीत्य इति ल्यब्लोपे कर्मणि
पञ्चमी ।

Change of voice.—द्विजेन विमुच्यते (कर्म कर्त्तरि) । त्वक् अहिं
विमुञ्चति ॥ ७८ ॥

BENGALI.—द्विज आनेर नाहिरे नदीतीर ও জরণাদি স্থানে পূর্নোক্ত প্রণব
পাঠকৃত্ত্বয় ও মাষিকী এই তিনটি মহত্ববার করিয়া জপ করিলে কঙ্কু হইতে সর্পের
জায় মহাপাপ হইতে এক মাস মধ্যে বিমুক্ত হয় ॥ ৭৮ ॥

ENGLISH.—Having repeated a thousand times this triad out-
side public resorts (in a forest or on the banks of a river), a
twice-born is exonerated in a month from even a most serious
sin, in the same way as a snake is freed from its slough. (79).

एतयच्चाविसंयुक्तः काले च क्रियया स्वया ॥

ब्रह्मक्षत्तियविड्योनिर्गर्हणां याति साधुषु ॥ ८० ॥

PROSE.—एतया च्छचा काले च स्वया क्रियया विसंयुक्तः ब्रह्मक्षत्तियविड्योनिः
साधुषु गर्हणां याति ॥ ८० ॥

KULLUKA.—एतयचति । सभ्यायामन्यत्र रुभये वः ऋचेतया सावित्र्या वियुक्त-
काकसावित्रीजपः स्वकीयया क्रियया च सावन्मातर्होमादिरूपया स्वकाले त्यक्ती

ब्राह्मणः अत्रियो वैश्योऽपि सज्जनेषु निन्दां गच्छति तस्मात् स्वकाले सावित्रीजपं स्वक्रियाच्च न त्यजेत् ॥ ८० ॥

GRAMMAR.—1. एतया qualifies ऋचा । 2. काले अधि-
करणकारकम् । 3. स्वया adj. 4. ऋचा कर्त्तरि ढतीया । ऋच् + क्तिप् ।
5. क्रियया कर्त्तरि ढतीया । क्त + शः । 6. विसंयुक्तः वि + सम् + युज् + क्तः
कर्म्मणि । 7. ब्रह्मचरिविद्यविद्योनिः ब्रह्मा च अन्तियथ विद् च ब्रह्मचरित्यविश्वः
इतरतरद्वन्द्वः । ते योनयः उत्पत्तिस्थानं यस्य सः । 8. गर्हणाम् Acc. of
याति गर्ह + युच् । 9. साधुषु आधारि सममी ।

Change of voice. — ब्रह्मचरित्य-विद्योनिना गर्हणा यायते ॥ ८० ॥

BENGALI.—ब्राह्मण कश्चिद् वैश्य एवै गार्हपत्ये एव यथाकाले यकृत्तव्यं (होत्रादि
क्रिया) ना करिने मीधूनमत्राजे निमित्त इत्य ॥ ८० ॥

ENGLISH.—A Brahmin, or a Kshatriya or a Vaisya who has
foregone this hymn and his proper sacraments at their due times,
is put to disgrace among the good. (80).

ओङ्कारपूर्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयोऽव्ययाः ॥

त्रिपदा चैव सावित्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम् ॥ ८१ ॥

PROSE. — ओङ्कारपूर्विकाः तिस्रः।अव्ययाः महाव्याहृतयः त्रिपदा सावित्री च
एव ब्रह्मणः मुखं विज्ञेयम् ॥ ८१ ॥

KULLUKA.—ओङ्कारपूर्विकेति । ओङ्कार पूर्विकास्तिस्रो व्याहृतयः भूर्भुवः
स्वरित्येता अक्षरब्रह्मावाप्तिफलत्वेनाव्ययाः त्रिपदा च सावित्री ब्रह्मणो वेदस्य मुखमाद्यं
तत्पूर्विकवेदाध्ययनारम्भात् अथवा ब्रह्मणः परमात्मनः प्राप्तेर्हार्मेतदध्ययनजपादिना
निष्पापस्य ब्रह्मज्ञानप्रकर्षेण मोक्षावाप्तेः ॥ ८१ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—अव्ययाः immutable. Why ? Kulluka
answers “अक्षरब्रह्मावाप्तिफलत्वेन ।”

GRAMMAR.—1. ओङ्कारपूर्विकाः ओङ्कारः पूर्वः यासां ताः ओङ्कार-
पूर्विकाः । अकारस्य इकारः प्रत्ययस्थात्कात् पूर्वस्थात् इदायमुपः । 2. महा-
व्याहृतयः महत्यः व्याहृतयः महाव्याहृतयः । कर्म्मधारयः । आन् महतः समानाधि-
करणजातीयदीर्घादीरिति आत् । 3. अव्ययाः न विद्यन्ते व्ययो यासां ताः ।

বহুব্রীহিঃ । ৪. বিপদা ত্রিণি পদানি যস্যাঃ সা বিপদা । ৫. ব্রহ্মণঃ ত্রিণি বহৌ ।

Change of voice.—মহাব্যাহতিমিঃ...বিপদয়া সাবিব্রাহচ মুখেন বিশ্লেয়েন ভূযতে ॥ ৮১ ॥

BENGALI.—আনিত্তে ঠক্‌ব্রাহ্ম ভূঃ ভূনঃ যঃ ব্রহ্মপ্রাণিঃ কত্রীভূত এই তিনটি অনিনাণো মহাব্যাহতিমস্কক শব্দ এবং বিপদগুণ্য গায়ত্রী বেদেয় যদি অথবা ব্রহ্মপ্রাণিঃ যত্র বনিয়া আনিত্তে ॥ ৮১ ॥

ENGLISH.—The three imperishable great words (*Bhuh* preceded *O m*, and the three-footed *Gayatri* are to be known as the beginning or the mouth of the *Vedas*. (81).

যোঃধীতেঃহন্যহন্যতাং ত্রিণিবর্ষাষ্যতন্দ্রিতঃ ।

মব্রহ্ম পরমভ্যেতি বায়ুভূতঃ স্বমূর্ত্তিমান্ ॥ ৮২ ॥

PROSE.—যঃ অহনি অহনি অতন্দ্রিতঃ এতাং ত্রিণি বর্ষাষি অধীতে সঃ পরং ব্রহ্ম অভ্যেতি (চ) বায়ুভূতঃ স্বমূর্ত্তিমান্ (ভবতি) ॥ ৮২ ॥

KULLUKA.—অতএবাঙ্ক যোঃধীত ইতি । যঃ প্রত্যহমনলমঃ সন্ সাবিব্রী প্রণবব্যাহতিযুক্তাং বর্ষব্রহ্মণীতে স পরং ব্রহ্মাভিমুখ্যেন গচ্ছতি স বায়ুভূতাং বায়ুরিব কামচারী ভ্রাতৃতে স্বং ব্রহ্মতৎবাস্য মূর্ত্তিরিত স্বমূর্ত্তিমান্ ভবতি শরীরস্যপি ভাষাত্ ব্রহ্মৈব সম্যদ্যতে ॥ ৮২ ॥

GRAMMAR.—1. অধীতে - অধি - ইঙ্ লট্‌তে । অধীষ্টে অধ্যগীষ্টে । 2. অহনি অহনি বীক্ষায়াং দিক্‌ক্তিঃ অধিকরণ সমসৌ । 3. বর্ষাষি কালাব্যনো-রন্যনসংযোগে দ্বিতীয়া । 4. ন তন্দ্রিতঃ অতন্দ্রিতঃ । তন্দ্রা + ইতচ্ । or তন্দ্র + ক্তঃ কর্তরি । 5. সঃ Nom. to the verb অভ্যেতি । 6. ব্রহ্ম কন্ধ্যি দ্বিতীয়া । 7. পরম্ qualifies ব্রহ্ম । 8. অভ্যেতি governs ব্রহ্ম অধি - ই + লট্‌তি । 9. ন বায়ুঃ বায়ুঃ সমাসঃ বায়ুভূতঃ কৃগতিপ্রাদয় ইতি সমাসঃ । 10. স্বস্য মূর্ত্তিঃ স্বমূর্ত্তিঃ বহৌ সমাসঃ । স্বমূর্ত্তি + মনুপ্‌ ।

Change of voice.—যেন এষা অধীযতে তেন পরং ব্রহ্ম অধীযতে বায়ুভূতেন স্বমূর্ত্তিমতা ভূযতে ॥ ৮২ ॥

BENGALI.—যিনি অতিমিত্ত জননস্ব ইহেয়া তিন বৎসর এবং ও ব্যাহতিব্রহ্ম জিগমা

গায়ত্রী গণ করেন তিনি ব্রহ্মপ্রাপ্তির অভিযুগে গমন করেন, বায়ুর স্থায় কামচারী হন, এবং মৃত্যুর পর ব্রহ্মের স্থায় মূর্ত্তিবিগিষ্টে হন অর্থাৎ ব্রহ্ম হইয়া যান ॥ ৮২ ॥

ENGLISH.—He who reads this hymn (*Gayatri*) day by day for three years without being careless, attains to the Supreme *Brahma* with an ethereal body, becoming like air. (82).

एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामाः परं तपः ।

सावित्र्यास्तु परं नास्ति मौनात् सत्यं विशिष्यते ॥ ८३ ॥

PROSE.—एकाक्षरं परं ब्रह्म (भवति), प्राणायामाः परं तपः (भवन्ति), सावित्र्याः परं तु (मन्त्रः) नास्ति, सत्यं मौनात् विशिष्यते ॥ ८३ ॥

KULLUKA.—एकाक्षरমিতি । একাক্ষরমীকারঃ পরং ব্রহ্ম পরব্রহ্মাবাসি-
হেতুত্বাৎ । আঁকারস্য জপেন তদ্ব্যেষ্য চ পরব্রহ্মণ্যো ভাবনয়া তদ্বাসিঃ । প্রাণায়ামাঃ
সমপ্রবসন্ত্যাহুতিমগ্নিশিষ্কগায়ত্রীभिः कृताद्यान्दायणाद्विधौऽपि परन्तपः प्राणायामा
इति बहुवचननिर्देशात् त्रयोऽवयवं कर्त्तव्या इत्याहं सावित्र्याः प्रकृतमन्त्रान्वज्জাতं
नास्ति मौनादपि सत्यवाग्विशिष्यते । एषां चतुर्णां सत्या चत्वारोऽन्ताव्यपासनीयानीति
विधि कल्प्यते । धरणीधरेण तु एकाक्षरपरंब्रह्म प्राणायामपरन्तप इति पठितं व्याख्यातञ्च
एकाक्षरं परं यस्य तदेकाक्षरपरम् एवं प्राणायामपरमिति । मेधातिथि प्रश्नमि
बुद्धेर् लिखितं यतः । लिखन्पाठान्तरं तव स्वतन्त्रो धरणीधरः ॥ ८३ ॥

GRAMMAR.—1. একাক্ষরম্ একমন্তরং যত তৎ একাক্ষরম্ বহুব্রৌহিঃ ।
2. পরম্ qualifies ব্রহ্ম । 3. ব্রহ্ম বিধেয় বিশেষণ of একাক্ষরম্ । 4. প্রাণায়ামাঃ
same case with তপঃ । 5. সাবিত্র্যাঃ পঞ্চমী বিমুক্তে ইতি পঞ্চমী । 6.
পরম্ Adj. used as noun, agrees with the verb অস্মি । 7. মৌনাৎ
পূর্ব্ববৎ পঞ্চমী । 8. সত্যম্ কর্ম্ম of বিশিষ্যতে in the passive voice
9. বিশিষ্যতে - বি।গণ + কর্ম্মণি লট্ । গিমচি অগিচ্চত্ । কর্ম্মণি শিষ্যতে ।

Change of voice.—একাক্ষরং পরং ব্রহ্মণা ভূয়তে । প্রাণায়ামৈঃ পরেণ
তপসা ভূয়তে, সাবিত্র্যাঃ পরেণ ন ভূয়তে মৌনাৎ সত্যং বিশিষ্যন্তি ॥ ৮৩ ॥

BENGALI.—একাক্ষর অর্থাৎ অণব পরম ব্রহ্ম, কেননা অণব ব্রহ্মপ্রাপ্তির হেতু,
আপাশ্রয়তর চাত্রাশ্রয়াদি তপস্তাতুলা, গায়ত্রী হইতে স্রষ্টে কোন মন্ত্র নাই, মোন হইতে
মতা বাক্য উৎকৃষ্টে । অতঃপ নিম্নত এই চারিটির উপাসনা করিবে ॥ ৮৩ ॥

ENGLISH.—The single syllable (*Om*) is the supreme *Brahma* ;

suppressions of breath are the highest penance ; but there is nothing superior to *Gayatri* ; truth is better than silence. (83).

चरन्ति सर्वा वैदिक्यो जुहोति यजति क्रियाः ।

अचरन्त्वचरं ज्ञेयं ब्रह्म चैव प्रजापतिः ॥ ८४ ॥

PROSE.—सर्वाः वैदिक्यः जुहोति यजति क्रियाः चरन्ति अचरन्तु अचरं प्रजापतिः ब्रह्म च ज्ञेयम् ॥ ८४ ॥

KULLUKA.—चरन्तीति सर्वा वैदविहिता होमयागादिरूपाः क्रियाः स्वरूपतः फलतश्च विनश्यन्ति अचरन्तु प्रणवरूपसम्बन्धं ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वात् फलहारिणाच्चरं ब्रह्मोभावस्याविनाशात् । कथमस्य ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वमत आह ब्रह्म चैवेति । च शब्दो हेतौ यस्मात् प्रजाशामधिपतिर्यत् ब्रह्म तदेवायमोद्धारः स्वरूपतो ब्रह्मप्रतिपादकत्वेन चास्य ब्रह्मत्वम् उभयर्थापि ब्रह्मत्वेन प्रतिपादकत्वेन वायमुपासितो जपकालं मोक्षहेतुरनेन दर्शितः ॥ ८४ ॥

GRAMMAR.—1. वैदिक्यः वेद + ठक् + डौप् । qualifies जुहोति यजति क्रियाः । 2. जुहोतिश्च यजतिश्च जुहोतिश्च जतौ तथोः क्रियाः जुहोतिश्च जति-क्रियाः । अथवा जुहोति यजत्यादयः क्रियाः ताः मध्यपदस्य लोपः । क्रियाणां शप् तिप् निह्रेशः । 3. चरन्ति चोतन्ते । 4. अचरन् प्रणवः Acc. of ज्ञेयम् । न चरम् अचरम् । 5. अचरम् qualifies अचरम् । न विद्यते अथो यस्य तत् बहुव्रीहिः । 6. ज्ञेयम् — ज्ञा + कर्म्मणि यः । अज्ञासीत् । 7. प्रजापतिः प्रजानां पतिः qualifies ब्रह्म । 8. ब्रह्म विघ्नश्च विघ्नोपशमम् of अचरम् ।

Change of voice....क्रियाभिः चर्यते । अचरेण अचरेण प्रजापतिना ब्रह्मणा ज्ञेयेन भूयते ॥ ८४ ॥

BENGALI.—वेदविहित होम ও বাগাদি ক্রিয়া মাজাই নয় প্রাপ্ত হয়, কিন্তু ওজারকে অক্ষয় এবং প্রজাদিগের অধিপতি পরব্রহ্ম বলিয়া জানিবে ॥ ৮৪ ॥

ENGLISH.—All the Vedic rites—"oblational and sacrificial" decay ; but the syllable *Om* is imperishable, and is to be known as *Brahma*, the lord of creation. (84).

विधियन्नाज्जपयन्नो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ।

उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥ ८५ ॥

PROSE.—বিধিযজ্ঞাত্ জপযজ্ঞঃ দশমিঃ গৃহৈঃ বিশিষ্টঃ, উপাংগুঃ শতগুণঃ স্মাত্, মানসঃ সাহস্রঃ স্মাত্ ॥ ৮৫ ॥

KULLUKA.—বিধিযজ্ঞাদিতি । বিধিবিধয়ো যজ্ঞৌ বিধিযজ্ঞৌ দর্শপৌর্ণ-
মাষাদিঃ তস্মাত্ প্রাজ্ঞতানাং প্রথবাদৌনাং জপযজ্ঞৌ দশগুণাধিকঃ সৌপ্তপাংগুশ্চেদনুষ্ঠিতঃ
তদা শতগুণাধিকঃ, যত্ সমীপস্থ্যোঽপি পরো ন শ্রবণোতি তদুপাংগুঃ । মানসশ্চ জপঃ
সহস্রগুণাধিকঃ যত্ জিহ্বোষ্ঠং মনোগপি ন চলতি স মানসঃ ॥ ৮৫ ॥

GRAMMAR.—1. বিধিযজ্ঞাত্ বিধৈর্যজ্ঞঃ বিধিযজ্ঞঃ । যজ্ঞেত ইত্যাদি বিধিনা
যৌ যাগঃ প্রাপ্যতে স বিধিযজ্ঞঃ । তস্মাত্ । পশুমৌ বিমুক্তৌ ইতি বিমুক্তৌ পশুমৌ ।
বি-ধা+কিঃ । যজ্ঞ+নঃ । যজতি যজনে অযট্ অযাচৌত্ । 2. জপযজ্ঞঃ
জপ এব যজ্ঞঃ জপযজ্ঞঃ কৰ্ম্মধারয়ঃ । জপন্ত্ যজতে ইতি বিধিনা যজ্ঞত্বেন ন প্ৰাপ্তঃ
কিন্তু জপেত্ ইতি বিধিনা । জপন্ত্ যজ্ঞত্বং উপধারাৎ । 3. উপাংগুঃ qualifies
জপযজ্ঞঃ । 4. শতগুণঃ শতং গুণাঃ যস্মিন্ স শতগুণঃ । 5. মানসঃ মনস্
+অণ্ qualifies জপযজ্ঞঃ । 6. সাহস্রঃ সহস্র+অণ্ । সহস্রসম্বন্ধ্যৌ
সহস্রগুণঃ ইত্যর্থঃ । 7. স্মৃতঃ-স্মৃ+ক্তাঃ কৰ্ম্মণি ।

Change of voice.—জপযজ্ঞেন বিশিষ্টেন ভূয়তে । উপাংগুনা শতগুণেন
ভূয়ত । মানসেন সাহস্রং অস্মৃতেন ভূয়তে ॥ ৮৫ ॥

BENGALI.—দর্শ পৌর্ণমাষাদি যজ্ঞ হইতে প্রথবরূপরূপ যজ্ঞ দশগুণ শ্রেষ্ঠ, জপ
নিষ্ঠার অর্থাৎ নিকটবর্তী লোকের নাই অন্তরে পারে এমন ভাবে অনুষ্ঠিত হইলে শতগুণ
ফলপ্রদ হয়, মানস অর্থাৎ যে ক্ষেপে জিহ্বা এবং ওষ্ঠ কিঞ্চিন্নাড়া চলিত নাই হয় এমন জপ
সহস্রগুণ ফলপ্রদ ॥ ৮৫ ॥

ENGLISH.—The sacrifice of muttering (the syllable *Om* and *Gayatri* is ten times superior to the sacrifice enjoined (by the *sas-
tras*) ; if it is done in secret (being inaudible), it is hundred times
superior ; but if it is mental, it is thousand times superior. (85).

যে পাকযজ্ঞাশ্বত্বারো বিধিযজ্ঞমমন্বিতাঃ ।

সৰ্ব্বৈ তে জপযজ্ঞস্য কলাং নারহন্তি ষোড়শীম্ ॥ ৮৬ ॥

PROSE.—বিধিযজ্ঞমমন্বিতাঃ যে শ্বত্বারঃ পাকযজ্ঞাঃ তে সৰ্ব্বৈ জপযজ্ঞস্য ষোড়শী
কলাং ন অহন্তি ॥ ৮৬ ॥

KULLUKA.—যে পাকযজ্ঞা ইতি । ব্রহ্মযজ্ঞাদম্বে যে পশুমহাযজ্ঞানাম্বে
বৈশ্বদেবহোমবলিকৰ্ম্মনিত্যশ্রাদ্ধাতিথিমৌজ্ঞানাস্বত্বারঃ পাকযজ্ঞাঃ বিধিযজ্ঞা, দর্শপৌর্ণ-

मात्वादयः तैः सहिता जपयज्ञस्य षोडशीमपि कलां न प्राप्नुवन्ति जपयज्ञस्य षोडशांशे-
नापि न समा इत्यर्थः ॥ ८६ ॥

GRAMMAR.—1. पाकयज्ञाः पाकस्यस्मिन्नो यज्ञाः पाकयज्ञाः । 2. विधि-
यज्ञसमन्विताः विधेयज्ञाः विधियज्ञाः तैः समन्विताः विधियज्ञसमन्विताः qualifies
पाकयज्ञाः । 3. जपयज्ञस्य जपे षष्ठी । 4. षोडशीम् qualifies कलाम् षडधिका
दश षोडश षोडशानां पूरणः षोडशः स्त्रियाम् षोडशी ताम् । 5. कलाम् Acc.
of चर्हन्ति ।

Change of voice.—विधियज्ञसमन्वितैः धैः चतुर्भिः पाकयज्ञैः भूयते, तैः
सर्वैः षोडशी कला न चर्हन्ति ॥ ८६ ॥

BENGALI.—দশ পৌৰ্ণমাঙ্গাদি বিধিযুক্ত সমন্বিত যে চারিটি পাকযুক্ত আছে,
ঐশ্বরী মকলে মিনিষ্ঠাও অপর্যন্তের এক কলার সমান হয় না ॥ ৮৬ ॥

ENGLISH.—The four household sacrifices together with the
sacrifices enjoined by the sastras, all those are not worth the
sixteenth part of the sacrifice of muttering. (86).

जप्येनैव तु संसिध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः ।

कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मेवो ब्राह्मण उच्यते ॥ ८७ ॥

PROSE.—ब्राह्मणः जप्येन एव तु संसिध्येत् अत्र संशयः न (अस्ति), अन्यत्
कुर्यात् न वा कुर्यात् मेवः ब्राह्मणः उच्यते ॥ ८७ ॥

KULLUKA. — जप्येनैवेति । ब्राह्मणो जप्येनैव निःसन्देहां सिद्धिं लभते भोक्त-
प्राप्तियोग्यो भवति । अन्यर्हेदिकं यागादिकं करोतु न करोतु वा यस्मान्नैतो ब्राह्मणः
ब्रह्मणः सम्बन्धो ब्रह्मणि लीयते इत्यागमेषूच्यते । मित्रमेव मेवः स्वार्थेऽण् यागादिषु
पशुवीजादिवधान्न सर्वप्राणिप्रियतां सम्भवति तस्मादयागादिना विनापि प्रणवादिजप-
निष्ठो निस्तरतीति जपप्रशंसा नतु यागादीनां निषेधः तेषामपि शास्त्रीयत्वात् ॥ ८७ ॥

ELUCIDATION. — “मेवः ब्राह्मणः उच्यते” = ब्राह्मणः यदि मेवः मित्रं सर्व-
प्राणिनां भवति, तर्हि स ब्राह्मणः अत्रात् ब्रह्मणि लयाईः उच्यते । यज्ञपरो ब्राह्मणः
मेवः न भवति यज्ञेषु शस्त्रवीजानां पशूनां च इत्यत्रात् ; तस्मात् याज्ञिकोऽपि ब्राह्मणः
न ब्रह्मणि लयाईः भवति, भवति तु कालात्करे । योऽपि ब्राह्मणो जपयज्ञं एव अनु-
तिष्ठति तत्र हिंसाभावात् स मेवो भवति एवं ब्रह्मणि लयाईः भवति । तस्मात् विधि-

यज्ञात् जपयज्ञः श्रेष्ठः । किन्तु विधियज्ञस्य विधी न भवति तस्यापि शास्त्रेण विधीयमानत्वात् ।

GRAMMAR. — 1. जप्येन करणे दृतीया । जप + य । भावे प्रत्ययः । जपेन इत्यर्थः । 2. संसिध्येत् सम् सिध + यात् । असिधत् । ऊदित् पाठस्य प्रामादिकत्वात् । 3. ब्रह्मण् + अण् ब्राह्मणः ज्ञात्यर्थे । 4. संग्रहः—सम् + शी + अच् । शीते अश्रियेष्ट । 5. कुर्यात्—कृ + यात् । 6. मैवः मित्रमेव मैवः स्वार्थे अण् लिङ्गव्यत्ययश्च । 7. उच्यते वच् + ते कर्मणि ।

Change of voice. — ब्राह्मणेन संसिध्येत । संग्रहेन न भूयते । अन्वत् क्रियेत...मैवं ब्राह्मणं वक्ति ॥ ८७ ॥

BENGAL.—ब्राह्मण केवल रूप द्वाराई सिद्धिनाथ करिते पात्रेन उद्दिष्टे मन्त्र नई; ब्राह्मण वेदाङ्ग अष्ट कोन बाण करक बार नई करक, शिःसारहित रूपक अन्वृष्टेन वक्तु अगतेन मित्र इष्टाते परब्रह्म लीन ईष्टे पात्रे, एरण वेदे कथित आके ॥ ८७ ॥

ENGLISH.—A Brahmin attains to final success by muttering (the syllable 'Om a...') ; there is no doubt about it ; though he may do or do not anything else (such as the Vedic rites) a Brahmin is called *maitra* or friendly to all...(87).

इन्द्रियाणां विचरतां विषयेष्वपहारिषु ।

संयमे यत्नमातिष्ठेद्बिहान् यन्ते व वाजिनाम् ॥ ८८ ॥

PROSE.—विहान् यन्ता वाजिनामिव अपहारिषु विषयेषु विचरतां इन्द्रियाणां संयमे यत्नं आतिष्ठेत् ॥ ८८ ॥

KULLUKA.—इदानीं सर्ववर्णानुष्ठेयं सकलपुरुषार्थोपयुक्तमिन्द्रियसंयममाह इन्द्रियाणामिति । इन्द्रियाणां विषयेष्वपहरणशीलेषु वर्तमानानां अथित्वादिविषय-दोषान् जानन् संयमे यत्नं कुर्यात् भारथिरिव रथनियुक्तानामश्वानाम् ॥ ८८ ॥

KULLUKA EXPLAINED. —“अथित्वादिविषयदोषान्” शब्दस्य शङ्खपरस-गत्याहविषय उच्यन्ते । ते हि विनाशशीला इति तेषां दोषः तम् अन्यांश्च विमोहनात्वादौ जानन् । विहान् = जानी ।

GRAMMAR. — 1. अपहारिषु अप-हृ + णिनिः । 2. विषयेषु वि-सि + अच् विषयः । अधिकरणे सप्तमी । 3. विचरताम्—वि-चर + शतृ ।

qualifies इन्द्रियाणाम् । 4. इन्द्रियाणाम् कर्तृकर्मणोः कृतौति कर्मणि षष्ठी in connection with संयमं । 5. वाजिनान् पूर्ववत् षष्ठी । 6. यना—यम् + वच् । यच्छति अयंसीत् ।

Change of voice.—यत्रः आस्थीयेत ॥ ८८ ॥

BENGALI.—नारनि येषु रथाङ्गणके संयत राधे, सेइकण निधान् वाक्ति मनोहरणमोल नकल्पनीयि भोगा विषयगमूहे विचरणकारी ईन्द्रियगणके संयत राधिबार मङ्ग यत्र करिवेन ॥ ८८ ॥

ENGLISH.—A wise man should, like the driver of horses, take care to control his senses running after captivating sensual objects. (88).

एकादशेन्द्रियाण्याहुर्यानि पूर्वं मनीषिणः ।

तानि सम्यक् प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥ ८९ ॥

PROSE.—पूर्वं मनीषिणः यानि एकादश इन्द्रियाणि आहुः तानि यथावत् अनु-पूर्वशः सम्यक् प्रवक्ष्यामि ॥ ८९ ॥

KULUKA.—एकादशेति : पूर्वपण्डिता यान्येकादशेन्द्रियाण्याहुन्मान्ध्याचां शिक्षार्थं सर्व्याणि कथ्यन्ते नामतश्च क्रमादित्यामि ॥ ८९ ॥

KULUKA EXPLAINED. — “सर्व्याचां शिक्षार्थम्” For teaching the ignorant.

GRAMMAR. — 1. एकादश एकाधिकानि दश एकादश । 2. इन्द्रियाणि Acc. of आहुः । 3. पूर्वं qualifies मनीषिणः । 4. मनीषिणः Nom. verb आहुः । मनीषा—मनसः ईषा मनीषा । शकन्वांदत्वात् साधुः । मनीषा + इति । 5. प्रवक्ष्यामि—वृ + क्ष्यामि लृट् । 6. यथावत् यथा + वति । 7. अनुपूर्वशः—अनुपूर्व + शस् ।

Change of voice.—मनीषिभिः यानि इन्द्रियाणि उच्यन्ते । तानि मया प्रवक्ष्यामि ॥ ८९ ॥

BENGALI.—पूर्वपण्डितगण ये एकादश ईन्द्रियेर कथा बलिग्रा गिराहेन, यथा-निरयमे क्रम अनुसारे सेइ गुलिर ईन्द्रिय नाम बलिउतेहि ॥ ८९ ॥

ENGLISH.—I will tell rightly in due order those eleven senses which former wise men have told. (89).

श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ।

पायूपस्थं हस्तपादं वाक् चैव दशमी स्मृता ॥ ८० ॥

PROSE.—श्रोत्रम् त्वक् चक्षुषी जिह्वा पञ्चमी नासिका च एव पायूपस्थं हस्त-
पादं च वाक् दशमी स्मृता ॥ ८० ॥

KULLUKA.—श्रोत्रमिति । तेषु एकादशसु श्रोत्रादीनि दशैतानि बहिरिन्द्रियाणि
नामती निर्दिष्टानि । पायूपस्थं हस्तपादमिति इन्द्रियं प्राणितूर्यसेनाङ्गानामिति प्राण्यङ्ग-
इन्द्रियादेकवद्भावः ॥ ८० ॥

GRAMMAR.—1. श्रोत्रम् श्रु + ट् + न् । श्रुतेऽनेन इति । 2. त्वक् त्व +
क्लिप् । त्वचति व्याप्नोतीति त्वक् । 3. चक्षुषी । चक्षुष् + श्रो । चक्ष् + कर्षणे
उपि । 4. जिह्वा लीढीति जिह्वा । लिह् + ष । 5. पञ्चमी पञ्चानां पुरणी
पञ्चम + डीप् । 6. नासिका नास् + ण्वल् । नासते शब्दायते इति नासिका ।
7. पायूपस्थम् पा + यु पायुर्गुदम् । उपस्थ उप + स्था + कः । पायुय उपस्थश्च
पायूपस्थम् । प्राण्यङ्गत्वात् समाहारइन्द्रः । 8. हस्तपादम् हस्तौ च पादौ च
समाहारे एकवत् प्राण्यङ्गत्वात् । 9. दशमी qualifies वाक् । 10. वाक्
वच् + क्लिप् । Verb भवति understood.

Change of voice.—श्रोत्रेण त्वचा चक्षुर्भां पञ्चम्या नासिकया पायूपस्थेन
हस्तपादेन दशम्या वाचा भूयते ॥ ८० ॥

BENGALI—(महै एकादश हेलिङ्गमधो कर्ष एवः छत्रुः छिह्वा ओ पक्ष्म नासिका,
एवः प्रनवात्र, जननलिङ्ग, इष्ट, पात्र ओ दशम हेलिङ्ग वाक्, मत्रश्च एहै वनति
नहिरिन्द्रियेण नाम वना इहेल ॥ २० ॥

ENGLISH.—Ears, skin, the two eyes, the tongue and the nose,
(as) fifth the anus and the generative organ the hands and the
feet ; and the organ of speech is considered as the tenth. (90).

बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चेषां श्रोत्रादीन्यनुपूर्वशः ।

कर्मेन्द्रियाणि पञ्चेषां पायादीनि प्रचक्षते ॥ ८१ ॥

PROSE.—एषां (मध्ये) अनुपूर्वशः श्रोत्रादीनि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि, एषां च
पायादीनि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि प्रचक्षते ॥ ८१ ॥

KULLUKA.—बुद्धीन्द्रियाणीति । एषां दशानां मध्ये श्रोत्रादीनि पञ्च क्रमोक्तानि

बुद्धेः करणत्वात् बुद्धौन्द्रियाणि पायादीनि चोत्सर्गादिकर्मकरणत्वात् कर्मेन्द्रियाणि तद्विदो वदन्ति ॥ ८१ ॥

ELUCIDATION.—Five senses *i.e.* the senses of hearing, touch, sight, taste and smelling, are called the organs of knowledge ; because we acquire the knowledge of external things through them. The organs of excretion, hands, feet and the organ of speech, are called the organs of action.

GRAMMAR. — 1. एषाम् निर्धारणं षष्ठी । 2. यांसादीनि श्रोत्रं आदिः श्रेयं तानि बहुव्रीहिः qualifies पञ्च । 3. बुद्धौन्द्रियाणि बुद्धेः इन्द्रियाणि बुद्धौन्द्रियाणि षष्ठीसमासः । विधेयविशेषणं of पञ्च । 4. पायुरादि येषां तानि पायादीनि qualifies पञ्च । 5. कर्मेन्द्रियाणि कर्मणः इन्द्रियाणि षष्ठीसमासः । विधेयम् of पञ्च । 6. प्रचक्षते agreeing with its nominative पण्डिताः understood. प्र - चक्ष् लट् चने ।

Change of voice.... कर्मेन्द्रियाणि ख्यायने पण्डितैः ॥ ८१ ॥

BENGALI.—এই দশটির মধ্যে যথাক্রমে শ্রোত্র প্রভৃতি পাঁচটিকে বুদ্ধৌল্লিঙ্গ এবং এই দশটি মধ্যে পাণ্ডু প্রভৃতি পাঁচটিকে কর্মৌল্লিঙ্গ বলা ॥ ৪১ ॥

ENGLISH.—Of these the five in order beginning with “ears” they call the organs of knowledge ; and the (other) five of these beginning with the “anus” they call the motor senses or organs of action. (91).

एकादशं मनो ज्ञेयं स्वगुणेनोभयात्मकम् ।

यस्मिन् जिते जितावेतौ भवतः पञ्चकौ गणौ ॥ ८२ ॥

PROSE.—मनः एकादशं (इन्द्रियं) ज्ञेयम्, (तत्) स्वगुणेन उभयात्मकं ज्ञेयम्, यस्मिन् जिते एतौ पञ्चकौ गणौ जितौ भवतः ॥ ८२ ॥

KULLUKA.—एकादशमिति । एकादशसङ्ख्यापूरकश्च मनोरूपमन्तरिन्द्रियं ज्ञातव्यं स्वगुणेन सङ्कल्परूपेण उभयरूपेन्द्रियगणप्रवर्तकस्वरूपम् अतएव यस्मिन् मनसि जिते उभावपि पञ्चकौ बुद्धौन्द्रियकर्मेन्द्रियगणौ जितौ भवतः, पञ्चकाविति तदस्य परिमाणमित्यनुवृत्तौ संख्यायाः संज्ञासङ्ख्याध्यायनेष्विति पञ्चसंख्यापरिमितिसङ्ख्यायै कः ॥ ८२ ॥

KULLUKA EXPLAINED. — “सगुणेन सहस्यस्वेष्ट” । The natural property of mind is सहस्य or desire which controls the senses of knowledge as well as those of action.

GRAMMAR. — 1. मनः Acc. of ज्ञेयम् । 2. एकादशम् एकादशानां पूरणम् एकादशम् एकादश + डट् । विघ्नं of मनः 3. ज्ञेयम् governs मनः । ज्ञा + यः । 4. सगुणेन करणे तृतीया । 5. उभयात्मकम् उभयं आत्मा यस्य तत् बहुव्रीहिः समासे उभयशब्दस्य उभयादेशः । 6. यस्मिन् qualifies मनसि । 7. जितं यस्य च भावेन भावनक्षणं इति सप्तमी उभयतः । 8. पञ्चकौ qualifies गणौ । पञ्चानां सङ्गः पञ्चसंख्यापारमितसङ्गः । पञ्चन् + क । 9. गणौ agreeing with भवतः । 10. जितौ qualifies गणौ ।

Change of voice. — मनसा एकादशेन ज्ञेयेन भूयते । एताभ्यां पञ्चकाभ्यां गणाभ्यां जिताभ्यां भूयते ॥ ८२ ॥

BENGAL. — मनस्क एकानन ईन्द्रिय ज्ञानिदे, उेशा शकौश सकलरूप सुग द्वाश बुक्कीन्द्रिय उ कर्मेन्द्रिय उदयेशरई जालक, जे मनस्क जस करिते पारिते उदयविष पक्ष पक्ष ईन्द्रिय प्रगटि पञ्चाङ्गित ह्य ॥ ८२ ॥

ENGLISH. — Mind is to be known as the eleventh sense, which by its own property is of the nature of both (knowledge giving and motor) ; which being controlled those two sets of five are also controlled. (92).

इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषसृच्छत्यसंशयम् ।

संनियम्य तु तान्येव ततः सिद्धिं नियच्छति ॥ ८३ ॥

PROSE. — (पुरुषः) इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन असंशयं दोषं चच्छति, तान्येव संनियम्य ततः सिद्धिं नियच्छति ॥ ८३ ॥

KULLUKA. — मनोवर्गसहस्यसूत्रत्वादिन्द्रियाणां प्रायेण प्रवृत्तेः किमर्थमिन्द्रिय-निग्रहः कर्त्तव्य इत्यत आह इन्द्रियाणामिति । यस्मादिन्द्रियाणां विषयेषु प्रसङ्गाद्दृष्टा-दृष्टश्च दोषं निःसन्देहं प्राप्नोति तान्येव पुनरिन्द्रियाणि सत्यक् नियम्य सिद्धिमोक्षादि-पुरुषार्थयोग्यताकृपां लभते तस्मादिन्द्रियसंशयं कुर्यादिति शेषः ॥ ८३ ॥

GRAMMAR. — 1. इन्द्रियाणाम् कर्त्तृवर्गस्योः कर्त्तृत्वोक्तिरिति पठौ in connection with प्रसङ्गेन । 2. प्रसङ्गेन — इतौ तृतीया । प्र - सन्ज + ध्व् ।

3. न विद्यते संशयो यस्मिन् कर्मणि तत् यथास्यात् तथा । 4. ऋच्छति governs दोषम् । ऋ + लट्ति । ऋच्छति चार चार्षीत् परिच्यते । 5. संनियस्य - सम् - नि - यम् ल्यप् governs तानि । 6. सिद्धिम् कर्मणि द्वितीया । 7. नियच्छति नि - यम् + लट्ति ।

Change of voice.—दोषः अय्यंते । सिद्धिः नियम्यते ॥ २३ ॥

BENGALI.—যনুগা ইচ্ছিয়া আসক্ত ইহেলৈ ইহলোক ও পরলোকে অনিষ্টে, ভাগ করে, এবং সেই ইচ্ছিগ্রন্থকে সংযত করিতে পারিলেই পরে ধর্ম, অর্থ, কাম ও মোক্ষ লাভ করে ॥ ২৩ ॥

ENGLISH.—Surely does a man incur fault by giving indulgence to the senses ; but by controlling them he can have success at his command. (93).

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।

हविषा कृष्णवर्त्मव भूय एवाभिवर्द्धते ॥ २४ ॥

PROSE.—कामः कामानां उपभोगेन न जातु शाम्यति (किन्तु) हविषा कृष्णवर्त्मव भूय एव अभिवर्द्धते ॥ २४ ॥

KULLUKA.—किमान्द्रियसंयमेन विषयापभोगादेव त्वयकामो निवत्स्यतीत्याशङ्क्य न जातिरिति । न कदाचित् कामोऽभिलाषः काम्यन्न इति कामा विषयाः तेषामुपभोगेन निवर्तते किन्तु घृतेनाग्निरिवाधिकाधिकमेव वर्द्धते प्राप्तभोगस्यापि प्रतिदिनं तदधिकभोगवाञ्छादर्शनात् । अतएव विष्णुपुराणे ययातिवाक्यम् । यत् पृथिव्यां ब्रौह्मिवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः । एकस्यापि न पर्याप्तं तदित्यतिदृढं त्यजेत् । तथा पूर्णं वर्षसहस्रं मे विषयामक्तचेतसः तथाप्यनुदिनं दृष्ट्वा यमेवेव हि जायते ॥ २४ ॥

ELUCIDATION.—There is a false theory current among the Tantriks that desire is extinguished by its fulfilment. That theory is attacked here. कामानाम् = विषयानाम् = भोग्यवस्तूनाम् ।

GRAMMAR.—1. कामः कम् + घञ् । Verb कामयते अचौकमत अचकमत चकामे । 2. शाम्यति शम् लट्ति अशमत् । 3. कामानाम् कर्मेककर्मणोः कृतौति कर्मणि षष्ठी in connection with कृदन्त word उपभोगेन । 4. उपभोगेन करणे द्वितीया । उप - भुज् + घञ् । 5. हविषा करणे द्वितीया । 6. कृष्णवर्त्मव कृष्णं कृष्णवर्णं वर्त्म पश्याः यस्य स बहुब्रीहिः ।

Then इवेन समासः विभक्त्यलोप्य । 7. बहु + ईयसुन् = भूयः Adv. 8. चक्षि-
वर्धते—वृध् + लट्ते । ववर्धे चवर्द्धिष्ट ।

Change of voice.—कामेन शस्यते । कृष्णवर्त्मनेव ववर्धते ॥ ८४ ॥

BENGALI.—विषयभोगप्राप्ति कथनं कामेन निवृत्त इत्येतां, वरुः विषयभोगे प्राप्ति
कामेन वृत्तिगुणं अश्विन्नं अश्विन्नं अश्विन्नं वृद्धिं गीत ॥ २४ ॥

ENGLISH.—Never does desire become extinguished or stopped
by the enjoyment of sensual objects ; it rather gets more and more
inflamed like fire (which makes its path dark) by clarified butter
(poured into it). (94).

यस्यैतान्प्राप्नुयात् सर्वान्यस्यैतान्केवलांस्त्यजेत् ।

प्रापणात् सर्वकामाणां परित्यागो विशिष्यते ॥ ८५ ॥

PROSE.—यस्य एतान् सर्वान् प्राप्नुयात् यस्य केवलान् तान् त्यजेत्, सर्वकामानां
प्रापणात् परित्यागः विशिष्यते ॥ ८५ ॥

KULLUKA.—यस्यैतान्प्राप्ति । य एतान् सर्वान् विषयान् प्राप्नुयात् यस्यैतान्
कामान् उपेक्षते तयोर्विषयोपेक्षकः श्रेयान् तस्मात् सर्वकामप्राप्तेस्तदुपेक्षा प्रशस्यते तथाहि
विषयलोपस्य तत्प्राप्तनाशुत्पादने कष्टसम्भवो विपत्तौ च क्लेशातिशयः नतु विषया-
विरसस्य ॥ ८५ ॥

KULLUKA EXPLAINED—“तयोर्विषयोपेक्षकः श्रेयान् ।” This is the
meaning of “सर्वकामानां प्रापणात् परित्यागो विशिष्यते” । The sentence
is not strictly grammatical, since यः यः of the first part is not
completed by सः सः or तयोः ।

GRAMMAR.—1. यः Nom. verb प्राप्नुयात् । 2. प्र - आप् + यात् प्राप्नुयात् ।
प्राप्त् । 3. सर्वान् governed by प्राप्नुयात् कर्मणि द्वितीया । 4. यः Nom.
verb त्यजेत् । 5. त्यजेत् त्यज् + यात् ; अत्याचौत् । 6. केवलान् = कृतज्ञान् = सम-
ज्ञान् । केवलः कृतज्ञ एकस्य इत्यमरः (qualifies तान्) । 7. तान् Acc. of त्यजेत् ।
8. यः यः - यत्तदौर्गन्धिमन्त्रस्यात् तच्छब्दस्यापेक्षा न च तच्छब्दो न व्यवहृतः
तच्छब्दस्यार्थम् प्रापणात् इत्यादि वाक्येन उपपन्न इति । 9. प्रापणात् पञ्चमी
विभक्ते इति विभागे पञ्चमी प्र - आप् + ण्यट् । सर्वकामानाम् कर्तृकर्मणोः कृतौति
षष्ठी । सर्व्वेव ते कामाश्च इति कर्मधारयः । 10. परित्यागः उत्तकर्म of
विशिष्यते । 11. विशिष्यते वि - शिष् + कर्मणि लट् । अशिचत् ।

Change of voice—যেন এতে সৰ্ব্বং প্রাপ্যেৱন্ যেন তে ত্যজ্যেৱন্ পরিত্যক্তং বিজি-
নতি ॥ ১৫ ॥

BENGALI.—যিনি সমস্ত কাম্য বিষয় লাভ করেন, আর যিনি সমস্ত কাম্য বিষয়
তাঁগ করেন, এই উভয়ের মধ্যে পরিত্যাগকারীই স্রেষ্ঠ (কেননা বিষয় আশির উপায়
সংগ্রহে এবং আশুবিনয় নাশে অত্যন্ত কষ্ট হয়. বিষয়রসবিহীন ব্যক্তির মেরুপ ক্রেশ
হয় না) ॥ ১৫ ॥

ENGLISH.—He who attains all these desires ; and he who
relinquishes them all,—(in reference to these two) the renunciation
of all desires is better than their attainment. (95).

ন তথৈতানি শক্যন্তে সন্নিয়ন্তুমসেবয়া ।

বিষয়েষু প্রজুষ্টানি যথা জ্ঞানেন নিত্যশঃ ॥ ১৬ ॥

PROSE.—বিষয়েষু প্রজুষ্টানি এতানি অসেবয়া তথা সন্নিয়ন্তুং ন শক্যন্তে নিত্যশঃ
জ্ঞানেন যথা (সন্নিয়ন্তুং শক্যন্তে) ॥ ১৬ ॥

KULLUKA.—इदानीमिन्द्रियसंयमोपायमाह न तथेति । एतानीन्द्रियाणि विष-
येषु प्रयुक्तानि तथा नासेवया विषयसन्निधिवर्जनरूपया नियन्तुं शक्यन्ते दुर्निवारत्वान्
यथा सर्व्वेदा विषयाणां अयित्वादितोषज्ञानेन शरीरस्य चास्थिस्यूणमित्यादि वक्ष्यमाण-
दोषचिन्तनेन तस्याद्विषयदोषज्ञानादिना वह्निरिन्द्रियाणि मनस्य नियच्छेत् ॥ १६ ॥

GRAMMAR.—1. বিষয়েষু বিষয়াধারে সমসী । 2. প্রজুষ্টানি qualifies
এতানি । প্র-জুষ + ক্ত । 3. এতানি উক্তে কর্ম্মণি প্রথমা । Governed by
নিয়ন্তুন্ and শক্যন্তে । 4. শক্যন্তে শক্ কর্ম্মণি লট্ অন্ते । শক্ণোতি শক্যন্তে ।
অশক্যত্ । 5. অসেবয়া করণে তৃতীয়া । ন সেবা অসেবা নত্ সমাসঃ । নজঃ
অভাবঃ । সেব্ + অ । সেবতে অসেবিত । 6. তথা অব্যয়স্ম তদ্ব + ণান্ ।
7. সম্ - নি - যস্ম + তুমুন্ । অশংসীত্ । 8. নিত্যশঃ নি + ত্যপ্ নিত্য + শস্ ।
9. জ্ঞানেন করণে তৃতীয়া ।

Change of voice.—এতানি...ন শক্যন্তি (জনাঃ)... ॥ ১৬ ॥

BENGALI.—বিষয়ে আশ্রয় ইন্দ্ৰিয়গণকে বিষয়ভোগ পরিত্যাগ দ্বারা মেরুপ সংযত
করা যায় না, ভোগ্য বিষয় অনিত্য সর্ব্বনা এরূপ বুদ্ধি অবলম্বন দ্বারা মেরুপ সংযত
করিতে পারা যায় ॥ ১৬ ॥

ENGLISH.—These senses can not be so controlled by non-
indulgence, as they, attached to sensual objects, can be done ever
by knowledge (of their real nature). (96).

वेदास्त्यागाश्च यज्ञाश्च नियमाश्च तपांसि च ।

न विप्रदुष्टभावस्य सिद्धिं गच्छन्ति कर्हिचित् ॥ ६७ ॥

PROSE.—विप्रदुष्टभावस्य वेदाः त्यागाश्च यज्ञाश्च नियमाश्च तपांसि च कर्हिचित् सिद्धिं न गच्छन्ति ॥ ६७ ॥

KULLUKA.—यस्यादनियमितं मनोविकारस्य हेतुः स्यादत आह वेदा इति । वेदाध्ययनदानयज्ञनियमतपांसि स्वगादिविषयसेवासङ्कल्पशौलिनी न कदाचित् फलसिद्धये प्रभवन्ति ॥ ६७ ॥

GRAMMAR.—1. विप्रदुष्टभावस्य विप्रदुष्टः विषयासक्त्या क्लृप्तः भावः सङ्कल्पो यस्य स विप्रदुष्टभावः तस्य । वि-प्र-दुष्ट+क्तः कर्त्तरि । भू+घञ् भावः । 2. वेदाः already derived. 3. त्यागाः त्यज+घञ् । 4. यज्ञाः यज+नः । 5. नि-यम+घञ् । 6. तपांसि तप+अमुन् all nominative to the verb गच्छन्ति । 7. सिद्धिम् Acc. of गच्छन्ति । सिध्+क्तिन् भावे । असिध्म् ।

Change of voice.—वेदैः त्यागैः यज्ञैः नियमैः तपोभिः सिद्धिः न गम्यते ॥ ६७ ॥

BENGALI.—वाश्रं मङ्गलं विषयमेवात्र नियुक्तं ताश्रं वेदपाठं, दानं, यज्ञं, नियमं च उपश्रं कथनं च फलप्राप्तं करोति न । २१ ।

ENGLISH—(The reading of) the Vedas, making gifts, sacrifices, observances (of rituals) and austerities do never contribute to the success or perfection of one, the state of whose mind is vitiated. (97)

श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च भुक्त्वा घ्रात्वा च यो नरः ।

न हृष्यति ग्लायति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रियः ॥ ६८ ॥

PROSE.—यो नरः श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा भुक्त्वा घ्रात्वा च न हृष्यति वा ग्लायति स जितेन्द्रियः विज्ञेयः ॥ ६८ ॥

KULLUKA.—जितेन्द्रियस्य स्वरूपमाह श्रुतेति । सुतिवाक्यं निर्यावाक्यञ्च श्रुत्वा, सुखस्पर्शं दुःखलादि दुःखस्पर्शं मेषकम्बलादि स्पृष्ट्वा सुखं कुण्डपञ्च दृष्ट्वा, खादु च भुक्त्वा, सुरभिःसुरभिश्च घ्रात्वा यस्य न हर्षविषादौ स जितेन्द्रियो जातव्यः ॥ ६८ ॥

GRAMMAR—1. युत्वा यु+क्ताच् । 2. स्पृष्टा स्पृश्+क्ताच् । स्पृशति
अस्पृचत् अस्पृचीत् अस्पृचीत् । 3. दृष्टा दृश्+क्ताच् । अदृचीत् अदर्शत् । 4. भुक्ता
भुज+क्ताच् अभूचीत् अभुक्त । 5. प्राप्ता प्रा+क्ताच् । जिघ्रति । अप्राचीत् ।
6. वृषति अवृषत् । 7. ग्लायति गल्मी अग्लासीत् । 8. सः Acc. of ज्ञेयः ।

Change of voice.—येन नरेण युत्वा.....न वृष्यते ग्लायते तेन जिते-
न्द्रियेण विज्जेयेन भूयते ॥ ८८ ॥

BENGALI.—यिनि छुति वा निन्हा अवग करिशा, कोयल कि कर्कश वस्तु स्पर्श
करिशा, श्रुतण कि कृत्तण देखिशा, बाहू कि अबाहू छोजन करिशा, श्रुतण कि दुर्गन्ध
आवाज करिशा इह अथवा विधान आशु इन ना, ठाहाके छितेल्लिग बलिग
छानिषे ॥ २७ ॥

ENGLISH.—The man who does neither rejoice nor droop with
sorrow on hearing (agreeable or disagreeable sounds), touching
(soft or hard things), seeing (beautiful or ugly objects), eating
(delicious or bad food), and smelling (sweet or bad smells) is
known to have controlled his senses. (98)

इन्द्रियाणान्तु सर्वेषां यद्येकं चरतीन्द्रियम् ।

तेनास्य चरति प्रज्ञा हतेः पात्रादिवोदकम् ॥ ८९ ॥

PROSE.—सर्वेषां इन्द्रियाणां तु यदि एकं इन्द्रियं चरति तेन हतेः पात्रात्
उदकं इव अस्य प्रज्ञा चरति ॥ ८९ ॥

KULLUKA.—एकेन्द्रियासंयमोऽपि निबार्थ्यत इत्याह इन्द्रियाणामिति । सर्वे-
षाम् इन्द्रियाणां मध्ये यद्येकमपि इन्द्रियं विषयप्रवृत्तं भवति ततोऽस्य विषयपरस्य
इन्द्रियानुरैरपि तत्त्वज्ञानं चरति न व्यवतिष्ठते अर्थनिर्णयोदकपात्रादिव एकेनापि
क्षिप्रेण सर्वज्ञानममेव उदकं न व्यवतिष्ठते ॥ ८९ ॥

ELUCIDATION—हतिः अर्थपात्रम् ।

GRAMMAR.—1. इन्द्रियाणाम् निर्धारणे षष्ठी । 2. इन्द्रियम् Nom. verb
चरति । 3. तेन करणे तृतीया । 4. प्रज्ञा Nom. verb चरति प्र-ज्ञा+अच् ।
5. अस्य शेषे षष्ठी । 6. हतेः शेषे षष्ठी । हृ+क्तिन् । 7. पात्रात् अपादाने पञ्चमी ।
पा+इच् । 8. उदकम् Nom. verb चरति understood.

Change of voice.—एकेन इन्द्रियेण यदि चर्यते,.....प्रज्ञया...उदकेन...
चर्यते ॥ ८९ ॥

BENGALI.—সকল ইন্দ্রিয়ের মধ্যে একটি ইন্দ্রিয়ও যদি বিপর্যাসক্ত হয়, তবে চক্ষুপাত্রে একটি ছিঁড় থাকিলেই যেমন সেই ছিঁড় দ্বারা সমস্ত জল পড়িয়া যায়, তেমন সেই একটি ইন্দ্রিয় দ্বারাই সমস্ত তত্ত্বজ্ঞান বাহির হইয়া যায় ॥ ৯৯ ॥

ENGLISH.—If any one of all the senses of a man goes astray, then his wisdom fails thereby, just as water goes out by one hole from a bag of leather. (99).

বশীকৃত্যেन्द्रিয়গ্রামং সংযম্য চ মনস্তথা ।

সৰ্ব্বান্ সংসাধয়েদ্যানচ্চিগ্বন্থ যোগতস্তনুন্ম ॥ ১০০ ॥

PROSE.—(পুরুষঃ) ইন্দ্রিয়গ্রামং বশী কৃত্বা তথা মনস্য সংযম্য তনুং অচ্চিগ্বন্থ যোগতঃ সৰ্ব্বান্ অর্থান্ সংসাধয়েত ॥ ১০০ ॥

KULLUKA.—ইন্দ্রিয়সংযমস্য সৰ্ব্বপুরুষার্থহেতুতাং দর্শয়তি বশী কৃত্বেতি । বহিঃসিদ্ধিগণনায়াসং কৃত্বা মনস্য সংযম্য সৰ্ব্বান্ পুরুষার্থান্ সম্যক্ সাধয়েত । যোগত উপায়েন স্বর্দেহমুপীড়য়ন, যঃ সহজসুখী সংস্কৃতান্নাদিকং মুচ্ছতে স ক্রমেণ তং ত্যজেত ॥ ১০০ ॥

GRAMMAR.—1. ইন্দ্রিয়গ্রামং গ্রামঃ সমূহঃ ষষ্ঠী সমাসঃ । তন্ম । Acc. of কৃত্বা । 2. মনঃ Acc. of সংযম্য । 3. সংযম্য সম-যম্+অপ্ । 4. অর্থান্ (সৰ্ব্বান্) কৰ্ম্মণি দ্বিতীয়া Acc. of সংসাধয়েত । 5. সংসাধয়েত সম-সিধ+ণিচ্+যাত্ । 6. তনুন্ম কৰ্ম্মণি দ্বিতীয়া Acc. of অচ্চিগ্বন্থ । 7. অচ্চিগ্বন্থ স্বাদি চি or তনাদি চিণ+শত্ । স্বাদি—চি চিণোতি অচ্চিণোত্ । তনাদি—চিণ । চিণোতি চিণোতি । অচ্চিণোত্ অচ্চিণোত-অচ্চিত । 8. উপাযতঃ করণে ততীয়া । ততীয়াযাঃ তসিঃ ।

Change of voice.... তনুং অচ্চিগ্বন্থতা সৰ্ব্বং অর্থান্ সংসাধয়েত ॥ ১০০ ॥

BENGALI.—বাহু পশ ইন্দ্রিয় বশীভূত করিয়া, অস্তুত্রিগ্ন মন সংযত করিয়া, শরীরকে গীড়া না দিয়া উৎপন্ন অবলম্বনে ধর্ম্মাদি সমস্ত পুণ্যকর্ম্ম সাধন করিবে । যখন সহজসুখী ও স্বাদুভোজী ব্যক্তি ক্রমশঃ বাহু অন্ন পরিত্যাগ করিবে ॥ ১০০ ॥

ENGLISH.—Bringing the host of senses under subjugation and controlling the mind, one may secure all objects or aims without decaying his body by asceticism. (100).

पूर्वां सन्ध्यां जपं स्तिष्ठत् सावित्री मार्कदर्शनात् ।

पश्चिमान्तु समासीनः सम्यग्दक्षविभावनात् ॥ १०१ ॥

PROSE.—पूर्वां सन्ध्यां मार्कदर्शनात् सावित्रीं जपन् तिष्ठेत् पश्चिमां (सन्ध्याम्) तु आसम्यग्दक्षविभावनात् सावित्रीं जपन् समासीनः (स्यात्) ॥ १०१ ॥

KULLUKA.—पूर्वां सन्ध्यामिति । पूर्वां सन्ध्यां पश्चिनामिति च कालाध्वनोरत्यन्त-
संधीमे द्वितीया, प्रथमसन्ध्यां सूर्यदर्शनपर्यन्तं सावित्रीं जपन् तिष्ठेत् आसनादुत्थाय
निवृत्तगतिरेकत्र देशे कुर्यात् । पश्चिमान्तु सन्ध्यां सावित्रीं जपन् सम्यङ्गच्छवदर्शन-
पर्यन्तमुपविष्टः स्यात् । अत्र च फलवत्त्वात् जपः प्रधानं स्थानासने त्वज्ञे, फलवत्-
मन्त्रिभावफलं तदङ्गमिति न्यायात् । सन्ध्याश्रोत्रद्विविधयो वेदपुष्पेन युज्यते । सङ्कल-
नत्वसन्ध्या इति च पूर्वं जपत् फलसुक्रमं मन्धातिथिस्तु स्थानासनशोरेव प्राधान्यमाह ।
सन्ध्याकालस्य सुहूर्तमात्रं तदाह योगियाश्रवणाः । ज्ञासहजौ तु सततं दिवसानौ
व्याक्रमम् । सन्ध्या सुहूर्तमात्रं ज्ञासे हजौ च सा स्मृता ॥ १०१ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—तिष्ठेत् = “आसनादुत्थाय निवृत्तगति रेकत्र देशे
कुर्यात् ।” Leaving his seat and standing, one will utter.

GRAMMAR.—1. पूर्वाम् qualifies सन्ध्याम् । 2. सन्ध्याम् कालाध्वनो ।
रत्यन्तसंधीमे द्वितीया । सन्ध्यां व्याप्य इत्यर्थः । सम्—धै + अच् । सम्यक् ध्यायति
अस्यामिति । ध्यायति दधौ अध्यासौत् । 3. सावित्रीम् कर्मणि द्वितीया Acc.
जपन् । 4. जपन् जप + शतृ । 5. मार्कदर्शनात् आ + अर्कदर्शनात् सन्धिः ।
आङ् मर्यादावचने इति कर्मप्रवचनीयत्वात् । पञ्चमपाङ्परिभिरिति पञ्चमी अर्क-
दर्शनात् । अर्कस्य दर्शनं अर्कदर्शनम् तस्यात् । न तु अव्ययीभावः आ and अर्क-
दर्शनात् पदद्वयम् । Thus explain सम्यग्दक्षविभावनात् आङ् धीमे पञ्चमी ।
सन्ध्यायां नक्षत्राणां विभावनं दर्शनम् । सम्यक् ऋक्षविभावनम् सम्यग्दक्षविभावनम् ।
तस्यात् । 6. समासीनः सम्—आस + शानच् । आसिष्ट ।

Change of voice.—जपता स्थीयते...समासीनेन ॥ १०१ ॥

BENGALI.—पूर्व सकाद्वेली सूर्यादर्शनकालपर्यन्त आसन रहैठे उचिठ रहैरा
एक हाने नौड़ाईरा सावित्री जप करिबे ; पश्चिम सकाद्वेली मर्याकृत्तण नक्षत्रदर्शन
पर्यन्त उगविष्ट रहैरा सावित्री जप करिबे ॥ १०१ ॥

ENGLISH.—One should remain standing, muttering the *Gayatri*
at the morning twilight till the sun is seen; and in the evening

he should remain sitting, muttering the *Gayatri*, till the stars are clearly visible. (101).

पूर्वां सभ्यां जपंस्तिष्ठन्नैशमेनो व्यपोहति ।

पश्चिमान्तु समासीनो मलं हन्ति दिवाकृतम् ॥ १०२ ॥

PROSE.—पूर्वां सभ्यां (व्याप्य) जपन् तिष्ठन् नैशं एनः व्यपोहति पश्चिमां (सभ्यां व्याप्य) (जपन्) समासीनः दिवाकृतं मलं हन्ति ॥ १०२ ॥

KULLUKA.—पूर्वां सभ्यामिति । पूर्वसभ्यायां तिष्ठन् जपं कुर्वन् निशा-सञ्चितं पापं नाशयति । पश्चिमसभ्यायान्तपविष्टो जपं कुर्वन् दिवार्जितपापं निहन्ति अवापि जपात् फलमुक्तं एतच्चाज्ञानादिकृतपापविषयम् । अतएव याज्ञवल्क्यः—दिवा वा यदि वा रात्रौ यदज्ञानकृतं भवेत् । त्रिकालसभ्याकरणात् सर्वं विप्र-शयति ॥ १०२ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—पूर्वां सभ्यां पूर्ववत् कालाध्वनीरत्यन्तसंयोगे द्वितीया । पश्चिमां सभ्याम् do. सभ्या indicates a division of time. Hence द्वितीया by the rule कालाध्वनीः ।

GRAMMAR.—1. सभ्याम् कालाध्वनीरत्यन्तसंयोगे द्वितीया । 2. नैशम् qualifies एनः । निशा + अण् । 3. व्यपोहति वि - अय - ऊह + लट् ति । ऊहते । षोडशे । 4. दिवाकृतम् दिवा इत्यव्ययम् । समासीनः । Qualifies मलम् । 5. हन्ति अवधीत् ।

Change of voice.—जपता तिष्ठता एनः व्यपोहते । समासीनेन मलः हन्यते ॥ १०२ ॥

BENGALI.—प्रतिःसर्काकाले नशाग्रमान इहेरा माविज्जी ऊप करिले रात्रिकाले अज्ञातसारे कृत पाप नष्टे हउ, माशंकाले आसने समासीन इहेरा माविज्जी ऊप करिले दिवाभागे अज्ञातसारे कृत पाप नष्टे इहेरा पाय ॥ १०२ ॥

ENGLISH.—Standing up and muttering the (*Gayatri*) at the morning twilight, one expiates the sin (unwillingly done) at night ; and sitting down and muttering the *Gayatri* in the evening, he goes away with sin (unknowingly done) during day. (102).

न तिष्ठति तु यः पूर्वां नोपास्ते यश्च पश्चिमाम् ।

स यूद्वहद्विष्कार्यः सर्वस्माद्विजकर्मणः ॥ १०३ ॥

PROSE.—यः तु पूर्वा (सम्भ्याम्) न तिष्ठति यश्च पश्चिमां न उपास्ते सः
शूद्रवत् सर्व्वेभ्यः द्विजकर्म्मणः वहिष्कार्य्यः ॥ १०३ ॥

KULLUKA.—न तिष्ठतीति । यः पुनः पूर्व्वसम्भ्यां नानुतिष्ठति पश्चिमानु
नोपास्ते तत्तत्कालविहितं जपादि न करोतीत्यर्थः, स शूद्र इव सर्व्वेभ्यः द्विजातिकर्म्मणोऽ-
तिविषयकारादेरपि वहिः कार्य्यः । अनेनैव प्रत्यवायेन सम्भ्योपासनस्य नित्यतोक्ता
नित्यत्वेऽपि सर्व्वदा अपेक्षितपापघ्नस्य फलत्वमविरुद्धम् ॥ १०३ ॥

ELUCIDATION.—यः पूर्वा न तिष्ठति यश्च पश्चिमां नोपास्ते = यः पूर्वां
पश्चिमाञ्च एकतरां वा सम्भ्यां नोपास्ते ।

GRAMMAR.—1. यः Nom. verb तिष्ठति । 2. पूर्व्वाम् qualifies सम्भ्याम्
understood which is governed by तिष्ठति । 3. तिष्ठति स्था धातुर
कर्म्मकोऽपि प्राप्तार्थकत्वात् सकर्म्मकः सर्व्वेषामेव धातूनां गमनार्थप्राप्त्यर्थादित्वात् ।
अस्यात् । 4. पश्चिमां qualifies सम्भ्याम् understood governed by
उपास्ते । 5. उपास्ते उप-आम् लट् ते । आसिष्ट । 6. शूद्रवत् अव्ययम् शूद्र
+ वति । तेन तुल्यं क्रिया चेत् वतिरिति । ब्राह्मणेन तुल्यं अधीते ब्राह्मणवत्
अधीते । शूद्रेण तुल्यं वहिष्कार्य्यः शूद्रवत् वहिष्कार्य्यः । 7. वहिष्कार्य्यः वहिस्-
ल्ल + यत् । 8. सर्व्वेभ्यः qualifies द्विजकर्म्मणः । 9. द्विजस्य कर्म्म द्विजकर्म्म
यस्यैव समासः तस्यात् द्विजकर्म्मणः अपादाने पञ्चमी ।

Change of voice.—येन पूर्वा न स्वीयते येन पश्चिमा नोपास्यते तेन शूद्रवत्
वहिष्कार्य्येण भूयते ॥ १०३ ॥

BENGAL.—ये चाङ्गि आठःसकां ओ सान्नःसकां ना करे ताहाके शूद्रेर छात्र
अतिविषयकाराणि समस्त विजोचित कार्य्य इहेते बाहिर करिना दिवे ॥ १०३ ॥

ENGLISH.—He who does not stand up and mutter the *Gayatri*
at the morning twilight, and does not sit at the evening twilight
and mutter the *Gayatri*, should be expelled, like a *Sudra*, from
all the rites of a twice-born. (103).

अपां समीपे नियतो नैत्यकं विधिमास्थितः ।

सावित्रीमण्यधौयीत गत्वारण्यं समाहितः ॥ १०४ ॥

PROSE.—नैत्यकं विधिं आस्थितः (द्विजः) अरण्यं गत्वा अपां समीपे नियतः
समाहितश्च (सन्) सावित्रीं अपि अधौयीत ॥ १०४ ॥

KULLUKA.—अपि समीप इति । ब्रह्मयज्ञरूपमिदं बहुवेदाध्ययनागती सावित्रीमात्राध्ययनमपि विधीयते । अरण्यादिनिर्ज्जनदेशं गत्वा नद्यादिजलसमीपे निवर्तेन्द्रियः समाहितोऽनन्यमना नैत्यकं विधिं ब्रह्मयज्ञरूपमास्थितोऽनुतिष्ठामुः सावित्री-मपि प्रणव व्याहृतिवशयुतां यद्योक्तामधीयते ॥ १०४ ॥

ELUCIDATION.—आस्थितः = “अनुतिष्ठामुः” one who intends to perform, नैत्यकं विधिम् *i. e.* ब्रह्ममन्त्रम् described in the next श्लोक which consists in reading the Vedas.

GRAMMAR.—1. नैत्यकम् qualifies विधिम् नित्य + अण् + क । 2. विधिम् Acc. of आस्थितः । वि - घा + क्तिः । 3. आस्थितः आङ् - स्था + क्तः कर्त्तरि । It has here the meaning of सन् प्रत्ययः । 4. अरण्यम् Acc. of गत्वा । 5. अपि अपि शेषे षष्ठी । 6. समीपे संगता आपः यस्य इति समीपम् बहुव्रीहिः । बालरूपसंगम्य इति अकारस्य ईकारः । अधिकरणे सप्तमी । 6. निवर्तः नि - यम् + क्तः । 7. सम - चा - धा + क्तः । 8. सावित्रीम् Acc. of अधीयते । 9. अधि - इङ् + ईत विधिलिङ् ।

Change of voice..... निवर्तेन समाह्वेन सावित्री अधीयते ॥ १०४ ॥

BENGALI.—यदि ब्रह्मयज्ञरूप निरुद्धं अनुष्ठान करिते ईच्छूक, तनि अरण्ये वाईश जलान्तर तौर ईन्द्रियशुद्धि मयउत ओ मन हित करिषा (वेद अध्यायने अनङ्ग इहिले अङ्गुतः उत्पन्निके) अपव ओ वास्तुतुष्ट ग्राह्यो पाठ करितेन । (अर्थात् एका कर्त्तव्य ब्रह्मयज्ञ सम्पादन करा बटे) ॥ १०४ ॥

ENGLISH.—One who is bent on doing the (daily) obligatory ceremonies, and has subdued his senses, should, after having gone to a forest, read, near a river or tank, the *Savitri* also being self-possessed. (104).

वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके ।

नानुरोधोऽस्थनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि ॥ १०५ ॥

PROSE.—वेदोपकरणे चैव नैत्यके स्वाध्याये चैव होममन्त्रेषु चैव हि अनध्याये अनुरोधः नास्ति ॥ १०५ ॥

KULLUKA.—वेदोपकरणे इति । वेदोपकरणे वेदाङ्गे शिवादी नैत्यके नित्या-नुष्ठेये च स्वाध्याये ब्रह्मयज्ञरूपे होममन्त्रेषु चानध्यायादयो नास्ति ॥ १०५ ॥

GRAMMAR. — 1. वेदोपकरणे उपक्रियतेऽनेन उपकरणम् सामयौ । वेदानां उपकरणं वेदोपकरणम् तस्मिन् । 2. स्वाध्यायः सु अध्यायः अध्ययनं यस्य स इति बहुव्रीहिः or सु अध्यायः स्वाध्यायः इति तत्पुरुषः । तस्मिन् । सर्वत्र विद्याधिकरणे समौ । 3. नैत्यके qualifies स्वाध्याये । 4. होममन्त्रेषु होमानां मन्त्राः होममन्त्राः षष्ठी समासः तेषु पूर्ववत् समौ । 5. अनध्याये न अध्यायः अनध्यायः अध्ययनाभावः तस्मिन् । 6. अनुरोधः अनुरध्यते इति अनुरोधः । अनु- रुध + घञ् । रुधञि रुधे । अनुरधत् अनुरीत्सीत् अनुरङ् । Verb अस्ति । अनध्यायः is described elsewhere ; it means that time when reading is prohibited.

Change of voice. — अनुरोधेन न भूयते ॥ १०५ ॥

BENGALI.—निष्क कञ् प्रकृति वेदाङ्गे वेदपाठरूप निडा कर्मे एव होममन्त्रे नैत्यकपाठक ब्राह्मण निश्चयि नर्तिरे ना, अर्थात् ये दिन अथाग्रन निष्क से दिनउ ये नकल करिरे ॥ १०६ ॥

ENGLISH.—To the six subsidiary studies of the Veda (*i. e.* the *angas*), the obligatory (daily) study of the Vedas, and the *mantras* or texts for offerings to fire, no prohibition of study does apply. (105).

नैत्यके नास्त्यनध्यायो ब्रह्ममत्तं हि तत् स्मृतम् ।

ब्रह्माहुतिहुतं पुण्यमनध्यायवषट्कृतम् ॥ १०६ ॥

PROSE.—नैत्यके अनध्यायः नास्ति तत् हि ब्रह्ममत्तं स्मृतम् ; अनध्यायवषट्कृतम् ब्रह्माहुतिहुतम् पुण्यम् (भवति) ॥ १०६ ॥

KULLUKA.—नैत्यके इति । पूर्वोक्तनैत्यकस्वाध्यायस्यायमनुवादः । नैत्यक- नपथञ्चे अनध्यायो नास्ति यतः सततभवत्वात् सर्वं ब्रह्मैव सर्वं ब्रह्मसत्त्वं तन्मन्त्रादिभिः स्मृतम्, ब्रह्मैवाहुतिर्ब्रह्माहुतिर्हविस्तस्याहुतमध्ययनरूपम् अनध्यायवषट्कृतम् अनध्याय- खीकृतमपि पुण्यमेव भवति ॥ १०६ ॥

ELUCIDATION.—ब्रह्माहुति = ब्रह्मैवाहुतिः । आहुतिः = हविः । तेन हुतम् हवनम् । ब्रह्माहुतिहुतम् = वेदरूपहविषा यत् हवनम् = वेदपाठरूपयज्ञकरणम् । अनध्यायवषट्कृतम् = अनध्यायेन अनध्यायकालेन वषट्कृतं गृहीतं वषट्कारमुच्चार्य यज्ञेनात् यज्ञमपि वषट्करणमुच्यते तस्मात् वषट्कृतं लौकिकमिति कुतूहलव्याख्यानम् ।

GRAMMAR.—1. नैत्यके derived विषयाधारे सप्तमी । 2. अनध्यायः explained. 3. तत् refers to नैत्यकम् । 4. ब्रह्मसत्रम् विधेयविशेषकम् of नैत्यकम् । ब्रह्मैव सत्रम् कर्मधारयः । सततं भवतीति सत्रम् । सतत + वन् । नित्यत्वात् सत्रम् इत्यर्थः । 5. ब्रह्माहुतिहुतम् ब्रह्म वेदः तदेव आहुतिः हवनद्रव्यम् हुतम् ब्रह्माहुतिः । तथा हुतम् हवनम् ब्रह्माहुतिहुतम् = वेदरूपहविषायश्चकारणम् = वेदपाठरूपयज्ञकरणम् इति भावः । 6. अनध्यायवषट्कृतम् अध्ययनस्य अभावः अनध्यायः तत्पुरुषः पक्षे अयथीभावश्च तत्र क्लीबता । तेन वषट्कृतम् सूत्रितम् अनध्यायवषट्कृतम् । वषट्कृतम् गतिप्रमासः । अयथात् न ईकारागामादिः अप्येऽपि । 7. पुण्यम् qualifies ब्रह्माहुतिहुतम् । पू + यत् पुण्यम् by पूजो यत्पुं क्तस्य ।

Change of voice.... अनध्यायेन न भूयते । तेन ब्रह्मसत्रेण स्मृतेन भूयते । अनध्यायवषट्कृतेन ब्रह्माहुतिहुतेन पुण्येन भूयते ॥ १०६ ॥

BENGAL.—निता कर्तव्य वेदपाठान्निष्ठ अनध्याय श्रौते न, केनना निता कर्तव्य वेदपाठैक उक्तयञ्च बले ; वेदरूप हविः ब्राह्म ये अध्यायनरूप वञ्चकत्रण ताहा अनध्याय निन कर्तुक श्रौकृत (अर्थां अनध्याय दिने कृत) इहेले पुण्यजनकहे इय ॥ १०७ ॥

ENGLISH.—The prohibition of study does not apply to the obligatory recitation; for it is regarded as the Veda sacrifice. The sacrifice done with the (reciting of the) Veda as clarified butter, and completed (as in the case of a sacrifice with the words *Vasatkar*) with reading on a day which is though a day for general prohibition of study, is meritorious. (106).

यः स्वाध्यायमधीतेऽब्दं विधिना नियतः शुचिः ।

तस्य नित्यं चरत्येष पयोदधिघृतं मधु ॥ १०७ ॥

PROSE.—यः अब्दं नियतः शुचिः (सन्) विधिना स्वाध्यायम् अधीते एष तस्य नित्यपयः दधि घृतं मधु चरति ॥ १०७ ॥

KULLUKA.—यः स्वाध्यायमिति । अब्दमिति अत्यन्तसंयोगे द्वितीया वर्षमर्थके स्वाध्यायमहरहर्विहितारयुक्तं नियतेन्द्रियः प्रयतो अपति तस्यैष स्वाध्यायो अपयज्ञः शीरादीनि चरति शीरादिभिर्हैवान् पितृंश्च प्रीणाति ते च प्रीताः सर्वकामैर्कपयज्ञ-कारिणस्तर्पयन्तीत्यर्थः । अतएव याज्ञवल्क्यः—मधुना पयसः । चैव स दीर्घार्घ्यशेष्ठिनः । पितॄन् मधुघृताभ्याञ्च ऋषोऽधीते द्वितीयोऽब्दम् इत्युपक्रम्य अनुष्ठापित वेदानां पुराणा-

नाच जपस्य देवपितृवनिकलमुक्ता शेषे ते दत्तास्तपयन्त्येनं सर्वकामफलैः शुभैरित्युक्त-
वान् ॥ १०७ ॥

GRAMMAR.—1. अव्ययसंयोगे द्वितीया अपोददातीति अव्ययः तम्
अप्-दा+क। हायनोऽव्ययसंयोगे इत्यमरः। 2. नियतः शुचिः quali-
fy यः। 3. विधिना करणे द्वितीया वि-धा+कि। 4. स्वाध्यायम् Acc.
of अधीते 5. अधीते अधि इङ् ते। 6. नित्यम् Adv. 7. पयः दधि
घृतम् मधु Acc. of चरति।

Change of voice.—येन.....स्वाध्यायः अधीयते तस्य अनेन...पयं दधि घृतम्
मधु चर्यते ॥ १०७ ॥

BENGALI.—यिनि श्रुति इहेरा ओ हेमिग मंगत करत यथाविधाने अस्तुतः एकटि
वत्सव ओ अतिशिन जपयऊ करेन, मेहे जपयऊ ठाहाके निशत कौर, मधि, घृत ओ मधु
प्रदान करे। अर्थात् यिनि वेद वा पुराण जप करेन, ठाहाके मेहे जपे देवतागण
कौरादि वारा उष्ट इहेरा ठाहाके कौरादि प्रदान करिग। तर्पित करेन ॥ १०७ ॥

ENGLISH.—For him who being pure and self-controlled makes
according to due form the recitation for a full year, it ever flows
with milk, curds, butter and honey. (107).

अग्नीन्धनं भैक्ष्यचर्यामधःश्रव्यां गुरोर्हितम् ।

आ समावर्त्तनात्कुर्व्यात्कृतोपनयनो द्विजः ॥ १०८ ॥

PROSE.—कृतोपनयनः (ब्रह्मचारी) द्विजः आ समावर्त्तनात् अग्नीन्धनं
भैक्ष्यचर्यां अधःश्रव्यां गुरोः द्विजं कुर्यात् ॥ १०८ ॥

KULLUKA.—अग्नीन्धनमिति । सायंप्रातः समिद्धीमं भिक्षासमूहाहरणमखट्टा-
शयनरूपमधःश्रव्यां नतु स्थण्डिलशायिलमेव गुरोर्नदककुम्भाद्याहरणरूपं द्वितं कृतोप-
नयनो ब्रह्मचारी समावर्त्तनपर्यन्तं कुर्यात् ॥ १०८ ॥

GRAMMAR.—1. कृतोपनयनः कृतं उपनयनं यस्य सः qualifies द्विजः।
2. समावर्त्तनात् कर्मप्रवचनीया ज्योति पञ्चमी। 3. आ अव्ययम् सर्वदायाम्।
4. अग्नीन्धनम् इत्यनेन अग्नि इति इन्धनम् अग्नेरिन्धनं अग्नीन्धनम् Acc. of कुर्यात्।
5. भैक्ष्यचर्याम् भिक्षया प्राप्तं भैक्ष्यम् अङ्। भैक्ष्य-चर+प्र। वार्त्तिकेन परि-
चर्याशब्दस्य बहुषात् चनन्नापि बहुषम्। 6. अधःश्रव्याम् अधः भूमौ एव श्रव्या
ताम् श्री+कप्। 7. द्वितम् Acc. of कुर्यात्।

Change of voice.—বিজেন.....অগ্নীশ্বনং মেত্যচর্যা অধঃশয্যা...হিতম্
ক্ৰিয়েত ॥ ১০৮ ॥

BENGALI.—বিজ্ঞাতি উপনয়ন গ্রহণান্তে যে পঞ্চাঙ্গ শুক্লগৃহ ছাড়িয়া গৃহস্থ ধর্ম
গ্রহণার্থে পিতার বাড়ীতে প্রত্যাগমন না করেন তাৎকাল সাধঃ ও প্রাতে যজ্ঞকাঠ
আশ্রয় ও হোমকরণ, ত্রিকাসঃগ্রহ, বিনা খট্টায় শয়ন, এবং শুক্লর জল ও কুণ আশ্রয়
প্রভৃতি হিতসাধক কর্ম করিবে ॥ ১০৮ ॥

ENGLISH.—A twice-born, invested with the sacred string,
should collect fuel for the sacrificial fire, beg alms, sleep low on
the ground, and do what is conducive to the good of his preceptor,
till the ceremony of his returning home from the preceptor's
place. (108).

আচার্য্যপুত্রঃ শুম্রুপুত্রানদো ধার্মিকঃ শুচিঃ ।

আতঃশক্তোঽর্থদঃসাধুঃস্বোঽধ্যাষ্যাদশধর্ম্মতঃ ॥ ১০৯ ॥

PROSE.—আচার্য্যপুত্রঃ শুম্রুপুঃ জ্ঞানদঃ ধার্মিকঃ শুচিঃ আতঃ শক্তঃ অর্থদঃ
সাধুঃ স্বঃ (এতে) দশ ধর্ম্মতঃ অধ্যাষ্যাঃ ॥ ১০৯ ॥

KULLUKA.—কৌটিল্যঃ শিষ্যোঽধ্যাষ্য ইত্যাহ আচার্য্যপুত্র ইতি । আচার্য্য-পুত্র-
পরিচারক - জ্ঞানান্নরদাতৃ-ধর্ম্মবিন্দু-দার্থ্যাদিশুচি - বাস্তবগ্রহণসমর্থধনদাত্ত্রীহিজ্ঞাতথ্যো
দশৈনৈ-ধর্ম্মোপাধ্যাষ্যাঃ ॥ ১০৯ ॥

GRAMMAR.—1. আচার্য্যস্য পুত্র আচার্য্যপুত্রঃ । 2. শুম্রুপুঃ শুম্রু সন্ + উ ।
3. ঞন - দা + ক । 4. ধর্ম্ম + উক্ । 5. আপ্ + ক্তঃ আতঃ । 6. শক্ + ক্তঃ ।
7. অর্থ - দা + ক্তঃ । 8. স্বঃ স্বকীয়ঃ । 9. ধর্ম্মতঃ তৃতীয়াবাক্যনিঃ ।
10. অধ্যাষ্যাঃ অধি - হৃৎ + ণিচ্ য ।

Change of voice.—আচার্য্যপুত্রেণ.....স্বেন (এতে) দশমিঃ অধ্যাষ্যৈঃ
সূয়তে ॥ ১০৯ ॥

BENGALI.—আচার্য্যপুত্র, পরিচর্য্যকারক, অজ্ঞবিদ্যাগ্ৰন, ধর্ম্মবিন, শূচিক ও
জ্ঞানাদিবারা শুচি, বাস্কব, বিন্যাগ্রহণ ও ধারণে সমর্থ, ধনদাতা, অজ্ঞোহি ও জ্ঞাতি এই
দশজনকে অধারন করাইবে ॥ ১০৯ ॥

ENGLISH.—The son of a preceptor, a pupil willing to learn,
a communicator of some knowledge, a virtuous or pious person,

a man who is pure, a man who is trustworthy and faithful, one who is capable (of retaining what is taught), one who gives money, one who is honest and good and one who is a relative—these ten are lawfully to be taught. (109).

নাপৃষ্টঃ কস্যচিদব্রূয়ান্‌চান্যায়ৈন পৃচ্ছতঃ ।

জানন্নপি হি মেধাবী জড়বল্লোক আচরেৎ ॥ ১১০ ॥

PROSE.—মেধাবী অপৃষ্টঃ কস্যচিৎ ন ব্রূয়াৎ, অন্যায়ৈন পৃচ্ছতঃ; চ ন ব্রূয়াৎ, জানন্‌ অপি মেধাবী লোকে জড়বন্‌ আচরেৎ ॥ ১১০ ॥

KULLUKA.—নাপৃষ্ট ইতি । শ্রদ্ব্যন্যেনাভ্যাসচরং বিস্তরস্বাধৌৎ, তস্য তত্বমপৃষ্টঃ সন্‌ ন বদেৎ শিষ্যস্য ত্বপৃচ্ছতোঃপি বক্তব্যং ভক্তিগ্রন্থাদিপ্রশ্নধর্মোক্তজনমন্তায়; তৈন পৃচ্ছতো ন ব্রূয়াৎ । জানন্নপি হি প্রাজ্ঞো লোকে, সূক ইব ব্যবহরেৎ ॥ ১১০ ॥

GRAMMAR.—1. মেধা + বিনি: । 2. ন পৃষ্টঃ অপৃষ্ট: । 3. কস্যচিৎ সম্বন্ধবিবচনয়া পঠৌ । 4. অন্যায়ৈন প্রকৃত্যাদিভ্য উপসংখ্যানং ইতি তৃতীয়া । 5. জানন্‌ - জ্ঞা + শত্ । 6. লোকে অধিকরণে সমগ্রৌ । 7. জড়বন্‌ জড় + বতি: তৈন তুল্যং ক্রিয়া বেদবতি: ।

Change of voice.—মেধাবিনা অপৃষ্টেন...উচ্যেত । জানতা আশ-
জ্যেত ॥ ১১০ ॥

BENGALI.—মেধাবী শুক জিজ্ঞাসিত না হইলে আশ্রয় অধ্যয়নে অক্ষরস্থলন বিষয়তা দেখিয়া ও শিষ্য না হইলে তাহাকে কিছু বলিবেন না, অথবা শাস্ত্রানুসারে ভক্তিপ্রদ্বা-
পূর্বক জিজ্ঞাসা না করিলে জিজ্ঞাসাকারীকেও বলিবেন না, এবং এই উভয় অবস্থাতেই জানিতাও লোকসমাজে মুকের স্থায় ব্যবহার করিবেন ॥ ১১০ ॥

ENGLISH.—No one should say (any thing of the Vedas) to any one without being asked; nor should he answer any person asking improperly. A wise man, though he knows, should act like a dumb man (or a dullard) in the world. (110).

অধর্ম্মেণ চ যঃ প্রাহ যস্মাদধর্ম্মেণ পৃচ্ছতি ।

তয়োরন্যতরঃ প্রৈতি বিদ্বেষং বাধিগচ্ছতি ॥ ১১১ ॥

PROSE.—যঃ অধর্ম্মেণ প্রাহ যস্মাদধর্ম্মেণ পৃচ্ছতি তয়ৌ: অন্যতরঃ প্রৈতি বিদ্বেষং বা বাধিগচ্ছতি ॥ ১১১ ॥

KULLUKA.—উক্তপ্রতিষেধদ্বয়ানুক্রমে দোষনাহ অধৰ্ম্মোহেতি । অধৰ্ম্মোহ
পৃষ্টোপি যো যস্য বদতি যথান্যায়েন যং পৃচ্ছতি তথোরন্যতরৌ ধ্যতিক্রমকারৌ বিধতে
বিধিবং বা তেন সহ গচ্ছতি ॥ ১১১ ॥

GRAMMAR.—1. অধৰ্ম্মেণ প্রকৃত্যাদিভ্য স্কতীয়া । 2. প্রাহ প্র - ব্রু লট্ তি ।
3. তথো: নির্দ্বারণে ষষ্ঠী । 4. প্রৈতি স্মিয়তে । প্র + এতি । ৫ - লট্ তিৎ । অগান্ ।
5. বিধেবন্ Acc. of অধিগচ্ছতি । বি - দিষ্ + ঘञ্ ।

Change of voice.—যেন...উচ্যতে যেন পৃচ্ছতে অন্যতরেণ প্রেযতে বিধেব: অধি-
গম্যতে ॥ ১১১ ॥

BENGALI.—যিনি অধৰ্ম্ম অনুসারে জিজ্ঞাসিত হইয়া উত্তর দেন এবং যিনি অধৰ্ম্ম
অনুসারে প্রশ্ন করেন সেই উভয়ের এক জন মৃত্যুমুখে পতিত হয় অথবা উভয়েই
লোকের ঘেঁষের পাত্র হয় ॥ ১১১ ॥

ENGLISH.—He who says unlawfully, and he who asks un-
lawfully, either of these two may die or incur hatred. (111).

ধর্ম্মার্থী যত্র ন স্যাতাং শুম্রূষা বাপি তদ্বিধা ।

তত্র বিদ্যা ন বক্তব্য্যা শুমং বীজমিবোষরে ॥ ১১২ ॥

PROSE.—যত্র ধর্ম্মার্থী ন স্যাতাং, তদ্বিধা শুম্রূষা বা অপি ন (স্যাৎ),
জবরে শুমং বীজমিবতত্রবিদ্যা ন বক্তব্য্যা ॥ ১১২ ॥

KULLUKA.—ধর্ম্মার্থাবিতি । যন্মিন্ শিষ্যেঃ প্রাপিতে ধর্ম্মার্থী ন ভবত:
পরিচর্যা বা অধ্যয়নানুরূপা, তত্র বিদ্যা নার্বণীয়া সুদুত্রীক্ষাদিবীজমিবোষরে যত্র
বীজমুতং ন প্ররোহতি স জবর: । ন চার্থগচ্ছতি মৃতকাধ্যাপকত্বমাশঙ্কনীয়ং যদেতা-
বদ্যন্ত দীযতে তদেতা বদধ্যাপয়ামৌতি নিয়মাভাবান্ ॥ ১১২ ॥

GRAMMAR.—1. যত্র যদৃ + বক্ত অধিকারণে । 2. ধর্ম্মার্থী ধর্ম্মং
অর্থং ধর্ম্মার্থী (বক্ত:) পচে অর্থধর্ম্মী । ধর্ম্মাদিভ্যনিয়ম ইতি বার্তিকান্ ।
3. স্যাতাং অস্ + যাতাম্ । 4. তদ্বিধা সা এব বিধা অস্যা সা তদ্বিধা (বক্ত)
qualifies শুম্রূষা । বি - ধা + অজ্ । 5. শুম্রূষা - শুম্ + সন্ + অ । 6. জবরী
অধিকারণে সমসী । জব - দাওঁ । জব + ক । জব - ২: অস্বয়ং । 7. বীজ-
মিব ইবেন সহ সমাস: বিমত্বলোপঃ । Acc. of বক্তব্যম্ understood.
8. বিদ্যা - বিদ + ক্যপ্ । 9. বক্তব্যং - বপ + তব্য । বপতি উবাচ । অবাপ্তবীন্ ।
জবতে । উক্ত: ।

Change of voice.—ধর্ম্মার্থাম্যাম্ ন ভূয়েত...যশুষ্যাম্ ন ভূয়েত বীজেনৈব
বিদ্যয়া বক্তব্যয়া ন ভূয়েত ॥ ১১২ ॥

BENGALI.—যে শিক্ষাকে পড়াইলে ধর্ম্ম কি অর্থ কিছুই হয় না, অথবা অশুদ্ধ
পরিচর্যাও লাভ হয় না, উত্তম ভূমিতে যেমন উত্তম বীজ বপন করিতে নাহি, একপা
তখনই বিদ্যার উপদেশ করিবে না ॥ ১১২ ॥

ENGLISH.—Where there may not be virtue or wealth, or proper
service and obedience, there no instruction should be imparted
as seed is not sown in a barren soil. (112).

বিদ্যয়ৈব সমং কামং মর্ত্তব্যং ব্রহ্মবাदिना ।

आपद्यपि हि घोरायां नत्वेनामिरिणे वपेत् ॥ ११३ ॥

PROSE.—ব্রহ্মবাदिना বিদ্যয়া एव সমং কামং মর্ত্তব্যম্ ঘোরায়াং আপদি অপি
হি এনাং তু ইরিণে ন বপেত ॥ ১১৩ ॥

KULLUKA. — বিদ্যয়েতি । বিদ্যয়ৈব সদ্ধ বেদাধ্যাপকেন বরং মর্ত্তব্যং নতু সর্ব্যসাধ্য-
পন্যোগ্যশিষ্যভাবি আপাদ্যৈতাং প্রতিপাদয়েত । তথাচ কান্দীম্যব্রাহ্মণং বিদ্যয়া
সার্বং স্থির্যেত ন বিদ্যামুশরং বপেত ॥ ১১৩ ॥

GRAMMAR — 1. ব্রহ্মবাदिना ব্রহ্ম বেদং বদিতং শীলমস্ত্য স ব্রহ্মবাदी তেন ।
বেদবক্তা কর্ত্তরি তৃতীয়া । 2. বিদ্যয়া সমম্ যোগে সদ্ধার্থে তৃতীয়া । 3. কামম্
Adv. অব্যয়ম্ অকাসাতুমতী কামম্ । 4. মর্ত্তব্যম্ স + ভাবে তব্য় । স্থির্যে
মরিষ্যতি অস্থত । 5. ঘোরায়াং qualifies আপদি । হন + অচ্ হন স্থানে
ঘূরাদেশঃ by হনোরচ্ ঘূর্ চ । 6. আপদি অধিকরণে সপ্তমী । 7. এনাম্ Acc.
of বপেত । 8. ইরিণে ऊषरे, শূন্বে স্থানে । অধিকরণে সপ্তমী । ऋ + इणच्
by অর্ন্তে ক্রিদিষ্ট । “ইরিণং শূন্বম্” Bhatto. 9. বপেত—বপ + যাত ।

Change of voice. — ব্রহ্মবাदी...স্থির্যেত । एषা ন লভ্যেত ॥ ১১৩ ॥

BENGALI.—ব্রহ্মের অধ্যাপক বরং বিদ্যা লইয়াই শ্রমিয়া বাইবেন, তথাপি
অধ্যাপনযোগ্য পাত্রের অভাবে উত্তম ভূমিতে (অপাত্রে) এই বিদ্যাবীজ বপন করিবেন
না ॥ ১১৩ ॥

ENGLISH.—A teacher of the Veda should rather die with his
learning (not communicated to any one); even in great distress
he should not sow it in an unfertile soil. (113).

विद्या ब्राह्मणमेत्याह शिवधिस्तेऽस्मि रक्ष माम् ।

असूयकाय मां मादास्तथा स्यां वीर्यवत्तमा ॥ ११४ ॥

PROSE.—विद्या ब्राह्मणं एव आह ते शिवधिः अस्मि मां रक्ष असूयकाय मां मादाः तथा (सति) वीर्यवत्तमा स्याम् ॥ ११४ ॥

KULLUKA.—अस्यानुवादमाह विद्या ब्राह्मणमिति । विद्याधिष्ठात्री देवता कश्चिदध्यापकं ब्राह्मणमागत्य एवमवदत् तवाहं निधिरस्मि मां रक्ष असूयकादिदोषघ्ने न मां वदेः तथा सत्यतिशयेन वीर्यवती भूयासम् । तथा च कान्तोद्यब्राह्मणं, विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम तवाहमस्मि त्वं मां पालय अनर्हं ते मानिने नैवमादा शोपाय मां ज्ञेयसा तैऽहमस्मीति ॥ ११४ ॥

GRAMMAR. — 1. विद्या Nom. to the verb आह । 2. ब्राह्मणम् Acc. of एव, कर्मणि द्वितीया । 3. आह governs वाक्यार्थे । from ते — to अप्रमादिते of the next sloka. 4. ते शेषे षष्ठो । 5. शिवधिः or शिवधिः शी + वन् शिव । शिव — धा + किः । निधिर्ना शिवधि भेदादित्यमरः । विशेष्य विशेषणम् of अहम् understood. 6. माम् Acc. of रक्ष । 7. माम् Acc. of मादाः । 8. असूयकाय सम्प्रदाने चतुर्थी । असूय -- मूल । असूयति । 9. दाः दा + लृप् स । न माहूंगीमे इत्यङ्गागमनिषेधः । 10. अतिशयेन वीर्यवती वीर्यवत्तमा वीर्य + मनुप् + तमप् । 11. स्याम् अस + याम् ।

Change of voice.—विद्यया.....उच्यते । शिवधिना मया भूयते । त्वया अहं रक्ष्ये । ...अहम् मां दिधि वीर्यवत्तमया मया भूयते ॥ ११४ ॥

BENGALI.—विद्यार अविष्ठात्री देवता कौन अध्यापक ब्राह्मणेर निकटे आसिरा बलिग्राहिलेन—आमि তোমার নিধিরূপ, তুমি আমাকে পালন কর, আমাকে অসূয়ানীক পায়ে অর্পণ করিও না, তাহা হইলে আমি অধিকতর বলশালিনী হইব । ১১৪ ।

ENGLISH.—(The goddess of) learning coming to a Brahman says :—"I am your treasure, guard me. Do not impart me to a spiteful man ; then I shall be strongest." (114).

यमेव तु शुचिं विद्या नियतं ब्रह्मचारिणम् ।

तस्मै मां ब्रूहि विप्राय निधिपायाप्रमादिने ॥ ११५ ॥

PROSE. — यं एव तु शुचिं नियतं ब्रह्मचारिणं विद्याः निधिपाय अप्रमादिने तस्मै विप्राय मां ब्रूहिः । ११५ ॥

KULLUKA.—यमिति । यमेव पुनः शिष्यं श्रुतिं नियतेन्द्रियं ब्रह्मचारिणं जानासि तस्मै विद्यारूपनिधिरक्षकाय प्रमादरहिताय मां वद ॥ ११५ ॥

GRAMMAR. — 1. यम् कर्मणि द्वितीया । Governed by विद्याः यम् is qualified by विषये विशेषणानि । 2. श्रुतिम् । 3. नियतम् । 4. ब्रह्मचारिणम् । 5. विद्याः विद् + यास् । वेत्ति विवेद विदाद्यकार अवेदीत् विदाङ्-रोत् । 6. निधिपाय qualifies विप्राय । नि - धा + किं । निधि - पा + क । 7. अप्रमादिने न प्रमादी अप्रमादी तस्मै अप्रमादिने नञ् समासः । प्र - माद्यतीति प्रमादी तस्मै । Qualifies विप्राय । 8. तस्मै qualifies विप्राय । 9. विप्राय क्रियायहणमपि कर्तव्यमिति सम्प्रदानत्वात् चतुर्थी । 10. माम् Acc. of ब्रूहि । 11. ब्रूहि—ब्रू + हि । अवोचत् अवोचत ।

Change of voice. — यः.....श्रुतिः नियतः ब्रह्मचारौ विद्येत.....अहं... उच्यं ॥ ११५ ॥

BENGALI.—शाश्वकं श्रुतिं मन्त्रतेजिष्ठं ब्रह्मचारी जानिबे; विद्यारूप निधिर-अतिपालक मां वदनि सेहै बिप्रेर निकट आमाके उपदेश दिबे । ११५ ॥

ENGLISH.—“But impart me to that Brahman who guards his treasure, is never careless, and whom you may know to be a pure and self-restrained student observing the vow of celibacy.” (115).

ब्रह्म यस्त्वननुज्ञातमधीयानादवाप्नुयात् ।

स ब्रह्मक्षेत्रसंयुक्तो नरकं प्रतिपद्यते ॥ ११६ ॥

PROSE. — यः तु अधीयानात् अननुज्ञातं ब्रह्म अवाप्नुयात् सः ब्रह्मक्षेत्रसंयुक्तः (सन्) नरकं प्रतिपद्यते ॥ ११६ ॥

KULLUKA. — ब्रह्मेति । यः पुनरभ्यासार्थमधीयानात् अन्धं वा कस्मिदध्यापय-तलदनुमतिरहितं वेदं गृह्णाति स वेदक्षेत्रयुक्तो नरकं गच्छति तस्मादेतन्न कर्त्त-व्यम् ॥ ११६ ॥

GRAMMAR. — 1. यः Nom. verb अवाप्नुयात् । 2. अननुज्ञातम् may be taken as an adverb of अवाप्नुयात् or as an adj. of ब्रह्म । न अनुज्ञातं अननुज्ञातम् । 3. अवाप्नुयात् अव - आप + यात् । आपत् । 4. ब्रह्म-क्षेत्रसंयुक्तः ब्रह्मणः क्षेत्रं ब्रह्मक्षेत्रं (जगत्) तेन संयुक्तः तृतीया समासः qualifies सः क्षेत्रयति चोरयतीति क्षेत्रः । क्षेत्र + अच् । क्षेत्रस्य भावः क्षेत्रम् । क्षेत्र + यत् नलोपश्च । 5. प्रतिपद्यते प्रति - पद + लट् ते ।

Change of voice.—যেন...ব্রহ্ম অবাধ্যত তেন...নরকঃ প্রতিপদ্যতে ॥ ১১৫ ॥

BENGALI.—কেহ অভ্যাসের জন্য বেদপাঠ করিতে থাকিলে অথবা অন্যকে পড়াইতে থাকিলে তদবস্থায় বিনা অনুমতিতে যে ব্যক্তি বেদ গ্রহণ করে, সে বেদ চুরি করার জন্য পাতকী হইয়া নরক প্রাপ্ত হয় ॥ ১১৫ ॥

ENGLISH.—He, who learns the Veda without permission from one reading or reciting it, is charged with theft of the Veda and goes to hell. (116).

লৌকিকং বৈদিকং বাপি তথাধ্যাত্মিকমেব চ ।

আদদীত যতো জ্ঞানং তং পূৰ্ব্বমভিবাদয়েত ॥ ১১৬ ॥

PROSE.—যতঃ লৌকিকং বৈদিকং বাপি তথা আধ্যাত্মিকং एव च জ্ঞানং আদদীত তং পূৰ্ব্বমভিবাদয়েত ॥ ১১৬ ॥

KULLUKA.—লৌকিকমিতি । লৌকিকং অর্থশাস্ত্রাদিজ্ঞানং বৈদিকং বেদার্থজ্ঞানম্ আধ্যাত্মিকং ব্রহ্মজ্ঞানং যচ্চাতু মৃচ্ছান্তি বহুমান্যমধ্যে স্থিতং তং প্রথমমভিবাদয়েত । লৌকিকাদিজ্ঞানদাতৃণামেব তথাষা সমবায্য যথোচরং মান্যত্বম্ ॥ ১১৬ ॥

GRAMMAR.—1. যতঃ আখ্যাতোপযোগী পঞ্চমী । 2. জ্ঞানম্ কর্মবিধিতীয়া Acc. of আদদীত । It is qualified by লৌকিকম্ বৈদিকম্ and আধ্যাত্মিকম্ । 3. লৌকিকম্ লোক + উক্ । 4. বৈদিকম্ বেদ + উক্ । 5. আধ্যাত্মিকম্ আত্মানমধিকৃত্য অধ্যাত্মম্ অল্যগ্রীভাবঃ টিলোপঃ by ন তন্ত্রিতে । আধ্যাত্ম + উক্ আধ্যাত্মিকম্ । 6. আদদীত আড্ - দা + ইত । আদিত । 7. তম্ Acc. of অভিবাদয়েত । 8. পূৰ্ব্বম্ adverb. 9. অভিবাদয়েত অভি - বদ + ণিষ্ + যাত্ । ন পাদস্মাক্শম্ ইতি সূত্রেণ ণিনি বদধাতোঃ পরস্মৈপদনিষেধেপি “অকৰ্ম্মমিপ্রায়ে পরস্মৈপদং স্যাদেব” ইতি মনুজ্যৈষ্যাত্মানাত্ পরস্মৈপদম্ ।

Change of voice.—জ্ঞানং...আদদীয়েত সঃ...অভিবাধ্যত ॥ ১১৭ ॥

BENGALI.—যাঁহা হইতে লৌকিকজ্ঞান অর্থাৎ অর্থশাস্ত্র প্রভৃতির জ্ঞান, বৈদিকজ্ঞান, কি আধ্যাত্মিকজ্ঞান লাভ করা যায়, বহুমান্য ব্যক্তি যথোপযুক্তমান থাকিলেও তাঁহানিগকেই অগ্রে অভিবাদন করিবে; (আর একরূপ তিনজনই উপস্থিত থাকিলে প্রথমতঃ আধ্যাত্মিক জ্ঞানদাতাকে, তৎপরে বৈদিক জ্ঞানদাতাকে, তৎপরে লৌকিক জ্ঞানদাতাকে অভিবাদন করিবে) ॥ ১১৭ ॥

ENGLISH.—One should salute first him from whom he may acquire worldly, vedic, or spiritual knowledge. (117).

सावित्रीमात्रसारोऽपि वरं विप्रः सुयन्त्रितः ।

नायन्त्रितस्त्रिवेदोऽपि सर्वाशी सर्वविक्रयी ॥ ११८ ॥

PROSE.—सुयन्त्रितः सावित्रीमात्रसारः अपि विप्रः वरं अयन्त्रितः सर्वाशी सर्वविक्रयी विवेदः अपि न (वरम्) ॥ ११८ ॥

KULLUKA.—सावित्रीति । सावित्रीमात्रवेत्तापि वरं सुयन्त्रितः शास्त्रनियमितो विप्रादिभ्यः । नायन्त्रितो वेदत्रयवेत्तापि निषिद्धभोजनादिशीलः प्रतिषिद्धविक्रेता च । एतच्च प्रदर्शनमात्रं सुयन्त्रितशब्देन विधानिषेधनिष्ठत्वस्य विवक्षितत्वात् ॥ ११८ ॥

GRAMMAR.—1. सुयन्त्रितः सम्यक् यन्त्रितः सुयन्त्रितः । 2. सावित्री-मात्रसारः सावित्री एव सावित्रीमात्रम् तदेव सारो यस्य सः सावित्रीमात्रसारः बहुव्रीहिः । 3. वरम् क्लीबे सनाक्प्रत्यये इत्यमरः अल्पप्रियार्थः वरशब्दः क्लीबे वर्जते । qualifies विप्रः । 4. न यन्त्रितः अयन्त्रितः । 5. सर्वं अश्नातीति सर्वाशी । सर्वं—अश्न + णिनि । 6. सर्वं कुतूषितं विक्रीयतीति सर्वविक्रयी । सर्वं—विक्री + इनिः । by कर्मण्यीनिविक्रियः i. e. इनि is affixed to वि-को घातु preceded by accusative. कुतूषितं यद्दणं कर्तव्यं । 7. विवेदः त्रयो वेदाः सन्ति यस्य स विवेदः । बहुव्रीहिः । अत्रैषौत् अक्रेष्ट ।

Change of voice.—विप्रेण वरेण भूयते विवेदेन न वरेण भूयते ॥ ११८ ॥

BENGALI.—श्रवञ्चिठ अर्थात् नाश्रञ्चिठ विधिनियमेष्वेव वञ्चिठ लाक्षण प्राग्जोमाज्ज्ञानिलेउ माञ्छ इहेत्वेन, आत्र शिनि नाश्रञ्चिठ विधिनियमेष्वेव मानेन ना, निर्विक वञ्छःश्रात्रेन करेन, निर्विक वञ्छ विक्रय करेन, त्रिनि अग् वञ्छः उ मात्र एहे त्रिनिटि वेष्ज्ञानिलेउ माञ्छ इहेत्वे पात्रेन ना ॥ ११८ ॥

ENGLISH.—A Brahmin who knows but only the *Gayatri*, but who is thoroughly self-restrained is rather to be preferred ; but a Brahmin,—though he may know the three Vedas,—who is not self-restrained, who eats everything (i.e. prohibited food) and sells everything (i.e. prohibited things) is by no means to be preferred. (118).

शय्यासनेऽध्याचरिते श्रेयसा न समाविशेत् ।

शय्यासनस्थस्यैवैनं प्रत्युत्थायाभिवादयेत् ॥ ११९ ॥

PROSE.—श्रेयसा अध्याचरिते शय्यासने न समाविशेत् शय्यासनस्थ (पुरीषाणां) प्रत्युत्थाय एनं अभिवादयेत् ॥ ११९ ॥

KULLUKA. — শ্যেতি। শ্যয়া চ আসনস্য শ্যয়াশ্রম আতিরপ্রাণিনামিতি (হনৈকবদ্ধাব:) তস্মিন্ শ্যেয়া বিদ্যাযধিকেন গুৰুণা বাধ্যাশ্রিতে অসাধারণেন সৌক্যে উত্তরকালমপি নাসীত। সযশ্চ শ্যয়াশ্রমস্তৌ গুরাবাগতি উল্লাসামিবাধনং কুর্যাত্ ॥ ১১৫ ॥

GRAMMAR. — 1. শ্যেয়া কৰ্ম্মরি দ্বিতীয়া। প্রশস্য + ইৎসু:। 2. অধ্যা-
শ্রিতে অধি - আঙ্ - শ্র + ক্ত:। কৰ্ম্মণি। 3. শ্যয়াশ্রমে শ্যয়াশ্রম আসনস্য শ্যয়া-
শ্রমম্ আতিরপ্রাণিনামিতি হনৈকবদ্ধাব: তস্মিন্ অধিকরণে সপত্নী। গী + ক্যপ্।
আস + ল্যুট্ অধিকরণে। অশ্রিষ্ট আসিষ্ট। 4. সমাশ্রিত্ সম্ - আঙ্ -
বিহ + যাত্। 5. শ্যয়াশ্রমস্য: শ্যয়া চ আসনস্য: শ্যয়াশ্রমং হনৈকবদ্ধাব: শ্যয়া-
শ্রমে তিষ্ঠতীতি শ্যয়াশ্রমস্য:। শ্যয়াশ্রম - স্যা + ক:। 6. প্রত্যাশ্রয় - প্রতি -
ভু - স্যা + ল্যপ্ সকারলোপ:। 7. এনম্ অন্বাদেশে এনাদেশ:। Acc. of
অভিবাদয়েৎ।

Change of voice. — সমাশ্রিতে শ্যয়াশ্রমস্যেণ অর্থ অভিবাদ্যেত ॥ ১১৫ ॥

BENGAL. — বিদ্যা ও বরসে শ্রেষ্ঠ গুরুজন যে শয়া ও আসন নির্দিষ্টভাবে
অধিকার করেন, সেই শ্রেষ্ঠ ব্যক্তি তাহা পরিভাগ করিবার পত্রেও বিদ্যা ও বরসে হীন-
তর ব্যক্তি তাহাতে শয়ন বা উপবেশন করিবে না; এবং স্বয়ং শয়া বা আসনস্থ থাকি-
কালে তাব্দ গুরুজন আগমন করিলে উখিত হইয়া তাঁহাকে অভিবাদন করিবে ॥ ১১৫ ॥

ENGLISH. — One should not sit on the very seat or bed occupied
by his superiors, on the approach of superior, he if sitting on a
seat or bed, should stand up by way of reception and salute him
(by touching his feet). (119).

ऊर्हं प्राणा ज्युत्कामन्ति यूनः स्थविर आयति ।

प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥ १२० ॥

PROSE. — স্থবিরে আয়তি (সতি) যূন: প্রাণা: ऊर्हं উত্কামন্নি (যুবা)-
প্রত্যাশ্রয়ানাভিবাদাভ্যাম্ পুন: তান্ প্রতিপদ্যতে ॥ ১২০ ॥

KULLUKA. — অস্বার্থবাদমাত্ উৰ্হমিতি। যজ্ঞাত্ ণুনোঃস্থবয়সৌ বধৌবিদ্যা-
দিনা স্থবিরে আয়তি আগচ্ছতি সতি প্রাণা উৰ্হংসুত্কামন্নি দেহাভিনিগম্ভিমিচ্ছন্তি
তান্ হন্বন্ত প্রত্যাশ্রয়ানাভিবাদাভ্যাম্ পুন: মুস্থান্ করোতি তস্মাদহন্বন্ত প্রত্যাশ্রয়ানাভিবাধনং
কুর্যাত্ ॥ ১২০ ॥

GRAMMAR.—1. স্থাবিরে যস্য য় ভাবেন ভাবলক্ষণমিতি সপ্তমী । স্মা +
কিরি। 2. আযতি আ - ই + গট । সপ্তমী পূৰ্ব্বসূত্রে উভয়ব । অগাৎ ।
3. যূনঃ শ্রেণে ঘন্যী । যবন্ যুবা যূনঃ । 4. বাণাঃ Verb সপ্তকালনি ।
5. উত্ - ক্রম + অনি লট্ । অক্রমীত্ । 6. প্রত্যুত্থানচ অভিবাদয় প্রত্যু-
ত্থানামিবাভৌ তাভ্যাম্ করণে তৃতীয়া । 7. তান্ Acc. of প্রতিপদ্যতে ।

Change of voice. — প্রাণোঃ উত্কম্যন্তে (যুনা) ন প্রতিপদ্যন্তে ॥ ১২০ ॥

BENGALI — বিদ্যা ও বুদ্ধিতে বৃদ্ধির (জ্যেষ্ঠ) ব্যক্তি আগমন করিলে অল্পবয়স্ক
ব্যক্তিরা প্রাণ দেহ হইতে বহির্গমন করিতে চাহে, আগত জ্যেষ্ঠ ব্যক্তিকে প্রত্যাখ্যানপূৰ্ব্বক
অভিবাদন করিলে কনিষ্ঠের প্রাণ পুনর্বার স্থস্থ হয় । অতএব জ্যেষ্ঠকে প্রত্যাখ্যান ও
অভিবাদন করিবে ॥ ১২০ ॥

ENGLISH.—When an old man approaches, the vital breath of
a youthful person moves upward (to pass out as it were). By
rising up (for reception) and saluting (him) he gets it back (quieted
down). (120).

অভিবাদনশীলস্য নিত্যং বৃদ্ধোপসেবিনঃ ।

চত্বারি সম্যবর্জন্তে আয়ুর্বিদ্যা যশো বলম্ ॥ ১২১ ॥

PROSE.—নিত্যং অভিবাদনশীলস্য বৃদ্ধোপসেবিনঃ আয়ুঃ বিদ্যা যশঃ বলং চত্বারি
সম্যবর্জন্তে ॥ ১২১ ॥

KULLUKA.—ইত্যথ ফলবাহু অভিবাদনশীলস্যেতি । উচ্যায় সর্বদা বৃদ্ধাভি-
বাদনশীলস্য বৃদ্ধসেবিনস্য আয়ুঃপ্রজ্ঞাযশোবলানি চত্বারি সম্যক্ প্রকর্ষণ
বর্জন্তে ॥ ১২১ ॥

GRAMMAR.—1. নিত্যম্ adv. connected with verbs in অভি-
বাদনশীলস্য and বৃদ্ধোপসেবিনঃ । 2. অভিবাদনশীলস্য অভিবাদনং শীলং স্বभावो
যস্য সঃ তস্য বহুব্রীহিঃ । 3. বৃদ্ধোপসেবিনঃ বৃদ্ধান্ উপসেবনে ইতি বৃদ্ধোপসেবী তস্য
বৃদ্ধ - উপ - সেব + ণিনিঃ । 4. আয়ুঃ । 5. বিদ্যা । 6. যশঃ । 7. বলম্
same case with চত্বারি used as noun. 8. চত্বারি 'its verb
সম্যবর্জন্তে ।

Change of voice. — আয়ুষা বিদ্যায়া যশসা বলেন চতুর্भिঃ সম্যবর্জ্যতে ॥ ১২১ ॥

BENGALI.—সতত বৃদ্ধগণের অভিবাদক ও সেবাকারী ব্যক্তিরা আয়ুঃ, বিদ্যা, যশ
ও বল এই চারিটিই বৃদ্ধি পায় ॥ ১২১ ॥

ENGLISH.—The duration of life, knowledge, fame and strength. these four,—go on increasing of him who is ever in the habit of saluting and respectfully serving the old. (121).

अभिवादात् परं विप्रो ज्यायांसमभिवादयन् ।

असौनामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्त्तयेत् ॥ १२२ ॥

PROSE.—ज्यायांसं अभिवादयन् विप्रः अभिवादात् परं असौनामा अहं अस्मीति स्वं नाम परिकीर्त्तयेत् OR.....असौ नाम अहं अस्मीति..... ॥ १२२ ॥

KULLUKA.—सम्प्रत्यभिवादनविधिमाह अभिवादात्परमिति । ब्रह्ममभिवादयन् विप्रमभिवादात् परम् अभिवादये इति शब्दोच्चारणानन्तरम् अमुकनामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्त्तयेत् स्वकीयनामविशेषमुच्चारयेत् । असौ नामशब्दस्य विशेषपरत्वात्-स्वनामविशेषोच्चारणानन्तरमभिवादनवाक्ये नामशब्दोऽपि प्रयोज्य इति मीमांसिणो गोविन्द-राजयोरभिधानप्रमाणम् । अतएव गातमः स्वनाम प्रोच्चाहमभिवादय इत्यभिवर्देत् । सांख्यायनोऽप्यसावहम्भा इत्यात्मनो नामादिशेदित्युक्तवान् । यदि च नामशब्दश्रवणात्तस्य प्रयोगस्तदा अकारस्यास्य नास्तीऽन्ते इत्यभिधानात् प्रत्यभिवादनवाक्ये नामशब्दोच्चारणं स्यात् नच तत् कस्यचित् सम्मतम् ॥ १२२ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—अभिवादात्परम् = “अभिवादये इति शब्दो-च्चारणानन्तरम्” After uttering the words I salute. “असौ-नामा has been taken by Kulluka as an irregular compound word, and he explains it as “अमुकनामा” नाम may however be taken separately, but then the desired meaning cannot be deduced.

GRAMMAR.—1. ज्यायांसम् Acc. of अभिवादयन् ब्रह्म + ईयसु । 2. विप्रः Nom. to the verb कीर्त्तयेत् । 3. अभिवादात् अन्यारादिति पञ्चमी in connection with परम् । 4. असौ-नामा अहः नाम यस्य सः असौ-नामा (Irregular) बहुव्रीहिः । Or असौ अहम् and take नाम as separate, अव्ययम् which means अमुकेन नाद्या प्रसिद्धः अहम् । 5. स्वं qualifies नाम Acc. of परिकीर्त्तयेत् । 6. परिकीर्त्तयेत्—परि- कृत् - विष् स्वाङ्गे + यात् । कीर्त्तयति अचोक्ततत् अचिकीर्त्तत् । कीर्त्तयेत् ।

Change of voice.—अभिवादयता विप्रेण असौ-नाम्ना मया कृत्यते इति नाम्ना कीर्त्तयेत् ॥ १२२ ॥

BENGALI.—ब्राह्मणादि वर्षजस्य वृद्धके अतिवादन करिवार काले “अतिवादन करितेहि” এই মল উচ্চারণ করিবার আবাবহিত গত্রেই “আমি অমুকনামী (বাঙি) হই” ইহা বলিয়া নিজের নাম উচ্চারণ করিবে। (অর্থাৎ “অতিবাধন করি, আমি বজ্রবন্ত নন্দী” একুণ বলিবেন ॥ ১২২ ॥

ENGLISH.—A Brahmin saluting an old man should after salutation utter his own name thus, “I am so and so, i.e., my name is so and so.” (122).

नामधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानते ।

तान्प्राज्ञोऽहमितिब्रूयात्स्त्रियःसर्वास्तथैवच ॥ १२३ ॥

PROSE.—ये केचित् नामधेयस्य अभिवादं न जानते ; प्राज्ञः तान् (अभिवादये)

अहमितिब्रूयात् सर्वाः स्त्रियः तथैव ब्रूयात् ॥ १२३ ॥

EXPL.—ये केचित् अभिवादाः जनाः नामधेयस्य उच्चारितस्य अभिवादं अभि-
वादये एवमशर्माहं इत्यस्य अर्थं संस्कृतानभिज्ञत्वात् न जानते वोक्तुं न शक्नुवन्ति तान्
अभिवादनीयान् जनान् प्राज्ञः विद्वान् अहमिति अर्थात् अभिवादये अहं इतिमात्रं
न तु स्त्रीयनामोच्चारणपूर्वकम् ब्रूयात् तथा अभिवादनीयाः सर्वाः स्त्रियः ब्रूयात्
अभिवादनकाले इत्यर्थः ॥ १२३ ॥

KULLUKA. — नामधेयस्येति । नामधेयस्य उच्चारितस्य सतो ये केचिदभिवादाः
संस्कृतानभिज्ञतया अभिवादार्थं न जानन्ति तान् प्रत्यभिवादानेऽप्यसमर्थत्वात् प्राज्ञ
इत्यभिवादाशक्तिविज्ञोऽभिवादयिता अभिवादयेऽहमित्येवं ब्रूयात् स्त्रियः सर्वास्तथैव
ब्रूयात् ॥ १२३ ॥

GRAMMAR. — 1. केचित् Nom. to the verb जानते । 2. नामधेयस्य
शेषे षष्ठी । नाम + धेय स्वार्थे । 3. अभिवादम् Acc. of जानते । अभि + वद +
अच् । 4. प्राज्ञः जानातीति ज्ञः विशेषणज्ञः प्राज्ञः स्वार्थे अच् । 5. तान् गौणकर्म्म
of ब्रूयात् ब्रूयातीर्हकर्मकत्वात् अहमिति वाक्यार्थः मुख्यं कर्म । 6. सर्वाः
qualifies स्त्रियः । 7. स्त्रियः गौणं कर्म of ब्रूयात् । In the accusative
case plural we have स्त्रीः as well as स्त्रियः by वामशस्योः i. e. अनि
असि च विभक्तौ स्त्रीशब्दस्य इयङ् वा स्यात् । स्त्री स्त्रियम् — स्त्रियौ, स्त्रियः स्त्रीः ।
8. ब्रूयात् । ब्रू + यात् । षष्ठीचतु ।

Change of voice.—येः केचित् अभिवादः न ज्ञायते ते प्राज्ञेन अहमिति
उच्येरन् सर्वाः स्त्रियः तथा उच्येरन् ॥ १२३ ॥

BENGALI.—যদি অভিবাননৌষ বাক্তি উচ্চারিত নায়সহযোগে অভিবাননেত্ব বর্ধ
বৃদ্ধিতে না পাতেন, তবে তাঁহাকে “আমি অভিবানন করি” এইমাত্র বলিবে; অভিবানন
যোগ্য স্ত্রীলোকদিগকেও একরূপ বলিবে ॥ ১২৩ ॥

ENGLISH.—A wise man should address those who do not
understand the meaning of the same so uttered, in the following
form :—“I bow to you”. And he should address all women
(deserving of respect) in the same way. (123).

ভোঃশব্দং কীর্ত্যেদন্তে স্বস্ব নাম্নোঃমিবাদনে ।

নাম্নাং স্বরূপभावो हि भोभाव ऋषिभिः स्मृतः ॥ ১২৪ ॥

PROSE.—অমিবাদনে স্বস্ব নাম্নাঃ অন্তে ভোঃশব্দং কীর্ত্যেত, ভোভাবঃ হি
ঋষিभिঃ নাম্নাং স্বরূপभावঃ স্মৃতঃ ॥ ১২৪ ॥

KULLUKA.—ভোঃ শব্দমিতি অমিবাদনে যত্রাস প্রযুক্তং তস্থান্ভে ভোঃ শব্দং
কীর্ত্যেত্ অমিবাৎসম্বোধনায়ম্ অতএবাঙ্চ নাম্নামিতি ভো ইত্যস্ব যো ভাবঃ সপ্তা
ম্নাঃমিবাৎসনাম্নাং স্বরূপभाव ঋষিभिঃ স্মৃতঃ । তচ্চাঈবমমিবাৎসনাক্ষম্ অমিবাৎসে
শুভশর্মাঃস্মাঃ ভোঃ ॥ ১২৪ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—নাম্নাং = “অমিবাৎসনাম্নাম্” অমিবাৎসনীয়স্ব
‘নাম্নাং স্বরূপभावঃ’ স্বরূপস্য অবস্থানিশেষঃ অতোই ভোঃ শব্দঃ অমিবাৎসনীয়জনস্ব
নাম্নাঃ প্রতিনিধিরিষ । ভোঃশব্দপ্রয়োগেন অমিবাৎসনং অমিবাৎস জনস্ব নাম্না এষ
আজ্ঞানং ভবেত্ ।

GRAMMAR.—1. অমিবাৎসনং বিষয়াধারি সতমো । 2. স্বস্ব শ্রেণে ষষ্ঠী ।
3. নাম্নাঃ শ্রেণে ষষ্ঠী । 4. অন্তে অধিকরণে সতমো । 5. ভোঃ শব্দম্ Acc. of
কীর্ত্যেত্ ভোঃ ইতি শব্দঃ । ভোঃশব্দঃ কর্মধারয়ঃ । তম্ । 6. ভোভাব ভোঃ
ইত্যস্ব ভাবঃ ভোভাবঃ ষষ্ঠীসমাসঃ । Same case with স্বরূপभावঃ । ভোঃ
is the word. It becomes ভোঃ । ভোঃ + ভাবঃ = ভোভাবঃ by হ্রস্বি সর্ব্বেষাম্
অর্থাৎ সর্ব্বেষাং মনেন হ্রস্বি পরে স স্থানীয় রুকারজাত যকারস্য লোপঃ স্মাৎ ।
কিন্তু ভোঃ অচ্যুত becomes ভোরু অচ্যুত and then ভোয়চ্যুত । ভোঃ দৈবাঃ
যকার drops we get ভো দৈবাঃ । 7. ভোঃশব্দম্ ভোঃ ইতি শব্দঃ ভোঃশব্দঃ
কর্মধারয়ঃ । তম্ । ভোঃ + শব্দঃ = ভোঃ শব্দঃ ভোঃ remains as it was,
because শ is not অশ্চ vide ভো ভগো অর্থাৎ অর্থাৎপূর্ব্বস্ব যোঃশি । 8. ঋষিभिঃ
কর্তরি দ্বতীয়া । 9. নাম্নাম্ শ্রেণে ষষ্ঠী । 10. স্বরূপभावঃ স্বং রূপং স্বরূপং
তস্য ভাবঃ ।

Change of voice.—भोःशब्दः कीर्त्तयत । भोभावेन...स्वरूपभावेन कृतेन भूयते ॥ १२४ ॥

BENGALI.—अभिवादनकाले अभिवादनकारी वाक्त्रि निज नामेर পরে ভোঃ শব্দ উচ্চারণ করিবে, কেননা স্ববিগণ বলিয়াছেন, অভিবাধনে ভোঃ শব্দের সত্তা অভি-
বাননীয়া বাক্ত্রির নামের রূপ বিশেষ বলিয়া গণ্য। অতএব অভিবাধনকালে “অভি-
বান্নে অমুক শ্রীমাংসহমস্রি ভোঃ” এইরূপ বলিবে ॥ ১২৪ ॥

ENGLISH.—In (the time of) saluting, one should mention the word “Bhoh,” (oh), after having uttered his own name. The existence or mention of the word “Bhoh” is looked upon by sages as a representative of the name (of the person addressed). (124).

आयुषान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने ।

अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वोच्चरः प्रुतः ॥ १२५ ॥

PROSE.—अभिवादने (कृते सति) विप्रः आयुषान् भव सौम्येति वाच्यः, अस्य नाम्नः अन्ते अकारश्च पूर्वोच्चरः प्रुतः कार्यः ॥ १२५ ॥

EXPL.—अभिवादने अभिवादकेन अभिवादने कृते सति, विप्रः अभिवादकः विप्रादिः, आयुषान् विरायः, भव सौम्य शोभन इति वाच्यः वक्तव्यः अभिवादनोद्येन जनेन, अस्य अभिवादकस्य नाम्नः अन्ते वर्त्तमानः अकारः अकारादिस्वरः, अन्ते अक्षरे सति पूर्वोच्चरः व्यञ्जनात् पूर्ववर्त्ती स्वरः प्रुतः विमाताविशिष्टः कार्यः करणीयः । अकारश्चेन स्वरमात्रं उपलक्षितम् ॥ १२५ ॥

KULLUKA.—आयुषानिति । अभिवादने कृते प्रत्यभिवादयित्वा अभिवादको विप्रादिः आयुषान् भव सौम्येति वाच्यः । अस्य अभिवादकस्य यन्नाम तस्यान्ते योऽकारादिः स्यो नाम्नःकारान्तस्त्वनियमाभावात् स प्रुतः कार्यः स्वरापेक्षये-
दकाराद्यन्तत्वं व्यञ्जनात्पि नास्ति सम्भवात् पूर्वं नामगतमच्चरं संज्ञितं यस्य स पूर्वोच्चरः तेन नागन्तरपक्षे चाकारादिः स्वरः प्रुतः कार्यः । एतच्च वाक्यस्य टेः प्रुतः उदात्त इत्यस्यानुवृत्तौ प्रत्यभिवादे अशुद्ध इति प्रुतं स्वरं पाणिनिः स्फुटमुक्तवान् । व्याख्यातश्च वृत्तिकृता वामनेन टेरिति किं व्यञ्जनात्स्वैव टेः प्रुतो यथा स्यादिति तस्यादोदृशं प्रत्यभिवादनवाक्यम् आयुषान् भव सौम्य शुभशर्म्मेन् एवं चण्डिस्य बलवर्म्मेन् एवं वैश्यस्य वसुभूते । प्रुतो राजन्यविशं वेति कात्यायनवचनात् अग्नि-
वैश्ययोः पक्षे प्रुतो न भवति । शूद्रस्य प्रुतो न कार्यः, अशुद्ध इति पाणिनिवचनात् । स्त्रियामपि निषेध इति कात्यायनवचनात् स्त्रियामपि प्रत्यभिवादनवाक्ये न प्रुतः गोविन्दराजसु ब्राह्मणस्य नास्ति शर्षोपपदं नित्यं प्रागभिवाद्य प्रत्यभिवादनवाक्ये आयु-

आयु भव सीव्य मद्र इति निष्पपदोदाहरणसीपपदोदाहरणानभिज्ञत्वमेव नि-
ज्ञापयति । धरणीधरोऽपि आयुषान् भव सीव्येति सम्बुद्धिविभक्त्यान् मनुवच-
पश्यन्नपि असम्बुद्धिप्रथमैकवचनानाम् अनुज्ञशर्मा इत्युदाहरणं विचक्षणैरप्युपेक्षणी-
यम् ॥ १२५ ॥

KULLUKA EXPLAINED. — Panini's Grammar is held as a
स्मृतिः, Sankaracharya on more than one occasion cites Pani-
ni's Sutras as "इति पाणिनि स्मृतेः ।" Hence Kulluka Bhatta cites
Panini and Katyayana as supplementing Manu's code here.
Manu lays down "नास्ति अन्ते अकारः पूर्वोचरो वा यथाप्राप्तं द्रुतः कार्यः ।"
Panini lays down वाक्यस्य टिः द्रुत उदात्तः प्रत्यभिवादेऽशुद्धे । *i. e.* when
a Sudra is not the saluter, the टिः of the सम्बोधनवाक्य should
be द्रुतः and उदात्तः । Brittikar explains टिः as व्यञ्जनान्तस्यैव टिः स्वरान्तस्य
तु स्वर एव टिः । Panini prohibits द्रुतता as to the Sudra, Katya-
yana prohibits द्रुतता in the case of females also. द्रुतता of a
Khatritya and Vaishya saluter's name is optional. Thus Manu
and Panini together make the injunctions complete.

आयुषान् भव ³देवदत्तः । आयुषान् भव ³इन्द्रवर्म्मः । आयुषान् भव ³इन्द्र-
पालिः । The figure 3 indicates द्रुतता, underlining indicates उदात्त
स्वरता । It will be द्रुत and उदात्त both. अकारः here indicates
vowels generally.

.GRAMMAR.—1. आयुषान् आयुष् + मतप् । २-उसि णित् । विशेष-
विशेषण of त्वम् understood. 2. सीव्य सम्बोधनेव इति प्रथमा । 3. वाच्यः
अच् + ण्यत् । शब्दसंज्ञायां वाक्यम् । कर्मणि ; गौण कर्म being विप्रः which
is उत्तम or expressed by ण्यत् here. मुख्यं कर्म वाक्यार्थे इतिशब्दगम्यः ।
4. अभिवादान्ते भावे समसो । 5. अस्य शेषे षष्ठी refers to अभिवादकस्य
understood. 6. नास्तिः शेषे षष्ठी । 7. अन्ते अधिकरणम् of विद्यमानः
क्रिया understood which is connected with अकारः । 8. अक्षारः
Acc. of वाच्यः अ + कारः । 9. पूर्वोचरः पूर्व्य अक्षरं संज्ञितं यस्य स पूर्वोचरः
qualifies अकारः which means स्वरमात्रम् । 10. द्रुतः द्रु + त्तः कर्षणि ।
द्रुतः is defined उच्चाओऽङ्गस्यदीर्घद्रुतः *i. e.* vowels which may be

measured short, long and prolated just like उ as uttered by a cock when crowing “उ-ऊ-ऊ” are called respectively ऋ, दीर्घ and वृत्त । Hence we have अ-आ-अ, इ-ई-इ. We may note here that according to Panini the vowels are classified as ऋस्, दीर्घ वृत्त, उदात्त अनुदात्त स्वरित, and मानুनाসিক, নিরনুনাসিক । They are altogether 132 in number. We have ১৮ অ, ১৮ ই, ১৮ উ, ১৮ ঋ, ১২ লু as it has no दीर्घ, ১২ এ, ১২ ঐ, ১২ ঔ, ১২ ঋী as they have no ঋস । Thus there are 132 vowels, of these only वृत्त is referred to in the text. Therefore it is inaccurate to say that there are only 14 vowels as stated in Kaláp “तच्चादौ चतुर्दश स्वराः” । This was done to meet ordinary cases.

Change of voice.—বাচ্যেন বিপ্রৈশ্চ ভূয়ন্তে...অকারিণ্য পূর্বাচরিত্য বৃনন্তে বাচ্যেন ভূয়ন্তে ॥ ১২৫ ॥

BENGALI.—অভিবাदन করা হইলে, অভিবাদ্য ব্যক্তি অভিবাदनকারীকে হে সৌম্য দীর্ঘাযুঃ হও এই কথা বলিবেন, এবং অভিবাदनকারীর নাম ব্রহ্ম হইলে নামের অন্ত্য ব্র, এবং নাম বাজ্ঞনাস্ত হইলে অন্ত্য বজ্ঞনবর্ণের পূর্ববর্তী ব্র প্রত্য উচ্চারণ করিবেন । (অভিবাदनকারী ব্রাহ্মণ হইলে বলিবে “আয়ুযান্ ভব ৩ গুতশশ্নু,”

কত্রি হইলে “আয়ুযান্ ভব ৩ বলবশ্নু,” বৈশ্ব হইলে বলিবে “আয়ুযান্ ভব ৩ বশ্বত্” । কত্রি ও বৈশ্বের নামে বিকল্পে প্রত্য হইবে না । অভিবাदनকারী শূদ্র ৭ ক্রীলোকের নামান্ত্রের কোমল ও প্রত্য উচ্চারণ করিয়া প্রত্যভিবাदन করিবে না । প্রত্যভিবাदन বাক্যে অভিবাদকের নাম ও গোত্র উল্লিখিত না হইলে প্রত্য হইবে না । আয়ুযান্ এষি । বিজ্ঞাতি অভিবাদকের নামের পরিবর্তে ভোঃ শব্দ ব্যবহার করিলে ভোঃ প্রত্য হইবে । আয়ুযান্ এষি ভোঃ । ১২৫ ॥

ENGLISH.—When salutation is made, a Brahmin should be addressed in return thus :—“May you have a long life, good one” and the final vowel such as a &c., of his name, and (in the case of the name ending in a consonant) the vowel preceding last consonant should be pronounced as a prolated vowel. (125).

यो न वेत्तमभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम् ।

अभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः ॥ १२६ ॥

PROSE.—यः विप्रः अभिवादस्य प्रत्यभिवादनं न वेत्ति स विदुषा न अभिवाद्यः यथा शूद्रः स तथा एव ॥ १२६ ॥

KULLUKA.—यो न वेत्तीति । यो विप्रोऽभिवादनस्यानुरूपं प्रत्यभिवादनं न जानाति असावभिवादनविदुषापि स्वनामोच्चारणाद्युक्तविधिना शूद्र इव नाभिवाद्यः । अभिवादयेऽहमिति शब्दोच्चारणमावन्तु चरणगृहणादिभूत्यसनिषिद्धं प्रागुक्तत्वात् ॥ १२६ ॥

GRAMMAR.—1. अभिवादस्य शेषे षष्ठी । 2. प्रत्यभिवादनम् Acc. of वेत्ति ।

Change of voice.—येन विप्रेण...प्रत्यभिवादनं न विद्यते तेन अभिवाद्येण न यथा शूद्रेण तेन तथा भूयते ॥ १२६ ॥

BENGALI.—ये वाङ्मय अभिवादननेर अशूरूप प्रताभिवादन जानेना विवान् वाङ्मय ताशके उक्त निग्रमे अडिवादन करिनेन ना, शूद्र गेरूप ताशके नेडेरूप खाने चरणगृहण ना करिना आनि अडिवादन करि एहे कथा भूये उच्छारण करिना एकहुँ अवनउ इहेदेव भाइ ॥ १२६ ॥

ENGLISH.—A Brahmin who does not know how to return the salutation should not be greeted by a learned man. He is as good as a Sudra. (126).

ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रवभ्युमनामयम् ।

वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ॥ १२७ ॥

PROSE.—समागम्य (समानवयस्कं अनभिवादकं अपि) (अवरवयस्कं अभिवादकं ब्राह्मणं च) कुशलं, क्षत्रवभ्यं अनामयं वैश्यं क्षेमं, शूद्रं आरोग्यं पृच्छेत् ॥ १२७ ॥

KULLUKA.—ब्राह्मणमिति । समागम्य समागमे कृते अभिवादकमवरवयस्कं समानवयस्कम् अनभिवादकमपि ब्राह्मणं कुशलं क्षत्रियसनामयं वैश्यं क्षेमं शूद्रमारोग्यं पृच्छेत् । अतएव आपस्तम्बः कुशलमवरवयसं समानवयसं वा विप्रं पृच्छेत्, अनामयं क्षत्रियं क्षेमं वैश्यम् आरोग्यं शूद्रम्, अवरवयसमभिवादकं वयस्यसमभिवादकमपीति, मन्वर्थमीवापस्तम्बः स्फुटयति च । गोविन्दराजस्तु प्रकरणात् प्रत्यभिवादकस्यैव कुशलादिप्रश्नाद्, तत्र अभिवादकेन सह समागम्यस्यार्थप्राप्तत्वात् समागम्येति निष्पद्यो-
जनानुवादप्रसङ्गात् । अथ कुशलक्षेमशब्दधोरनामारोग्यपदयोश्च समानार्थत्वात् शब्द-
विशिष्टोच्चारणमीव विवक्षितम् ॥ १२७ ॥

GRAMMAR.—1. समागम्य सम् - आ - गम + ल्यप् । 2. ब्राह्मणम् । 3. अन्त-

वसुम् । 4. वैश्यम् । 5. शूद्रम् All गौणकर्त्र्य of पृच्छेत् । चत्तुर्वसुः चत्तुर्वसुः निष्कटचत्तु इति । मुख्यार्थः अत्र चत्तुयमावम् । 6. कुशलम् । 7. अना-
मयम् । 8. क्षेमम् । 9. आरोग्यम् All मुख्यकर्त्र्य of पृच्छेत् आनयस्य अभावः
अनामयः अभिवाद इतिवत् अव्ययीभावेन सह तत्पुरुषस्य विकल्पः अव्ययीभावे
अनामयम् । न विद्यते रोगो यस्य स अरोगः बहुव्रीहिः । तस्य भावः आरोग्यम् ।
अरोग + यञ् । 10. पृच्छेत् प्रच्छ + यात् । अप्राचीत् ।

Change of voice.—ब्राह्मणः कुशलम् चत्तुर्वसुः अनामयम् वैश्यः क्षेमम्
शूद्रः आरोग्यम् पृच्छेत् ॥ १२७ ॥

BENGALI.—नगागम इहेबार परे अतिवादन ना करिलेओ ममानवपत्र एवः
अतिवादन अवववपत्र ब्राह्मणके कुशल, क्षत्रियके अनामय, वैश्यके क्षेम एवं शूद्रके
आरोग्य जिज्ञासा करिवे । (अर्थात् कुशल, अनामय, क्षेम ओ आरोग्य मन् एकार्थ-
शब्द इहेलेओ भिन्न भिन्न वर्गके आश्रोतु भिन्न भिन्न शब्दे नजन जिज्ञासा
करिवे) ॥ १२७ ॥

ENGLISH.—After meeting, a Brahmin should be inquired about
his health with the word *Kusala* (welfare); a Kshatriya with the
word *anamaya* (want of disease); a *Vaisya* with the word, *Kshema*
and a *Sudra* with the word *Arogya* (the state of being free from
diseases). (127).

अवाच्यो दौक्षितो नाम्ना यवोयानपि यो भवेत् ।

भोभवत्पूर्वकन्त्वेनमभिभाषित धर्मवित् ॥ १२८ ॥

PROSE. — यवोयान् अपि यः दौक्षितः भवेत् (सः) नाम्ना अवाच्यः, धर्मवित्
एवं भोभवत्पूर्वकं अभिभाषित ॥ १२८ ॥

KULLUKA.—अवाच्य इति । प्रत्यभिवादनकाले अन्यदा च दौक्षणीयातः
प्रत्यवाच्यव्यञ्जनात् कनिष्ठोऽपि दौक्षितो नाम्ना न वाच्यः । किन्तु भोभवत्पूर्वकं
दौक्षितादिशब्दैस्तत्कर्षाभिधाधिभिरेव धार्मिकोऽभिभाषित । भो दौक्षित इदं कुह
भवता यजमानेन इदं क्रियतामिति ॥ १२८ ॥

GRAMMAR.—1. यवोयान् युवन् + ईयसु । 2. दौक्ष् + णः or दौक्षा +
इत् । 3. नाम्ना प्रकृत्यादिभ्यस्तृतीया । 4. अवाच्यः न वाच्यः प्रसज्यप्रतिषेधस्य
समासः । 5. धर्मवित् धर्मं वेत्तीति धर्मवित् उपपद समासः धर्म + विद् + क्तिप् ।
6. एनम् अन्वादेशे एनादिशः Acc. of अभिभाषित । 7. भो भवत्पूर्वकम् Adv.
added to अभिभाषित । भो भवत् च पूर्व्यं यस्मिन् तद् दद्यात् स्नात् तथा ।

बहुव्रीहिः । भोस् शब्दस्य सकारस्य लोपः इति परे इति विसर्गाभावः ।

8. अभिभाषेत अभि - भाव + ईत ।

Change of voice.—यवौयसा... येन दीक्षितेन भूयते तेन नाम्ना चवाच्येन भूयते धर्मविदा अथ अभिभाष्येत ॥ १२८ ॥

BENGALI.—ब्रह्मे कनिष्ठे वाङ्मि दीक्षित इहिले (अर्थात् कोन पञ्च शेष करिष्य अवबुध ज्ञान करिले) एतादृशवादन कालेई इहेक, कि अञ्ज समयेई इहेक, ताहार नाम उच्चारण करिष्य कथा बनिबे ना, किञ्च धार्मिक वाङ्मि एहेरूप वाङ्मिके ठो ठ उबे नक उच्चारणे सञ्चापण करिवेन; यथा “ठो दीक्षित, ब्रह्मन् महापुत्र, एकरूप करन,” एहेरूप बनिबे ॥ १२८ ॥

ENGLISH.—A person who has got initiated into a sacrifice should not be called by his name, though he may be junior in age. A pious man conversant with rules should address him with the words “Bhoh” (oh), and “Bhavat” (your Honour). (128).

परपत्नी तु या स्त्री स्यादसम्बन्धा च योनिः ।

तां ब्रूयाद्भवतीत्येवं सुभगे भगिनीति च ॥ १२९ ॥

PROSE.—या स्त्री परपत्नी योनिः च असम्बन्धा तां भवति इत्येवं सुभगे भगिनी इति च ब्रूयात् ॥ १२९ ॥

KULLUKA.—परपत्नी इति । या स्त्री परपत्नी भवति असम्बन्धा च योनिः इति स्वस्मादिर्न भवति तामनुप्रयुक्तसम्बाधकान्ति भवति सुभगे भगिनीति वा. वदेत् । परपत्नीयङ्गान् कन्यायां नैष विधिः । स्वसुः कन्यादेस्त्वायुषत्यादिपदैरभिभाषणम् ॥ १२९ ॥

GRAMMAR.—1. परपत्नी परस्य पत्नी परपत्नी । पत्युर्गु यज्ञसंयोगे इति मुक् ऊप् । रूपं नदीशब्दवत् । शूद्रस्य तु पत्नीव पत्नी यज्ञसंयोगाभावात् । रूपं पत्नी पत्नीयौ पत्नीयः इत्यादि । तव - पति + नी निपातनात् (Bhattoji). 2. असम्बन्धा न विद्यते सम्बन्धः यस्याः सा बहुव्रीहिः । 3. योनिः करणे इतीया । 4. ताम् गौणं कर्म of ब्रूयात् । 5. सुख्यं कर्म भवतीत्येवम् सुभगे भगिनीति च इति वाक्यार्थः । 6. भवति सम्बोधने प्रथमा । भा + उवतु भवती । भू + शब्द = भवन्ती । 7. सुभगे सु शोभनो भगः ऐश्वर्यं यस्याः सा सुभगा । सम्बोधने । 8. भगिनि भग + इनि + ऊप् । सम्बोधने प्रथमा । भगिनीति नाञ्जीलमिति शौहीदनिस्त्वे प्राप्तम् । वस्तुतस्तु भगशब्दः सुख्यार्थे तथापि नाञ्जीलार्थं गत इति शौहीदनि स्त्वेवावगम्यते । एवं भगवदादिशब्दाश्च ।

Change of voice.—পরপরা যথা সম্বন্ধেয়া সূত্রে সা.....
সূত্রে ॥ ১২৫ ॥

BENGALI.—যে স্ত্রী পরের পত্নী অথচ যিনি ভগিনী অভূতি সম্বন্ধে নহেন, সম্ভাষণকালে তাহাকে “ভবতি” “সুভাগে” অথবা “ভগিনি” বলিয়া সম্বোধন করিবে। বাহ্য পরিণয় হয় নাই সেই কস্তার প্রতি একুপ সম্বোধন করিবে না। ভগিনীর কস্তা অভূতিকে আবৃত্তি অভূতি শব্দে সম্বোধন করিবে ॥ ১২৬ ॥

ENGLISH.—A woman, who is another man's wife, and is not related by birth, should be addressed as “respected madam,” “good lady” or “sister” (129).

মাতুলাংশ পিতৃব্যংশ স্বশুরানৃতিজো গুরুন্ ।

অসাবহমিতি ব্রূয়াৎ প্রত্যুত্থায় যবীয়সঃ ॥ ১২০ ॥

PROSE.—যবীয়সঃ মাতুলান্ পিতৃব্যান্ অ স্বশুরান্ কৃতিজঃ গুরুন্ প্রত্যুত্থায়
অসৌ অহম্ ইতি ব্রূয়াৎ ॥ ১২০ ॥

KULLUKA.—মাতুলাংশেতি। মাতুলাদীন্ আগতান্ কনিষ্ঠান্ আসনাদুত্থায়
অসাবহমিতি বদেৎ নামিবাৱ্যেৎ অসাবিতি স্তনামনির্দেশঃ। সুখিষ্টাঃ স্তনু গুরু
ব্যপকম্য জ্ঞানব্রহ্মতপোৱহ্মশীরাপি হারীতেন গুরুত্বকীৰ্ত্তনাৎ তযৌশ্ কনিষ্ঠযোরাপি
সম্বাৱাৎ তদ্বিষয়োঃ গুরুশব্দঃ ॥ ১২০ ॥

GRAMMAR.—1 যবীয়সঃ যুবন্ + ইয়সুঃ। (Qualifies মাতুলান্ &c. &c.)
2. মাতুলান্ Acc. of ব্রূয়াৎ। মাৱ + ডুলৱ। মাতুৰ্ভাৱা। 3. পিতৃব্যান্
পিতুৰ্ভাৱা পিতৃব্যঃ। পিতৃ + ব্যৎ। By পিতৃব্য মাতুল মাতামহ পিতামহাঃ।
4. স্বশুরান্ য় (আয়) — অয়ুঙ্ ধাতু + চরন্ by শাবশেরাসৌ। স্বশুরঃ।
5. কৃতিজঃ কৃতু + যজ + জিপ্ কৃতুৱতী বা যজন্তীতি কৃতিজঃ তান্। 6. গুরুন্
Acc. of ব্রূয়াৎ। 7. প্রতি — উৎ — স্তা + ত্বপ্। 8. অসৌ qualifies অহম্
Nom. to the verb মৱাসি understood। 9. ইতি মুখ্য কৰ্ম of ব্রূয়াৎ।

Change of voice.—যবীয়াসঃ মাতুলাঃ পিতৃব্যাঃ স্বশুরাঃ কৃতিজঃ
গুরুঃ.....ইতি চণ্ডেরন্ ॥ ১২০ ॥

BENGALI.—বঃকনিষ্ঠে মাভুল, পিতৃব্য, স্বশুর, পুরোহিত, ও জ্ঞানবুদ্ধ ভগো-
বুদ্ধ ভগৱ আগমনে গাজোখান করিয়া আমি অক্ল একরূপে নিম্নের নাম উচ্চারণ
করিবে কিছু পাদ গ্রহণ পূর্বক অভিবাধন করিবে না ॥ ১৩০ ॥

ENGLISH.—One should rise up for reception and say ‘I am so
and so’ (but not touch the feet of) maternal uncles, father’s

brothers, fathers-in-law, priests and preceptors who are junior in age. (130).

मातृषसा मातुलानी श्वश्रूरथ पितृषसा ।

सम्पूज्या गुरुपत्नीवत् समास्ता गुरुभार्यया ॥ १३१ ॥

PROSE. — मातृषसा मातुलानी पितृषसा श्वश्रूः गुरुपत्नीवत् पूज्या (यतः) ताः गुरुभार्यया समाः ॥ १३१ ॥

KULLUKA. — मातृषसेति । मातृषसादयो गुरुपत्नीवत् प्रत्युत्थानाभिवादनानदानादिभिः सम्पूज्याः । अभिवादनप्रकरणादभिवादनमेव सम्पूजनं विज्ञायते इति समास्ता इत्यवोचत् गुरुभार्यासमानत्वात् प्रत्युत्थानादिकमपि कार्यमित्यर्थः ॥ १३१ ॥

GRAMMAR.—1. मातृषसा मातृषसा पक्षे मातृषसा । षष्ठा विकल्पे षलुक् by विभाषा स्वसृपत्योः । षष्ठी having स्वसृ and पति after it elides optionally in a compound. Thus मातृषसा and मातृषसा are both compounds. मातृषसा here स् becomes ष by मातृपितृभ्यां स्वसा i. e. स becomes ष when स्वसृ is compound with मातृ and पितृ and षष्ठी is not retained. But when षष्ठी drops optionally and it is a compound still we have मातृःस्वसा and मातृषसा by मातृःपितृभ्यामन्यतरस्याम् ; in such षलुक् समास स becomes ष optionally when placed after माता and पिता । When there is no compound, we have मातृःस्वसा, पितृःस्वसा in which case no question of षत्व arises. 2. Similarly पितृषसा—we have (a) पितृःस्वसा पितृषसा पितृः—स्वसा, पितृः—षसा । 3. मातुलानी मातृर्भाता मातुलः मातृ + लुलच् । मातुलस्य पत्नी मातुलानी आनुक् by इन्द्र वरुणभवं &c. &c. डीप् by पुंयोगादाख्यायाम् । 4. श्वश्रूः श्वश्रूषस्य पत्नी श्वश्रूः । श्वश्रू + ऊङ् then श्वश्रूस्वोकाराकार लोपश्च । 5. गुरुपत्नीवत् गुरोः पत्नी गुरुपत्नी षष्ठी समासः पत्युर्गुण्यश्चसंयोगे इति स्त्रियां पत्नी ऊीप् । गुरुःपतिर्यस्या इति विग्रहेतु बहुव्रीहौ गुरुपत्नी or गुरुपतिः but that is not the meaning here. गुरुपत्नी + वति तेनतुल्यं क्रियाच्चेद्वतिरिति । 6. सम्पूज्याः सम् — पूज् + य + कर्षणि । 7. ता Nom. to भवन्ति understood. 8. गुरुभार्ययादतीया by तुल्यार्थे रतुलोपमाभ्यां दतीया अन्यतरस्याम् । पक्षे षष्ठी । Connected with तुल्यार्थक word समाः गुरोर्भार्या गुरुभार्या षष्ठी समासः । श्व + षत्व भार्यः भरणीय स्त्रियां भार्या ।

Change of voice.—मातृष्वस्त्रा.....संपूज्याभिः सूयते । ताभिः...
समाभिः सूयते ॥ १३१ ॥

BENGALI.—माता, मातृलानी, गिनि ও শাশুড়ীকে জননীও পিতৃগণপুর্কক অগ্নায়
করিলে; কেননা ইহারা সকলেই মাতার তুল্য ইহারা আশ্রয়ন করিলে অত্যাশ্রয়ন
করিলে ॥ ১৩১ ॥

ENGLISH.—A mother's sister, a maternal uncle's wife, mother-
in-law, and father's sister are to be respected like the wife of a
Guru or a teacher of the Vedas...They are equal to the wife of a
Guru. (131).

भ्रातृभार्यापिसंग्राह्या सवर्णाहन्त्यहन्त्यपि ।

विप्रोथ तूपसंग्राह्या ज्ञातिसम्बन्धियोषितः ॥ १३२ ॥

PROSE.—सवर्णा भ्रातृभार्या अहनि अहनि अपि उपसंग्राह्या ज्ञाति-
सम्बन्धयोषितः न विप्रोथ उपसंग्राह्याः ॥ १३२ ॥

KULLUKA.—भ्रातृभार्यात् । भ्रातृः सजातीयो भार्या ज्येष्ठा, पुत्राप्रकरणात्
उपसंग्राह्या पादयोरभिवाद्या अहन्त्यहनि प्रत्यहमेव अपिर्वाद्ये ज्ञातयः पितृपक्षाः
पितृपक्षद्वयः सम्बन्धिनो मातृपक्षाः श्वशुरादयः तेषां पत्न्याः पुनर्विप्रोथ्य प्रवासात्
प्रत्यहमेव अभिवाद्याः न तु प्रत्यहं नियमः ॥ १३२ ॥

GRAMMAR.—1. सवर्णा समानो वर्णो यस्या सा सवर्णा । बह्व्रीहिः
समानस्य सः by “ज्योतिर्जन पदरावनाभिनामगोवरूपस्थानवर्णवयोवचनवत्सु”
एषादगसु उत्तरपदैषु समानस्य सः स्यात् । The four original castes
are called वर्ण । The mixed castes are जाति and not वर्ण ।
Here वर्ण is used in the secondary sense जाति । The
injunction applying to all the twice-born castes whether
original or mixed i. e. to ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, सूत्राभिषिक्त, माहिष्य
and अश्वज primarily. Vide Manu X. 14. One's brother
may have an असवर्णा wife i. e. wife taken from a lower वर्ण
which was sanctioned by law. Vide सवर्णाये द्विजातीनां प्रशस्ता
दारकश्चेति । कामतस्तु प्रवृत्ताना मिमाः स्युः क्रमगो वराः । शूद्रैव भार्या शूद्रस्य

স্বা স্বা স্বা স্বা বিব্রঃ জুতে । তে, স্বাদেব রাশ্রয় তাথ স্বাশ্রয়জন্যনঃ । Manu III. 12. 13. i. e. The three twice-born castes should first marry females of equal caste, after which the following are good wives in order. A Sudra will have a Sudra wife only. A Vaishya may have a Sudra and a Vaishya ; a Khatriya may have a Sudra, a Vaishya and a Khatriya ; a Brahmin may have a Sudra, a Vaishya, a Khatriya and a Brahmin wife. But it is recommended that a Brahmin should never marry a Sudra, though allowed (Manu X. 14.). A younger brother is to salute the wife of his elder brother every day in the morning provided she is a wife equal in caste. 2. भार्या qualified by सवर्णा । Derived. 3. सातुः शिषे षष्ठी । साज् + दृष् + णादिः । 4. उप-संयाज्ञा उप-सम्-यद् + ष्यत् कर्मणि । 5. विप्रोष्य-वि-प्र-वम् + ल्यप् । अवात्सौत् । 6. अहनि अहनि वीक्षायां द्विक्रिः अधिकरणे समसो । 7. ज्ञातिसम्बन्धियाधितः ज्ञातयश्च सम्बन्धिनश्च ज्ञातिसम्बन्धिनः तेषां योषितः (दन्त and षष्ठी समास) । Acc. of उपसंयाज्ञाः whose nominative दत्तীয়ान्त is understood. 8. उप-सम्-यद् + ष्यत् ।

Change of voice.—भार्यया उपसंयाज्ञया भूयते । ज्ञातिसम्बन्धियोषिदभिः उपसंयाज्ञाभिः भूयते ॥ १३२ ॥

BENGALI.—(জাঠে লাভার মহাতীয়া স্ত্রীকে প্রতিদিনই অভিবাদন করিবে, কিন্তু পিতৃপক্ষীয়, মাতৃপক্ষীয় ও বহুরপক্ষীয় মাথা নারীগণকে বিশেষ হইতে আগিয়াই অভিবাদন করিবে, অতাহ অভিবাদনের নিয়ম নাই, কিন্তু অতাহ অভিবাদন করিতে বাধ্য নাই ॥ ১৩২ ॥

ENGLISH.—An (elder) brother's wife who is of the same caste (as her husband) should be greeted every day. But the wives of kinsmen and other relations should be greeted after returning from a sojourn. (132).

पितुर्भगिन्यां मातुश्च ज्यायस्याश्च स्वसूर्यपि ।

मातृवद्वृत्तिमातिष्ठेन्माता ताम्यो गरीयसी ॥ १३३ ॥

PROSE.—पितुः मातुः च भगिन्यां ज्येष्ठस्याम् स्वस्वसरि अपि मातृवत् वृत्तिं प्रातिष्ठत् । माता (पुनः) ताभ्यः गरीयसी ॥ १३३ ॥

KULLUKA.—पितृभगिन्यामिति । पितृस्मात्तु य भगिन्यां ज्येष्ठस्याद्यात्मनो भगिन्यां मातृवत् वृत्तिमातिष्ठेत् माता पुनस्तस्या गुरुतमा । ननु मातृत्वसा मातृत्वान्नो-
त्पन्नैव गुरुत्वमेवत् पूज्यत्वमुक्तं किमधिकमनेन बोध्यते । उच्यते इदमेव माता
ताभ्यो गरीयसीत्यनेन पितृत्वस्मानुज्ञायां दत्तायां माता च विरोधे मातृगता अनु-
ष्ठेयते । अथवा पूर्वं पितृत्वसादेस्मातृवत् पूज्यत्वमुक्तम् अनेन तु स्नेहादिवृत्तिरप्य-
तिदिश्यते इत्यपुनरुक्तिः ॥ १३३ ॥

GRAMMAR.—1. पितुः । 2. मातुः शेषे वृत्ती । 3. भगिन्याम् अधिक-
करणे सप्तमी । 4. ज्येष्ठस्याम् qualifies स्वस्वसरि प्रशस्य + ईयसु । 5. स्वस्वसरि
स्वा स्वमा स्वस्वसा पुं वत् । तस्याम् अधिकरणे सप्तमी । 6. मातृवद् वृत्तिम्
मातरि इव मातृवत् अथयम् मातृवत् वृत्तिः मातृवद्वृत्तिः कर्मधारयः ताम् Acc. of
प्रातिष्ठत् । 7. आङ् - स्या + धात् । 8. ताभ्यः पञ्चमी विभक्ते इति विभागे
पञ्चमी । 9. गरीयसी गुरु + ईयसु ।

Change of voice.—वृत्तिः आस्थीयेत माता गरीयसा मृयते ॥ १३३ ॥

BENGALI.—पितावर ओ मातावर उगिननो एवर निज्जेर जोठो मशोनत्रात्र अति
मातावर छात्र श्रेष्ठादि वातहार करिवे ; माता ईं हाजेर इहंउओ वरुओण उरुओत्र जानिवे ।
इहाजेर आछा इहंउ मातृ आछा बनवओ ॥ १३३ ॥

ENGLISH.—One should behave towards a father's sister, a
mother's sister, and his own elder sister in the same way as
towards his mother, who is superior to them all. (133).

दशाब्दाख्यं पौरसख्यं पञ्चाब्दाख्यं कलाभूताम् ।

त्राब्दपूर्वं श्रोत्रियाणां सत्येनापि स्वयोनिषु ॥ १३४ ॥

PROSE.—पौरसख्यं दशाब्दाख्यं, कलाभूतां (सख्यं) पञ्चाब्दाख्यं श्रोत्रि-
याणां त्र्यब्दपूर्वं स्वयोनिषु सत्येन अपि (भवति) ॥ १३४ ॥

KULLUKA.—दशाब्दाख्यमिति । दश अब्दा आख्या यस्य तद्दशाब्दाख्यम्
अयमर्थः एकपुरवासिनां वत्यमाणविद्यादिगुणरहितानाम् एकस्य दशभिरब्दैर्जोहत्वे
सत्यपि सख्यमाख्यायते पुरयद्वचं प्रदर्शनार्थं तेनेकयःमादिनिवासिनामपि स्यात् ।

গীতাাদিকলাভিজ্ঞানং পঞ্চবর্ষপর্যন্তং সখ্যং শ্রোত্রিয়াণাং ব্রাহ্মণ্যর্থনং সপিতৃষু অল্যনাত্যে-
নৈব কালীন সহ সখ্যম্ অপিরিবার্থে সর্বত্রীককালাদূহং জ্যেষ্ঠব্যবহারঃ ॥ ১২৪ ॥

GRAMMAR.—1. পুরস্ব ইদং পৌরম্ । পৌরং সখ্যম্ পৌরসখ্যং কর্মধারয়ঃ ।
সমুর্ভাবঃ সখ্যম্ । সখি + য় । Or পৌরাণাং পুরবাসিনাং সখ্যং । Its
বিধেয় বিশেষণম্ is দশাভ্যাস্তম্ । 2. দশাভ্যাস্তম্ অপো দদাতীতি অদ্ভঃ উপপদ
সমাসঃ । বত্ + সরঃ । অ + দা + কঃ । দশমংল্যায়ুক্তা অদ্ভাঃ দশাভ্যাস্তম্ সমাহারি কৃতি তু
দশাভ্যাস্তী স্যাতু দশাভ্যাস্ত ইত্যাস্তা যস্য তত্ দশাভ্যাস্তম্ বহুব্রীহিঃ । Or দশ অদ্ভাঃ
যস্য তত্ দশাভ্যাস্তম্ দশাভ্যাস্ত ইত্যাস্তা যস্য তত্ দশাভ্যাস্তম্ । 3. কলাশ্রুতাম্
শ্রেণি বহুব্রী connected with সখ্যম্ understood কলা দ্রব্যগীতাস্তা তাং
বিস্তরীতি কলাশ্রুতঃ উপপদ সমাসঃ । তেষাম্ । 4. পঞ্চাভ্যাস্তম্ পঞ্চ অদ্ভঃ
যস্য তত্ পঞ্চাভ্যাস্তম্ পঞ্চাভ্যাস্ত ইত্যাস্তা যস্য তত্ qualifies সখ্যম্ । 5. শ্রোত্রিয়াণাম্
শ্রেণি বহুব্রী । কৃন্দীঃ অধীতি ইতি শ্রোত্রিয়ঃ কৃন্দম্ + ঘ নিপাতনাত্ । পথে কৃন্দসঃ ।
by শ্রোত্রিয়কৃন্দীঃ অধীতি । 6. ব্রাহ্মপূর্বম্ বিশেষ্য অদ্ভাঃ ব্রাহ্মাঃ । মধ্যপদলোপী
কর্মধারয়ঃ । ব্রাহ্মা পূর্বে যস্মা তত্ ব্রাহ্মপূর্বম্ । বহুব্রীহিঃ qualifies সখ্যম্ ।
7. স্রোত্রিণিষু অধিকরণে সমসী । 8. স্বল্যেন সু অতিশয়েন অল্যঃ স্বল্যঃ ।
প্রকৃত্যাদিভ্য স্কৃতিয়া ।

Change of voice.—দশাভ্যাস্তেন পৌরসখীন...পঞ্চাভ্যাস্তেন — ব্রাহ্ম-
পূর্বেন ভূয়তে ॥ ১২৪ ॥

BENGALI.—এক নগরবাসী লোকদিগের মধ্যে বিদ্যা ও ধনাদিক্রান্তে পণ্ডিত
না থাকিলে বয়সে দশ বৎসর পর্যন্ত নানাধিক্য হইলে পরস্পর সখা হইবে, গীতবাদিত্র
আলোচনাদিদিগের পাঁচ বৎসর পর্যন্ত বয়সের নানাধিক্যও পরস্পর সখা জানিবে,
বেদজ্ঞদিগের মধ্যে তিন বৎসর পর্যন্ত বয়সের ভেদ থাকিলেও তাহার পরস্পর সখা,
সপিতৃদিগের মধ্যে বয়সের সামান্য নানাধিক্যে সখা হয় । এই নিরমিত সময়ের পরই জ্যেষ্ঠ
কনিষ্ঠ ব্যবহার চলিবে ॥ ১২৪ ॥

ENGLISH.—Friendship among inhabitants of the same city or
town or co-villagers may be said to subsist even at the disparity
of age by ten years ; among members bearing the same art, such as
music, dancing &c. it may be said to subsist even at the disparity
of age by five years ; among students of the Vedas at the disparity
of age by three years ; and among persons related by birth it may
exist when the difference is (only) of a small time. (134).

ब्राह्मणं दशवर्षन्तु शतवर्षन्तु भूमिपम् ।

पितापुत्रौ विजानीयाद्ब्राह्मणस्तु तयोःपिताः ॥ १३५ ॥

PROSE.—दशवर्षं ब्राह्मणं शतवर्षं भूमिपं पितापुत्रौ विजानीयात् तयोस्तु ब्राह्मणः पिता (भवति) ॥ १३५ ॥

KULLUKA.—ब्राह्मणमिति । दशवर्षं ब्राह्मणं शतवर्षं पुनः स्वयं पिता-पुत्रौ जानीयात् । तयोर्मध्ये दशवर्षोऽपि ब्राह्मण एव अस्ति । शतवर्षस्यापि पिता तस्मात् पितृवदसौ तस्य मान्यः ॥ १३५ ॥

GRAMMAR.—1. दशवर्षम् दश वर्षाणि वर्गमि यस्य स दशवर्षः बहुव्रीहिः तम् qualities ब्राह्मणम् । 2. शतवर्षम् पूर्व्वत् qualifies भूमिपम् । 3. भूमिपम् Acc. of विजानीयात् भूमि-पा + कः । 4. तयोः निर्द्धारणे षष्ठौ ।

Change of voice.—दशवर्षः ब्राह्मणः शतवर्षः भूमिपः पितापुत्रौ ज्ञायेयाताम् । ब्राह्मणेन...पिता भूयते ॥ १३५ ॥

BENGALI.—এক বৎসর বয়স ব্রাহ্মণ ও শতবৎসর বয়স ক্ষত্রিয় এই উভয়েরক পিতা পুত্র বলিয়া জানিবে ; যে উভয়ের মধ্যে ব্রাহ্মণকে পিতা বলিয়া জানিবে ॥ ১৩৫ ॥

ENGLISH.—Let a Brahmin of ten years of age, and a Kskatriya of hundred years, be looked upon as father and son ; of the two the Brahmin is (as respectable as) the father. (135).

वित्तं वन्धुर्व्ययः कर्म विद्या भवति पञ्चमी ।

एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यदुयदुत्तरम् ॥ १३६ ॥

PROSE.—वित्तं वन्धुः वयः कर्म (चतुर्थम्) विद्या पञ्चमी भवति । एतानि मान्यस्थानानि (भवन्ति) यत् यदुत्तरं (तत्) गरीयः ॥ १३६ ॥

KULLUKA.—वित्तमिति वित्तं व्याघाज्जिह्वं धनं, वन्धुः पितृव्यादिः वयोऽधिक-वयस्कृतः, कर्म श्रौतं स्मार्तञ्च, विद्या वेदार्थतत्त्वज्ञानम् एतानि पञ्च मान्यत्वकारणानि । एषा मध्ये यदुयदुत्तरं तत्तत्पूर्व्वस्थान् श्रेष्ठमिति बहुमान्यमैतत्के वन्नावलम्ब्यम् ॥ १३६ ॥

GRAMMAR.—1. वित्तम् विद् रुधादि + क्तः भावे वित्तम् । पञ्चे कर्मोद्दी विग्रम् । विद्यतेरपि विद्गः वेत्तेस्तु विदितः । 2. वन्धुः वन्ध् + उन् । 3. वयः वज + चतुन् । 4. पञ्चमी पञ्चाणां पूर्यः पञ्चमः ङीप् पञ्चमी ।

6. विद्या विद् + कप् । प्रातिपदिकायै प्रथमा । 6. मान्दव्याजानि मान्दानि स्थानानि मान्दस्थानानि । कर्मधारयः । 7. यदुत्तरम् यस्मात् उत्तरम् यदुत्तरम् पञ्चमी समासः or (a) यत् and (b) उत्तरम् two words. (a) is an अव्यय meaning यस्मात् अन्वारादिति पञ्चमी । (b) उत्तरम् परम् । 8. गरीयः अनिशयेन गुरु गरीयः गुरु + ईयस् ।

Change of voice.—वित्तेन वन्धना वयसा पञ्चम्या विद्याया भूयते एतैः मान्दस्थानैः भूयते । येन यदुत्तरं (तेन) गरीयसा भूयते ॥ १३६ ॥

BENGALI.—छायाकिञ्चित् धन, पित्रुवादादि मयक, अधिकवद्वक्तृता ও কর্ম এই চারি এক বিদ্যা এই পাঁচটি মান্দের কারণ বলে ; এই পাঁচটির মধ্যে যেটি বাহ্যিক পরে উক্ত ইहेতে সেটি ভাঙা ইहेতে অধিক মাজ, অর্থাৎ ধন ইहेতে ময়ক, ময়ক ইहेতে বয়স, বয়স ইहेতে কর্ম, কর্ম ইहेতে নিদা অধিক মাজ । বয়মাজ মিলিত ইहेলে এইরূপে মাজভার বলাবল জানিতে ॥ ১৩৬ ॥

ENGLISH.—Wealth, kinmanship, age, work or profession, and, the fifth, learning—these are the causes of respectability. What is stated next is superior (to what is stated before). (136).

पञ्चानां त्रिषु वर्णेषु भूयांसि गुणवन्ति च ।

यत्र स्युः सोऽत्र मानार्हः शूद्रोऽपि दशमीगतः ॥ १३७ ॥

PROSE.—त्रिषु वर्णेषु पञ्चानां यत्र भूयांसि (यत्र) गुणवन्ति च स्युः सः अत्र मानार्हः । दशमीं गतं शूद्रः अपि (विज्ञानां मानार्हः) ॥ १३७ ॥

KULLUKA.—पञ्चानामिति । त्रिषु वर्णेषु ब्राह्मणादिषु पञ्चानां विनादीनां मध्ये यत्र पुरुषे पूर्वमप्यनेकं भवति स एवोत्तरस्मादपि मान्यः । तेन वित्तवन्धनयुक्तो वयोऽधिकाभ्यासः एवं विद्यादितययुक्तः कर्मवतो मान्यः विद्यादिचतुष्टययुक्तो विदुषो मान्यः । गुणवन्ति चेति प्रकर्षवन्ति तेन ह्यथोरेव विद्यादिसत्त्वे प्रकर्षो मानहेतुः । शूद्रोऽपि दशमोऽवस्थां नवव्यधिकां गतो विज्ञानानामपि मानार्हः शतवर्षाणां दशधा-विभक्तिं दशमावस्थां नवव्यधिकां भवति ॥ १३७ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—“तेन ह्यथोरेव विद्यादिसत्त्वे प्रकर्षो मानहेतुः” । This is the explanation of “गुणवन्ति” i. e. when two are rich, old &c. &c. preference will be given in favour of him who exceeds the other in these qualifications. तेन (तस्मात्) ह्यथोः

एव (इयोरिव ब्राह्मणयोः अविद्ययोः वैश्ययोर्वा) विनादिसत्ते (धनादिसत्ते सति)
प्रकर्षः (तत्तद्विषयकं आधिक्यं) मानहेतुः (मान्यत्वकारणम्) ।

GRAMMAR.—1. वक्षे च अधिकरणे मप्रमौ । 2. पञ्चानाम् निर्धारणे षष्ठी ।
3. भूयामि qualifies मान्यस्थानानि understood वक्ष् + ईयस् । 4. गुणवन्ति
(qualifies मान्यस्थानानि) means आधिक्ययुक्तानि । गुण + मत्प् । प्रत्य-
माया वह्नवचनम् । 5. मानार्हः मानं अर्हतीति मानार्हः मान - अर्ह + अष्
उपपद समासः । 6. दशमीम् Acc. of गतः ।

Change of voice.—यत् भूयोभिः गुणवद्भिः भूयते तेन मानार्हेण भूयते
दशमीं गतेन शब्देण अपि भूयते ॥ १३७ ॥

BENGALI.—ब्राह्मण, क्षत्रिय ও দেবতা এই তিন वर्গের মধ্যে যে ব্যক্তি
ধনাদি পাঁচটি জগৎ পর পর পর একাধিক সংখ্যায় বর্জমান থাকে সে ব্যক্তি পর পর
একটি গুণবৃত্তি থাকি উঠে যে মাত্ৰ, ইত্যেদন । (যাহার ধন ও বস্তুভাণ্ডার আছে তিনি
নৈশাগিক ব্যক্তি উঠে যে মাত্ৰ ; ধন, বস্তুভাণ্ডার ও বসন্ত এই তিন গুণবৃত্তি থাকি কর্তব্য
ব্যক্তি উঠে যে মাত্ৰ ; ধনাদি চারিটি গুণনিমিত্তে ব্যক্তি নিম্নোক্ত উঠে যে মাত্ৰ) । আর
(দুইজন ধনী, দুইজন সম্বন্ধবিত্ত, দুইজন অধিক বসন্ত, দুইজন বিশ্বাস উপস্থিত
থাকিল) সেউ সেউ গুণ যাহার অধিক থাকে উঠে যে মধ্যে তিনিই অধিক মাত্ৰ ।
১০ বৎসরের অধিক বৃদ্ধ উঠে যে শূণ্ড বিক্রমের মাত্ৰ হয় ॥ ১৩৭ ॥

ENGLISH. - Among the three (higher) castes he is deserving of
respect in whom are found a good many superior virtues out of
these five. A Sudra too reaching the tenth decade (of his age) is
respectable. (137).

चक्रिणो दशमीस्थस्य रोगिणो भारिणः स्त्रियाः ।

ज्ञातकस्यच राज्ञश्च पत्न्या देयो वरस्य च ॥ १३८ ॥

PROSE.—चक्रिणः दशमीस्थस्य रोगिणः भारिणः स्त्रियाः ज्ञातकस्य राज्ञः च
वरस्य च पत्न्याः देयः ॥ १३८ ॥

KULLUKA. - अयमपि पुत्राप्रकारः प्रसङ्गादुच्यते चक्रिण इति । अकयुक्त-
रथादिमानादृश्य नवत्यधिकवयसो रोगार्तस्य भारपीडितस्य स्त्रियाः अचिरनिवृत्तसमा-
चर्जनस्य देशाधिपस्य विवाहाय प्रस्थितस्य पत्न्याश्चकम्बः । त्यागार्थत्वाच्च ददातेन
अनुधी ॥ १३८ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—“अचिरनिवृत्त समावर्त्तनस्य” अचिरं अगति-पूर्व निवृत्तं सम्पन्नं समावर्त्तनं गुरुगृहात् आगमनकालीनं कर्त्तव्यं यस्य तस्य । This is the explanation of स्नातकः । स्नातकः means a गृहस्थाश्रमी । ज्येष्ठाश्रमी गृहमेधौ गृहस्थः स्नातको गृहीति हेमचन्द्रः । Here स्नातकः means a new गृहस्थाश्रमी ।

GRAMMAR.—1. चक्रिणः शेषे षष्ठौ । 2. दशमीस्थस्य दशम्यां तिष्ठतीति दशमी + स्था + क्त उपपद समामः । 3. रोगिणः कृत् + घञ् । 4. भार + णि तस्य भारिणः । 5. स्नातकस्य । 6. राज्ञः । 7. वरस्य सर्व्वे शेषे षष्ठौ । 8. दैव्यः दा + व ।

*Change of voice....*पथा दैवेन भूयते ॥ १३८ ॥

BENGALI.—छक्रयुक्त गान्ध्या आश्रमिकारी, नवई बसन्तरेर अधिक बरह, रोगार्ड, भारवाशी, श्रो, उक्तश्रम श्रैष्ठ आश्रमिक गृहस्थ, राजा व वरक पथ छड़िशी निशी एकपार्श्वे श्रिशी राईवे ॥ १३८ ॥

ENGLISH.—Let one (stand aside and) give the path to a person driving in a wheeled carriage to a person who has reached the tenth decade of his age, who is diseased, who is carrying a burden, to a female, to a *Snataka* (a Brahmin who has just entered the 2nd stage of life the household stage), to a king; and to a bridegroom. (138).

तेषान्तु समवेतानां मान्यौ स्नातकपार्थिवौ ।

राजस्नातकयोश्चैव स्नातकोत्पमानभाक् ॥ १३९ ॥

PROSE.—समवेतानां तेषां स्नातकपार्थिवौ मान्यौ राजस्नातकयोश्च स्नातकः उत्पमानभाक् (भवति) ॥ १३९ ॥

KULLUKA.—तेषामिति । तेषामेकत्र मिलितानां देशधिपस्नातकौ मान्यौ राजस्नातकयोरपि स्नातक एव राजापेक्षया मान्यः अतो राजशब्दोऽव पूर्व्वश्लोके च न केवलमतिविजातिवचनः क्षत्रियजात्याश्च वा ब्राह्मणं दशवर्षन्तित्वमेव ब्राह्मणमात्रस्य मान्यत्वाभिधानात् स्नातकग्रहणोवैयर्थ्याच्च ॥ १३९ ॥

GRAMMAR.—1. सम् - अव - इ + क्तः । 2. तेषां निर्द्धारणे षष्ठौ । 3. स्नातकश्च पार्थिवश्च स्नातकपार्थिवौ द्वन्द्वः । स्ना + क्तः + कः । पृथिवी + अव् ।

६. राजमानभाक् राज्ञः मानः राजमानः राजमानं भजति राजमानभाक् उपपद-
समासः । राजमान - भज + ल्विः ।

Change of voice.—स्नातक पाश्चिवाभ्यां मान्याभ्यां भूयते । स्नातकेन रूप-
मानभाजा भूयते ॥ १२८ ॥

BENGALI.—पूर्वोक्त समस्त वाक्छि मिलित इहेले उग्रयो राजा ও রাজক
এই দুইজন অবশিষ্টের মাঝ ইহেয়েন ; [এইহলে রাজা শব্দে কেনন ক্ষত্রিয় জাতীয় নহে,
রাজা মাইই বুঝিতে ইহেয়ে, কেননা ক্ষত্রিয় ইহেতে যে রাজকণ মাঝ তাহা পূর্বে বলা
শেষাংশ] ; রাজা ও রাজক এই উভয়ের মধ্যে রাজক রাজার মাঝ ॥ ১২৮ ॥

ENGLISH.—Among all these taken together the *Snataka* and
the king are respectable. And of the *Snataka* and the king, the
Snataka is deserving of respect from the king. (139).

उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्विजः ।

सकल्यं सरहस्यञ्च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥ १४० ॥

PROSE.—यः विजः तु शिष्यं उपनीय सकल्यं सरहस्यं वेदं अध्यापयेत् तं
आचार्यं प्रचक्षते [मुनयः] ॥ १४० ॥

KULLUKA.—आचार्यादिशब्देरिह शास्त्रे प्राथम्यवद्धारत् आचार्यादिशब्दाद्य-
माह उपनीयति । यो ब्राह्मणः शिष्यमुपनीय कल्परहस्यसहितं वेदशास्त्रं सर्वाम-
ध्यापयति तमाचार्यं पृथ्वी मुनयो वदन्ति । कल्पो यज्ञविद्यारहस्यं उपनिषत् । वेद-
संयुपनिषदः प्राधान्यावयवयोः पृथक्-निर्देशः ॥ १४० ॥

GRAMMAR.—1. यः qualifies विजः । 2. विजः वि-जन + उः ।
3. शिष्यम् Acc. of उपनीय and अध्यापयेत् । शास् + क्यप् । 4. उपनीय
उप-नी + क्यप् । 5. सकल्यम् कल्पेन सह वर्तमानः सकल्यः बहुव्रीहिः तम् ।
कल्पसर्वं सामवेदाङ्गं येन यज्ञकरणविषयक उपदेशः कथ्यते । 6. सरहस्यम्
रहस्येन गुप्तेन उपनिषदा इत्यर्थः वर्तमानः सरहस्यं तम् qualifying वेदम् । 7. वेदम्
मुख्यं कर्म of अध्यापयेत् शिष्यं कर्म by गति वृद्धि प्रत्यवसान etc. etc. शिष्यो
वेदं अधीते शिष्यं वेदं अध्यापयति कर्मसंज्ञाप्रयोज्यस्य । 8. अध्यापयेत् षधि-इङ्
-षिच्-यात् । षिचि आत्मन् क्रीड्जीनां कौ इति । पुक् । लुङ् अध-
जीगपत् अध्यापिपत् । 9. आचार्यम् Acc. of प्रचक्षते । आङ्-चर + खत्
गुरो । अथवा तु यत्प्रत्ययः by चर राडि चागुरो अर्थाद् गुरुभिन्नार्थे आङ्-चर

+ ଯମ ଆଚାର୍ଯ୍ୟଃ ଦିଶଃ । ଗୁରୌ ତୁ ଆଚାର୍ଯ୍ୟଃ (ଧ୍ୟାତୁ) ଗୁରୁଃ । Bhatto. ୭. ପ୍ରସ-
ସ୍ତେ ମ - ଚକ୍ ଲଟ୍ ଅନ୍ତେ ।

Change of voice.—ସେନ ହିଜ୍ଜିନ ଶିଷ୍ୟଃ ସେନଂ ଅଧ୍ୟାପ୍ସେତ ସ ଆଚାର୍ଯ୍ୟଃ
ସ୍ଥାପ୍ସେତେ ॥ ୧୪୦ ॥

BENGALI.—(ଏ ଶ୍ରୀକ୍ଷମ ଶିକ୍ଷାକ ଉପନୟନ ଲାଭାନ କରତ ଡାହାକେ ଗୁରୁ ଗନ୍ଧାପନ
ବିଷୟକ ଶାସ୍ତ୍ର ଓ ଉପନିଷଦ୍ ନାମକ ଗୁରୁ ବିଧାର ମହିତ ମନସ୍ତେ ବେଦଶାସ୍ତ୍ର ପାଠ କରାନ ଡାହାକେ
ଶ୍ରୀନିଗମ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ବୋଲେ ॥ ୧୪୦ ॥

ENGLISH.—They call him an *acharya* or teacher who investing
his pupil with the sacred thread teaches him the Vedas together
with the injunctions about sacrifices, and the deeper or occult
sense of the Veda (*i.e.* the Upanishadas). (140).

एकदेशन्तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः ।

योऽध्यापयति वृत्तार्थमुपाध्यायः स उच्यते ॥ ୧୪୧ ॥

PROSE.—ଯଃ ତୁ ବ୍ରହ୍ମର୍ଥେ ବେଦସ୍ୟ ଏକଦେଶଂ ବେଦାଂଗାନି ବା ପୁନଃ ଅଧ୍ୟାପୟତି ସ
ଉପାଧ୍ୟାୟଃ ଉଚ୍ୟତେ ॥ ୧୪୧ ॥

KUILUKA.—ଏକଦେଶମିତି । ବେଦସ୍ୟେକଦେଶଂ ମତ୍ତଂ ବ୍ରାହ୍ମଣସ୍ୟ, ବେଦରହିତାନି
ବ୍ୟାକରଣାଦୀନି ଅଂଗାନି, ଯୋ ବ୍ରତ୍ତାର୍ଥମଧ୍ୟାପୟତି ସ ଉପାଧ୍ୟାୟ ଉଚ୍ୟତେ ॥ ୧୪୧ ॥

GRAMMAR.—1. ବ୍ରହ୍ମର୍ଥମ ବ୍ରତ୍ତର୍ଥେ ଇଦମ ବ୍ରହ୍ମର୍ଥମ୍ । 2. ବେଦସ୍ୟ ଶିଷ୍ଟେ ଷଷ୍ଠୀ ।
3. ବେଦାଂଗାନି ବେଦାନାଂ ଅଂଗାନି ବେଦାଂଗାନି । ଶିକ୍ଷା କଲ୍ୟୋ ବ୍ୟାକରଣଂ ନିରୁକ୍ତଂ ଜ୍ୟୋତିଷଂ
ଗଣ୍ୟଃ । କ୍ଷୁଦ୍ରମାଂ ବିଷିତି ସ୍ତେବ ଷଡ୍ବିଧୋ ବେଦ ଉଚ୍ୟତେ । 4. ଉପାଧ୍ୟାୟଃ ଉପ - ଅଧି -
ଇଞ୍ଜ୍ + ଘଞ୍ ।

Change of voice.—ସେନ ଏକଦେଶଂ ବେଦାଂଗାନି ବା (ଶିଷ୍ୟଃ) ଅଧ୍ୟାପ୍ସେତେ ॥ ୧୪୧ ॥

BENGALI.—ଯିନି (ସେନେର) ଏକାଂଶ ଅଥବା (ବେଦରହିତ) କେବଳ ବ୍ୟାକରଣାଦି ଅଂଗ
ଜ୍ୟୋତିଷାନିର୍ବାଣିକେର କଣ୍ଠ ପଢ଼ାଈକ୍ଷା ଆଦିକେନ ଡାହାକେ ଉପାଧ୍ୟାୟ ବୋଲେ ॥ ୧୪୧ ॥

ENGLISH.—He who teaches for his livelihood a part of the
Veda or the branches of learning subsidiary to the Veda is called
an *Upadhyaya* or preceptor. (141).

निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि ।

सम्भावयति चाग्नेନ स विप्रो गुरुव्यत्यते ॥ ୧୪୨ ॥

PROSE.—यः यथाविधि निषेकादीनि कर्माणि करोति अग्नेन च सम्भावयति सः विप्रः गुरुः उच्यते ॥ १४२ ॥

KULLUKA.—निषेकादीनौति । निषेको गर्भाधानं तेन पितुरयं गुरुत्वो-
पदेशः गर्भाधानादीनि संस्कारकर्माणि पितुरुपदिष्टानि यथाशास्त्रं यः करोति अग्नेन
च संवर्द्धयति स विप्रो गुरुकथ्यते ॥ १४२ ॥

GRAMMAR.—1. विधिसमतिक्रम्य यथाविधि । 2. निषेकः आदिष्येषां
तानि । 3. सम्भावयति सम्-भू+णिषि ।

Change of voice.—कर्माणि क्रियन्ते सम्भाव्यन्ते तं विप्रं गुरुं ब्रुवन्ति ॥ १४२ ॥

BENGALI.—यिनि यथानिश्चये निषेकानि कर्मा मण्डानेन कर्त्तव्य, एतत् अग्नेर्वा
अतिशानेन कर्त्तव्य (मते पित्रादिकं गुरु तले ॥ १४२ ॥

ENGLISH.—The Brahmin who does in due from the rites begin-
ning with the ceremony of impregnation, and rears up with food
is called *Guru* or father. (142).

अग्न्याधेयं पाकयज्ञानग्निष्टोमादिकान् मखान् ।

यः करोति वृत्तो यस्य स तस्य त्विगिहोच्यते ॥ १४३ ॥

PROSE.—वृत्तः यः यस्य अग्न्याधेयं पाकयज्ञान् अग्निष्टोमादिकान् मखान्
करोति इह स तस्य अत्विक उच्यते ॥ १४३ ॥

KULLUKA.—अग्न्याधेयमिति । आहुवनीश्रादग्नान्पादकं कर्म अग्न्याधेयम् ।
अष्टकादीन् पाकयज्ञान्, अग्निष्टोमादीन् यज्ञान्, क्षतवरणो यस्य यः करोति स तस्य
अत्विगिहशास्त्रेऽभिधेयते ब्रह्मचारिधर्मेष्वनुपप्लुक्तमपि अत्विग्लक्षणमाचार्यादि
बह्वलजोऽपि मान्यत्वं दर्शयितुं प्रसङ्गादुक्तम् ॥ १४३ ॥

GRAMMAR.—1. वृत्तः वृत्+क्तः । अवारोत् अवरिष्ट अवरोष्ट अवृत ।
वृत् (दोषाः) वृणाति वृणोति अवारोत् अवारिष्ट अवरोष्ट अवूर्ष्ट । 2. अग्न्याधेयम्
आहु-धा+यः भावे आधानम् इत्यर्थः । अग्ने राधेयम् षष्ठी समासः । 3.
पाकस्य यज्ञान् । 4. अग्नेः क्षीमः अग्निष्टोमः प्लुम् । स आदिष्येषाम् तान् ।
5. मखान् Acc. of करोति । 6. अतो यजतीति अत्विक । अतु-यजः
+क्विप् ।

Change of voice.—কর্তে ন যেন অপ্রাধিক্যং পাকযজ্ঞাঃ অগ্নিষ্টোমাদয়ঃ মজ্জাঃ
ক্রিয়ন্তে তং যত্বিনং ব্রুবন্নি ॥ ১৪৩ ॥

BENGAL.—যথানিগ্রহে নিম্নে ইহেণ যিনি যাজ্ঞিক আশ্রমীয়াদি অগ্নি-উৎপাদক
কর্ম, অগ্নিক্রিয়া পাকযজ্ঞ, ও অগ্নিষ্টোমাদি যজ্ঞ কার্য করিয়া থাকেন, তিনি তাঁহার
অগ্নিক্রিয়া (পূরোহিত) হন । (অগ্নিক্রিয়ায় ধর্মনির্দেশে জ্ঞানে পূরোহিতের গাংগা বলা
নিষ্ঠাশ্রম, তদন পূরোহিত ও আচার্যের জ্ঞান প্রাপ্ত ইহা দেখাইবার জন্য পূরোহিতের
লক্ষণ বলা ইহেণ) ॥ ১৪৩ ॥

ENGLISH.—He who being requested (and engaged) does for
another the rite of consecrating the fire, the *paka* sacrifices, and the
sacrifices, *agnistoma* and others is called his priest. (143).

য আহবণীত্যবিতথং ব্রহ্মণা অবশাবুমৌ ।

ম মাতা স পিতা জ্যেষ্ঠস্তন দৃষ্টেত্ কদাচন ॥ ১৪৪ ॥

PROSE. — যঃ অবিতথং ব্রহ্মণা সমৌ অবশৌ আহবণীতি স মাতা স পিতা জ্যেঃ
তং কদাচন ন দৃষ্টেত্ ॥ ১৪৪ ॥

KULLUKA.—য আহবণীতৌতি । য সমৌ কর্তৌ অবিতথমিতি বর্ণস্বর-
বৈগুণ্যরহিতেন সত্যরূপেণ বর্দে নাপূরয়তি স মাतापिता च ज्येः महोपकारकत्वगुण-
योगात् अयमव्यपका मातापितृशब्दवाच्यः तत्रापकुर्व्यात् कदाचनेति गृह्यैर्तदपि
বর্দে ॥ ১৪৪ ॥

GRAMMAR. — 1. ন বিতথং যথা জ্ঞাত তথা । 2. তম্ Acc. of দৃষ্টেত্ ।
It ought to have been তস্মৈ in connection with দৃষ্টেত্ (কৃষদুহিষ্যা
সুসার্থানাং যং প্রতি কৌপঃ) here কৌপ is not the meaning, but অপকার
is the meaning. Hence মায়াসৌখ্যিতি ইতিবত্ দ্বিতীয়া ।

Change of voice. — যেন.....অবশৌ আহবণীতে তেন মাতা পিতা জ্যেয়েন
ভূয়তে স...দৃষ্টেত ॥ ১৪৪ ॥

BENGAL.—যিনি অকৃত স্বর ও উচ্চারণযুক্ত বেন দ্বারা গৃহকর্ম পূর্ণ করিয়া
দেন, তিনি মহোপকারী বলিয়া পিতা ও মাতা হন ; যেপ্রশংসার পরেও কখন তাঁহার
অপকার করিবে না ॥ ১৪৪ ॥

ENGLISH.—He who fills the two ears with the Veda (recited)
properly and without defect is father and mother (both). Never
should a man injure him. (144).

उपाध्यायान् दशाचार्य आचार्याणां शतं पिता ।

सहस्रन्तु पितृमाता गौरवेणातिरिच्यते ॥ १४५ ॥

PURSE.—आचार्यः दश उपाध्यायान् (अपेक्ष्य) पिता आचार्याणां शतं (अपेक्ष्य) माता सहस्रं पितृन् (अपेक्ष्य) गौरवेण अतिरिच्यते ॥ १४५ ॥

KULLUKA.—उपाध्यायानीति । दशोपाध्यायपेक्ष्य आचार्यः । आचार्यशतमपेक्ष्य पिता, सहस्रं पितृन्पेक्ष्य माता गौरवेणातिरिक्ता भवति । अत उपनयनपञ्चकमाविबौमावाध्यापयिता आचार्योऽभिप्रेतः तमपेक्ष्य पितृकृतकर्षः । उत्पादकब्रह्मदातोर्गौरवेण सुख्याचार्यस्य पितरमपेक्ष्य उत्कर्षं वन्द्यतीत्यभिप्रेतः ॥ १४५ ॥

GRAMMAR.—1. आर्-पर + गन्तु आचार्यः । 2. उप-अधि + इ + प्रत् । 3. सहस्रम् qualifies पितृन् । शतं सहस्रं are singular but qualify plural number as their singular indicates plurality ; Acc. of अपेक्ष्य क्रिया understood. 4. गौरवेण करणे वृत्तिया । 5. अतिरिच्यते अति-रिच् + लट् ने । कर्मकर्तरि ।

Change of voice.—आचार्येण दश उपाध्यायान् अपेक्ष्य.....पिता...माता... अतिरिच्यते ॥ १४५ ॥

Note.—भोदनः पचने this कर्मकर्तरि प्रयोग may be changed into भारवाच । भोदनेन पचते । [Bhatto].

BENGALI.—आचार्य दशजन उपाध्यायिक, पिता एकशत आचार्याक, माता एक सहस्र पितृक गौरवे अधिक्रम করেন ॥ १४५ ॥

ENGLISH.—In point of honour and respect an *acharya* exceeds ten *Upadhyays* ; father excels a hundred *acharyas* ; and mother surpasses a thousand fathers. (145).

उत्पादकब्रह्मदातोर्गौरवान् ब्रह्मदः पिता ।

ब्रह्मजन्महि विप्रस्य प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ॥ १४६ ॥

PROSE.—उत्पादकब्रह्मदातोः (पितोः मध्ये) ब्रह्मदः पिता गौरवान् विप्रस्य ब्रह्मजन्महि प्रेत्य च इह च शाश्वतम् भवति ॥ १४६ ॥

KULLUKA.—उत्पादकीति । जनकाचार्योऽत्रापि पितरौ जन्मदातृत्वात्

तथोपाचार्यपिता गुरुतरः । यथाहिप्रस्य ब्रह्मगृह्यार्थं जन्म उपनयनजन्यसंस्काररूपं परलोके इह लोके च शाश्वतं नित्यं ब्रह्मप्राप्तिफलकत्वात् ॥ १४६ ॥

GRAMMAR.—1. उत्पादकश्च ब्रह्मदाता च उत्पादकब्रह्मदातारौ तथोः । ब्रह्मणो दाता ब्रह्मदाता षष्ठीसमासः । तज्ज्ञाभ्यां कर्त्तरीति दादृशब्देन षष्ठी-
समासनिषेधेऽपि शेषषष्ठ्या समासस्तु घटनिर्मातुरितिवत् कैयटमतमनुसृत्य समासः ।
2. ब्रह्म—दा+क । उपपद समासः । 3. गरीयान् गुरु+ईयसु । 4. विप्रस्य
शेषे षष्ठी । 5. ब्रह्मजन्म ब्रह्मणः ब्रह्मगृह्यार्थं जन्म ब्रह्मजन्म षष्ठी समासः ।
6. प्रेत्य प्र—इ+ल्यप् । Finite verb हितम् understood. 7. शाश्वतम्
शश्वत्+अच् qualifies ब्रह्मजन्म ।

Change of voice.—ब्रह्मदेन पिता गरीयसा भूयते । ब्रह्मजन्मना शाश्वतेन
भूयते ॥ १४६ ॥

BENGALI.—जनक ও আচার্য উভয়েই পিতা ; কিন্তু জনক পিতা হইতে বেদগ্রন্থ
পিতা অধিকতর বাহ্য ; কেননা ব্রাহ্মণের পক্ষে বেদগ্রন্থের জন্ত উপনয়নরূপ জন্মই
উৎকালে ও পরকালে ব্রহ্মপ্রাপ্তির দ্বারম্বরূপ বলিয়া নিত্য ॥ ১৪৬ ॥

ENGLISH.—Of the two, viz. the generator, and the initiator
into the Veda, the latter, the teacher of the Veda, is a superior
father. For, the birth (or sacrament appropriate) to the reception
of the Veda is eternal for a Brahman, both here and here-
after. (146).

कामान्माता पिता चैनं यदुत्पादयतो मिथः ।

सम्भूतिं तस्य तां विद्याद्यद्योनावभिजायते ॥ १४७ ॥

PROSE.—माता पिता च मिथः कामात् एनं यत् उत्पादयतः, यत् (अयं)
योनी अभिजायते, तां तस्य सम्भूतिं (पशुसाधारण्यं) विद्यात् ॥ १४७ ॥

KULLUKA.—कामादिति । मातापितरौ यदेनं बालकं कामवशीनाभ्योऽयम्
उत्पादयतः सधवसात् तत्तस्य पश्यादिमाधारणं यद्योनी मातृकुट्यावभिजायते, अङ्ग-
प्रत्यङ्गानि लभते ॥ १४७ ॥

Note.—The text is very elliptical. The full sentence is
माता पिता च मिथः कामात् यत् एनं उत्पादयतः, अतः अयं यत् मातृयोनी जायते
तत् अस्य सम्भूतिं पशुसाधारण्यं सम्भूतिमात्रं विद्यात् ॥ १४७ ॥

GRAMMAR.—1. कामात् द्विती पञ्चमी । 2. मिथः अन्यथम् means परस्परं । 3. एनम् अन्दादेशे एनादेशः । 4. योनौ अधिकरणे सप्तमी । उत्पत्तिस्थाने जठरे इत्यर्थः । जायते जन लट् ते । अजनि ; वर्जते इत्यर्थः । 5. सम्भूतिम् Acc. of विद्यात् । 6. ताम् विधेयप्राधान्यात् स्त्रीत्वम् it refers to the meaning of माता...उत्पादयतः and यत्.....जायते which is expressed by यत् which again is reproduced by ताम् ।

Change of voice. — माता पिता च अयं यत् उत्पादयते, यत् अनेन योनां जन्वते सा तस्य सम्भूतिः (पशुसाधारणी) विद्येत ॥ १४७ ॥

BENGALI.—पिता माता परस्पर कामवशतः ये पुत्र उत्पन्न कर्तन, पुत्र ये मातृजठरे वाकिश अश्रुताङ्ग जात्र करे मेहेरूप उत्पत्ति पशुप्रवृत्तिरुद्देशा धारक, ए जन्मद्वारा पशु प्रवृत्तिर मजे कोन प्रवेश जात्र ना ॥ १४७ ॥

ENGLISH.—That a man is given birth to by the parents out of mutual passion, that he grows in the womb (of the mother)—know this procreation to be common with the beasts. (147).

आचार्यस्तस्य यां जातिं विधिवद्देवपारगः ।

उत्पादयति सावित्रा सा सत्या साजराभरा ॥ १४८ ॥

PROSE.— वेदपारगः आचार्यः विधिवत् सावित्रा तस्य यां जातिं उत्पादयति सा सत्या सा अजरा भरा (भवति) ॥ १४८ ॥

KULLUKA.—आचार्यः इति । आचार्यः पुनर्वेदज्ञोऽस्य मातृवकस्य यां जातिं यज्जन्म विधिवत् सावित्रेति साङ्गोपनयनपूर्वकसावित्रानुवचनेनोत्पादयति सा जातिः सत्या अजरा भरा ब्रह्मप्राप्तिकलकत्वात् उपनयनपूर्वकस्य वेदाध्ययनतदर्थ-ज्ञानानुष्ठानैर्निष्कामस्य मोक्षलाभात् ॥ १४८ ॥

KULLUKA EXPLAINED. — “वेदाध्ययनतदर्थज्ञानानुष्ठानैः निष्कामस्य मोक्ष-लाभात्” वेदानां अर्थज्ञानं तदुक्तकर्षणां अनुष्ठानानिच तैः कामो नश्यति तेन च अथवसिद्धौ मोक्ष इति उपनयनमेव मुख्यं जन्म नित्यं तत्, मोक्षसाधनत्वात् । एवञ्चोपनयनार्थवादोऽयमिति ।

GRAMMAR.—1. विधि + वति । 2. वेदपारगः वेदानां पारः वेदपारः सं गच्छतीति वेदपारगः or पारं गच्छतीति पारगः । वेदानां पारगः वही ।

३. आचार्यः आर्-चर+र्यन् । ४. सावित्रा करणे तृतीया । ५. जातिम् Acc. of उत्पादयति । जन+जिन् आतिम् । उत्पत्तिम् । ६. उत्पादयति-उत्-पद+ञिच् लट् ति । उत्पादयति=करोति उत्पत्तिं उत्पादयति would be meaningless. ७. सत्या qualifies सा । अस+जट्=रुत् । सत्+यत् तच्चेदितम् । ८. अजरा न विद्यते जरा-वाङ्मयम् यथाः सा अजरा बहुव्रीहिः । ९. अमरा स्थिते इति मरः स्त्रियां मरा पचाद्यच् । न मरा अमरा ।

Change of voice.—वेदपारमेण आचार्येण...या जातिः उत्पादयते तथा सत्या अजराया अमराया भूयते ॥ १४८ ॥

BENGAL.—मनत्रं वेदस्य आचार्यो यथाविष्टमग्नेनशन ७ सावित्रीनां चोक्तं वाङ्मयं ये जगन्मन करेन मेदं जगन्मन करेन वनिता अजरा ७ अमरा वनिता गयी ॥ १४८ ॥

ENGLISH.—But the birth or regeneration which an *Acharyo* who has reached the end of the Vedas brings about in due form by means of the *gayatri* is true, pure, undecaying and without death. (148)

अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः ।

तमपीह गुरुं विद्याच्छ्रुतोपक्रियया तथा ॥ १४९ ॥

PROSE.—यस्य यः अल्पं बहु वा (कृत्वा) श्रुतस्य उपकरोति तथा श्रुतोपक्रियया तं अपि इह (तस्य) गुरुं विद्यात् ॥ १४९ ॥

EXPL.—यस्य अधीयानस्य यः उपाध्यायः अल्पं बहु भूयः वा कृत्वा श्रुतस्य श्रुतेन इत्यर्थं उपकरोति हितं साधयति तथा श्रुतोपक्रियया वेददानरूपोपकारिणं हेतुना तम् अपि अंशेन शिक्षयितारमपि इह शास्त्रे गुरुनिर्वाचनविषयकं तस्य गुरुं विद्यात् जानीयात् ॥ १४९ ॥

KULLUKA.—अल्पं वेति । श्रुतस्य श्रुतेनेत्यर्थः । उपाध्यायी यस्य शिष्यस्याल्पं वा बहु वा कृत्वा श्रुतेनोपकरोति तमपीह शास्त्रे तस्य गुरुं जानीयात् । श्रुतस्योपक्रियया तथा श्रुतोपक्रियया ॥ १४९ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—“उपाध्यायः” The word यः of this sloka refers to उपाध्यायः and not to आचार्यः because the words “अल्पं वा बहु वा” indicate a part of the Vedas only ; and a teacher of a part has been named उपाध्यायः ।

GRAMMAR.—1. यस्य । 2. बहु Acc. of कृत्वा understood ।
3. युतस्य युतेन इत्यर्थः । तृतीयास्थाने षष्ठी विवक्षया । 4. यस्य शेषे षष्ठी
in connection with उपकरोति । कर्मादीनामपि सम्बन्धमात्रविवक्षया षष्ठी एव
एषोदकस्य उपस्कुरुते पक्षे द्वितीया समुपकुरुते । 5. युतोपक्रियया युतस्य उप-
क्रिया युतोपक्रिया तथा द्वितीया तृतीया । 6. उप-कृ+ञ् । उपक्रिया ।

*Change of voice....*येन.....उपक्रियते सः गुरुः विद्यते ॥ १४६ ॥

BENGALI.—बिनि ब्रह्मोपदेश द्वारा, बाह्यर अन्नइ हट्टक अथवा अधिकइ हट्टक
उपकार सम्पादन करेन, तनि सेइ ब्रह्मोपदेशरूप उपकरण द्वारा ताहार उन्न इहा
शानिवे ॥ १४६ ॥

ENGLISH.—Whoever does some benefit, great or small, by
instruction in the Veda is to be known as a *Guru* on account of
that benefit by means of the Veda. (149).

ब्राह्मस्य जन्मनः कर्त्ता स्वधर्मस्य च शासिता ।

बालोऽपि विप्रो ब्रह्मस्य पिता भवति धर्मतः ॥ १५० ॥

PROSE.—ब्राह्मस्य जन्मनः कर्त्ता स्वधर्मस्य च शासिता विप्रः बालः अपि
ब्रह्मस्य धर्मतः पिता भवति ॥ १५० ॥

KULLUKA.—ब्राह्मस्येति । ब्रह्मश्रवणार्थं जन्म ब्राह्ममुपनयनं स्वधर्मस्य शासिता
वेदार्थस्याख्याता तादृशोऽपि बालो ब्रह्मस्य ज्येष्ठस्य पिता भवति धर्मत इति पितृधर्मा-
भिन्ननुष्ठानत्याः ॥ १५० ॥

GRAMMAR.—1. ब्राह्मस्य qualifies जन्मनः ब्रह्मण्+अण् । अजाती
वक्तारलोपः । 2. स्वधर्मस्य षष्ठी in connection with ब्रह्मस्य शासिता ।
No prohibition of षष्ठी by नलोकाव्यय इति । १

*Change of voice...*कर्त्ता...शासिता.....विप्रेण बालिन.....पित्रा
भ्रमते ॥ १५० ॥

BENGALI.—ए ब्राह्मण ब्राह्मजन्म अर्थात् उपनयन दान करेन, एवं स्वधर्मस्य
धर्मात् वेदस्य बाध्या करेन, तनि बालक इहेलेও धर्माशुसार बरौकोछेन पिता
न ॥ १५० ॥

ENGLISH.—Even a young Brahmin who is the author of
regeneration or Vedic birth, and who can direct and rule as to one's
own duties is lawfully the father of an old man. (150).

अध्यापयामास पितृन् शिशुराङ्गिरसः कविः ।

पुत्रका इतिहोवाच ज्ञानेन परिगृह्य तान् ॥ १५१ ॥

PROSE.—शिशुः कविः आङ्गिरसः पितृन् अध्यापयामास, तान् ज्ञानेन परि-
गृह्य पुत्रका इतिह उवाच ॥ १५१ ॥

KULLUKA.—प्रकृतानुरूपार्थवादमाह अध्यापयामासेति । आङ्गिरसः पुत्रो
वालः कविर्विद्वान् पितृन् गौणान् पितृव्यतत्पुत्रादीनधिकवयसोऽध्यापितवान् तान्
ज्ञानेन परिगृह्य शिष्यान् कृत्वा पुत्रका इति आजुहाव इतिहेत्यव्ययं पुराहण-
सूचनार्थम् ॥ १५१ ॥

GRAMMAR.—1. आङ्गिरसः अङ्गिरसः पुत्रः आङ्गिरसः । गोत्रप्रत्ययस्य
लृक् बहुवचने अङ्गिरसः तदगोत्रापत्यानि । अङ्गिरस् + अण् । 2. कविः विद्वान् ।
कु + इन् । 3. ज्ञानेन करणं तृतीया । 4. इतिह it has been taken as
a single अव्यय । However it may be split up as इति and ह ।
ह indicates traditional history.

Change of voice—शिशुना कविना आङ्गिरसेन पितरः अध्यापयामासिरे
ते पुत्रका इतिह ऊचिरे ॥ १५१ ॥

BENGALI.—पूर्वकाले अङ्गिरास पुत्रं तत्राग्रे कनिष्ठे इष्टेष्टां पित्रुल्ला पित्रुवा
ए अधिकवयस्य उतपूज्य अङ्गिरिके नेमपार्थ कदाईराङ्गिरसे, एवम् उतादिगके ज्ञान
घात्रा ग्रहण करिषा अर्थान् शिष्या करिषा पुत्रगण बलिषा आश्रान करिषाहिलेन ॥ १५१ ॥

ENGLISH.—The wise son of Angiras, while a child, taught his
(father-like) uncles ; and taking them to be his disciples on account
of his (superior) wisdom and knowledge addressed them, so the
story goes, as “my boys.” (151).

ते तमर्थमपृच्छन्त देवानागतमन्यवः ।

देवाश्चैतान्समेत्योचुर्न्याय्यं वः शिशुरुक्तवान् ॥ १५२ ॥

PROSE.—आगतमन्यवः ते देवान् तं अर्थं अपृच्छन्त देवाः च समेत्य एतान् ऊचुः
शिशुः न्याय्यं वः उक्तवान् ॥ १५२ ॥

KULLUKA.—ते तमर्थमपृच्छन्तेति । ते पितृतुल्याः पुत्रका इत्युक्ता अनेन
आतन्त्रोधाः पुत्रकशब्दार्थं देवान् पृष्टवन्तः देवाश्च पृष्टा मित्रित्वा एतान्बोधन् युषान्
यम् शिशुः पुत्रशब्देनोक्तवान् तदुक्तम् ॥ १५२ ॥

- GRAMMAR.—1. आगतमन्त्रवः आगतः मन्त्रः कीधोयेषां ते षड्व्रीहिः । 2. अर्थम् मुख्यं कर्म of अपृच्छन् । 3. देवान् गौणकर्म of अपृच्छन् । 4. देवाः Nom. to the verb ऊचुः । 5. एतान् गौणकर्म of ऊचुः । 6. व्यायम् व्याधात् अनपेतं व्यायम् । व्याय + यत् । 7. वः गौणकर्म of उक्तवान् । 8. अपृच्छन् प्रच्छ लङ् अन् । प्राचां निरुद्धत्वादात्मनेपदम् ।

Change of voice.—आगतमन्त्रभिः दैः देवाः तं अर्थं अपृच्छन् देवैः एते ऊचिरे व्यायं धूर्तं शिशुनोक्ताः ॥ १५२ ॥

BENGALI.—पूजक शब्दे सन्निहित इहेरा सेहे भिङ्गूला भिङ्गुवादि शब्दजन कृत्त इहेरा देवतामिगेर निकटे पूजक शब्देर अर्थ जिज्ञासा करेन ; देवतागण एकज मिलित इहेरा ताशदिगके बलिदाहिलेन, शिशु आवाकपेई कोमादिगके पूजक बलिदा सन्निधान करिशाहे ॥ १५२ ॥

ENGLISH.—They with anger rising (in their heart) asked the gods about the (just) application of the term (i.e. the form of address). And the gods meeting together told them that the child had justly called them so. (152).

अन्नो भवति वै बालः पिता भवति मन्त्रदः ।

अन्नं हि बाल मित्याहुः पितेत्येवतु मन्त्रदम् ॥ १५३ ॥

PROSE.—अन्नः वै बालः भवति, मन्त्रदः पिता भवति हि अन्नं बाल इति, मन्त्रदं पिता इत्येव आहः ॥ १५३ ॥

KULLUKA.—अन्न इति । वैशब्देऽवधारणे अन्नएव बालो भवति नत्वन्वयवाः मन्त्रदः पिता भवति मन्त्रग्रहणं वेदोपलक्षणार्थं यो वेदमध्यापयति व्याचष्टे स पिता ॥ १५३ ॥

GRAMMAR.—1. बालः विधेय विशेषण of अन्नः । 2. पिता विधेय विशेषण of मन्त्रदः । 3. बालम् same case with अन्नं no connection with इति which means एवम् i. e. अन्वयेन न अभिधानम् । 4. पिता इति अत्र निपातेनाभिधानान् प्रथमा ।

Change of voice.—अन्नेन बालेन भूयते, मन्त्रेण पिता भूयते, अन्नः बालः इति मन्त्रदः पिता इत्युच्यते ॥ १५३ ॥

BENGALI.—वे ব্যক্তি মূর্ত্ত, বয়োজ্যোষ্ঠ ইহেলৈ সে ব্যক্তিকে বালক বলে, যে ব্যক্তি (যে) অধ্যয়ন করান তিনি ষয়ঃকনিষ্ঠ ইহেলৈ গিষ্ঠা হন ; কেননা গণ্ডিতগণ অজ্ঞ ব্যক্তিকে বালক এবং যোগোপযোগীকে গিষ্ঠা বলেন ॥ ১৫৩ ॥

ENGLISH.—One devoid of knowledge or experience is a child ; and one who imparts instruction into the Vedas is a father. They call an inexperienced or ignorant man a child, and the initiation into the Vedas a father. (153).

न हायनैर्न पलितैर्न वित्तेन न वन्मुभिः ।

ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान् ॥ १५४ ॥

PROSE.—ऋषयः धर्मं चक्रिरे न हायनैः न पलितैः न वित्तेन न वन्मुभिः (किन्तु) यः अनूचानः स (एव) नः महान् (भवति) ॥ १५४ ॥

KULLUKA.—यस्मात् पुर्व्वेऽपि सुनथोऽत्र बालमित्यूचुः सन्तद्वच्च पितृत्वेवा-
नवन् इत्यर्थहेतुमाह न हायनैरिति । न बहुभिर्व्वर्षेण केशश्मश्रुलोमभिः शुक्लैः न
बहुना धनेन न पितृव्यत्वादिभिर्व्वन्मुभाभिः समुदितैरप्येतैर्न महत्त्वं भवति किन्तु
ऋषय इमं धर्मं कृतवन्तः यः साङ्गवेदाध्येता सोऽस्माकं महान् सम्मतः ॥ १५४ ॥

GRAMMAR.—1. हायनैः &c. हेतौ तृतीया । 2. अनूचानः अनूचानो
विनोति स्मात् साङ्गवेदविषयके इत्यमरः । वेदस्य अनुवचनं कृतवान् अनूचानः अनु-
पूर्व्व्यात् वचैः कर्त्तरि कानच् । By उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च । निपातनात् ।
3. नः निर्द्धारणे षष्ठी ।

Change of voice.—ऋषिभिः धर्मः चक्रे etc. ॥ १५४ ॥

BENGALI.—कनिगण निशम करिग्राहिलेन, वयम द्वात्रा, कि केशादिर पकता
द्वात्रा, कि धनद्वात्रा कि पित्र्वादादिसम्पत्त द्वात्रा अथवा एहे गकन मिलित शुभ द्वात्रा
महत्त इहेवे ना, किन्तु यिनि साङ्ग वेदे पठितु त्रिनिहे आमादेर मध्ये महत्त नक
वाछ ॥ १५४ ॥

ENGLISH.—Greatness is due not to years, not to the whiteness of hair or beard, not to wealth, and not to relationship. The sages laid down it as a rule that he who could teach the Vedas together with their subsidiary branches of study was great among them. (154).

विप्राणां ज्ञानतो ज्यैष्ठं क्षत्रियाणान्तु वीर्य्यतः ।

वैश्यानां धान्यधनतः शूद्राणामिव जन्मतः ॥ १५५ ॥

PROSE.—विप्राणां ज्ञानतः, क्षत्रियाणां तु वीर्य्यतः, वैश्यानां धनधान्यतः,
शूद्राणां एव जन्मतः ज्यैष्ठं (भवति) ॥ १५५ ॥

KULLUKA.—विप्राणामिति ब्राह्मणानां विदया चविद्यायां पुनर्वीर्येण वैश्यानां धान्यवस्त्रादिधनेन शूद्राणामेव पूर्वजन्मना ग्रेहत्वम् । सर्व्वेव तृतीयायै तसिः ॥ १५५ ॥

GRAMMAR.—1. विप्राणाम् श्रवे षष्ठी । 2. ज्ञानतः करणे तृतीया स्थाने तसिः । 3. वीर्यतः । 4. धान्यधनतः धान्यानि च धनानि च धान्यधनानि तैः पूर्व्ववत् तसिः । 5. जन्मतः जन्मना इत्यर्थः । 6. ज्यैष्ठम् ज्यैष्ठस्य भावः । ज्यैष्ठ + चण् ।

Change of voice.—ज्यैष्ठेन (भूयते) ॥ १५५ ॥

BENGALI.—छानि द्वारा ब्राह्मणदिनेर मध्ये, पत्राक्षर द्वारा कश्चिदिनेर मध्ये एव वरस द्वारा शूद्रदिनेर मध्ये श्राव्ये ॥ १५५ ॥

ENGLISH.—Among Brahmins seniority is acquired by (or due to) knowledge; among Kshatriyas by strength, among Vaisyas by wealth and property, and among Sudras by birth. (155).

न तेन वृद्धो भवति येनास्य पलितं शिरः ।

यो वै युवाप्यधीयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः ॥ १५६ ॥

PROSE.—येन अस्य शिरः पलितं तेन वृद्धः न भवति, युवा अपि यः अधीयानः देवाः तं स्थविरं विदुः ॥ १५६ ॥

KULLUKA.—न तेनेति । न तेन वृद्धो भवति येनास्य श्रुतकेशं शिरः किन्तु युवापि सन् विद्वान् तं देवाः स्थविरं जानन्ति ॥ १५६ ॥

GRAMMAR.—1. येन द्विती तृतीया । 2. वृद्धः वृध + क्तः कर्तरि । वर्द्धते अवर्द्धिष्ट ववृधे । 3. अधीयानः अधि - इङ् + शानच् । अधीते अव्येष्ट अवध्यगीष्ट । 4. देवाः Nom. to विदुः । 5. स्थविरं विधेयविशेषणम् of तम् । 6. विदुः विद् + क्तस् विदोस्तो वा इति पञ्चे लटि लिङादेशः ।

Change of voice.—न भूयते । युना येन अधीयानेन भूयते स देवैः स्थविरः विद्यते ॥ १५६ ॥

BENGALI.—যে কারণে বৃদ্ধক গণিত হয়, সে কারণে লোককে বৃদ্ধ বলে না, কিন্তু বরসে যুবা হইলেও যিনি বেদাদিশাস্ত্রজ্ঞ সেবতাগণ তাহাকেই বৃদ্ধ বলেন ॥ ১৫৬ ॥

ENGLISH.—One does not become old by the fact that his head has turned grey. The gods know him to be old who, though young, is read in the Vedas (156).

यथा काष्ठमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः ।

यश्च विप्रोऽनधीयानस्त्रयस्ते नाम विभ्रति ॥ १५७ ॥

PROSE.—यथा काष्ठमयः हस्ती यथा चर्ममयः मृगः यश्च विप्रः अनधीयानः ते त्रयः नाम विभ्रति ॥ १५७ ॥

KULLUKA.—यथा काष्ठमय इति । यथा काष्ठघटितो हस्ती, यथा चर्म-निर्मितो मृगः यश्च विप्रो नाधीते त्रय एते नाममात्रं दधति ननु हस्तादिकार्यं शत्रुवधादिकं कर्तुं चमले ॥ १५७ ॥

GRAMMAR.—1. काष्ठमयः काष्ठ + मयट् । विकाराद्ये मयट् । 2. चर्म-मयः do. 3. विभ्रति भृज् + भ्रति लट् । अभाषोत् अमृत ।

Change of voice.—तैः विभिः नाम भ्रियते ॥ १५७ ॥

BENGALI.—काष्ठनिर्मित हस्ती ও চৰ্মনিৰ্মিত মৃগ যেৰূপ শত্ৰুবধাদি কাৰ্য সম্পাদন কৰিতে পাৱে না, যে ত্ৰাক্ষণ শাশ্ত্ৰজ্ঞ না হন তিনিও সেইৰূপ ত্ৰাক্ষণেৰ কোন কাৰ্য সম্পাদন কৰিতে পাৱেন না ; এই তিনটিই কেবল সেই সেই নাম ধাৰণ কৰে বাজি ॥ ১৫৭ ॥

ENGLISH.—As a wooden elephant, and as a deer made of leather, so a Brahman not reading the Vedas—these three hold the name or title only. (157).

यथा षण्डोऽफलः स्त्रीषु यथा गौर्गवि चाफला ।

यथाचाक्षोऽफलंदानं तथाविप्रोऽन्तचोऽफलः ॥ १५८ ॥

PROSE.—यथा षण्डः स्त्रीषु अफलः यथा गौः गवि च अफला, यथा चाक्षे दानं अफलं तथा अमृचः विप्रः अफलः ॥ १५८ ॥

KULLUKA.—यथा षण्ड इति । यथा नपुंसकं स्त्रीषु निष्फलं, यथा स्त्रीगवौ गव्यामेव निष्फला, यथा च अग्ने दानमफलं तथा ब्राह्मणोऽप्यनधीयानो निष्फलः श्रौतस्मार्थकस्मान्नैतथा तत्फलरहितत्वात् ॥ १५८ ॥

GRAMMAR.—1. षण्डः नपुंसकम् nominative भवति understood. 2. गौः feminine. 3. अफला qualifies गौः । 4. अमृचः न विद्यते अमृ-मन्त्राः यस्मिन् सः अमृचः सृक् पूर्वभूःपयामानच् इति समासान्तः अ प्रत्ययः । Bhatto says अमृचवद्वाच्येत्येव । नैह अमृक् सप्त ।

Change of voice.—বক্সেণ অফলেন ; গবা...অফলয়া, দানেন...অফলেন
ভূয়তে তথা অমৃচেন বিপ্রেণ অফলেন ভূয়তে ॥ ১৫৮ ॥

BENGALI.—যেমন নপুংসক ব্যক্তি ক্রীতে কোন সম্ভান উৎপাদন করিতে পারে না,
যেমন জীজাতীয় গো অল্প গাভীতে সম্ভান উৎপাদন করিতে পারে না, যেমন অল্প
ব্যক্তিকে দান করিলে কোন ফল উৎপন্ন হয় না, সেইরূপ বেদহীন ব্রাহ্মণ কোন ফল
দান করে না ॥ ১৫৮ ॥

ENGLISH.—As a eunuch is useless with regard to women, as a
cow is useless with regard to another cow ; as a gift made to a
foolish or ignorant person is useless ; so a Brahman without the
knowledge of the Vedas is useless. (158).

অহিস্যেব ভূতানাং কার্য্যং শ্রেয়োঃশাসনম্ ।

বাক্ চৈব মধুরা শ্রদ্ধা প্রযোজ্যা ধর্ম্মমিচ্ছতা ॥ ১৫৯ ॥

PROSE.—ধর্ম্ম ইচ্ছতা অহিসয়া এব ভূতানাং শ্রেয়োঃশাসনং কার্য্যমধুরা
শ্রদ্ধা বাক্ চ প্রযোজ্যা ॥ ১৫৯ ॥

KULLUKA.—অহিস্যেবেতি । ভূতানাং শিষ্যাণাং প্রকরণাত্ শ্রেয়োঃশাসন-
শাসনমনতিহিসয়া কর্তব্যং রজ্জ্বা বেষ্টনেন বৈতল্যহিসয়া অধ্যয়নানান্ । বাণী
চ মধুরা প্রীতিজননী শ্রদ্ধা যা নোদ্বৈক্য্য সা শিষ্যশিষ্যে ধর্ম্মমুত্তিমিচ্ছতা
প্রযোক্তব্য্যা ॥ ১৫৯ ॥

GRAMMAR.—1. ধর্ম্মম্ Acc. of ইচ্ছতা । 2. ইচ্ছতা qualifies
অধ্যাপকেন understood. 3. ভূতানাম্ refers to শিষ্যানাম্ । 4. শ্রেয়ো-
শাসনম্ শ্রেয়োঃশাসনং শ্রেয়োঃশাসনম্ মধ্যপদলোপী কর্ম্মধারয়ঃ । 5. ন
হিসা পৌড়নং অহিসা তথা । 6. শ্রদ্ধা শ্রদ্ধ+ক্ক্ষঃ ঐশ্বাদিঃ । qualifies
বাক্ ।

Change of voice.—শ্রেয়োঃশাসনেন কার্য্যণ ভূয়তে মধুরয়া শ্রদ্ধয়া বাচ্য
প্রযোজ্যয়া ভূয়তে ॥ ১৫৯ ॥

BENGALI.—যে অধ্যাপক ধর্ম্ম ইচ্ছা করেন তিনি শিষ্যগণকে রজ্জ্ব বা বেষ্টন
দ্বারা অল্প হিংসায়ুক্ত শাসন করিবেন, এবং মধুর বৃহৎ ও প্রীতিজনক বাক্য প্রয়োগ
করিবেন ॥ ১৫৯ ॥

ENGLISH.—A preceptor wishing to abide by law and virtue
should give instruction for the benefit of his students without doing

injury (by way of punishment) to them. And he should use sweet and mild words. (159).

यस्य वाङ्मनसे शुद्धे सम्यग्गुप्ते च सर्व्वदा ।

स वै सर्व्वमवाप्नोति वेदान्तावगतं फलम् ॥ १६० ॥

PROSE.—यस्य वाङ्मनसो शुद्धे सर्व्वदा सम्यक् गुप्ते च स वै सर्व्वं फलं वेदान्तावगतं अवाप्नोति ॥ १६० ॥

KULLUKA.—इदानीं पुरुषमात्रस्य फलं धर्म्यं वाङ्मनससंश्रममाह न चध्याप-
यितुरेव यस्येति । यस्य वाङ्मनसोभयं शुद्धं भवति वागवृत्तादिभिरदुष्टा मनस्य रागद्वेषादि-
भिरदूषितं भवति एते वाङ्मनसे निषिद्धविषयप्रकरणे सर्व्वदा यस्य पुनः सुरक्षिते भवतः
स वेदान्तावगतं सर्व्वं फलं सर्व्वज्ञत्वसर्व्वज्ञत्वादिरूपं मोक्षलाभादवाप्नोति ॥ १६० ॥

GRAMMAR.—1. वाङ्मनसे वाक् च मनस्य वाङ्मनसे हन्तः । अचतुरादि-
सूत्रेण निपातनात् सिद्धम् । 2. वेदान्तावगतम् वेदान्ते अवगतं वेदान्तावगतम् ।
If read वेदान्तोपगतम् meaning the same.

Change of voice.—वाङ्मनसाम्नां शुद्ध्याम्नां गुप्ताभ्यां च भूयते तेन सर्व्वं फलं
अवाप्यते ॥ १६० ॥

BENGALI.—गोशत्र ताका मिथादि शोत्रा एवः मन शोत्रक्षेत्रादित्र शोत्रा अङ्गहे
एवः निषिद्ध विषय इहेते श्रुत्किञ्च, त्रिनि श्रोक्ताजानसुत्र वेशाश्रयात् पत्रिणीत
मर्षाश्रय ओ मर्षाश्रयश्रय मयञ्च फल लाभ करेन ॥ १६० ॥

ENGLISH.—He whose mind and speech are pure and are al-
ways carefully guarded reaps all the fruit known in the Vedanta or
Upanishads. (160).

नारुनुदः स्वादार्त्तोऽपि न परद्रोहकर्मधोः ।

ययास्योद्विजते वाचा नालोक्षांतामुदीरयेत् ॥ १६१ ॥

PROSE.—वार्त्तः अपि नारुनुदः न स्वात् परद्रोहकर्मधोः न (स्वात्) यया
वाचा अस्य (परः) उद्विजते तां अलोक्षां (वार्त्तं) न उदीरयेत् ॥ १६१ ॥

KULLUKA.—अयमपि पुरुषमात्रस्येव धर्म्यो नाध्यापकस्येत्याह नारुनुद इति ।
वार्त्तः पौङ्गितोऽपि नारुनुदः स्वात् न मर्षपीडाकरं तत्तदूषणमुदाहरेत् । तथा परस्य
द्रोहोऽपकारस्तदर्थं कर्मवृद्धिश्च न कर्त्तव्या । तथा यया वाचा आस्यपरो व्यवर्त्ते तां
मर्षमृशमवालोक्षां स्वर्गादिप्राप्तिविरोधिनीं न वदेत् ॥ १६१ ॥

GRAMMAR. — 1. বানঃ: বা + ক্ত: । 2. অহনুদঃ: অহন্ তুদ + খন্ সন্ । উপপদ সমাসঃ । 3. পরদ্রোহকর্ম্মধী: দ্রোহমূল্ কৰ্ম্ম ধীষ দ্রোহকর্ম্মধিযী পরস্য দ্রোহকর্ম্মধিযী যস্য স পরদ্রোহকর্ম্মধী: বহুব্রীহি: । 4. বাখা করষী ততীয়া । 5. অলোক্যাম লোকায স্বর্গাদিলোকায দ্বিতা লোকা নলোকা তাম্ । qualifies তাম্ । 6. উদীরয়েত্ উত্ - ইর + ণিচ্ + যাত্ ।

Change of voice. — বাণেন অপি অহনুদেন ন মুযেত, পরদ্রোহকর্ম্মধিযা অ ন মুযেত, সা অলোকা ন উদীর্যেত ॥ ১৬১ ॥

BENGALI.—একান্ত পীড়িত হইলেও অস্ত্রের বর্ষপীড়ানায়ক কোন দোষের উল্লেখ করিবে না, অস্ত্রের দ্রোহজনক চিন্তা ও কর্ম্ম করিবে না, যে বাক্য দ্বারা অস্ত্র দ্বাষ্ট উদ্বেগ পায় তাহা স্বর্গপ্রাপ্তির বিরোধিনী তাহা উচ্চারণ করিবে না ॥ ১৬১ ॥

ENGLISH.—Though distressed, one should not be caustic or acrimonious (in his remarks) ; and his thought and action should not be directed to the injury of others. And he should not utter words which do not secure heaven, and by which another is aggrieved or afflicted. (161).

সম্মানাৎব্রাহ্মণো ন্যত্মমুদ্বিজত বিধাদিব ।

অমৃতস্যেব চাকাঙ্ক্ষেদবমানস্য সর্ব্বদা ॥ ১৬২ ॥

PROSE. — ব্রাহ্মণঃ: বিধাদিব সম্মানাৎ ন্যত্ম উদ্বিজে সর্ব্বদাত অমৃতস্যেব অবমানস্য অ চাকাঙ্ক্ষেত্ ॥ ১৬২ ॥

KULLUKA. — সম্মানাৎব্রাহ্মণো ব্রাহ্মণঃ: সম্মানাৎ বিধাদিব সর্ব্বদৌদ্বিজত সম্মানে প্রীতিং ন কুর্যাৎ । অমৃতস্যেব সর্ব্বদাভ্যাকাংক্ষাদবমানস্যাকাঙ্ক্ষিত্ অবমানী পরেণ ক্রতেঽপি অমাংসস্য খংদং ন কুর্যাৎ । মানাবমানহৃদস্বিত্ত্বলমেনে বিধীয়তে ॥ ১৬২ ॥

GRAMMAR. — 1. বিধাদিব ইবেন সমাসঃ: বিভক্ত্যলৌপস্ব । অথার্থক-ধাতো: প্রথোগে অপাদানত্বাত্ পশ্বনৌ । 2. অমৃতস্যেব পূর্ব্ববৎ সমাসঃ: শ্রীষত্ববিবক্ষয়া ঘটী । 3. অবমানস্য শ্রীষত্ববিবক্ষয়া ঘটী কর্ম্মস্থানী । 4. আকাঙ্ক্ষেত্ আ - কাঙ্ক্ষ + যাত্ ।

Change of voice. — ব্রাহ্মণেন উদ্বিজ্যেত । আকাঙ্ক্ষেত ॥ ১৬২ ॥

BENGALI.—ব্রাহ্মণ নিত্যই বিবৎ সম্মান হইতে ভয় পাইবেন এবং অমৃতের দ্বারা অবমাননার আকাঙ্ক্ষা করিবেন । (অবমান প্রাপ্ত হইয়া খেদ প্রাপ্ত হইবেন না) ॥ ১৬২ ॥

ENGLISH.—A Brahman should always be afraid of respect and honour as of poison ; and he should always look forward to dishonour as to ambrosia. (162).

सुखं ह्यवमतः शेते सुखञ्च प्रतिबुध्यते ।

सुखं चरति लोकेऽस्मिन्नवमन्ता विनश्यति ॥ १६३ ॥

PROSE.—अवमतः हि सुखं शेते सुखं प्रतिबुध्यते सुखं अस्मिन् लोके चरति अवमन्ता विनश्यति ॥ १६३ ॥

KULLUKA.—अवमानसहित्वत्वे हेतुमाह सुखं ह्यवमतः शेते इति । यस्मादवमाने परेण तत् खेदमकुर्व्वाणः सुखं निद्राति अन्यथा अवमानदुःखेन दृष्टमानः कथं निद्रां लभते कथञ्च सुखम् प्रतिबुध्यते प्रतिबुध्यते कथं लोके सुखं कार्येषु चरति । अवमानकर्ता तेन पापेन विनश्यति ॥ १६३ ॥

GRAMMAR. — 1. सुखं क्रियाविशेषणम् । 2. अवमतः अवमन + क्तः कर्मणि मन्ते सेने अवमन्त । 3. अव + मन् + टन् अवमन्ता ।

Change of voice.—अवमनेन श्यन्ते, प्रतिबुध्यन्ते चर्चन्ते, अवमन्ता विनश्यन्ते ।

BENGALI.—बौद्धान्क अवमानित कर्ता इयं तिन श्रुते शरण करेन, श्रुते जाश्रुत हन, डुवन श्रुते विचरण करेन, किञ्च वे अवमान करे से नाश श्रुत हर ॥ १६३ ॥

ENGLISH.—Being dishonoured he lies down happily and quietly ; awakes happily, and roams about in the world happily ; but he who dishonours comes to ruin. (163).

अनेन क्रमयोगेन संस्कृतात्मा द्विजः शनैः ।

गुरौ वसन् सच्चिनुयाद्ब्रह्माधिगमिकं तपः ॥ १६४ ॥

PROSE.—अनेन क्रमयोगेन संस्कृतात्मा द्विजः गुरौ वसन् शनैः ब्रह्माधिगमिकं तपः सच्चिनुयात् ॥ १६४ ॥

KULLUKA.—अनेनेति । अनेन क्रमकथितोपायेन जातकर्मादिना उपनयन-पर्यन्तेन संस्कृती द्विजो गुरुकुले वसन् शनैरत्तरथा वेदग्रहणार्थं तपोऽभिहितताभिधास्यमाननिग्रमकलापरूपम् अनुतिष्ठेत् विध्यन्तरसिद्धस्यापि अयमनुवादोऽध्ययनाङ्गत्व-बोधनाय ॥ १६४ ॥

GRAMMAR.—1. क्रमयोगेन करणे तृतीया । 2. संस्कृतात्मा संस्कृत. आत्मा येन सः । 3. गुरौ गुरुगृहे अधिकरणे सप्तमी । 4. सच्चिनुयात् सम् - चि + यात् ।

5. ব্রহ্মাধিগমিকং অধিগমঃ প্রাপ্তিঃ প্রযোজনমস্ব ইতি অধিগমিকং । তদস্ব প্রযোজনমিতি ঠক্ । ব্রহ্মণঃ অধিগমিকং ইতি ব্রহ্মাধিগমিকং qualifies তপঃ । 6. তপঃ Acc. of সম্ভিনুয়াৎ ।

Change of voice.—সংস্কৃতাভ্যনা দ্বিজেন...বসতা...তপঃ সম্ভীষেত ॥ ১৬৪ ॥

BENGALI.—দ্বিজাতিগণ পূর্বোক্ত প্রণালী অনুসারে সাতকর্ম্মাদি সংস্কার দ্বারা সংস্কৃত হইয়া গুরুকুলে বাসকরতঃ ধীরে ধীরে বেদগ্রহণকল্প উক্ত ও বক্ষ্যমাণ ব্রতাদিক্রম তগত্বে মগ্ন করিবেন ॥ ১৬৪ ॥

ENGLISH.—A twice-born having purified and reformed his ownself in the order said above, and living with or in the house of his preceptor, should slowly lay up austerities whereby the knowledge of the Scriptures can be attained. (164).

তপোবিশেষৈর্বিবিধৈব্রতৈশ্চ বিধিচোদিতৈঃ ।

বেদঃ কৃত্বান্নোঃধিগন্তব্যঃ সরহস্যো দ্বিজন্মনা ॥ ১৬৫ ॥

PROSE.—দ্বিজন্মনা তপোবিশেষৈঃ বিধিচোদিতৈঃ বিবিধৈঃ ব্রতৈশ্চ কৃত্বান্নঃ সরহস্যঃ বেদঃ অধিগম্যব্যঃ ॥ ১৬৫ ॥

KULLUKA.—অধ্যয়নাঙ্কলমেব স্পষ্টয়তি তপোবিশেষৈরिति । তপোবিশেষৈর্নিয়ম-কলাপৈর্বিবিধৈর্ব্রতৈর্গুরুশিষ্য-অশ্রমমাণস্বাচানঃ ইত্যাদিমুক্তৈঃ সীবেতেমাংস্ত নিয়মা-নিত্যাদির্মিল্যমাণৈরপি ব্রতৈশ্চোপনিষদ্বাদান্নিকাদির্মিল্যধির্দেজিতৈঃ স্বগৃহ্যবিহিতৈঃ সমগ্ৰো বেদো মন্বত্রাদ্বাদ্যাত্মকঃ উপনিষৎকোঃপ্যধ্যতব্যঃ রহস্যসুপনিষৎ প্রাধান্য-স্বাপনাগ্ন পৃথঙ্নির্দেহঃ ॥ ১৬৫ ॥

GRAMMAR.—1. তপোবিশেষৈঃ । 2. ব্রতৈঃ করণে তৃতীয়া । 3. দ্বিজন্মনা কর্তরি তৃতীয়া । 4. সরহস্যঃ রহস্যেন সহ বর্ণমানঃ সরহস্যঃ qualifies বেদঃ । 5. কৃত্বান্নঃ সকলঃ qualifies বেদঃ । কৃত্ + ক্শ্চঃ by কৃত্বান্নার্থা ক্শ্চঃ ।

Change of voice.—বেদে'ন অধিগম্যব্যেন ভূয়তে ॥ ১৬৫ ॥

BENGALI.—ব্রাহ্মণাদি দ্বিজাতিজগ্ন নিয়মপালনরূপ তগত্বে দ্বারা, এবং বিধিবিহিত ব্রতানুষ্ঠানদ্বারা উপনিষৎ সহ মন্ত্রব্রাহ্মণাঙ্গক সমস্ত বেদ অধ্যয়ন করিবেন ॥ ১৬৫ ॥

ENGLISH.—The entire Veda together with its esoteric teachings (the Upanishadas) should be mastered by a twice-born by means of special forms of penance and various vows directed by formal injunctions. (165).

वेदमेव सदाभ्यस्येत्तपस्तप्सान् द्विजोत्तमः ।

वेदाभ्यासो हि विप्रस्य तपःपरमिहोच्यते ॥ १६६ ॥

PROSE.—द्विजोत्तमः तपः तप्सान् वेदं एव सदा अभ्यस्येत् हि इह वेदाभ्यासः विप्रस्य परं तपः उच्यते ॥ १६६ ॥

KULLUKA.—यत्र नियमानामङ्गत्वमुक्तं तत् कृतस्वस्वाध्यायाध्ययनमनेन विधत्ते वेदमेवेति । तपस्तप्सान् चरिष्यन् द्विजो वेदमेव यद्वर्षार्धमावर्तयेत् यस्मादेदाभ्यास एव विप्रादेरिह लोके प्रकृतं तपो मुनिभिरभिधीयते ॥ १६६ ॥

GRAMMAR.—1. अभ्यस्येत् अभि अस दिवादि + यात् । आस्यत् लुङ् । 2. तपस्यन् तप् + स्यट् । 3. द्विजेषु उत्तमः । 4. वेदस्य अभ्यासः । 5. परम् qualifies तपः ।

Change of voice.—वेदः अभ्यस्येत तप्स्यता द्विजोत्तमेन । वेदाभ्यासं परं तपः वक्ति ॥ १६६ ॥

BENGALI.—যে বিজ্ঞ তপস্শ্রী করিতে ইচ্ছা করেন, তিনি বেদগ্রহণের উদ্দেশ্যে নর্যস্তা বেদ অধ্যয়ন করিবেন, কেননা ইহলোকে ব্রাহ্মণাদি বিজ্ঞাতির পক্ষে বেদাভ্যাসকে পরম তপস্শ্রী বলিয়া মুনিগণ নির্দেশ করিয়াছেন ॥ ১৬৬ ॥

ENGLISH.—A Brahman who would practise austerities should always repeat (or recite) the Veda. For the recitation of the Vedas is said to be the best penance for a Brahman. (166).

आ ह्यैव स नस्त्रायेभ्यः परमं तप्यते तपः ।

यः स्रग्वपि द्विजोऽधोते स्वाध्यायं शक्तितोऽन्वहम् ॥ १६७ ॥

PROSE.—यः द्विजः स्रग्वी अपि अन्वहं शक्तितः स्वाध्यायं अधोते सः आ नस्त्रायेभ्यः परमं तपः तप्यते ॥ १६७ ॥

KULLUKA.—स्वाध्यायाध्ययनस्तुतिरियं आ ह्येवेति । इत्यन्तः परमशब्दामि-
हितस्यापि प्रकर्षस्यातिशयसूचकः स द्विज आ नस्त्रायेभ्य एव चरचनस्वपर्यन्तं सर्वदेह-
व्यापकमेव प्रकृत्यतमं तपस्तप्यते यः स्रग्वपि कुसुममालाधार्यपि प्रत्यहं यथाशक्ति
स्वाध्यायमधीते । स्रग्वपीत्यनेन वेदाध्ययनाय ब्रह्मचारिनियमव्यागमपि स्तुत्यर्थं दर्शयति ।
तप्यते तप इति तपस्तपःकर्मकस्ये वेति यगात्मनेपदं भवतः ॥ १६७ ॥

GRAMMAR.—1. नस्त्रायेभ्यः नस्त्रानां अशापि तैभ्यः आह् योने पचमी । 2. तप्यते यक् आत्मनेपदश्च कर्ता कर्मवच्च by तपस्तपः कर्मकस्यैव । तापसः तपः

তপ্যতে অর্জয়তৌর্থ্যঃ । অতঃ । ৩. সখ্যৌ সজ + যিনিঃ । ৪. স্বাধ্যায়ং Acc. of অধীতে । ৫. শক্তিঃ তসিঃ দ্বিতীয়া স্যানে । ৬. অন্বেদন্ অহনি অহনি অন্বেদন্ অন্বেদ্যৌভাবঃ । সমাসান্ত টচ্ by অনয় অনন্তাৎ অন্বেদ্যৌভাবাৎ টচ্‌স্তান্ ।

Change of voice—তেন পরমং তপঃ তপ্যতে সখিণা যেন হিজেৎ.....স্বাধ্যায়ঃ অধীযতে ॥ ১৬৩ ॥

BENGALI.—ব্রহ্মচারীর নিয়মলঙ্ঘনপূর্ব্বক মালাধারণ করিয়াও যিনি প্রভাহ যথা- নক্তি বেদ অধ্যয়ন করেন তিনি নখাগ্র হইতে সমস্ত শরীর দ্বারা প্রকৃষ্ট উপজ্ঞা করিয়া থাকেন ॥ ১৬৭ ॥

ENGLISH.—That twice-born, who, though wearing garlands, reads the Veda every day according to his might, practises the best penance affecting his whole body up to the tip of the foot-nails. (167).

যোঃনধীত্য হিজো বেদানন্যত্র কুরুতে অমম্ ।

স জীবন্নেব শূদ্রত্বমাশু গচ্ছতি সান্বয়ঃ ॥ ১৬৮ ॥

PROSE. — যঃ হিজঃ বেদং অনধীত্য অন্যত্র অমং কুরুতে স জীবন্ এব সান্বয়ঃ আশু শূদ্রত্বং গচ্ছতি ॥ ১৬৮ ॥

KULLUKA.—যোঃনধীত্যেতি । যো হিজো বেদমনধীত্য অন্যদার্থশাস্ত্রাদৌ অমং যদাতিশয়ং করোতি স জীবন্নেব পুণ্যপীতাদিমহিতঃ শৌভ্র' শূদ্রত্বং গচ্ছতি । বেদমনধী- ত্যপি স্মৃতিবেদাঙ্কাদ্যয়নে বিরোধাভাবঃ । অতএব শব্দলিখিতৌ ন বেদমনধীত্যান্য বিদ্যামধীশ্রীতান্যত্র বেদাঙ্কস্মৃতিভ্যঃ ॥ ১৬৮ ॥

GRAMMAR.—1. অন্বয়েন সহ বর্তমানঃ সান্বয়ঃ ।

Change of voice. — যেন হিজেৎ...অমঃ ক্রিয়তে...তেন জীবতা সান্বয়েন শূদ্রত্বং গম্যতে ॥ ১৬৮ ॥

BENGALI.—যে দ্বিষ বেদ অধ্যয়ন না করিয়া অর্থশাস্ত্র প্রভৃতি পাঠে পরিশ্রম করে সে জীবিতাবস্থায়ই সমগ্ৰে অতি মন্দর শূদ্র হইয়া পড়ে । (বেদ অধ্যয়ন না করিয়া বেদাঙ্ক ও স্মৃতি অধ্যয়ন করিলে ঐক্লপ দোষ হয় না) ॥ ১৬৮ ॥

ENGLISH.—That twice-born, who without reading the Veda bestows his labours on other branches of study, does soon become in the very life reduced to the state or condition of a Sudra, together with his family. (168):

मातुरग्रेऽधिजननं द्वितीयं मौञ्जीवन्धने ।

तृतीयं यज्ञदीक्षायां द्विजस्य श्रुतिचोदनात् ॥ १६८ ॥

PROSE. — द्विजस्य अग्रे अधिजननम् मातुः, द्वितीयं अधिजननं मौञ्जीवन्धने, तृतीयं अधिजननं यज्ञदीक्षायां श्रुतिचोदनात् ॥ १६८ ॥

KULLUKA. — द्विजानां तत्र तत्राधिकारश्रुतेर्द्विजत्वनिरूपणार्थमाह मातुरग्रे इति । मातुः सकाशादादौ पुरुषस्य जन्म, द्वितीयं मौञ्जीवन्धने उपनयने व्यापिः संज्ञाच्छन्दमोर्वङ्गमिति, क्रस्वः । तृतीयं ज्योतिष्टोमादियज्ञदीक्षायां वेदश्रवणात् । तथाच श्रुतिः पुनर्या यद्विजः यज्ञियं कुर्वन्ति यद्दीक्षयन्तीति । प्रथम-द्वितीय-तृतीय-जन्मकथनश्लेढं द्वितीयजन्मस्तुत्यर्थं द्विजस्येव यज्ञदीक्षायामप्यधिकारात् ॥ १६८ ॥

GRAMMAR. — 1. मातुः अपादाने पञ्चमी । 2. मौञ्जीवन्धने अधिकरणे सप्तमी । मौञ्जी has become मौञ्जि as accounted for by Kulluka. 3. श्रुतिचोदनात् श्रुतेः चोदनम् प्रेरणं श्रवणमित्यर्थः । द्विती पञ्चमी । 4. अग्रे अधिकरणे सप्तमी or प्रथमार्थे सप्तमी अग्रे अधिजननम् = अयं (प्रथमम्) अधिजननम् ।

Change of voice. — अधिजननेन भूयते.....द्वितीयेन भूयते.....तृतीयेन भूयते ॥ १६८ ॥

BENGALI. — माता इहेउ विजगपेर अथम जन्म ह्य, उपनयनकाले द्वितीय जन्म ह्य, आतिष्ठोमादि यज्ञकाले वेदश्रवण वशतः तृतीय जन्म ह्य ॥ १६८ ॥

ENGLISH. — The first birth of a twice-born is from his mother ; the second birth takes place at the time of fastening the girdle of the Munja grass ; and the third birth takes place on account of listening to the Vedas at the time of initiation into a sacrifice (169).

तत्र यद्व्रज्जन्मास्य मौञ्जीवन्धनचिह्नितम् ।

तत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते ॥ १७० ॥

PROSE. — तत्र अस्य मौञ्जीवन्धनचिह्नितं यत् व्रज्जन्म तत्र अस्य सावित्री माता आचार्यस्तु पिता उच्यते ॥ १७० ॥

KULLUKA. — तत्रेति । तेषु विषु जन्मसु मध्ये यदेतद्व्रज्जन्मस्यार्थं जन्म उपनयनसंस्काररूपं मेखलावन्धनोपलक्षितं तत्रास्य मातृवत्कस्य सावित्री माता आचार्यस्य पिता मातापितृसम्पादात्वाज्जननः ॥ १७० ॥

GRAMMAR.—1. মৌলীবন্ধনে চিত্রিতম্ । 2. ব্রহ্মজন্ম ব্রহ্মবহুস্বার্থে
নম্র ব্রহ্মজন্ম মধ্যপদলোপে কর্মধারয়ঃ । 3. তব সমমী ।

Change of voice.—যে মৌলীবন্ধনচিত্রিতেন ব্রহ্মজন্মনা ভূয়তী...সাবিত্রী
মাতরং আচার্য্য পিতরং বন্তি ॥ ১৩০ ॥

BENGALI.—বিশেষর উক্ত তিনটি জন্মের মধ্যে উপনয়নকালে মেথলাবন্ধনচিহ্নিত
যে দ্বিতীয় জন্ম হয়, সেই জন্মের কালে সাবিত্রীই ইহার মাতা এবং আচার্য্যই ইহার পিতা
বলিয়া গণ্য হন ॥ ১৩০ ॥

ENGLISH.—In the second of these births which is marked by
the fastening of the girdle of the Munja grass and which is due to
initiation into the Veda, Gayatri is his mother, and the *acharya* is
said to be his father. (170).

বেদপ্রদানাদাচার্য্য পিতরং পরিচক্ষতে ।

ন হ্যস্মিন্ যুজ্যতে কর্ম কিঞ্চিদা মৌলিবন্ধনাৎ ॥১৩১॥

PROSE.—বেদপ্রদানাৎ আচার্য্য পিতরম্ পরিচক্ষতে, অস্মিন্ হি আমৌলি-
বন্ধনাৎ কিঞ্চিৎ কর্ম ন যুজ্যতে ॥ ১৩১ ॥

KULLUKA.—বেদপ্রদানাদিতি । বেদাধ্যাপনাদার্থ্য পিতরং মন্বাদযৌ বদন্তি
পিতৃবন্ধনোপকারফলান্নাৎ যৌং পিতৃত্বং মহোপকারমেব দর্শয়তি ন হ্যস্মিন্নিতি । যজ্ঞা-
দস্মিন্মাষকং প্রাপ্যনয়নান্নাৎ কিঞ্চিৎ কর্ম যৌং স্মার্ত্তশ্চ ন সম্বধ্যতে ন তবাধিক্রিয়ত
ইত্যর্থঃ ॥ ১৩১ ॥

GRAMMAR.—1. বেদপ্রদানাৎ বেদস্য প্রদানম্ তস্মাৎ হেতৌ পশ্যমী ।
2. মৌলীবন্ধনাৎ আচ্ যোগে পশ্যমী । আপোঃ সংজ্ঞাস্বন্দযৌবহুলমিতি ব্রহ্মত্বম্ ।

Change of voice.—আচার্য্যঃ পিতা পরিচ্ছাযতে ॥ ১৩১ ॥

BENGALI.—উপনয়নের পূর্বে কোন কর্মে অধিকার জন্মে না; আচার্য্য বৈদ্য
প্রদান করিয়া (ঐ সকল কর্মে অধিকার প্রদানরূপ) উপকার করিয়া থাকেন বলিয়া
যদি মুনীগণ আচার্য্যকে গোত্র পিতা বলিয়া থাকেন ॥ ১৩১ ॥

ENGLISH.—They call the *acharya* as father on account of his
imparting instruction in the Veda. No work of any kind is enjoined
or set down in reference to a twice-born until the fastening of
the girdle of the Munja grass. (171).

नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनादृते ।

यूद्रेण हि समस्तावदुयावद्दे न जायते ॥ १७२ ॥

PROSE.—आ मौञ्जीवन्मनात् स्वधानिनयनात् ऋते ब्रह्म न अभिव्याहारयेत्, यावत् वेदे न जायते तावत् हि (असी) यूद्रेण समः ॥ १७२ ॥

KULLUKA.—नाभिव्याहारयेदिति । आ मौञ्जीवन्मनादित्यनुवर्तते प्रागुप-
नयनाद्देदं नोच्चारयेत् स्वधाशब्देन शङ्कसुच्यते तन्निनीयते निष्पाद्यते येन मन्त्रजातेन तद-
वर्ज्यत्वात् सतपितृको नवश्राद्धादौ मन्त्रानुच्चारयेत् तद्व्यतिरिक्तं वेदं नोदाहरेत् यस्माद्
यावद्देदं न जायते तावदसौ यूद्रेण तुल्यः ॥ १७२ ॥

GRAMMAR.—1. स्वधानिनयनात् स्वधा इत्यन्यथं स्वधा शब्दं तस्य निनयनम्
सम्पादनं येन तत् स्वधानिनयनम् तस्मात् ऋते शब्दयोगे पञ्चमी । 2. यूद्रेण तुल्यार्थक
शब्दयोगे तृतीया । 3. वेदे अधिकरणे सप्तमी 4. अभिव्याहारयेत् अभि- वि-
आ- ह + णिच् + यात् । स्वार्थे णिच् ।

Change of voice.—ब्रह्म न अभिव्याहार्येत । समेन भूयते...न तेन
जायते ॥ १७२ ॥

BENGALI.—উপনয়নের পূর্বে আঁক্ষ ভিন্ন অক্ষ কোন মন্ত্রে বেদ উচ্চারণ করিবে
না, যে পর্যন্ত উপনয়ন দ্বারা দ্বিতীয় অক্ষ না হয়, তাবৎকাল যুদ্রের সমানই
থাকে ॥ ১৭২ ॥

ENGLISH.—Prior to the fastening of the girdle of the Munja
grass one should not utter the Veda except the *mantras* by which
the Sradha ceremony is done. For as long as he is not initiated
into the Veda he is as good as a Sudra. (172).

ऋतोपनयनस्यास्य ब्रतादेशनमिच्छते ।

ब्रह्मणो ग्रहणञ्चैव क्रमेण विधिपूर्वकम् ॥ १७३ ॥

PROSE.—ऋतोपनयनस्य अस्य क्रमेण विधिपूर्वकं ब्रतादेशनं ब्रह्मणः ग्रहणञ्चैव
इच्छते ॥ १७३ ॥

KULLUKA.—ऋतोपनयनस्येति । यस्मादस्य माणवकस्य समिधमाधेहि मा
दिवा स्नात्सौरित्वादिब्रतादेशं वेदसाध्ययनं मन्त्रब्राह्मणक्रमेणाध्ययमाणस्त्वाचान् इत्यादि
विधिपूर्वकमुपनौतस्तोपदिक्षते तस्मादुपनयनात् पूर्वं न वेदमुदाहरेत् ॥ १७३ ॥

GRAMMAR. — 1. ক্রতৌপনয়নস্য ক্রতং উপনয়নং যস্য স তস্য । 2. ব্রতা-
দেয়নম্ ব্রতস্য আদেয়নম্ । 3. ব্রহ্মণঃ বেদস্য কর্তৃকর্মণোঃ ক্রতৌতি ষষ্ঠী ।

Change of voice.—ব্রতাদেশনং যদ্ব্যং ইচ্ছন্তি ॥ ১৩২ ॥

BENGALI.—উপনৌত ব্যক্তির প্রতি ক্রমণঃ বিধিগুরুক উত, পান ও বেদাধ্যয়ন
বিহিত আছে। অতএব উপনয়নের পূর্বে, বেদ উচ্চারণ করিতে না ॥ ১৩২ ॥

ENGLISH.—The commands as to the observance of vows and
the gradual initiation into the Veda according to due form are
desired in respect of him when investing with the sacred thread
has been done. (173).

যদ্যস্য বিহিতং চর্ম্ম যত্ সূত্ৰং যা চ মেখলা ।

যৌ দণ্ডৌ যশ্চ বসনং তত্তদস্য ব্রতৈশ্চপি ॥ ১৩৪ ॥

PROSE.—যস্য যত্ চর্ম্ম যত্ সূত্ৰং বিহিতং যা চ মেখলা বিহিতা যঃ দণ্ডঃ
বিহিতঃ যশ্চ বসনং বিহিতং অস্য ব্রতেষু অপি তত্তত্ বিহিতম্ ॥ ১৩৪ ॥

KULLUKA.—যদ্যস্যেতি । যস্য ব্রহ্মচারিণৌ যানি চর্ম্মসূত্রমেখলাদণ্ডবস্ত্রাণি
উপনয়নকালে মৃদ্বাণি বিহিতানি তানি গাঢ়াদিকব্রতৈশ্চপি নবানি কর্তব্যানি ॥ ১৩৪ ॥

GRAMMAR.—1. তত্ তত্ সামান্যে নপুংসকম্ ।

Change of voice.—যেন...চর্ম্মাণা যেন সূত্রেণ যযা চ মেখলায়া.....
ভূযতে তেন তেন ভূযতে ॥ ১৩৪ ॥

BENGALI.—উপনয়নকালে যে ব্রহ্মচারীর বস্ত্রপ চর্ম্মসূত্র মেখলা দণ্ড ও বস্ত্র বিহিত
আছে, সেই ব্রহ্মচারী গোপানাদি ব্রতকালেও সেই সেই রূপ চর্ম্মাদি ধারণ করিতে ॥ ১৩৪ ॥

ENGLISH.—In practising vows one should use the same thread,
the same hide, the same girdle and the same staff as have been
enjoined for him at the ceremony of investing with the sacred
thread. (174).

সেবিতৈমাংস্তু নিয়মান্ ব্রহ্মচারী গুরৌ বসন্ ।

সন্নিয়ম্যেন্দ্রিয়শামং তপোহুদ্যর্থমাत्मनঃ ॥ ১৩৫ ॥

PROSE.—ব্রহ্মচারী ইন্দ্রিয়শামং সন্নিয়ম্য গুরৌ বসন্ আत्मনঃ তপোহুদ্যর্থম্
ইমান্ নিয়মান্ তু সেবিত ॥ ১৩৫ ॥

KULLUKA. — सेवेतेति । ब्रह्मचारी गुरुसमीपे वसन् इन्द्रियसंयमं कृत्वा क-
गतादृष्टदृष्टार्थमिमात्रियमानमुतिष्ठेत् ॥ १७५ ॥

GRAMMAR. — 1. ब्रह्मचारी ब्रह्म वेदं चरतीति ब्रह्मचारी उपपद समासः ।
2. इन्द्रियग्रामम् Acc. of संनिधयम् । 3. संनिधयम् सम् + नि यम् ल्यप् भयंसीत् ।
4. तपोवृत्तार्थम् तपसो वृत्तिः तपोवृत्तिः तस्यै इदम् तपोवृत्तार्थम् अर्थेन समासः
विशेष्यलिङ्गताच्च Adv. 5. गुरो आधारे समीपे । 6. सेवेत सेव + ईत ।
असेविष्ट ।

Change of voice.—ब्रह्मचारिणा इमे निधमाः सेव्येरन् ॥ १७५ ॥

BENGALI.—ब्रह्मचारी ईन्द्रियग्रामपूर्वकं गुणग्राह्यं वागकण्ठः निश्चेत् उपपन्नं
वृत्तिं ज्ञात्वा वक्तव्यं निधमं गुणं अनुष्ठेयं करिष्येति ॥ १७५ ॥

ENGLISH.—A student of the Veda, living with his preceptor,
should, after having controlled the group of his senses observe
the following rules for the sake of the welfare of his own pen-
ance. {175}.

नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्याद्देवर्षिपितृतर्पणम् ।

देवताभ्यर्चनञ्चैव समिदाधानमेव च ॥ १७६ ॥

PROSE.—(ब्रह्मचारी) नित्यं स्नात्वा शुचिः सन् देवर्षिपितृतर्पणं देवताभ्यर्चनं च
समिदाधानं एव च कुर्यात् ॥ १७६ ॥

KULLUKA.—नित्यमिति प्रत्यहं स्नात्वा देवर्षिपितृभ्य उदकदानं प्रतिमादिषु
हरिहरादिदेवपूजनं साथं प्रातश्च समिद्धं मे कुर्यात् । यस्तु गौतमीये स्नाननिर्षेधो
ब्रह्मचारिणः सुखस्नानविषयः अतएव बौधायनः नाप्सु, आघमानः स्नायात् । विष्णुनाम
कालहयमभिषेकापि कार्यकारणमस्तु, दण्डवन्मञ्जनमिति ब्रूवाणेन वारहयं स्नान-
मुपदिष्टम् ॥ १७६ ॥

GRAMMAR.—1. स्नात्वा स्ना + क्ताच् अस्नासीत् । 2. देवर्षिपितृतर्पणम्
देवश्च ऋषिश्च पितरश्च देवर्षिपितरः तेषां तर्पणम् । ढप् + ल्यट् । अतार्पंसीत्
अनाप्सीत् अतर्पित् अटपत् । 3. देवतानां देवप्रतिमानां अर्चयन्म् । 4. समिधां
आधानम् समिदाधानम् । वर्धामुरगहार आदधीत इत्यादि जैमिनिसूत्रोक्ताधानव्य-
प्रयोगात् अभ्याधानमेव विवक्षितं तस्मादुक्तम् समिद्धो मे कुर्यादिति ।

Change of voice.—(ब्रह्मचारिणा)...विधेय ॥ १७६ ॥

BENGALI.—ব্রহ্মচারী যেহাৎ স্নানকরত শুচি ইহেহা দেবতা, ঋষি ও গিড়লোকের
তর্পণ করিবে, হ্রিহিহরাদি দেবপ্রতিমার অর্চনা করিবে এবং স্নান ও প্রাতঃ কাঠেহারা
হোম করিবে ॥ ১৭৬ ॥

ENGLISH.—A student of the Veda should bathe every day,
offer palmfuls of water to the gods, the rishis, and the manes,
perform the worship of gods and offer fuel to the sacrificial
fire. (176).

বর্জয়েন্মধু মাংসঞ্চ গন্ধং মাংসং রমান্ স্ত্রিয়ঃ । ৬

শুক্লানি যানি সর্বাণি প্রাণিনাশ্চৈব হিংসনম্ ॥ ১৩৩ ॥

PROSE.—(ব্রহ্মচারী) মধু মাংসং গন্ধং মাংসং রমান্ স্ত্রিয়ঃ যানি সর্বাণি
শুক্লানি তানি প্রাণিনাং হিংসনং চ বর্জয়েৎ ॥ ১৩৩ ॥

KULLUKA.—বর্জয়েদ্ভিত্তিঃ । সৌত্রং মাংসঞ্চ ন খাদেৎ গন্ধঞ্চ কর্পূরচন্দন-
কান্টরিকাদি বর্জয়েৎ এষাৎ গন্ধানাং যথাসম্ভবং ভক্ষণমনুলেপনঞ্চ নিষিদ্ধং মাংসঞ্চ
ন ধারয়েৎ চট্টিকরমাংসং গুড়াটোন্ ন খাদেৎ মদ্যময়ং নাপেয়াৎ যানি স্বভাবতঃ মধুরাদি-
ভ্যানি কালবশেত উদ্ভক্যামাদিতা চাক্ষরানি তানি শুক্লানি ন খাদেৎ । প্রাণিন
হিংসাং ন কুর্য্যৎ ॥ ১৩৩ ॥

GRAMMAR.—1. শুক্লানি ACC. of বর্জয়েৎ ।

Change of voice.—মধু মাংসং গন্ধঃ মাংসং রমাঃ স্ত্রিয়ঃ...(তানি)...হিংসনং
চ বর্জ্যেয়ম্ ॥ ১৩৩ ॥

BENGALI.—ব্রহ্মচারী মধুকাকাত মধু ও মাংস খাইবে না, কর্পূর ও চন্দনাদি
দ্রব্য খাওয়া ভক্ষণ তাহা ভক্ষণ করিবে না, খাওয়া অনুলেপন তাহা অনুলেপন ও খাওয়া
স্বাভাবিক তাহা আচ্ছাদন করিবে না, মাংস পরিধান করিবে না, উগ্ররস শুড়াদি খাইবে না,
জানসর্গ করিবে না, খাওয়া স্বভাবতঃ মধুর কিন্তু কলে ভিজান থাকিবশতঃ অন্ন ইহেহা
নিগ্রাহে এমন দ্রব্য খাইবে না, এবং প্রাণিহিংসা করিবে না ॥ ১৭৭ ॥

ENGLISH.—He should forbear from (taking) honey, meat, sweet
scents, garlands, sweet and pungent drinks, intercourse with
women, all sour gruel or acid liquid; and the killing or injuring of
animals. (177)

অম্ব্যকুমলানস্বাচ্যরূপানশ্চৈবধারণম্ ।

কামং ক্রোধঞ্চ লোভঞ্চ নর্সনং গীতবাদনম্ ॥ ১৩৮ ॥

(The slokas from 177 to 179 form one sentence, all the accusatives there being governed by the verb वर्जयेत् । We however take them separately for the sake of convenience.)

PROSE.—अभ्यङ्गं अक्षोः अञ्जनं उपानच्छत्रधारणं कामं क्रोधञ्च लोभं च नर्तनं गीतवादनं च (वर्जयेत्) ॥ १७८ ॥

KULLUKA.—अभ्यङ्गमिति । तैलादिना शिरःसङ्घितदेहमर्दनलक्षणं कञ्जलादिभिश्च अक्षुषीरञ्जनं पादुकायाश्चूषणञ्च धारणं कामं मैथुनातिरिक्तविषयामिलाषातिशयं मैथुनस्य स्निग्ध इत्यनेनैव निषिद्धत्वात् । क्रोधलोभमृत्त्यगीतवीणापद्यवादि वर्जयेत् ॥ १७८ ॥

GRAMMAR.—1. अभ्यङ्गम् अभि + अञ्ज + घञ् । 2. अक्षोः कर्तृकर्मणोः कर्तौति षष्ठी । 3. उपानच्छत्रधारणम् उपानत् च छत्रं च उपानच्छत्रे तथो धारणम् । 4. गीतवादनम् गीतसङ्घितं वादनम् मध्यपदलोपि कर्मधारयः ।

Change of voice.—अभ्यङ्गः...कामः क्रोधः लोभः...वर्ज्येत ॥ १७८ ॥

BENGALI.—(उक्तकारी) डेउनादिधारि मल्लक इहेउ छत्र पर्याख मर्दन, कञ्जलादि धारां छत्र अञ्जन, पादुकां ओ छत्रधारण, विषय अभिलाष, लोउ, मृता, गीत ओ वाद पत्रि-तांग करिबे ॥ १७८ ॥

ENGLISH.—He should forbear from smearing the body with oil, painting the eyes with collyrium, using shoes and umbrella, desire for enjoyment, anger, covetousness, dancing, singing and playing on musical instruments. (178).

यूतञ्च जनवादञ्च परीवादं तथानृतम् ।

स्त्रीणाञ्च प्रेक्षणालम्भमुपघातं परस्य च ॥ १७९ ॥

PROSE.—यूतं च जनवादं च परीवादं तथा अनृतम् स्त्रीणां प्रेक्षणालम्भं परस्य उपघातं च (वर्जयेत्) ॥ १७९ ॥

KULLUKA.—यूतञ्चेति । अद्यादिक्रीडां जनैः सह निरर्थकवाक्कलङ्गं परस्य दोषवादं स्वभाभिधानं स्त्रीणाञ्च मैथुनेच्छया सानुसंगेण प्रेक्षणालिङ्गने परस्य आपकारं वर्जयेत् ॥ १७९ ॥

GRAMMAR.—1. यूतम् दिव + ऋः भावेः । 2. जनवादः is a technical word meaning जनवः ; नित्यसमासः । 3. न नृतम् अनृतम् तत्समुद्-

चोति वृत् । ४. स्त्रीषाम् कर्मणि षष्ठी । ५. प्रेक्षयालम्बम् प्रेक्षयच्च आलम्बय प्रेक्षयालम्बम् समाहार इत्यः । अद्रव्यवाचित्वेऽपि जाति रभाचिनामिति समासः । ६. उपघातम् उप—इन + घञ् ।

Change of voice.—यूतं जनवादः परिवादः अतः...प्रेक्षयालम्बम् उपघातः वर्जित ॥ १७८ ॥

BENGALI.—अक्रान्ति छोड़ा, लोकेर सजे बुधा बाक्कलह, परेर दोषग्रकान्, मिथा कथा, मैथुनेच्छाय सान्द्राग्ने छोनोकदमन ओ आलिजन ओ परेर जगकार परि-
ताग करिबे ॥ ११० ॥

ENGLISH.—He should forbear from gambling, petty quarrels with people, calumniating, speaking lies, wistfully looking at women and embracing them, and harm to others. (179).

एकः शयीत सर्वत्र न रेतः स्कन्दयेत् कचित् ।

कामादि स्कन्दयन् रेतो हिनस्ति व्रतमात्मनः ॥ १८० ॥

PROSE.--(ब्रह्मचारी) सर्वत्र एकः शयीत कश्चित् रेतः न स्कन्दयेत्, हि कामात् रेतः स्कन्दयन् आत्मनः व्रतः हिनस्ति ॥ १८० ॥

KULLUKA.—एकः इति । सर्वत्र नीचशय्यादावेकाकी शयनं कुर्यात् इच्छया न स्पर्शं पातयेत् यस्मादिच्छया स्मरेदनात् युक्तपातनं स्त्रीप्रव्रतं नाशयति व्रतलोप आनकीर्षिप्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥ १८० ॥

GRAMMAR.—1. शयीत शी + ईत् । अशयित् । 2. कश्चित् किन् शब्दात् सम्बन्धे जादयः । 3. स्कन्दयेत् स्कन्द—चिच्—यात् । 4. हिनस्ति हिंस भात् चङि लोत् । जिङिंस ।

Change of voice.—एकेन शयेत । रेतः न स्कन्देत । व्रतं हिंसते स्कन्दयता ॥ १८० ॥

BENGALI.—सर्वत्र नीच शयाते एकाकी शयन करिबे, इच्छापूर्वक स्पर्शचलन करिबे ना, केन ना इच्छापूर्वक सुद्रुपातन करिले बकोर उठ नूठ हय एवः उदयवाय आश्रित करिते हय ॥ १८० ॥

ENGLISH.—In all places he should lie down alone, and should nowhere emit the seminal fluid. For, emitting wilfully the seminal fluid, he puts an end to his vow. (180).

स्वप्नेऽसिक्ता ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः ।

स्नात्वाकर्मसर्चयित्वा त्रिः पुनर्भामित्यृचं जपेत् ॥ १८१ ॥

PROSE.—ब्रह्मचारी द्विजः स्वप्ने अकामतः शुक्रं सिक्ता स्नात्वा अर्चयेत् अर्चयित्वा पुनः मार्गति चतुर्त्रिः जपेत् ॥ १८१ ॥

KULLUKA.—स्वप्ने इति । ब्रह्मचारी स्वप्नादावनिच्छया रेतः सिक्ता कृतस्नानश्चन्दनाद्यनुर्लपनपुण्यधर्पादभिः मध्येमध्यर्चा पुनर्मार्गतिन्द्रियम् इत्येतां चतुर्त्रिं वारवश्यं जपेत् । इदमतः प्रथमं ॥ १८१ ॥

GRAMMAR.—1. सिक्ता - सिच् + क्ताच् । 2. अकामतः दत्तौघायास्तसिः । 3. स्नात्वा स्ना + क्ताच् । 4. अर्चयित्वा अर्चय + क्ताच् । 5. त्रिः adv. 6. पुनर्मार्गति या चक् सा पुनर्मार्गतिक् तां Acc. of जपेत् ।

Change of voice.—पुनर्मार्गतिक् जप्येत ब्रह्मचारिणा द्विजेन ॥ १८१ ॥

BENGALI.—उक्तादौ उक्तादिषु विषयानि अत्रावश्यं अनिच्छापूर्वकं त्रेतःपुनश्चरेत्, तदेव त्रिं वारं गङ्गादि शारां तथा अर्चनां करतः पुनर्मार्गतिं एतुं ऐन्द्रियं एते चक् यत्र त्रिं वारं जपं करिष्ये, एते यत्राष्टौ एते गौपेय आशुकि ॥ १८१ ॥

ENGLISH.—A twice-born student of the Veda, emitting unwittingly the seminal fluid in dream, should, after bathing, worship the sun and mutter thrice the hymn :—"Let the senses come back to me &c..." (181).

उदकुम्भं सुमनसो गोशक्तभृत्तिकाकुशान् ।

आहरेदयावदर्थानि भैक्षञ्चाहरहश्चरेत् ॥ १८२ ॥

PROSE.—(ब्रह्मचारी द्विजः) उदकुम्भं सुमनसः गोशक्तभृत्तिकाकुशान् यावदर्थानि आहरेत् भैक्षं च अहरहः चरेत् ॥ १८२ ॥

KULLUKA.—उदकुम्भमिति । जलकलसपुष्पगोमयस्तिकाकुशान् यावदर्थानि यावद्भिः प्रयोजनानि आचार्यस्य तावन्वाचार्यार्थमाहरेत् । अतएव उदकुम्भमित्यत्र एकत्वमप्यविवक्षितं प्रदर्शनश्चेतत् अन्यदप्याचार्योपयुक्तमुपहरेत् भैक्षञ्च प्रत्यहमर्जयेत् ॥ १८२ ॥

GRAMMAR.—1. उदकुम्भं कुम्भः तम् संज्ञायां उदादेशः । 2. सुमनसः स्निग्धः सुमनसः पुष्पमित्यमरः बहुवचनान्तरः । 3. गोः व्रजम् च स्तिकांश्च कुशांश्च

বসন্তেতর ইত্যঃ Acc. governed by আহারেত্ । 4. যাবদর্শানি যাবান্ অর্থঃ
প্রযোজনং যेषাং তানি যাবদর্শানি সামান্যে নপুংসকম্ । 5. অহরহঃ বৌদ্ধায়াং দ্বিভক্তিঃ
অন্যন্ত সংযোগে দ্বিতীয়া ।

Change of voice.—উদকম্ভঃ সুমনসঃ গৌশকান্মৃতিকাকুশাঃ যাবদর্শানি
আহ্নিযেরন্ ভৈত্যং অর্থ্যেত ॥ ১৮২ ॥

BENGALI.—উদকজন, পুষ্প, গোময়, মৃত্তিকা ও কুশ যতগুলি প্রয়োজন ততগুলি
মগ্ন প্রভৃতি আহরণ করিতে, (প্রয়োজন যত অল্পাংশ প্রযাণ্ড সংগ্রহ করিতে) এবং প্রতিদিন
ভিক্ষা সংগ্রহ করিতে ॥ ১৮২ ॥

ENGLISH.—He should draw (for his preceptor) water in
pitchers, pluck flowers, bring cow-dung, earth, and kusagrass, as
much as is necessary ; and should go about everyday begging
alms. (182)

বেদ্যস্তৈরহীনানাং প্রশস্তানাং স্বকর্ম্মসু ।

ব্রহ্মচারীয়াহরৈজ্জৈত্ব্যং গৃহেভ্যঃ প্রযতোঃশ্বহম্ ॥ ১৮৩ ॥

PROSE.—ব্রহ্মচারী বেদ্যস্তৈঃ অহীনানাং স্বকর্ম্মসু প্রশস্তানাং গৃহেভ্যঃ শ্বহম্
প্রযতঃ ভৈত্যং আহারেত্ ॥ ১৮৩ ॥

KULIUKA.—বেদ্যস্তৈরিতি । বেদ্যস্তৈশ্চাত্যজানাং স্বকর্ম্মসু দ্বাভ্যাং গৃহেভ্যঃ
প্রযতঃ ব্রহ্মচারী সিদ্ধান্তে ভিক্ষাসমূহমাহারেত্ ॥ ১৮৩ ॥

GRAMMAR. — 1. বেদ্যস্তৈঃ বেদোক্তৈঃ যজ্ঞৈঃ পূর্ব্বসংগতসমীনার্থকলহনিপুণ-
মিশ্রশ্রম্ভৈঃ ইত্যনেন জনার্থক শব্দযোগে তৃতীয়াশ্রাপকাত্ জনার্থে তৃতীয়া । 2. স্ব-
কর্ম্মসু বিষয়াদিকরণে সমসী । 3. গৃহেভ্যঃ অপাদানে পশ্চমী । 4. শ্বহম্
অহনি অহনি শ্বহম্ বৌদ্ধায়াং অশ্বযথীভাবঃ সমাসানঃ অন্ ।

Change of voice.—ব্রহ্মচারিণা ভৈত্যং আহ্নিযেত ॥ ১৮৩ ॥

BENGALI.—বাহার বৈদিক যজ্ঞগোচর নহেন, ও কর্তব্যকর্মে প্রযত সেইরূপ
আহ্নিযের গ্রহ ইহঁতে ব্রহ্মচারী প্রতিদিন সংযতভাবে সিদ্ধান্তে ভিক্ষাসমূহ আহরণ
করিতে ॥ ১৮৩ ॥

ENGLISH.—A student of the Veda, pure and self-controlled,
should everyday collect his food by begging from the houses of
such persons as are skilled and praised in their own profession,
and are not devoid of Vedic sacrifices. (183).

गुरोः कुले न भिचेत न ज्ञातिकुलबन्धुषु ।

अलामे त्वन्यगेहानां पूर्वं पूर्वं विवर्जयेत् ॥ १८४ ॥

PROSE.—गुरोः कुले न ज्ञातिकुलबन्धुषु न भिचेत, अन्यगेहानां तु अलामे
पूर्वं पूर्वं विवर्जयेत् ॥ १८४ ॥

KULLUKA.—गुरोः कुल इति । आचार्यस्य ज्ञातिसपिण्डेषु बन्धुषु च मातुला-
दिषु न भिचेत तद्व्यतिरिक्तभिन्नाधोग्यगृहमावे शोक्तेभ्यः पूर्वं पूर्वं वर्जयेत् ।
ततश्च प्रथमं बन्धुं भिचेत तत्रालामे ज्ञातौ न तत्रालामे गुरोरपि ज्ञातौ न भिचेत ॥ १८४ ॥

GRAMMAR.—1. ज्ञातिकुलबन्धुषु ज्ञातिकुले बन्धुषु च । 2. अन्येषां
गेहानाम् अन्यगेहानाम् कर्णेषु षष्ठी । 3. पूर्वं पूर्वं Acc. of विवर्जयेत्
बोद्धव्यां हिः ।

Change of voice.—भित्येत ; पूर्वं पूर्वं विवर्जयेत् ब्रह्मचारिणा ॥ १८४ ॥

BENGALI.—ভর বংশে, সপিতৃপিতৃগণ বংশে অথবা ভরর বাতুলানিবন্ধকুলে
ভিক্ষা করিতে না, কিছু অন্য গৃহ না পাওয়া গেলে পূর্ব পূর্ব গৃহ পরিত্যাগ করিবে ।
অর্থাৎ অন্য বাড়ী না পাইলে প্রথম ভরর বাতুলানিগৃহ তৎপর সপিতৃগৃহে, তৎপর
ভরবংশে ভিক্ষা করিবে ॥ ১৮৪ ॥

ENGLISH.—He should not beg from the family of his preceptor,
and from the family of his kinsmen, and relatives. If other houses
are not available, then he should avoid (in succession) those that
are mentioned first in order. (184).

सर्वं वापि चरेदग्रामं पूर्वोक्तानामसम्भवे ।

नियम्य प्रयतो वाचमभिग्रस्तास्तु वर्जयेत् ॥ १८५ ॥

PROSE.—पूर्वोक्तानां असम्भवे प्रयतः वाचं नियम्य सर्वं वापि ग्रामं चरेत्
अभिग्रस्तान् तु वर्जयेत् ॥ १८५ ॥

KULLUKA.—सर्वं वेति । पूर्वं वेदयन्त्रैरङ्गीनानामित्यनेनोक्तानामसम्भवे
सर्वं वा ग्राममुक्तानुचरहितमपि शुचिर्नग्नौ भिचेत महापातकाद्यभिग्रस्तां स्त्रजेत् ॥ १८५ ॥

GRAMMAR.—1. असम्भवे भावे सप्तमी । 2. वाचम् Acc. of नियम्य ।
3. अभिग्रस्तान् अभि - शन् + क्तः कर्णेषु ।

Change of voice.—अभिग्रस्ताः वर्ज्येरन् ॥ १८५ ॥

BENGALI.—যদি পূৰ্বেক্ত বিশেষণ বিশিষ্ট ব্যক্তি বা থাকে, তাহা হইলে উক্তাত্মী সংযতভাবে যৌন অবলম্বন করিয়া সমুদ্র গ্রাম তিকা করিবে, কিন্তু মহাপাতকপ্রসূ ব্যক্তিগণকে পরিত্যাগ করিবে ॥ ১৮৫ ॥

ENGLISH.—If the houses said above be not available then he should go about the whole village, self-controlled, and controlling his speech ; but he should avoid those who are guilty of high crimes. (185).

দূরাদাহৃত্য সমিধঃ সন্নিদধ্যাদিহায়সি ।

সায়ং প্রাতঃ জুহুয়াৎ তাভিরগ্নিমতন্দ্রিতঃ ॥ ১৮৬ ॥

PROSE.—দূরাৎ সমিধঃ আহৃত্য বিহায়সি সন্নিদধ্যাত্ অতন্দ্রিতঃ সন্ তাভিঃ সায়ং প্রাতঃ অগ্নি জুহুয়াৎ ॥ ১৮৬ ॥

KULLUKA.—দূরাদিতি । দূরাদেব অপরিস্ফুটতবৃদ্ধিঃ সমিধমানীয় আকাশে ধারণাক্তে পটলাদৌ স্থাপয়েত্, তাভিষ সমিধিঃ সায়ম্প্রাতরন্থে হোমং কুৰ্য্যাৎ ॥ ১৮৬ ॥

GRAMMAR.—1. আহৃত্য আঙ্ হ+স্থপ্ । অহীষীত্ । 2. সমিধঃ Acc. of আহৃত্য and সন্নিদধ্যাত্ । 3. নি-চা+য়াৎ অধাত্ অধিত্ । 4. জুহুয়াৎ হু+য়াৎ । অহীষীত্ ।

Change of voice.—সমিধঃ সন্নিধীযেত্ । অতন্দ্রিতে অগ্নিঃ জয়েত ॥ ১৮৬ ॥

BENGALI.—দূরস্থিত বৃক্ষাদি হইতে কাঠ আনয়ন পূৰ্ব্বক অথবা বৃত্ত স্থানে রাখিয়া নিবে, এবং সেই কাঠ দ্বারা অনলমভাবে সায়ং ও প্রাতঃকালে অগ্নিতে হোম করিবে ॥ ১৮৬ ॥

ENGLISH.—He should collect fuel from far off places and place it in open air ; and with it kindle the fire morning and evening, and offer burnt offerings without being idle. (186).

অকৃত্বা মৈত্ৰচরণমসমিধ্য চ পাবকম্ ।

অনাতুরঃ সপ্তরাত্রমবকীর্ণিত্রতং চরেৎ ॥ ১৮৭ ॥

PROSE.—অনাতুরঃ সন্ সপ্তরাত্রং মৈত্ৰচরণং অকৃত্বা পাবকং চ অসমিধ্য অবকীর্ণিত্রতং চরেৎ ॥ ১৮৭ ॥

KULLUKA.—अहत्वेति भिक्षाहारं साधन्मातः समिद्धोममरोगो नैरनर्थेण सप्तरात्रमहत्वा दुःखत्रयी भवति ततश्चावकीर्णं प्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥ १८७ ॥

GRAMMAR.—1. भैक्षचरणम् भैक्षस्य चरणं चरणम् । 2. पावकम् Acc. of असमिध्य । 3. असमिध्य न समिध्य असमिध्य । सम् - इत् + ल्यप् । इन्धे इंधाचक्रे णिष्ठि । 4. न आतुरः अनातुरः । 5. सप्तरात्रम् सप्तानां रात्रीणां समाहारः (द्विगुः) सप्तरात्रम् । अहःसार्ज्यकटिग्रहंख्यातपुण्याच्च रात्रे रिति अः । संख्यापूर्व्यं रात्रं क्तावमिति नपुंसकता, नत् सप्तरात्रनपुंसकता समाहारनपुंसकतां बाधते इति भट्टोजिवचनात् । तस्मात् संख्यापूर्व्यमिति वार्तिकं श्रवणम् । कान्वाध्वनो रिति द्वितीया । 6. अवकीर्णं व्रतम् Acc. of चरेत् अवकीर्णिनाम् व्रतम् । 7. अव - कृ + क्तः भावे । ततः इति ।

Change of voice.—अवकीर्णव्रतं चर्येत ॥ १८७ ॥

BENGALI.—ब्रह्मचारी ब्राह्मणः न इच्छेत् यदि कमावत् मातृ दिन डिक्कुर आहार न करेत् अत्रिष्ठे अत्रिष्ठि ना देय, उरत उशत्र व्रत लोण इय एव उशक् लाश्रितुचकण अवकीर्णव्रत करिष्ठे इय ॥ १८७ ॥

ENGLISH.—He should observe the expiatory vow known as *avakirni-vrata*; if he, without being unwell does not beg alms and kindle the fire for full seven nights (187).

भैक्षेण वर्त्तयेन्नित्यं नैकाद्यादी भवेद्व्रती ।

भैक्षेण व्रतिनो वृत्तिरूपवाससमा स्मृता ॥ १८८ ॥

PROSE.—व्रती एकाद्यादी न भवेत् नित्यं भैक्षेण वर्त्तयेत् व्रतिनः भैक्षेण वृत्तिः उपवाससमा स्मृता ॥ १८८ ॥

KULLUKA.—भैक्षेणेति । ब्रह्मचारी न एकाग्रमयात् किन्तु बहुगृह्याहृत-भिक्षासमूहेन प्रत्यहं जीवेत् । यस्माद्विद्यासमूहेन ब्रह्मचारिणो वृत्तिरूपवाससमा स्मृतिभिः स्मृता ॥ १८८ ॥

GRAMMAR.—1. एकाद्यादी एकस्य गृहस्थस्य अन्नं अन्नं शौचं यस्य सः । एकाग्र - अद् + णिनिः । 2. भैक्षेण करणे व्रतीया । 3. वर्त्तयेत् व्रत णिञ् घात् । 4. व्रतं विद्यते यस्य व्रती तस्य । इति । 5. उपवाससमा व्रतीया समासः ।

Change of voice.—व्रतिना एकाद्यादिना न वर्त्तयेत् । व्रती उपवाससमया स्मृत्या मृत्ये ॥ १८८ ॥

BENGALI.—ব্রহ্মচারী একজনের অন্ন ভোজন করিতে না, কিন্তু প্রতিদিন বহু-
জনের গৃহস্থিত ভিক্ষা দ্বারা জীবনধারণ করিতে ; ভিক্ষা দ্বারা জীবনধারণকে ব্রহ্ম-
চারীর পক্ষে উপবাসভূত্যা বলিয়া মুনীগণ নির্দেশ করিয়াছেন ॥ ১৮৮ ॥

ENGLISH.—One taking the vow of a student should always
subsist upon alms, and he should not eat the food collected from
one person. It is held that subsistence on alms is equal to
fasting. (188).

ব্রতবদেবদৈবত্বে পিত্রে কৰ্ম্মণ্যর্থর্ষিবত্ ।

কামমৰ্য্যর্থিতোঽশ্রীয়াদব্রতমস্য ন লুপ্যতে ॥ ১৮৯ ॥

PROSE.—ব্রতী দেবদৈবত্বে কৰ্ম্মণি অৰ্য্যর্থিতঃ ব্রতবত্, অথ পিত্রে কৰ্ম্মণি অৰ্য্যর্থিতঃ
অধিবত্ কামং অশ্রীয়াত্ (তত্র একান্নভোজনেন) অস্য ব্রতং ন লুপ্যতে ॥ ১৮৯ ॥

KULLUKA.—ব্রতবদিতি । পূৰ্ব্বনিষিদ্ধৈকান্নভোজনস্যায়ং প্রতিপন্নঃ দেব-
দৈবতৌ কৰ্ম্মণি দেবতোদ্যেইন শাস্ত্রেঽৰ্য্যর্থিতৌ ব্রহ্মচারী ব্রতবদিতি ব্রতবিরুদ্ধমধুমাংসা-
বর্জিতমেকসাপ্যন্নং যথেষ্টং মুজ্জীত । অথ পিতৃদেইন শাস্ত্রেঽৰ্য্যর্থিতৌ ভবতি তদা
অৰ্য্যর্থিতঃ সম্যগ্দর্শনসম্পন্নত্বাৎ স ইব মধুমাংসবর্জিতমেকসাপ্যন্নং যথেষ্টং মুজ্জীত
ইতি । স এবার্থো বৈদগ্ধ্যানীকঃ তথাপি ভৈলবৃদ্ধিনিগ্রমরূপং ব্রতমস্য লুপ্তং ন ভবতি ।
শাস্ত্রবল্লভোপি শাস্ত্রেঽৰ্য্যর্থিতস্যৈকান্নভোজনমাদ । ব্রহ্মচর্য্যে স্থিতৌ নৈকমন্নমদাদনা-
পদি । ব্রাহ্মণঃ কামমশ্রীয়াচ্ছাস্ত্রে ব্রতমপৌদ্যদ্বিতি । বিশ্বরূপেণ তু ব্রতমস্য ন
লুপ্যত ইতি পশ্যতা ব্রহ্মচারিণৌ মধুমাংসভক্ষণমেনে ন মনুবধনেন বিধীয়ত ইতি
ব্যাসাতম্ ॥ ১৮৯ ॥

GRAMMAR.—1. দেবদৈবত্বে দেব এব দেবং যস্মিন্ তত্ দেবদৈবতং তস্মৈ বৃট্
দেবদৈবত্বম্ যত্ প্রত্যয়ঃ । দৈব ইত্যর্থঃ । 2. পিত্রে পিতৃ + যত্ । Both qualify
কৰ্ম্মণি । 3. ব্রতবত্ ব্রতে ইব ব্রতবত্ বতি or ব্রত + মতৃপ্ ব্রতবত্ র্যথাহ্যাত্ তথা ।
4. অধিবত্ অধি + বতি Both adv. 5. কামং পর্যাপ্তং যথা স্যাৎ তথা ।
6. অশ্রীয়াত্ অশ + যাত্ । আশীত্ । 7. ব্রতম্ কৰ্ম্মকট্ । 8. লুপ্যতে কৰ্ম্ম-
কর্তারি প্রयोगঃ ।

Change of voice.—অৰ্য্যর্থিতেন... অশ্নতে ব্রতেন... লুপ্যতে ॥ ১৮৯ ॥

BENGALI.—ব্রহ্মচারী দেবতা উদ্দেশ্যে অন্নভুক্তি আক্ষে নিষিদ্ধিত হইলে ব্রতবৎ
অর্থাৎ ব্রতবিরুদ্ধ মধুমাংসাদি ভোগ করিয়া, ইচ্ছানুরূপ আভুক্তি ভোজন করিতে
পারেন, এক পিছুলোক উদ্দেশ্যে অন্নভুক্তি আক্ষে নিষিদ্ধিত হইয়া কবিবৎ মধুমাংসাদি

পূর্ববৎ পরিভাগ করিয়া বথেষ্ট ভোজন করিবেন ; ঐ উক্ত স্থলে এক জনের অন্ন ভোজনে বাধা নাই ; কেন না ঐ স্থলে একাত্মী হইলে তত লোপ হয় না ॥ ১৮৯ ॥

ENGLISH.—Being invited or requested he may on the occasion of an offering towards the god partake of food consistently with his vow ; and on the occasion of an offering towards ancestors or the manes he may partake of food to his satisfaction like a *Rishi*. Thereby (though taking the food given by one) his vow is not broken or defiled. (189).

ব্রাহ্মণস্যৈব কর্ম তদুপদিষ্টং মনৌষিभिः ।

রাজন্যবৈশ্যযোস্তু বং নৈতৎ কর্ম বিধীয়তে ॥ ১৯০ ॥

PROSE.—মনৌষিभिঃ। ব্রাহ্মণস্যৈব এতৎ কর্ম উপদিষ্টম্ । एवं तु राजन्य-
वैश्ययोः एतत् কর্ম न विधीयते ॥ ১৯০ ॥

KULLUKA.—ব্রাহ্মণস্যৈবেতি । ব্রাহ্মণঅভিযযিষা তথাযানিষ ব্রাহ্মচারিষা
মৈষাচর্যবিধানাত্ ব্রতবদিত্যনেন তদুপবাদরূপমেকান্নভোজনম্ উপদিষ্টং অভিযবৈশ্যযো-
রপি প্রসক্তমনেন পর্য্যুদ্যতে যদেকান্নভোজনরূপং কর্ম তদব্রাহ্মণস্যৈব বৈদার্যবিধিবিধিতং
অভিযবৈশ্যযোঃ পুনর্নৈতৎ কর্মেতি শ্রু্যতে ॥ ১৯০ ॥

GRAMMAR.—1. মনসঃ ইয়া মনৌষা যকন্যাদিত্বাত্ । মনৌষা + ইনিঃ ।
কর্তরি ততীয়া । 2. ব্রাহ্মণস্য সম্বন্ধমাচ বিবচয়া ষষ্ঠী ।

Change of voice.—একৈন কর্মেণা উপদিষ্টেন শ্রু্যতে । এতৎ কর্ম ন
বিদধতি মনৌষিভিঃ ॥ ১৯০ ॥

BENGALI.—পণ্ডিতগণ কেবল ব্রাহ্মণজাতীয় ব্রহ্মচারীর পক্ষেই একজনের অন্ন
ভোজন উক্তস্থলে উপদেশ করিয়াছেন, কিন্তু ক্ষত্রিয় ও বৈশ্যজাতীয় ব্রহ্মচারীর পক্ষে একগণ
একান্নভোজন উপদেশ করেন নাই ॥ ১৯০ ॥

ENGLISH.—The sages have advised such a procedure of action
with regard to a Brahman ; but such an act is not allowed in res-
pect of a Kshatriya or a Vaisya. (190).

চোদিতো গুরুণা নিত্যমপ্রচোদিত এব বা ।

কুর্যাদধ্যয়নে যজ্ঞমাচার্য্যস্ব হিতেষু চ ॥ ১৯১ ॥

PROSE.—गुरुणा चोदितः अपचोदितः एव वा नित्यं अध्ययने आचार्यस्य हितेन च यत् कुर्व्यात् ॥ १८१ ॥

KULLUKA.—चोदित इति । आचार्य्येण प्रेरितो वा न प्रेरितः प्रत्यहमध्ययने बह्वहितेषु च उद्योगं कुर्व्यात् ॥ १८१ ॥

GRAMMAR.—1. गुरुणा कर्त्तरि ढतीया । 2. प्रचोदितः अपचोदितः कर्मणि कः । 3. यत् Acc. of कुर्व्यात् ।

Change of voice.—चोदितेन अप्र चोदितेन वा यत् क्रियेत ॥ १८१ ॥

BENGALI.—গুরু বলিয়া পিন বা নাই পিন এতাহ অধ্যয়নেও গুরুর হিতাশুঠানে যত করিতে ॥ ১৮১ ॥

ENGLISH.—Whether commanded or not commanded by his preceptor he should always make efforts for his study and for the good of his preceptor. (191).

शरीरञ्चैव वाचञ्च बुद्धीन्द्रियमनांसि च ।

नियम्य प्राञ्जलिस्तिष्ठेद्बोचमाणो गुरोर्मुखम् ॥ १८२ ॥

PROSE.—शरीरं च एव वाचं च बुद्धीन्द्रियमनांसि च नियम्य गुरोः मुखं बोचः माणः प्राञ्जलिः तिष्ठेत् ॥ १८२ ॥

KULLUKA.—शरीरञ्चेति । देहवाग्बुद्धीन्द्रियमनांसि नियम्य कृताञ्जलिः गुरुमुखं पश्यं लिष्ठेत् नोपविशेत् ॥ १८२ ॥

GRAMMAR.—1. बुद्धीन्द्रियमनांसि वृद्धिश्च इन्द्रियाणि च मनश्च इन्द्रः । Acc. of नियम्य । 2. प्राञ्जलिः प्रवृत्तः अञ्जलिः येन प्राञ्जलिः । 3. मुखं Acc. of बोचमाणः । 4. बोचमाणः वि- ईच कर्त्तरि शानच् । ईषते ऐचिष्ट ।

Change of voice.....बोचमाणेन प्राञ्जलिना स्थीयति ॥ १८२ ॥

BENGALI.—শরীর, বাচ্য, বুদ্ধি, মন ও ইন্দ্রিয় সংগত করত গুরুর মুখের দিকে দৃষ্টি করিয়া অঞ্জলিবন্ধন পূর্বক অবস্থান করিতে, বিনা অশ্রুপতিতে উপবেশন করিতে না ॥ ১৮২ ॥

ENGLISH.—Having controlled his body, speech, the senses of knowledge, and mind, he with folded palms should remain standing looking towards the face of his preceptor. (192).

नित्यमुद्धृतपाणिः स्यात् साध्याचारसुसंयतः ।

आस्यतामिति चोक्तःसन्नासीताभिमुखं गुरोः ॥ १८३ ॥

PROSE. — नित्यं उद्धृतपाणिः साध्याचारः सुसंयतः स्यात् आस्यतामिति उक्तः सन् गुरोः अभिमुखं आसीत् ॥ १८३ ॥

KULLUKA. — नित्यमिति । सततमुत्तरीयादङ्घ्रिकृतदक्षिणबाहुः शोभनाचारवस्तावतदेहः आस्यतामिति गुरुणोक्तः सन् गुरोरभिमुखम् यथा भवति तथा आसीत् ॥ १८३ ॥

GRAMMAR. — 1. उद्धृतः पाणिर्नेन स उद्धृतपाणिः । 2. साधुः आचारो यस्य स साध्याचारः । 3. मुखं लट्प्रत्ययः अभिमुखं अव्ययीभावः । 4. आम् + ईत् । आसिष्ट ।

Change of voice. — उद्धृतपाणिता.....भूयेत् । आस्येत् ॥ १८३ ॥

BENGALI. — বক্ষসগুরো মকুত উদ্ধৃতোষ কক্কোত মকিন শ্রুত বাহির্গ কক্কিগা ত্রাণিতেন, প্রকৃত আচরণবিশিষ্টে হুয়েন, সতত বক্ষবোত্রী আনুগ ত্রাণিতেন এনঃ শুক উত্তরবক্ষন কর ইহা তালনে শুকর দিক মুখ ত্রাণিতা উপবেশন করিবে ॥ ১৮৩ ॥

ENGLISH. — He should always have his right hand out of his upper garment, should be of good conduct, and well-controlled ; and should sit in front of his preceptor when asked to sit down. (193).

हीनान्नवस्त्रवेशः स्यात् सर्वदा गुरुसन्निधौ ।

उत्तिष्ठेत् प्रथमश्चास्य चरमञ्चैव संविशेत् ॥ १८४ ॥

PROSE. — गुरुसन्निधौ सर्वदा हीनान्नवस्त्रवेशः स्यात् । अस्य प्रथमं च उत्तिष्ठेत् चरमञ्च एव संविशेत् ॥ १८४ ॥

KULLUKA. — हीनान्नवस्त्रेति । सर्वदा गुरुसमीपे सर्वपेक्षया अपक्वष्टान्नवस्त्रप्रसाधनो भवेत् गुरोश्च प्रथमं रात्रिशेषे यद्यनादुत्तिष्ठेत् प्रदोषे च गुरौ सुप्ते पश्चाच्छयोत् ॥ १८४ ॥

GRAMMAR. — 1. हीनान्नवस्त्रवेशः अन्नञ्च वस्त्रं च वेशश्च अन्नवस्त्रवेशः । हीना निरुद्धतराः अन्नवस्त्रवेशाः सर्वपेक्षया यस्य सः । 2. प्रथमं पक्षे इत्यर्थः Adv. 3. चरमं पश्चात् इत्यर्थः Adv.

Change of voice.—हीनान्नवस्त्रवेशेन भूयते । उज्जीयेत...संविद्येत ॥ १८४ ॥

BENGALI.—सर्वपाई छत्र मनीषे छत्र अपेक्षा निकटे अन्न, वस्त्र ও অসাধন গ্রহণ করিতে, ছত্রর অগ্রেই শয্যা ভাগ করিতে, ছত্রর পক্ষাৎ শয়ন করিতে ॥ ১৯৪ ॥

ENGLISH.—In the presence of his preceptor his food, cloth and dress should always be of an inferior kind. He should get up from his bed first and lie down after his preceptor (had done so). (194).

प्रतिश्रवणसम्भाषे शयानो न समाचरेत् ।

नासीनो न च भुञ्जानो न तिष्ठन् न पराङ्मुखः ॥ १८५ ॥

PROSE.—न शयानः न आसीनः न च भुञ्जानः न तिष्ठन् न पराङ्मुखः (गुरोः) प्रतिश्रवणसम्भाषे समाचरेत् ॥ १८५ ॥

KULLUKA.—प्रतिश्रवणंति गुरोः प्रतिश्रवणसाक्षाद्गीकरणं सम्भाषणञ्च शय्यायां भुजः आसीनोपविष्टो भुञ्जानोऽसिष्ठन् विमुखश्च न कुर्यात् ॥ १८५ ॥

GRAMMAR.—1. शयानः शो + शानच् कर्त्तरि । अग्रशिष्ट । 2. आस् + शानच् आसीनः । 3. भुज् + शानच् कर्त्तरि । 4. पराङ् मुखं यस्य सः बहुव्रीहिः । 5. प्रतिश्रवण सम्भाषे प्रतिश्रवणं प्रतिश्रवः अङ्गीकार इत्यर्थः । सम्भाषाच्च इन्द्रः ।

Change of voice.—शयानेन आसीनेन भुञ्जानेन तिष्ठता पराङ्मुखेन प्रतिश्रवणसम्भाषे न चर्ष्ययाताम् ॥ १८५ ॥

BENGALI.—শয়ান অবস্থায় থাকিয়া, কি উপনিষ্টে হইয়া, কিংবা আহার করিতে করিতে, কি দণ্ডায়মান থাকিয়া, কি অঙ্গদিকে মুখ রাখিয়া ছত্রর আঁজা গ্রহণ বা ছত্রর সঙ্গে মস্তাবণ করিতে না ॥ ১৯৫ ॥

ENGLISH.—He should not receive orders from and talk to his preceptor, lying down, or sitting down, or at the time of taking food, or standing, or with his face turned away. (195).

आसीनस्य स्थितः कुर्यादभिगच्छंस्तु तिष्ठतः ।

प्रत्युद्गम्य त्वाव्रजतः पश्चाद्वावस्तु धावतः ॥ १८६ ॥

PROSE.—आसीनस्य स्थितः, तिष्ठतः अभिगच्छन्, आव्रजतस्तु प्रत्युद्गम्य, धावतः पश्चात् धावन् प्रतिश्रवणसम्भाषे कुर्यात् ॥ १८६ ॥

KULLUKA.—कथमर्चिं कुर्यात्तदाह आसीनस्येति । आसीनोपविष्टस्य गुरो-
राग्रा ददतः स्वयमासनादुत्थितः तिष्ठती गुरोरादिगतः तदभिमुखं कतिचित् पदानि
गत्वा, यदा गुरुरागच्छति तदाप्यभिमुखं गत्वा, यदा गुरुर्धावन्नादिशति तदा तस्य
पश्चाद्भावनं प्रतिश्रवणसम्भावे कुर्यात् ॥ १८६ ॥

GRAMMAR.—1. धावन् स घातोः शीघ्रगतौ धौ इत्यादेशः । शब्द ।

Change of voice.—स्थितेन अभिगच्छता धावता प्रतिश्रवणसम्भावे क्रिये-
ताम् ॥ १८६ ॥

BENGALL.—शुक्र उगविष्टे इहेरा आजा करिले शिवा आसन इहेते उठिशा, शुक्र
पठाग्नयान इहेरा आसन करिले शिवा शुक्रर अभिमुखे अग्रसर इहेरा, शुक्र आगिते
आगिते आसन करिले शिवा ठाहार अभिमुखे अड्डानगसन करिशा, शुक्र धावित इहेरा
आजा करिले शिवा ठाहार पन्थां पन्थां धावित इहेरा आजा अहण ७ मन्थावण
करिषे ॥ १८६ ॥

ENGLISH.—He should stand up and receive orders from and
talk to his preceptor seated on a seat ; move towards him and
receive orders from him when the preceptor is standing.; when
the preceptor is coming he should go up to him by way of
reception and receive orders, while the preceptor is walking
fast, he should run after him and receive orders or talk to
him. (196).

पराङ्मुखस्याभिमुखो दूरस्थस्यैव चान्तिकम् ।

प्रणम्य तु शयानस्य निदेशे चैव तिष्ठतः ॥ १८७ ॥

PROSE,—पराङ्मुखस्य (गुरोः) अभिमुखः (स्थितः) दूरस्थस्य च अन्तिकं एव
शयानस्य प्रणम्य निदेशे तिष्ठतः प्रणम्य एव (प्रतिश्रवणसम्भावे कुर्यात्) ॥ १८७ ॥

Note.—196 and 197th slokas form one sentence. We
have taken them separately.

KULLUKA.—पराङ्मुखस्येति । पराङ्मुखस्य गुरोरादिगतः सम्मुखस्यो
दूरस्थस्य गुरोः समीपमागत्य शयानस्य गुरोः प्रणम्य प्रक्षी भूत्वा निदेशे निकटे एव तिष्ठती
गुरोरादिगतः प्रक्षीभूयेव प्रतिश्रवणसम्भावे कुर्यात् ॥ १८७ ॥

GRAMMAR.—1. निदेशे निकटे इत्यर्थः । 2. अन्तिकम् Acc. of एव ।
3. एव आङ् + इण् + ल्यप् ।

BENGALI.—গুরু অতীতকৈ ক্রিয়া আদেশ করিলে তাহার সম্মুখে বাইরা, গুরু দূর হইয়া অনুবর্তি করিলে তাহার নিকটে বাইরা, গুরু শয়ন করিয়া ও নিকটে আসিয়া আদেশ করিলে প্রণতিপূর্ব্বক গুরুর বাক্য অঙ্গীকার ও প্রতিসম্ভাষণ করিবে ॥ ১২৭ ॥

ENGLISH.—He should go in front of his preceptor while he is issuing orders with his face turned away, he should approach his preceptor to receive orders while he is at a distance. He should bow down and receive orders from and talk to his preceptor while lying down ; and while his preceptor is standing near, he should bend down in salutation and receive orders and talk to him. (197).

নীচং শয্যাসনদ্বাষ্য সৰ্ব্বদা গুরুসন্নিধৌ ।

গুরোস্তু চতুর্বিধয়ে ন যথেষ্টাসনো ভবেৎ ॥ ১২৮ ॥

PROSE.—গুরুসন্নিধৌ অস্য শয্যাসনং সৰ্ব্বদা নীচং স্যাত্, গুরোঃ চতুর্বিধয়ে ন যথেষ্টাসনঃ ভবেৎ ॥ ১২৮ ॥

KULLUKA.—নীচমিতি । গুরুসমীপে চাষ্য গুরুশয্যাসনাপেক্ষয়া নীচে এত শয্যাসনে নিখং স্যাতাং যত্র চ দেশে সমাসীনঃ গুরুঃ পশ্যতি ন তত্র যথেষ্টচেষ্টাং বরণ-
পদাদিকান্ কুৰ্য্যাত্ ॥ ১২৮ ॥

GRAMMAR. — 1. গুরোঃ সন্নিধিঃ গুরুসন্নিধিঃ তন্নিহ্ন । সম্ — নি — ধা + কি ।
2. শয্যাসনম্ জাতিরপ্রাণিনামিতি সমাহারঃ শয্যা চ আসনদ্ব্য শয্যাসনম্ ।
3. যথেষ্টাসনঃ ইদং অনতিক্রম্য যথেষ্টং ততঃ বর্ষাষাদিভ্যঃ স্বচ্ । যথেষ্টং আসনং যস্য
সঃ । বহুব্রীহিঃ । 4. চতুর্বিধয়ে চতুষ্ব্যঃ বিধয়ঃ তন্নিহ্ন চতুর্বিধয়ে ।

Change of voice.—নীচেন শয্যাসনেন ভূয়েত । যথেষ্টাসনেন ভূয়েত ॥ ১২৮ ॥

BENGALI.—গুরুর নিকটে শিষ্যের শয্যা ও আসন সর্বদা নীচ রাখিতে হইবে ; এবং গুরু দেখিতে পাইতেছেন এমন স্থানে উপবেশন করিলে শিষ্য ইচ্ছান্নিত হস্ত ও পাদ প্রসারণাদি করিবে না ॥ ১২৮ ॥

ENGLISH.—His bed and seat should always be low in the vicinity of his preceptor. And within the range of the sight of his preceptor he should not assume any posture at will. (198).

नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि केवलम् ।

नचैवास्यानुकुर्वीत गतिभाषितचेष्टितम् ॥ १८८ ॥

PROSE.—परोक्षम् अपि अस्य केवलं नाम न उदाहरेत् न च एव अस्य गति-
भाषितचेष्टितं अनुकुर्वीत ॥ १८८ ॥

KULLUKA.—नोदाहरेदिति । अस्य गुरोः परोक्षमपि उपाध्यायाचार्यादि-
पूजावचनोपपदशब्दं नाम नोच्चारयेत् तथा गुरोर्गमनादिसदृशान्यात्मनो गमनादीनि
उपहासवृत्त्या न कुर्वीत ॥ १८८ ॥

GRAMMAR.—1. उदाहरेत् उत् - आङ् - ह + यात् । 2. नाम Acc. of
(1) । 3. केवलम् qualifies नाम । 4. परोक्षम् अपञ्चोः परं परोक्षम् समासान्तः
टच् । 5. गतिश्च भाषितश्च चेष्टितश्च जातिरप्राप्तिनामिति समाहारः । Acc. of
अनुकुर्वीत ।

Change of voice.—नाम न उदाह्रियेत । गतिभाषितचेष्टितं न अनुक्रियेत ।

BENGALI.—शुद्ध पत्राङ्गे उपाध्याय कि आचार्य ईडाधि पूजाशुक्क वाक्य
नाम न करिष्य शुद्ध नाम ग्रहण करिये ना ; एव उपाशम करिष्य उद्देश्ये कथन
शुद्ध ग्रन्थ, वाक्य उद्देश्य अशुद्ध करिये ना ॥ १८८ ॥

ENGLISH.—Even in the absence of the preceptor he should not
utter his name merely (without any epithet of honour); and he
should not imitate (with a view to ridicule) his preceptor's gait,
speech and movements. (199).

गुरोर्यत्र परीवादो निन्दा वापि प्रवर्त्तते ।

कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ॥ २०० ॥

PROSE.—यत्र गुरोः परीवादः निन्दा वा अपि प्रवर्त्तते तत्र (त्रिव्येच)
कर्णौ पिधातव्यौ ततः अन्यतः वा गन्तव्यम् ॥ २०० ॥

KULLUKA.—गुरोर्यत्रेति । विद्यमानदीपस्याभिधानं परीवादः अविद्यमान-
दीप्याभिधानं निन्दा यत्र ईशे गुरोः परीवादो निन्दा वा वर्त्तते तत्र स्थितेन त्रिव्येच
कर्णौ कलादिना तिरोधातव्यौ तस्याहा देशाद्देशान्नरं गन्तव्यम् ॥ २०० ॥

GRAMMAR.—1. परीवादः परि - वद् + घञ् । उपसर्गस्य घञि चमकु-
ब्धेषु बहुलमिति दीर्घः । 2. पिधातव्यौ अपि - धा + तव्य । चकार of अपि

drops optionally by বচিভাগুরিরক্লোপং, অবাধ্যরূপসর্গবোঃ । আপছাপি
হস্তনানাং যথা বাচ্য নিশা দিশা । ৩. ততঃ অন্বারাদিত পশ্চমৌ । ৪. অন্বতঃ
সমম্বাসাসিঃ ।

Change of voice.—পরীবাৎ নিন্দয়া প্রহৃত্য কৰ্ণাভ্যাং পিষাতব্যাব্য
ভূষত...গল্যেভ্যে ভূষতে ॥ ২০০ ॥

BENGALI.—যে স্থানে গুরুর প্রকৃত দোষের উল্লেখ হয়, অথবা অবিশ্রামান
দোষের আশ্রয় হয়, সেস্থানে শিষ্য হয় দুই কর্ণ হস্ত দ্বারা আচ্ছাদন করিবে অথবা
সেস্থান ছাড়িয়া অস্ত্র চলিয়া যাইবে ॥ ২০০ ॥

ENGLISH.—A disciple should either stop his ears or depart else-
where from the place where the detraction or calumny of his
spiritual preceptor takes place. (200).

পরীবাৎ খরো ভবতি শ্বা বৈ ভবতি নিন্দকঃ ।

পরিভোক্তা ক্ৰমিভবতি কীটো ভবতি মত্সরী ॥ ২০১ ॥

PROSE.—(শিষ্যঃ) পরীবাৎ খরো ভবতি নিন্দকঃ শ্বা ভবতি পরি-
ভোক্তা ক্ৰমিভবতি মত্সরী কীটো ভবতি ॥ ২০১ ॥

KULLUKA.—ইদানীং শিষ্যকর্তৃকপরীবাৎদিফলমাহ পরীবাৎদাদিতি । গুরোঃ
পরীবাৎ শিষ্যো মৃতঃ খরো ভবতি গুরানিন্দকঃ কুকুরো ভবতি পরিভোক্তা অনুচিনেত
গুরুধনোপজীবকঃ ক্ৰমিভবতি মত্সরী গুরোকৃৎপাশহনঃ কীটো ভবতি । কীটঃ
কমিষ্যঃ ক্রিংশত স্থলো ভবতি ॥ ২০১ ॥

GRAMMAR.—1. পরীবাৎ হেতৌ পশ্চমৌ । 2. নিন্দকঃ—নিন্দ হিঁস্ হ
ইত্যাদিনা নিন্দ + কৃৎ । 3. পরি—ভুক্ত + ডচ্ । 4. মত্সরী—মত্সরঃ + ইনিঃ ।
মত্সরোঃস্বয়মহেঘইত্যমরঃ । Here মত্সরঃ is used as a noun. (1) খরঃ ।
(2) শ্বা । (3) ক্ৰমিঃ । (4) কীটঃ are বিধিপ্রতিষেধম্ of শিষ্যঃ understood.

Change of voice.—শিষ্যেণ খরেণ নিন্দকেণ যুনা পরিভোক্তা ক্ৰমিষা
কীটেণ মত্সরিষা ভূষতে ॥ ২০১ ॥

BENGALI.—শিষ্য গুরুর বিশ্রামানদোষকীৰ্ত্তন করিলে সরিয়া পরম্পরে গর্জিত
হয়, নিশা করিলে পরস্পরে কুকুর হয়, অস্ত্রধারণে গুরুর ধন দ্বারা জীবিকানির্ব্বাহ
করিলে পরস্পরে কৃমি হয়, গুরুর অংশসা সহিতে না পারিলে পরস্পরে কৃষি হইতে
কিছু অধিক ফলকার্য কীট হয় ॥ ২০১ ॥

ENGLISH.—By reason of the detraction of his spiritual preceptor a disciple becomes a mule (after death) a calumniator (of his spiritual preceptor) becomes a dog (after death). One unduly depending on his spiritual preceptor for subsistence becomes a worm, and one jealous of the superiority of his preceptor becomes an insect (after death). (201).

দূরস্থো নার্ছ্যেদেনং ন ক্রুদ্ধো নান্নিকো স্ত্রিয়াঃ ।

যানাসনস্থশ্চৈবৈনমবরুহ্যভিবাদয়েৎ ॥ ২০২ ॥

PROSE.—(শিষ্যঃ) দূরস্থঃ (মনু) এনং ন অর্ছয়েৎ, ক্রুদ্ধঃ স্ত্রিয়াঃ
অনিকো চ ন (অর্ছয়েৎ), যানাসনস্থঃ চ অবরুহ্য এনং অভিবাদয়েৎ ॥ ২০২ ॥

KULLUKA.—দূরস্থ ইতি । দূরস্থঃ শিষ্যোঃন্যং নিযুজ্য মাণ্যবস্ত্রাদিনা গৃহং
নার্ছয়েৎ স্বয়ং গমনাশক্তৌ ক্রুদ্ধঃ কামিনীসমীপে চ স্থিতং স্বয়মপি নার্ছয়েৎ । যানাসনস্থশ্চৈবৈনং
প্রত্যুত্থায়িত্বেনৈনং যানাসনাদুত্থানং বিহিতম্ অনেন তু যানাসনত্যাগ
ইত্যপুনরুক্তিঃ ॥ ২০২ ॥

GRAMMAR.—1. দূর—স্থা + ক । 2. অর্ছয়েৎ অর্ছ্য ঞিচ্ যাৎ । 3.
ক্রুদ্ধ + ক্তঃ কর্তরি । 4. যানং চ আসনঞ্চ যানাসনং জাতিরপ্রাণিনামিতি । যানাসন—
স্থা + ক । 5. অব—রুহ + ল্যপ্ । 6. অভি—বদ ঞিচ্ যাৎ ।

Change of voice.—দূরস্থেন অর্থং...অর্ছ্যেত...ন ক্রুডেন যানাসনস্থেন অর্থং...
অভিবাদয়েত ॥ ২০২ ॥

BENGALI.—শিষ্য নিতান্ত অশক্ত না হইলে আশ্রয় হস্ত প্রেরিত মাণ্যাদি দ্বারা
গুরুর অর্চনা করিবে না, ক্রোধের বশীভূত থাকা অবস্থায় গুরুর অর্চনা করিবে না,
স্ত্রীলোকের নিকটে গুরু অবস্থিত থাকিলে স্বয়ং ও মাণ্যাদি দ্বারা গুরুর অর্চনা করিবে
না; শিষ্য যান কি আসনে অবস্থিত থাকা অবস্থায় গুরু দর্শন করিলে বানাসন হইতে
নান্নিরা গুরুকে অভিবাদন করিবে ॥ ২০২ ॥

ENGLISH.—Being at a distance, a disciple should not worship his preceptor (by sending presents through another); and while he is angry (whatever be the cause therefor) he should not worship his preceptor; neither should he worship his preceptor when he (the latter) is in the vicinity of (or in company of) a female. And if riding a conveyance or seated on a seat, he should come down and salute his preceptor. (202).

प्रतिवातेऽनुवाते च नासीत गुरुणा सह ।

असंश्रवे चैव गुरोर्न किञ्चिदपि कीर्तयेत् ॥ २०३ ॥

PROSE. — (शिष्यः) प्रतिवाते अनुवाते च गुरुणा सह न आसीत ; गुरोः असंश्रवे चैव किञ्चित् अपि न कीर्तयेत् ॥ २०३ ॥

KULLUKA. — प्रतिवात इति । प्रतिगतोऽभिसुखीभूतः शिष्यस्य यो गुरुदेशा-
न्विष्टदेशमागच्छति स प्रतिवातः यः शिष्यदेशात् गुरुदेशमागच्छति सोऽनुवातः,
तत्र गुरुणा समं नासीत तथाविद्यमानः संश्रवो यत्र तस्मिन्प्रसंश्रवे गुरुर्यत्र न शृणोती-
त्यर्थः तत्र गुरुगतमन्यगतं वा न किञ्चित् कथयेत् ॥ २०३ ॥

GRAMMAR. — 1. प्रतिवाते प्रतिगतः वातः प्रतिवातः । 2. अनुवाते
अनुगतः वातः अनुवातः । उभयत्र प्रथमया प्रादि समासः । वातीति वातः ।
अधिकरणे सप्तमी । 3. गुरुणा सह युक्ते अप्रधाने इति तृतीया । 4. असंश्रवे
संश्रवः श्रवणम् । न संश्रवः असंश्रवः । नञ् समासः । अधिकरणे सप्तमी ।

Change of voice. — आस्येत । किञ्चित् न कीर्तयेत् । ॥ २०३ ॥

BENGALI. — ये ज्ञाने श्रुत्वर निक् इहेते निवेसर निक् किंवा निवेसर निक्
इहेते श्रुत्वर निक् वांजिन यात्र एक्कण ज्ञाने बसिबे ना ; श्रुत्वर निवेते गानना एक्कण
ज्ञाने बसिबे श्रुत्वरगत कि अश्रुत्वरगत कोन कथा बसिबे ना । २०३ ॥

ENGLISH. — A disciple should not sit with his preceptor in such
a place where the wind blows from the direction of the preceptor
to the disciple or where the wind blows from the direction of the
pupil to the preceptor. And he should say nothing (regarding
preceptor) behind his back, (literally not within hearing of the
preceptor). (203).

गोऽश्वोऽध्यायनप्रासाद-सस्तरेषु कटेषु च ।

आसीत गुरुणा साहं शिलाफलक-नीषु च ॥ २०४ ॥

PROSE. — गोऽश्वोऽध्यायनप्रासादसस्तरेषु कटेषु च शिलाफलकनीषु च गुरुणा साहं
आसीत ॥ २०४ ॥

KULLUKA. — गो इति । यागशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते, बलीर्हयाने

घोटकयुक्ते यानि उष्ट्रयुक्तयाने रथशकटादी प्रासादोपरि ससरे कटे च दृष्यादिनिर्मिते शिलायां फलके च दाक्षवटितदीर्घासने नौकायाश्च गुरुणा सह चासीत् ॥ २०४ ॥

GRAMMAR.—1. गावश्च अश्वश्च उष्ट्राश्च ते । इतरेतरवन्तः । तेषां यानं प्रासादश्च स्वस्वरश्च ते । तेषु । 2. कटेषु । 3. शिलाफलकनौषु शिला च फलकश्च नौषु शिलाफलकनावः तासु । सर्व्वत्र अधिकारयोः समन्तौ । 4. गुरुणा एवं साकं सार्द्धं समं योगेऽपीति भट्टोजिवचनात् सार्द्धं योगे दृतीयः ।

Change of voice. — आस्थित ॥ २०४ ॥

BENGALL.—किञ्च गोशाने, अश्वशाने, उष्ट्रशाने, आसादेष उपरि, उष्ट्रनिर्मित आसनं च बाह्यर अङ्गिते एव शिनाउने, काष्ठनिर्मित दीर्घासने च नौकाय सुत्रर मज्जे शिवा उपवेशन करिते गारे ॥ २०४ ॥

ENGLISH.—A disciple may sit along with his preceptor on carriages drawn by bullocks, horses or camels ; on the top of a palace, on a coach or sofa, on straw mattresses, and also on a slab of stone, a large plank of wood or a boat. (204).

गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ।

न चानिसृष्टो गुरुणा स्नान् गुरुनभिवादयेत् ॥ २०५ ॥

PROSE.—(जिघ्र्यः) गुरोः गुरौ सन्निहिते सति गुरुवत् वृत्तिं आचरेत्, गुरुणा च अनिसृष्टः (सन्) स्नान् गुरुन् न अभिवादयेत् ॥ २०५ ॥

KULLUKA.—गुरोर्गुरौविति । आचार्यस्याचार्ये सन्निहिते आचार्य इव । तस्मिन्नपि अभिवादानादिकां वृत्तिमनुतिष्ठेत् । तथा गुरुगृहे वसन् जिघ्र्य आचार्यस्या-
नियुक्तो न स्नान् गुरुन् मातृपितृव्यादीन् अभिवादयेत् ॥ २०५ ॥

GRAMMAR.—1. गुरोः शेषे षष्ठौ । 2. गुरौ भावे सप्तमी । 3. गुरुवत् गुराविव गुरुवत् तत्र तस्यैव इति वृत्तिः । 4. वृत्तिम् Acc. of आचरेत् । 5. गुरुणा कर्त्तरि दृतीयः । 6. न निसृष्टः आदिष्टः अनिसृष्टः । 7. स्नान् qualifies गुरुन् । 8. गुरुन् Acc. of अभिवादयेत् ।

Change of voice. — वृत्तिः आचर्येत.....अनिसृष्टेन स्ने गुरुवः अभि-
वाचयेत् ॥ २०५ ॥

BENGALL.—उक्तं उक्त उपरिष्ठ धाकिले वेदग सुत्रर अति सैहिरग तीहोः

অতিঃ আচরণ করিবে ; গুরু সমীপে নিম্নের পিতা মাতা পিতৃব্যাদি গুরুজন উপস্থিত হইলে গুরু আদেশ না করিলে তাঁহাদিগকে অভিবাদন করিবে না । ২০৫ ।

ENGLISH.—When the preceptor of his preceptor comes near, a pupil should behave towards him as towards his own preceptor. And (while living with his preceptor) he should not salute his own parents and other superiors without being directed or ordered by his preceptor. (205).

বিদ্যাগুরুষ্বেতদেব নিত্যা ব্রহ্মিঃ স্বয়োনিষু ।

প্রতিষেধত্সু চাধর্ম্মান্ হিতস্বোপদিশত্স্বপি ॥ ২০৬ ॥

PROSE.—বিদ্যাগুরুষু স্বয়োনিষু অধর্ম্মান্ প্রতিষেধত্সু অ হিতং উপদিশত্সু অ এতন্ এব, নিত্যা ব্রহ্মিঃ (বিদ্যায়া) ॥ ২০৬ ॥

KULLUKA.—বিদ্যেতি । আচার্য্যব্যতিরিক্তা উপাধ্যায়াদয়ো বিদ্যাগুরবঃ । নৈশ্চ তদেবেতি সামান্যোপক্রমঃ, কিন্তুদাচার্য্য ইব নিত্যা সার্ব্বকালিকৌ ব্রহ্মিঃস্বিধেয়া তথা স্বয়োনিষ্যপি পিতৃব্যাদিষু তদব্রহ্মিঃ তথা অধর্ম্মান্নিষেধত্সু ধর্ম্মতস্বস্বোপদিশত্সু গুরুব্রহ্মিত্যম্ ॥ ২০৬ ॥

GRAMMAR.—1. বিদ্যায়াং গুরবঃ বিদ্যাগুরবঃ তেষু । বিদ+কৃপ্ । 2. স্বয়োনিষু স্বা যোনিরিব যোনিষোঁ তেষু । 3. অধর্ম্মান্ Acc. of প্রতিষেধত্সু (অধর্ম্ম is defined in Kulluka's commentary 1st sloka chapter II.) ন ধর্ম্মাঃ অধর্ম্মাঃ তান্ । 4. হিতম্ Acc. of উপদিশত্সু । 5. এতন্ সামান্যে নপুংসকম্, its বিষয়বিশেষণম্ is ব্রহ্মিঃ ।

Change of voice.—এতেন এব ভূয়তে, নিত্যয়া ব্রহ্মা বিষয়য়া ভূয়তে ॥২০৬॥

BENGALI.—আচার্য্য ব্যতিরিক্ত উপাধ্যায় প্রভৃতিকে বিদ্যাগুরু বলে; বিদ্যাগুরু, পিতৃব্যাদি স্ববংশীয় লোক, অধর্ম্ম হইতে নিবারণকারী ব্যক্তি ও ধর্ম্মের উপদেশকারী ব্যক্তি, ইহাদের প্রতিও এইরূপই বৃত্তি জানিবে; কিরূপে? অর্থাৎ ইহাদের প্রতি সর্ব্বদা গুরুবৎ ব্যবহার করিবে ॥ ২০৬ ॥

ENGLISH.—Such a course of behaviour should be shown towards those who are preceptors by reason of imparting knowledge, towards one's respectable kith and kin, towards those who forbid to do evil and wrong, and towards those who advise what is good and beneficial. (206).

श्रेयःसु गुरुवद्भूतिं नित्यमेव समाचरेत् ।

गुरुपुत्रेषु चार्थेषु गुरोश्चैव स्वबन्धुषु ॥ २०७ ॥

PROSE.—श्रेयःसु चार्थेषु गुरुपुत्रेषु गुरोः च स्वबन्धुषु नित्यं गुरुवद्भूतिं समाचरेत् ॥ २०७ ॥

KULLUKA.—श्रेयःभूतिः । श्रेयःसु विद्यातपःसमृद्धेषु चार्थेष्विति गुरुपुत्रविशेषणं समानजातिषु गुरुपुत्रेषु गुरोश्च जातिष्वपि पित्र्यादिषु सर्व्वदा गुरुवद्भूतिमनुतिष्ठेत् । गुरुपुत्रावाशिष्योऽधिकवयाश्च वीज्यः । शिष्यबालसमानवयसामनन्तरं विशेषश्च बल्यमायत्नान् ॥ २०७ ॥

GRAMMAR.—1. श्रेयःसु प्रशस्य + ईयसु = श्रेयसु । अधिकरणे समसो । 2. चार्थेषु qualifies गुरुपुत्रेषु । 3. गुरुवत् गुरो इव गुरुवत् । or गुरुवत् या भूतिः सा गुरुवद्भूतिः ताम् । 4. भूतिम् Acc. of आचरेत् ।

Change of voice. — गुरुवद्भूतिः आचर्य्येत ॥ २०७ ॥

BENGALI.—विद्युः ओ उपज्जा द्वात्रा मनुस्त्रिनाली बाङ्गि, आर्थि अर्थी अधिकवयस्य निवा वातिरिक्त मज्जातीय सुकृपुत्र ओ सुकृत्र पित्र्वाप्ति जातित्र अति निठा सुकृत्र वाक्-शत्र करिबे ॥ २०७ ॥

ENGLISH.—Towards one's superiors, respectable sons of the preceptor and preceptor's own relations, one should ever adopt the same course of conduct as towards his preceptor. (207).

बालः समानजन्मा वा शिष्यो वा यज्ञकर्म्मणि ।

अध्यापयन् गुरुसुतो गुरुवन्मानमर्हति ॥ २०८ ॥

PROSE.—बालः समानजन्मा वा शिष्यः वा गुरुसुतः अध्यापयन् (सन्) यज्ञ-कर्म्मणि (समागतः) गुरुवन्मानमर्हति ॥ २०८ ॥

KULLUKA.—बाल इति । कनिष्ठः सप्तमा ज्येष्ठोऽपि वा शिष्योऽध्यापयन् अध्यापनसमर्थो गृहीतवेद इत्यर्थः । स यज्ञकर्म्मणि अतिगुरुत्वात् यज्ञदर्शनार्हमानसो गुरुवत् पूजामर्हति ॥ २०८ ॥

GRAMMAR. — 1. गुरो यथा गुरुवत् यः मानः तम् ।

Change of voice.—बालिन समानकमना शिष्येण गुरुमुतेन अध्यापयता...
गुरुवन्दनः अस्म्यति ॥ २०८ ॥

BENGALI.—शुक्रपूत्र कनिष्ठ इडेन, कि गमानवयम् कि अधिकवयम् इडेन, यदि
तिनि शिषा इन, एवम् अध्यापनकार्ये मन्त्रार्थ इन, यत्ने निमज्जित इहेना निमगूहे आगिले
यत्ने यत्ने पोरहितो निगुत् इडेन कि ना इडेन, सुकर छात्र गमान पाहेवेन ॥२०८॥

ENGLISH.—The son of a preceptor, if capable of teaching (the
Veda), deserves respect like the preceptor in the matter of burnt
offering, be he junior in age, equal in age or a pupil. (208).

उत्सादनञ्च गात्राणां स्नापनोच्छिष्टभोजने ।

न कुर्याद्गुरुपुत्रस्य पादयोश्चावनेजनम् ॥ २०९ ॥

PROSE.—गुरुपुत्रस्य गात्राणां उत्सादनं स्नापनोच्छिष्टभोजने पादयोश्च
अवनेजनं न कुर्यात् ॥२०९॥

KULLUKA.—आचार्येवदित्यविशेषणपूजायाम्नायां विशेषमाह उत्सादन-
मिति । गात्राणामुत्सादनमुद्वर्तनं स्नापनम् उच्छिष्टस्य भक्षणं पादयोश्च प्रक्षालनं गुरु-
पुत्रस्य न कुर्यात् ॥ २०९ ॥

GRAMMAR.—1. स्नापनं च उच्छिष्टस्य भोजनञ्च ते । स्ना - शिप् + ल्यट् ।
2. अवनेजनम् - अव निज + ल्यट् ।

Change of voice.—उत्सादनं.....अवनेजनं न क्रियेत,.....भोजने न
क्रियेताम् ॥२०९॥

BENGALI.—शुक्रपूत्रके शुक्रवत् पूजा करिते इहेलेण सुकर छात्र कथनं शुक्र-
पूत्रेण शरीरे विलेपन वान, स्नापन, उच्छिष्टभोजनं च पादप्रक्षालन करिवेन ॥२०९॥

ENGLISH.—One should not anoint or rub the body of his
preceptor's son, should not help him in bathing, or partake of the
remains of his food, and should not wash his feet. (209).

गुरुवत् प्रतिपूज्याः स्युः सवर्णा गुरुर्योषितः ।

असवर्णास्तु सम्यपूज्याः प्रत्युत्थानाभिवादनैः ॥ २१० ॥

PROSE. — সবর্থা: গুরুযোচিত: গুরুবৎ প্রতিপূজ্যা: স্ত্য; অসবর্থা: তু প্রত্যুত্থানাভি-
বাদনৈ: সম্পূজ্যা: ॥২১০॥

KULLUKA. — গুরুবদিতি । সবর্থা গুরুপত্না: গুরুবদাশাকরুণাদিনা পূজ্যা
মবেযু: । অসবর্থা: পুন: কৈবলৈ: প্রত্যুত্থানাভিবাদনৈ: ॥২১০॥

GRAMMAR. — 1. সমান: বর্ণা: যাসাং তা: সবর্থা বহুব্রীহি: । 2. প্রত্যু-
ত্থানাভিবাদনৈ: প্রত্যুত্থানানিচ অবিবাদনানিচ তানি । তৈ: করণে তৃতীয়া ।

Change of voice. — সবর্থাभि: গুরুযোষিদ্ভি:.....প্রতিপূজ্যাभि: ভূয়েত ।
অসবর্থাभि: সম্পূজ্যাপি: ভূয়েত ॥২১০॥

BENGALI. — গুরুর সঙ্গীতীরা ভাষাতীক গুরুবৎ পূজা করিবে, কিন্তু গুরুর অসঙ্গী-
কারীকে অত্যাধীন ও পাদগ্রহণশূন্য অভিব্যক্তি দ্বারা পূজা করিবে ॥ ২১০ ॥

ENGLISH. — The wives of a preceptor belonging to the same
caste are to be respected and worshipped like the preceptor ; but
those who do not belong to the same caste are to be respected by
rising up in reception and salutation. (210).

अभ्यञ्जनं स्नापनञ्च गान्धीतसादनमेव च ।

गुरुपत्न्या न कार्याणि केशानाञ्च प्रसाधनम् ॥ २११ ॥

PROSE. — গুরুপত্ন্যা: अभ्यञ्जनं स्नापनं च गान्धीतसादनं एव च केशानां प्रसाधनं
च (शिष्येण) न कार्याणि ॥ २११ ॥

KULLUKA. — अभ्यञ्जनमिति । তৈলাদিদা দেহাভ্যঙ্গং স্নাপনং গাত্রাভ্যং খৌদ্রণং
কেশানাঞ্চ মাখ্যাদিদা প্রসাধনম্ এতানি গুরুপত্ন্যা ন কর্তব্যানি কেশানামিতি
প্রদর্শনমাত্রার্থং দেহস্থাপি চন্দনাदिना प्रसाधनं न कुर्यात् ॥ २११ ॥

GRAMMAR. — 1. गुरो: पत्नी गुरुपत्नी तस्या: श्रैवे षष्ठी । 2. अभि - अञ्ज +
लुट् । 3. स्ना + शिच् + लुट् । 4. गान्धीतसादनम् गान्धेय उत्सादनम् । 5. केशा-
नाम् कर्ष्यणि षष्ठी । 6. प्र + सिध् शिच् + लुट् ।

Change of voice. — अभ्यञ्जनेन, स्नापनेन गान्धीतसादनेन, प्रसाधनेन.....न
कार्यै: भूयेत ॥ २११ ॥

BENGALI. — (শিষ্য গুরুপত্নীকে গুরুবৎ পরিচর্যা করিবার জন্য উপস্থিতি হইলেও)
শিষ্য কখনও গুরুপত্নীর শরীরে তৈলমর্দন করিবে না, গুরুপত্নীকে স্নান করাইবে না,
গুরুপত্নীর শরীরে বিবেচন মিবে না, গুরুপত্নীর কেশ প্রসাধন করিরা দিবে না ॥ ২১১ ॥

ENGLISH.—The anointing or rubbing, and besmearing (with oil or butter) of the body of a preceptor's wife the adorning of her hair, and helping her to bathe should not be done (by a pupil). (211).

गुरुपत्नी तु युवतिर्नाभिवाद्येह पादयोः ।

पूर्णविंशतिवर्षेण गुणदोषी विजानता ॥ २१२ ॥

PROSE.—गुणदोषी विजानता पूर्णविंशतिवर्षेण (शिष्येण) युवतिः गुरुपत्नी इह पादयोः न अभिवाद्या ॥ २१२ ॥

KULLUKA.—गुरुपत्नी त्विति । युवतिः गुरुपत्नी पादयोरुपसंगृह्य अभिवादनदोषगुणज्ञेन ज्ञेन नाभिवाद्या, पूर्णविंशतिवर्षत्वं यौवनप्रदर्शनार्थं बालस्य पादयोरभिवादनमनिषिद्धं युनक्तु भूमावभिवादनं वक्त्यति ॥ २१२ ॥

GRAMMAR—1. गुणश्च दोषश्च गुणदोषी तौ Acc. of विजानता । 2. विजानता qualifies शिष्येण understood. 3. विंशतिः वर्षाणि यस्य सः विंशतिवर्षः बहुव्रीहिः पूर्णं विंशतिवर्षः पूर्णविंशतिवर्षः सहस्रमुपैति समामः । तेन qualifies शिष्येण । 4. युवतिः qualifies गुरुपत्नी युनक्ति युवती च । 5. पादयोः अधिकरणे समसौ । 6. अभि—वद—णिच् ल्यप् ।

Change of voice.—युवत्या गुरुपत्न्या न अभिवाद्याया भूयेत ॥ २१२ ॥

BENGALI.—पूर्ण विंशतिवर्षवत्क अर्थात् युवा शिवाग्रज्ज्ञे अतिवाननेन दोषगुण ज्ञरण करतः कथनं युवति गुरुपत्नीर पादस्पर्शपूर्वक अतिवादन करिने ना, किन्तु ब्रूमिदेई अतिवादन करिषे; किन्तु बालक शिष्य युवति गुरुपत्नीर पादस्पर्श पूर्वक अतिवादन करिते पात्रे ॥ २१२ ॥

ENGLISH.—A disciple of full twenty years who knows the merits or demerits of an action should not touch the youthful wife of his preceptor in the feet in the act of saluting. (212).

स्वभाव एष नारीणां नराणामिह दूषणम् ।

अतोऽर्थाच्च प्रमाद्यन्ति प्रमदास्तु विपश्चितः ॥ २१३ ॥

PROSE.—इह नारीणां एवः स्वभावः (यत्) नराणां दूषणम्, अतः अर्थात् विपश्चितः प्रमदास्तु न प्रमाद्यन्ति ॥ २१३ ॥

KULLUKA.—स्त्रीणामयं स्वभावः यदिह ग्रन्थारवेष्टया ज्योतिष्य पुरुषाणां दूषणम् । अतोऽर्थात्/अस्माद्धेतोः पण्डिताः स्त्रीषु न प्रमत्ता भवन्ति ॥ २१३ ॥

GRAMMAR. — 1. नारीणाम् शेषे षष्ठी नरः स्त्रियां नारी । 2. नराणाम् कर्मणि षष्ठी कृद् योगे । 3. दूषणम् दुष + णिच् + ल्यट् । दुष्यति दूषयति । 4. अर्थात् हेतौ पञ्चमौ अणः means प्रयोजनम् or हेतुः । 5. प - मद + चलि । 6. प्रमदासु अधिकरणे समसौ । 7. विपश्चितः Nom. to प्रमादयन्ति ।

Change of voice. — स्वभावेन एतेन दूषणेन भूयते.....विपश्चिद्भिः न प्रमद्यते ॥ २१३ ॥

BENGALI.—श्रीमद्भगवत् गीतायै अहं ये तांस्तान् शनतांवादि प्राप्तां पूजयन्ते मोहिता कश्चिन्ना दूषितं करिणः ; अतएव विद्वान् बाह्यिणश्च ज्ञानोक्तमप्यत्र कथमहं अनवशिष्टं न न । २१३ ॥

ENGLISH.—This is the nature of women that men are here caused to fall off (from the right path). Hence for this reason learned men do not become careless in reference to women. (213).

अविद्वांसमलं लोके विद्वांसमपि वा पुनः ।

प्रमदा ह्युत्पथं नेतुं कामक्रोधवशानुगम् ॥ २१४ ॥

PROSE.—प्रमदाः लोके कामक्रोधवशानुगं अविद्वांसं विद्वांसं वा पुनः उत्पथं नेतुं अलम् ॥ २१४ ॥

KULLUKA.—अविद्वांसमिति । विद्वानहं जितेन्द्रिय इति बुद्ध्या न स्त्रीसन्निधि-विधिः । यस्मादविद्वांसं विद्वांसमपि वा पुनः पुरुषं देहधर्मात् कामक्रोधवशानु-यायिनं स्त्रियः उत्पथं नेतुं समर्थाः ॥ २१४ ॥

GRAMMAR. — 1. विद्वांसम् विद् - शब्दकाले बहु Acc. of नेतुम् । 2. न विद्वान् अविद्वान् तम् । 3. कामक्रोधवशानुगम् कामस्य क्रोधस्य तौ । तयोर्वशः कामक्रोध-वशः तम् अनुगच्छतीति कामक्रोधवशानुगः उत्पथं समासः । कामक्रोधवशं अनु वस + णः । 4. उत्पथम् उत्पठट् : पन्थाः उत्पथः समासान्तः णः । तम् Acc. of नेतुम् नौ being द्विकर्तृक । 5. अलम् समर्थाः अव्ययम् ।

Change of voice.—প্রমদাভিঃ.....বিদ্বান্ অবিদ্বান্...অলম্ ভূয়তি ॥২১৪॥

BENGALI.—মাঝি জিতেজির বিদ্বান্ একুণ দর্প করিরা ত্রৌ সন্নিধানৈ থাকিবে না ; কারণ পুরুষমাত্রই দেহদ্বন্দ্ববশতঃ কাম ও ক্রোধের বশীভূত ; অতএব বিদ্বান্‌ই হউন ; আর অবিদ্বান্‌ই হউন, তাহাদিগকে কামিনীগণ অনায়াসে উদ্বারগামী করিতে পারে ॥২১৪॥

ENGLISH.—Surely in this world a woman is quite competent to lead to evil ways an illiterate man and also even a learned man, obedient to the control of desires and anger. (214).

মায়া স্বস্বা দুহিতা বা ন বিবিক্তাসনো ভবেৎ ।

বলবানিन्द्रিয়যামো বিদ্বাসমপি কর্ষতি ॥ ২১৫ ॥

PROSE.—মায়া স্বস্বা দুহিতা বা বিবিক্তাসনঃ ন ভবেৎ বলবান্ ইन्द्रিয়যামঃ বিদ্বাসং অপি কর্ষতি ॥২১৫॥

KULLUKA.—অত আড় মাতিতি । মায়া ভগিন্যা দুহিতা বা মির্জানমৃদাদৌ নামীত যতোঽতিবল ইन्द्रিয়যমঃ শাস্ত্রনিয়মিতাত্মানমপি পুরুষং পরবশং কৰোতি ॥২১৫॥

Note.—There is a well-known story about this celebrated text of Manu. The story runs that on one occasion when reading this text Vyasa the author of Mahabharat could not agree with Manu, and changed “বিদ্বাসমপি কর্ষতি” into বিদ্বাসং মাযকর্ষতি ।” intending to convey that passion cannot sway the wise. After doing this the sage went to take his bath in a river. When on his way he found himself in the midst of a furious storm accompanied by rain. He saw near him a lonely temple and at once entered into it for shelter. The storm was raging in fury, rain was falling in torrents, it was almost dark. After entering the temple the sage while looking all around the lonely temple, suddenly perceived a beautiful lady lurking in a corner behind the phallic *lingam* occupying the centre of the temple. She no doubt entered the temple for the very reason which compelled the sage to enter it. But she was a paragon of beauty. Her

charms captivated the sage who entreated her but to no purpose. He then rose and tried to seize her, but she began to run around the lingam pursued by the sage. Then the sage conceived an idea of jumping over the eternal lingam to catch hold of her. When he was about to jump over to catch the lady the text of Manu “विद्यासमपि कर्षति” reverberated through the temple ! The storm, the rain, the temple, every thing vanished immediately.

GRAMMAR.—1. माता स्वसा दुहिता सहोदर्या तृतीया । 2. विविक्तं आसनं यस्य सः । 3. इन्द्रियाणां यामः सङ्घः । 4. कर्षति कृष लट् ति ।

Change of voice.—विविक्तासनेन न भूयेत । बलवता, इन्द्रिययामेण विद्यांकर्षति ॥ २१५ ॥

BENGALI.—(अथ किं) माता, भगिनी एवं कन्या मङ्गलं निर्जनं गृहादिठ गाम करिष्ये नः ; केनना इन्द्रियसङ्घं अतीव बलवान्, उश्वरा विद्यां बाङ्गिकेण आकर्षण कर्तु ॥ २१५ ॥

ENGLISH.—A man should not sit lonely with his mother, sister or daughter. (For) the powerful assemblage of organs of sense (and passions) drags away by force even a learned man. (215).

कामन्तु गुरुपत्नीनां युवतीनां युवा भुवि ।

विधिवद्वन्दनं कुर्यादसावहमिति ब्रुवन् ॥ २१६ ॥

PROSE.—युवा कामं भूमौ असौ अहं इति ब्रुवन् युवतीनां गुरुपत्नीनां विधिवत् वन्दनं कुर्यात् ॥ २१६ ॥

KULUKA.—कामन्विति । कामन्तु गुरुपत्नीनां स्वयमपि युवा यथोक्तविधिना भूमावभिवाद्ये असुकशर्माहं भवतीति ब्रुवन् पादबद्धं विना यथेष्टमभिवादनं कुर्यात् ॥ २१६ ॥

GRAMMAR.—1. गुरोः पत्नी पत्नी समासः । 2. युवतीनां qualifies गुरु-पत्नीनाम् । 3. विधिवत् Adv. अव्ययम् ।

Change of voice.—ब्रुवता रूना वन्दनं क्रियेत ॥ २१६ ॥

BENGALI.—युवा शिवा युवती सङ्गपत्नीर पाप आर्न ना करिवा आनि :अगूक नर्दा
अभिवादन करितेहि ईश कहिवा भूमिते विधिते ईच्छाशुभात्रे युवती सङ्गपत्नीके वचना
करिबे ॥ २१६ ॥

ENGLISH.—A youthful pupil should do salutation in due form
to the youthful wife of his preceptor (by bowing down his head)
on the ground, announcing himself that he is so and so. (216).

विप्रोष्य पादग्रहणमन्वहं चाभिवादनम् ।

गुरुदारिषु कुर्वीत सतां धर्ममनुस्मरन् ॥ २१७ ॥

PROSE.—(युवा) सतां धर्म अनुस्मरन् विप्रोष्य गुरुपत्नीषु पादग्रहणं मन्वहं
अभिवादनं च कुर्वीत ॥ २१७ ॥

KULLUKA.—विप्रोष्येति । प्रवासदागत्य सव्येन सव्यः स्पृष्टव्यो दक्षिणेन च
दक्षिण इतरात्रविधिना पादग्रहणं प्रत्यहञ्च भूमावभिवादनं गुरुपत्नीषु युवा कुर्वीत शिष्टा-
नामयमाचार इति जानन् ॥ २१७ ॥

GRAMMAR.—1. धर्मम् Acc. of अनुस्मरन् । 2. विप्रोष्य वि-प्र-
वस् ल्यप् । 3. पादयोः ग्रहणम् । 4. अन्वहम् अहनि अहनि अन्वहम् अव्ययीभावः
समासान्तः ङच् । 5. गुरुदारिषु गुरोः दाराः तेषु विधयाधारि सप्तमी । दारशब्दस्य
पुंलिङ्गता बहुवचनात्तत्त्वं च । 6. कुर्वीत क्त + ईत ।

Change of voice.—अनुस्मरता पादग्रहणं चाभिवादनं क्रियेत ॥ २१७ ॥

BENGALI.—युवा शिवा विदेश इहेते आसिवा माधुगधेर आचार अशुभात्रे अथन
निन सङ्गपत्नीर पाप आर्न करिवा अभिवादन करिबे एव उ९पर अतिनिन भूमितेई
अभिवादन करिबे ॥ २१७ ॥

ENGLISH.—On coming back from a sojourn a youthful pupil
may indeed touch the feet of his preceptor's youthful wife, remem-
bering it to be the duty of the virtuous ; but daily he should bow
down (on the ground). (217).

यथा स्नानं स्नानेन नरो वार्यधिगच्छति ।

तथा गुरुगतां विद्यां शृङ्खुरधिगच्छति ॥ २१८ ॥

PROSE.—यथा नरः खनिवेशे खनन् वारि अधिगच्छति तथा श्रुषूः गुरुगतां विद्यां अधिगच्छति ॥ २१८ ॥

KULLUKA.—उक्तस्य श्रुषूषाविधेः फलमाह यथेति । यथा कश्चिन्मनुष्यः खनिवेशे मूर्तिं खनन् जलं प्राप्नोति एवं गुरुस्थितां विद्यां गुरुसेवापरः शिष्यः प्राप्नोति ॥ २१८ ॥

GRAMMAR.—1. खनिवेशे करणे दत्तौघा खन + इत् । 2. खनन् खन + ञट् । 3. वारि Acc. of अधिगच्छति । 4. श्रुषूः श्रु - सन् + उ । 5. गुरु गता गुरुगता ताम् qualifies विद्याम् । 6. विद्याम् Acc. of अधिगच्छति ।

Change of voice.—नरेण खनता वारि अधिगम्यते श्रुषूषा गुरुगता विद्या अधिगम्यते ॥ २१८ ॥

BENGALI.—(यत्र न श्रुषू) खनिज खाना माटि खनन करिते करिते जल आउ इत्यर्थः ; (तद्वैज्ञानिक विद्या खनन श्रुषूषा करिते करिते श्रुषूषा विद्या) आउ इत्यर्थः ॥ २१८ ॥

ENGLISH.—Just as a man gets water by digging up (the earth) by means of a spade, so a pupil attending and serving (his preceptor) acquires the learning possessed by his preceptor. (218).

मुण्डो वा जटिलो वा स्याद्यथा स्याच्छिखाजटः ।

नैनग्रामेऽभिनिश्चीचेत् सूर्योनाभ्युदियात्कचित् ॥ २१९ ॥

PROSE.—(ब्रह्मचारी) मुण्डः वा जटिलः वा स्यात् अथवा शिखाजटः स्यात्, सूर्यः एनं ग्रामे क्वचित् न अभ्युदियात्, न अभिनिश्चीचेत् ॥ २१९ ॥

KULLUKA.—ब्रह्मचारिणः प्रकारतश्चमाह मुण्डो वेति । मुण्डितसमस्तशिरः-केशो वा जटावान् वा शिखेव वा जटा जाता यस्य अपरे शिरःकेशा मुण्डितास्तथा वा भवेत् एनं ब्रह्मचारिणं क्वचिद्ग्रामे निद्राणम् उत्तरत शयानमिति दर्शनात् सूर्यो ग्रामि-निश्चीचेत् नास्त्वमियात् ॥ २१९ ॥

GRAMMAR.—1. मुण्डः qualifies ब्रह्मचारी understood मुण्डते । मुण्ड् + घञ् । 2. जटा + इलच् । 3. शिखा एव जटा यस्य सः । 4. अभ्युदियात् अभि - उत् - इ + यात् । governs एनम् । 5. अभि - नि - लुच् + यात् । ऋचति । गच्छति । governs एनम् ।

Change of voice.—ब्रह्मचारिणः मुखेन जटिलेन शिखाजटेन वा सूर्येन, सूर्येण अयं न अभ्युदीयेत... २. अभिनिश्चीयेत ॥ २१९ ॥

BENGALI.—बुद्धिबलवत्कहे हुँन, किंवा कটাबूळ बलकहे हुँन, अथवा बुद्धि-
बलक किंवा कटाबूळ निशामात्र धारोहे हुँन, उल्लासो কোন গ্রামে নিজিত থাকি অবস্থান
করি যেন উদ্ভিত অথবা অস্বস্তিত না হয়েতে পারেন ॥ ২১৯ ॥

ENGLISH.—A religious student of the Veda should have his
head either clean shaved, or thick with matted hair ; or should
have a tuft of hair interwoven like matted hair. And let not the
sun rise up or go down upon him sleeping in any village (or
town). (219).

तच्छेदभ्युदियात् सूर्यः शयानं कामचारतः ।

विस्त्रोचेद्वाप्यविज्ञानाज्जपन्नुपवर्सेद्दिनम् ॥ २२० ॥

PROSE.—सूर्यः कामचारतः शयानं तं चेत् अभ्युदियात् अविज्ञानात् अपि वा
विस्त्रोचेत् जपन् दिनं उपवर्सेत् ॥ २२० ॥

KULLUKA.—अथ प्रायश्चित्तमाह तच्छेदिति । तच्छेत् कामतो निद्रां निद्रा-
परवमत्वेनाज्ञानात् सूर्योऽभ्युदियात् अज्ञमियात्तदा सावित्रीं जपन् उभयवापि
दिनमुपवसन् रात्रौ मुञ्च्यते । अभिनिर्मुक्तस्य उत्तरेऽहनि उपवासप्रपौ । अभिरभाज
इति कर्मप्रवचनोपसंज्ञा ततः कर्मप्रवचनोपयुक्ते द्वितीया । सावित्रीजपस्तु गीतम-
वचनात् तदाह गीतमः । सूर्याभ्युदितो ब्रह्मचारी तिष्ठेत् अहरभुञ्जानोऽभ्यस्तमितश्च
रात्रिं जपन् सावित्रीम् । मनुगीतमवचनात् सूर्याभ्युदितस्येव दिनाभोजनप्रप्राप्तौ
अभ्यस्तमितस्य तु रात्राभोजनप्रपौ नैतत् अपेक्षायां व्याख्यामन्देहे वा सुखान्तरविहतमन्वर्ध-
मन्वयामहे न तु स्फुटं मन्वर्धं क्षुत्पानरक्षणदन्वयात् कुर्यात् । अतएव जपपेक्षायां
गीतमवचनात् सावित्रीजपोऽभ्युपेय एव न तूभयव स्फुटं मनुक्तं दिनोपवासजपमपा-
कुर्यात् । तस्मादभ्यस्तमितस्य भाजवगीतमीयप्रायश्चित्तविकल्पः ॥ २२० ॥

GRAMMAR.—1. कामचारतः प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमिति द्वितीया । काम
- चर + घञ् । 2. शयानम् - शी + शानच् । अशशित् । 3. जप + शब् ।
4. दिनम् अथकसंयोगे द्वितीया । 5. उपवर्सेत् उप-वस्-घात् ।

Change of voice.—सूर्यश्च शयानः सः अभ्युदीयेत निस्त्रुचेत तेन जपता
दिनं उपोष्येत ॥ २२० ॥

BENGALI.—কামাচারবশতঃ উল্লাসারী নিজিত থাকি অবস্থান
করেন, অথবা অজ্ঞানবশতঃ নিজিত থাকি অবস্থান করি অস্বস্তিত হই, তবে উল্লাসারী
উভয় অবস্থারই প্রায়জী জপ করিয়া একদিন উপবাস করিবে । অর্থাৎ সূর্যোদয়কালে

PROSE.—नित्यं चाचम्य प्रयतः समाहितः शुचौ देशे जपन् यथाविधि
उभे सन्धे उपासीत ॥ २२२ ॥

KULLUKA.—यथादुक्तप्रकारेण सन्धातिक्रमे महत् पापमत आह चाचम्येति ।
चाचम्य पवित्री नित्यमनन्यमनाः शुचिदेशे सावित्रीं जपन् उभे सन्धे विधि-
बद्धपासीत ॥ २२२ ॥

GRAMMAR.—1. चाचम्य आङ् चम + ल्यप् । आचामति । चमसीत् ।
2. प्र-यम + क्त । 3. सम्-चा-घा + क्त । 4. देशे आधिकारणे सप्तमी ।
5. जप्यम् Acc. of जपन् । 6. विधिमनतिक्रम्य यथाविधि अव्ययीभावः । 7.
सन्धे Acc. of उपासीत । सम्-धौ + चङ् । 8. उप-चासु + ईत ।

Change of voice.—प्रयतेन समाहितेन.....जपता उभे सन्धे
उपास्येयाताम् ॥ २२२ ॥

BENGALI.—निता आचमनपूर्वक अथवा उ समाहित इहेश पवित्रहाने गात्रजो
वपु करिते करिते उक्तप्र मन्त्रा उपासना करिते ॥ २२२ ॥

ENGLISH.—A religious student should (therefore) engage him-
self everyday in duly muttering in a pure place the *Gayatri* during
both the twilights, with concentrated attention, after having rinsed
his mouth and become pure. (222).

यदि स्त्री यस्यवरजः श्रेयः किञ्चित् समाचरेत् ।

तत् सर्वमाचरेद्युक्तो यत्र वास्य रमेकानः ॥ २२३ ॥

PROSE.—यदि स्त्री यदि चवरजः किञ्चित् श्रेयः समाचरेत्, यत्र वा चक्षु मनः
रमेत्, तत् सर्वं युक्तः सन् समाचरेत् ॥ २२३ ॥

KULLUKA.—यदीति । यदि स्त्री मूढो वा किञ्चित् श्रेयोऽनुतिष्ठति तत्सर्वम्
उद्युक्तोऽनुतिष्ठेत् यत्र च आशानिषिद्धे मनोऽस्य तुष्यति तदपि कुर्व्यात् ॥ २२३ ॥

GRAMMAR.—1. श्रेयः Acc. of समाचरेत् । 2. यत्र qualifies
कश्चिच्च understood. 3. रमेत् रम + धात् । चक्षुको कित् करचं अनुदात्त-
कृतं आत्मनेपदं मनिव्यमिति प्रापनात् । चक्षु हावनुदात्तेती इत्यनन्तरं रहु ङीष्-
यानि तुक्कत्वात् रम भातीरात्मनेपदं मनिव्यम् । रमते रमतीत्यपि कश्चित् । अरं-
चरंसीत ।

Change of voice.—स्त्रिया अपरजेन किञ्चित् श्रेयः समाचर्येत मनसा रम्येत, तत् सर्वं समाचर्येत ॥ २२३ ॥

BENGALI.—स्त्री अपवा नृपुंशु यदि कोन सत्कार्येन अमुठेन करे, अपवा नांजे बाहं निबिद्ध नह एतूप ते कोन सत्कार्ये उक्तात्रोत्र मन मख्वावलाउ करे ताहा उक्तात्रो मयउ मने मन्पावन करिबे ॥ २२३ ॥

ENGLISH.—If a woman or a low-born person does something good ; the religious student of the Veda should practise all that with care ; or that which his mind takes delight in, (provided it is not against the Sastras). (223).

धर्मार्थावृत्त्यते अथः कामार्थो धर्म एव च ।

अर्थ एवेह वा अथस्त्रिवर्ग इति तु स्थितिः ॥ २२४ ॥

PROSE.—इह धर्मार्थो, कामार्थो, धर्म एव, अर्थ एव वा श्रेयः उच्यते ; त्रिवर्ग एव श्रेयः इति तु स्थितिः ॥ २२४ ॥

KULLUKA.—श्रेय एव किं तद्दर्शयति धर्मार्थावृत्तिरिति । धर्मार्थो श्रेयोऽभिधीयते कामहेतुत्वादिभिः केचिदाचार्या मनस्ते अन्ये अर्थकामौ सुखहेतुत्वात् धर्म एवेत्यपि अर्थकामयोरुपायत्वान् अर्थ एवेह लोके श्रेयइत्यन्ये धर्मकामयोरपि साधनत्वात् सम्यसति स्वमतमाह धर्मार्थकामात्मकः परस्परविरोधः त्रिवर्गएव पुरुषार्थतया श्रेय इति विनिश्चयः । एवञ्च वृमुचून् प्रतुपदेशो न मुमुचून् मुमुचूणान् मोक्ष एव श्रेय इति वक्तुं वक्त्यते ॥ २२४ ॥

GRAMMAR.—1. धर्मः अर्थश्च धर्मार्थो धर्मोदित्विग्नियम इति सूत्रेण धर्मार्थो अर्थधर्मो इत्यपि स्यात् । इत्यः । Same case with श्रेयः । 2. कामार्थो कामश्च अर्थश्च कामार्थो अर्थकामौ वा same case with श्रेयः । 3. धर्मः । 4. अर्थः do. श्रेयः विधेयविशेषणम् of (1) (2) (3) and (4). 5. त्रिवर्गः त्रयाणां धर्मार्थकामानां वर्गः गणः त्रिवर्गः उद्देश्य of श्रेयः । 6. श्रेयः विधेय of त्रिवर्गः । 7. इति stands for the sentence उद्देश्य of स्थितिः । स्थिति विधेय of इति स्या + क्तिन् ।

Change of voice.—धर्मार्थो अर्थकामो, धर्मो अर्थे श्रेयः वक्ति । त्रिवर्गे एव श्रेयः इति स्थित्वा मूयते ॥ २२४ ॥

BENGAL.—কেহ বলেন ধর্ম ও অর্থ কামের হেতুব্রহ্মণ, অতএব ধর্মার্থই শ্রেয়ঃ ; কেহ বলেন অর্থ ও কাম সুখের কারণ, অতএব অর্থকামই শ্রেয়ঃ ; কেহ বলেন ধর্মই অর্থকামের হেতু, অতএব ধর্মই শ্রেয়ঃ ; কেহ বলেন অর্থই ধর্ম ও কামের হেতু, অতএব অর্থই শ্রেয়ঃ ; কিন্তু যমুদ্র মত এই যে ধর্ম, অর্থ ও কাম পরস্পর অবিরুদ্ধভাবে সেবিত এই তিনটিই শ্রেয়ঃ । কিন্তু এই নিয়ম ভোগীলোকের পক্ষে, মুক্তিকাজী লোকের পক্ষে মোক্ষই শ্রেয়ঃ ॥২২৪॥

ENGLISH.—Law (the Sastric injunctions—mandatory and prohibitory) and wealth are said by some to be the highest good ; others say that the satisfaction of desires and wealth are the supreme good ; (a third class) say that the observance of the Sastric injunctions is the greatest good ; (while a fourth class hold) that wealth is the highest bliss. But the true view or settled rule is that the threefold human pursuit (a harmonious combination of observance of Sastric injunctions, wealth, and satisfaction of desires) is the summum bonum of life. (224).

आचार्यो ब्रह्मणो मूर्तिः पिता मूर्तिः प्रजापतेः ।

माता पृथिव्या मूर्तिस्तु भ्राता सौ मूर्तिरात्मनः ॥ २२५ ॥

PROSE.—আচার্য্যঃ ব্রহ্মণঃ মূর্তিঃ, পিতা প্রজাপতেঃ মূর্তিঃ, মাতা তু পৃথিব্যাঃ মূর্তিঃ, সঃ ভ্রাতা আত্মনঃ মূর্তিঃ ॥ ২২৫ ॥

Note.—ইদং শরীরং কৌণ্ডেয় জীব মিত্বমিধীয়তে । ইতি জীতাবচনাৎ শরীরং জীবম্ । তজ্জানাতীতি জীবন্তঃ শরীরাদিষ্টাতা জীব ইত্যর্থঃ । স এবান্ব আত্মব্রহ্মেণ কথিতঃ । তজ্জাতু উক্তং আত্মনঃ জীবন্তস্য ।

KULLUKA.—আচার্য্য ইতি । আচার্য্যো বেদান্বিতস্ব ব্রহ্মণঃ পরমাत्मनো মূর্তিঃ শরীরং পিতা দ্বিঃস্বয়ং মাতা চ ধারণাতু পৃথিব্যামূর্তিঃ ভ্রাতা চ সঃ স্বয়ং জীবন্তস্য তজ্জাতুদেবতারূপা এতে জীবন্তমত্যাঃ ॥ ২২৫ ॥

GRAMMAR.—1. সঃ qualifies ভ্রাতা ।

Change of voice.—আচার্য্যে...মূর্ত্যা মূয়তি etc. ॥২২৫॥

BENGAL.—আচার্য্য বেদান্ত প্রতিপাদ্য ব্রহ্মের মূর্তিব্রহ্মণ, পিতা দ্বিঃস্বয়ং মূর্তিব্রহ্মণ, মাতা পৃথিবীর মূর্তিব্রহ্মণ, মহোদর ভ্রাতা ক্ষেত্রজের মূর্তিব্রহ্মণ ; ইহারা জীবন্তব্রহ্মণ, ইহাদিগকে কদাচ অবমাননা করিবে না । ২২৫ ।

ENGLISH.—The *Acharya* or preceptor is a visible form (or embodiment) of the Supreme Being (Brahman), father is a visible shape (or incarnation) of the Creator (Brahmā), mother is an embodiment of the Earth; and one's own (elder) brother is the embodiment of the (Divine) Soul. (225).

आचार्यश्च पिता चैव माता भ्राता च पूर्वजः ।

नार्त्तनाप्यवमन्तव्या ब्राह्मणेन विशेषतः ॥२२६॥

PROSE.—आचार्यश्च, पिता चैव, माता, पूर्वजः भ्राता, नार्त्तन अपि न अवमन्तव्याः विशेषतः ब्राह्मणेन नावमन्तव्याः ॥ २२६ ॥

KULLUKA.—आचार्यश्चेति । आचार्यो जनको जननी च भ्राता च समर्था ज्येष्ठः पौष्टिनेनाप्यमो नावमाननीया विशेषतो ब्राह्मणेन ॥२२६॥

GRAMMAR.—1. नार्त्तन qualifies जनेन understood कर्त्तरि द्वतीया ।
2. अवमन्तव्याः अव मन + तव्य । कर्त्तृणि । ब्राह्मणेन कर्त्तरि द्वतीया ।

Change of voice.—आचार्यश्च पिता माता पूर्वजेन भ्राता अवमन्तव्यैः शूद्रैः ॥ २२६ ॥

BENGALI.—आचार्य, पिता, माता ও জ্যেষ্ঠ ভ্রাতাকে নিতান্ত অপ্রীড়িত হইয়াও অবমাননা করিতে না, বিশেষতঃ ব্রাহ্মণ কখনও ইহাঙ্গিকে অবমাননা করিতে না ॥ ২২৬ ॥

ENGLISH.—The preceptor (*Acharya*), father, mother, and elder brother should not be disrespected even by a distressed or diseased person, specially a Brahman. (226).

यं मातापितरौ क्लेशं सहेते सन्धवे नृणाम् ।

न तस्य निष्कृतिः शक्या कर्तुं वर्षशतैरपि ॥ २२७ ॥

PROSE.—मातापितरौ नृणां सन्धवे यं क्लेशं सहेते तस्य निष्कृतिः वर्षशतैः अपि कर्तुं न शक्या ॥ २२७ ॥

KULLUKA.—यज्यात् यमिति । नृणामपत्यानां सन्धवे गर्भाधाने सति अनन्तरं यं क्लेशं मातापितरौ सहेते, तस्य वर्षशतैरप्यनेकैरपि जन्माभिरावृत्तं कर्तुमशक्यम् । मातृसावत् कुक्षी धारयदुःखं प्रसववेदनातिशयो जायतस्व रक्तवर्धनव्यापदः, पितुरपि

वाक्ये रक्षासु चर्चनदुःखम् उपनयनात् प्रभृति वेदतद्व्याख्यापनव्याख्यानादिके शान्तिश्च
इति सर्व्वं सिद्धं तस्मात् देवतारूपा एते नावमनव्याः ॥२२७॥

GRAMMAR.—1. सन्धवे भावे सप्तमी । 2. नृबाम् कर्त्तरि षष्ठी कृदयोर्भावे
पठे नृबाम् by नृ च नृ इत्यस्य नामि वा दीर्घः स्यात् । 3. मातापितरौ माता च पिता
च मातापितरौ । आनङ् by आनङ्कृतो हन्ते उत्तर पदे परे हन्व समासे ऋदन्मात् पूर्व्वं
पदात् आनङ् स्यात् । पिता माता इत्यनेन एकशेषश्च । माता च पिता च माता-
पितरौ पितरौ वा । 4. क्लेशम् Acc. of सृष्टेः । 5. सह + आत् । असृष्टिः ।
6. निष्कृतिः निम्-क्ल + क्तिन् । 7. शक्या शक् + यत् कर्म्मणि । अशकत् ।
8. वर्षशतैः वर्षाणां शतानि शतैः करणे वृत्तौघा । ननु अपवर्गे फलप्राप्तेरभावात् ।

Change of voice.... यः क्लेशः मातापितृभ्यां सृष्टते तस्य निष्कृत्या कर्त्तुं
अशक्या न सृष्टते ॥ २२७ ॥

BENGALI.—गर्भाधान इहेवार पर इहेते माता ओ पिता सन्तानेर जन्म वे क्लेश
सङ्ग करेन, से क्लेशजनित अण शत शत बरसरे शत जन्मेओ सन्तानगण परिशोध करिजे
समर्थ हर ना । माता गर्भे धःरण, असव बेधना सहन, जात शिशुर रक्षण ओ वर्द्धनजनित
क्लेश एवः पिता उपनयन इहेते बेदादि अध्यापन ओ पोषणादि क्लेश सङ्ग करेन ।
अतएव पिता ओ माता सेवतावरूप ठाहागिके अवमानना करिवे ना ॥ २२७ ॥

ENGLISH.—The troubles which the parents suffer in the birth
or production of men cannot be made amends for even in hundreds
of years. (227).

तयोर्नित्यं प्रियं कुर्यादाचार्य्यस्य च सर्व्वदा ।

तन्मेव विषु तुष्टेषु तपः सर्व्वं समाप्यते ॥ २२८ ॥

PROSE.—तयोः नित्यं आचार्य्यस्य च सर्व्वदा प्रियं कुर्यात्, तेषु विषु तुष्टेषु
(सत्सु) एव सर्व्वं तपः समाप्यते ॥२२८॥

KULLUKA.—तयोर्नित्यमिति । तयोर्मातापितरौः प्रत्यङ्माचार्य्यस्य च सर्व्वदा
प्रीतिसुत्पादयेत् । यस्मात्तन्मेव विषु प्रीतेषु सर्व्वं तपः आन्धायवादिकं फलशरीरं
सर्व्वं प्राप्यते मातादिप्रत्युष्टेषु सर्व्वस्य तपसः फलं प्राप्यते इत्यर्थः ॥२२८॥

GRAMMAR.—1. तुष्टेषु तेषु भावे सप्तमी । 2. समाप्यते सन् आप्
कर्म्मणि लट् ते ।

Change of voice—प्रियं क्रियेत । तपः समाप्तीति (विश्वः) ॥२२८॥

BENGALI.—অতএব প্রতিদিন যাঁতা পিঁতাও সর্ব্বদা জাচার্যের শিষ্যশাসন করিবে; এই তিনজন ভূহে হইলেই সমস্ত তপস্বী কল্যাণ হয় ॥২২৮॥

ENGLISH.—One should always do what is agreeable to them and to the preceptor. These three being pleased all penance is accomplished. (228).

তৈষাং ত্রয়াণাং শ্রুশ্রুষা পরমং তপ উচ্যতে ।

ন তৈরভ্যননুজ্ঞাতো ধর্ম্মসম্ব্যং সমাচরেৎ ॥ ২২৯ ॥

PROSE.—তৈষাং ত্রয়াণাং শ্রুশ্রুষা পরমং তপ: উচ্যতে তৈ: অননুজ্ঞাত: অন্যং ধর্ম্মং সমাচরেৎ ॥ ২২৯ ॥

KULLUKA.—তৈষানিতি । তৈষাং মাতাপিতাচার্য্যানাং পরিষর্যা সর্ব্বং তপোমর্ম্ম শ্রেষ্ঠম্ ইত্যেব সর্ব্বতপ:ফলপ্রাপ্তি: । যদান্যমপি ধর্ম্মং কথঞ্চিৎ করোতি তদপ্যেতদ্ব্যনুশাসন-মতিব্যতিরিক্তে ন কুর্যাৎ ॥ ২২৯ ॥

GRAMMAR.—1. শ্রুশ্রুষা—শ্রু—মন+অ। 2. তপ: বিশেষ বিশেষণম্ of শ্রুশ্রুষা। 3. তৈ: কর্ত্তরি দ্বিতীয়া। 4. ন অননুজ্ঞাত: অননুজ্ঞাত: অনু—জ্ঞা+ক্ত: কর্ম্মণি।

Change of voice.—শ্রুশ্রুষা:তপ: বক্তি। তৈ: অননুজ্ঞাতেন অন্য: ধর্ম্ম: ন সমাচর্য্যেত ॥ ২২৯ ॥

BENGALI.—যাঁতা পিতা ও জাচার্য এই তিন জনের পরিতর্পাই পরম তপস্বী; যাঁহাদের অনুমতি ছাড়া অন্য কোন ধর্ম্মকাণ্ডও করিবে না ॥২২৯॥

ENGLISH.—To attend upon and serve these three is said to be the highest penance. One should not set about any other virtue without being permitted by them. (229).

ত এব হি ত্রয়ো লোকাস্ত এব ত্রয় আশ্রমা: ।

ত এব হি ত্রয়ো বেদাস্ত এবোক্তাস্ত্রয়োঽম্ময়: ॥ ২৩০ ॥

PROSE.—তৈ এব হি ত্রয়: লোকা:, তৈ এব হি ত্রয়: আশ্রমা:, তৈ এব হি ত্রয়: বেদা:, তৈ এব ত্রয়: অম্ময়: স্ত্রীয়া: ॥ ২৩০ ॥

KULLUKA.—ত এবিতি বজ্ঞাপএব মাতাপিতাচার্য্যাস্ত্রীয়া লোকা লোকমম্ময়-

हेतुत्वात् कारणे कार्योपचारः, तएव ब्रह्मचर्यादिभाववयवस्था आश्रमाः गार्हपत्याश्रम-
प्रदायकत्वात् तएव त्रयोवेदा वेदव्यवस्थापकलोपायत्वात् त एव हि त्रयोऽग्नेयोऽभिहिताः
वेतासन्वायव्यादिफलदायत्वात् ॥ २३० ॥

GRAMMAR.—1. ते उद्देश्य । 2. लोकाः विधेय विशेषणम् of ते ।

Note. — त्रिलोकौ - सूर्यलोकः, भुवर्लोकः स्वर्लोकः ।

Change of voice.—तैः एव त्रिभिः लोके भूयते &c. &c. ॥ २३० ॥

BENGALI—नेहे तिन जनहे तिन लोक केनना ईश्वराहे त्रिलोकशास्त्र
कारण; ईश्वराहे तिन आश्रम, केनना ईश्वराहे गार्हपत्यादि आश्रम प्रदान करेन;
ईश्वराहे तिन वेद, केनना वेदव्यवस्थापक फलदायक शास्त्र उपाय ईश्वराहे; ईश्वराहे
गार्हपत्यादि अग्निवय, केनना अग्निवय द्वारा सम्पन्ना वस्त्रेण फल ईश्वराहे दान
करेन ॥ २३० ॥

ENGLISH.—They three are surely the three regions, they three
are the three stages of life; they three are indeed the three Vedas;
and they three are said to be the three fires. (230).

पिता वै गार्हपत्योऽग्निर्माताग्निर्दक्षिणः स्मृतः ।

गुरुराहवनीयस्तु साम्नितेता गरीयसी ॥ २३१ ॥

PROSE.—पिता वै गार्हपत्यः अग्निः, माता दक्षिणः अग्निः, गुरुः आहवनीयः
अग्निः स्मृतः, सा अग्निरेता गरीयसी ॥ २३१ ॥

KULLUKA —पितैव वैशब्दोऽवधारणे । पितैव गार्हपत्योऽग्निः माता
दक्षिणाग्निः आचार्य आहवनीयः सद्यसाग्निरेता श्रेष्ठतरा मृत्युर्धत्वाश्वास न वस्तुविरोधोऽत्र
भावनीयः ॥ २३१ ॥

Note.—अग्निवत् गरीयस्त्वात् अघ्नित्वम् ननु साक्षात् अघ्नित्वम् अग्निमनुष्यो-
भेदात् । तदाहः कुल्लुकभट्टाः संधमित्यादि ।

GRAMMAR.—1. गृहपतिना जित्वं युक्तः गृहपति + एत्वः । 2. आह—ह
+ अनीयत् । 3. अघ्नीनां वेता or अघ्नय एव वेता । अग्निवयमिदं वेता इति अघ्न-
वचनात् । 4. गुरु + ईयस्तुः ।

Change of voice.—पिता गार्हपत्येन अग्निना भूयते इत्यादि ॥ २३१ ॥

BENGALI.—পিতাই গার্হপত্য অগ্নি, মাতাই দক্ষিণাগ্নি, গুরুই আহবনীয়া অগ্নি ; এই তিন অগ্নি ত্রয়োহীন ॥ ২৩১ ॥

ENGLISH.—Father is regarded as the *Garhapatya* fire ; mother as the *Dakshina* fire ; and the preceptor as the *Ahabaniya* fire. This threefold fire is more important than (the three actual fires). (231).

ত্রিষ্বপ্রমাণ্যন্তেযু ত্রীন্ লোকান্ বিজয়েদৃগৃহী ।

দীপ্যমানঃ স্ববপুষা দেবদ্বিবি মোদতে ॥ ২৩২ ॥

PROSE.—গৃহী এতেষু ত্রিষু প্রমাণ্যন্তেযু ত্রীন্ লোকান্ বিজয়েৎ, স্ববপুষা দীপ্যমানঃ দেবদ্বিবি মোদতে ॥ ২৩২ ॥

KULLUKA.—ত্রিষ্বিতি । এতেষু ত্রিষু প্রমাণ্যন্তেযু ত্রীন্ লোকান্ বিজয়েৎ তাবৎ জয়ন্তেযু যদৃগৃহীপি ত্রীন্ লোকান্ সংজ্ঞাপূর্ব্বকস্যাত্মনেপদবিধেরনিত্যত্বাৎ বিপর্য্যাস্তাং জেরিত্যাত্মনেপদম্, ত্রীন্ লোকান্ বিজয়েদিতি ত্রিষ্বাধিপত্যং প্রাপ্নোতি তথা স্ববপুষা প্রকাশমানঃ সূর্য্যাদিদিবদ্বিবি দৃষ্টো ভবতি ॥ ২৩২ ॥

GRAMMAR. — 1. ত্রিষু অধিকরণে সপ্তমী । ত্রিষ্বিতি ন পঞ্চমী প্রমাণ্যন্তে-
ষাৎপ্রয়োগেণপি । তেন সহ ত্রিশব্দস্য সাচ্চাত্ যোগাভাৱাৎ ধর্ম্মাৎ প্রমাণ্যন্তেতি অথ হু
প্রমাণ্যন্তে ধর্ম্মস্য সাচ্চাত্ যোগঃ । 2. অপ্রমাণ্যন্তে ন প্রমাণ্যন্তে অপ্রমাণ্যন্তে নম্ সমাসঃ ।
ম - মদ + যতু । 3. লোকান্ Acc. of বিজয়েৎ । 4. বিজয়েৎ it should be
বিজয়েত as জি becomes জাত্মনেপদী after বি and পরা । But সংজ্ঞাপূর্ব্বক-
বিধেরনিত্যত্বাৎ ন জাত্মনেপদমত । 5. স্ববপুঃ স্ববপুঃ তেন কারণে দ্রষ্টব্য ।
6. দীপ + ধানচ্ কর্তারি । অদীপি অদীপিত । 7. দেব + বতি । দীপ্যতি দ্যোততে
ইতি দেবঃ । 8. দ্বিবি = অধিকরণে সপ্তমী । 9. মোদতে মৃদ + অট্ তে ।

Change of voice.—গৃহীত্বা অপ্রমাণ্যন্তে তথ্যঃ লোকান্ বিজীয়ন্তে দীপ্যমানেন
সুযতে ॥ ২৩২ ॥

BENGALI.—এই তিনের প্রতি অপ্রমাণ্যন্ত ইহঁদের উচ্চাচারে ও জিলাক জয়
করিবেই, এমন কি ত্রীশও জিলাক জয় করেন এবং সূর্য্যাদিবিবঃ সৌপাশান নরোরে স্বর্ণে ইহঁ
আশ ইহঁ ॥ ২৩২ ॥

ENGLISH.—A householder who is not careless of these three
can conquer the three worlds. Shining with his own body like
the sun in the firmament he rejoices and becomes happy. (232).

इमं लोकं मातृभक्त्या पितृभक्त्या तु मध्यमम् ।

गुरुश्रुषया त्वेव ब्रह्मलोकं समनुते ॥ २३३ ॥

PROSE. — (मनुष्यः) मातृभक्त्या इमं लोकं पितृभक्त्या मध्यमं लोकं गुरुश्रुषया तु ब्रह्मलोकं एव समनुते ॥ २३३ ॥

KULLUKA. — इममिति । इमं भूलोकं मातृभक्त्या, पितृभक्त्या मध्यममन्तरौचम्, आचार्यभक्त्या तु हिरण्यगर्भलोकमेव प्राप्नोति ॥ २३३ ॥

GRAMMAR. — 1. मातृभक्त्या मातुः भक्तिः मातृभक्तिः or मातरि भक्तिः इया करणे द्वितीया । 2. गुरुश्रुषया गुरोः श्रुषया इया करणेन । 3. ब्रह्मलोकः चतुर्थस्य लोकः स्थानम् तम् Acc. of समनुते । 4. सम-अन-लट् ते । आशिष्ट ।

Change of voice. — अयं लोकः.....मध्यमः ब्रह्मलोकः अग्र्येन ॥ २३३ ॥

BENGALI. — मनुष्य श्रुषुक्ति द्वारा भूलोक, पित्रुक्ति द्वारा अन्तरौच्य एव श्रुषुक्ति द्वारा हिरण्यगर्भलोक प्राप्त ३३ ॥ २३३ ॥

ENGLISH. — One obtains this world by devotion to his mother, the middle world by devotion to his father, and the reason of Brahma by serving his preceptor. (233).

सर्वे तस्याहता धर्मा यस्यैते त्रय आहताः ।

अनाहतास्तु यस्यैते सर्वास्तस्याफलाः क्रियाः ॥ २३४ ॥

PROSE. — यस्य एते त्रयः आहताः तस्य सर्वे धर्माः आहताः, यस्य तु एते अनाहताः तस्य सर्वाः क्रियाः अफलाः ॥ २३४ ॥

KULLUKA. — सर्वे तस्येति । यस्येति त्रयः मातापिताचार्या आहता सत्कृताः तस्य सर्वे धर्माः फलदा भवन्ति । यस्येति चोऽनाहतास्तस्य सर्वाणि श्रौतकार्मकाणि निष्फलानि भवन्ति ॥ २३४ ॥

GRAMMAR. — 1. आहताः आह - ह + क्तः कर्मेणि । आद्रिश्यते । आहत । 2. न आहताः अनाहताः । 3. अफलाः न विद्यन्ते फलं यासां ताः बहुव्रीहिः ।

Change of voice. — यस्य विभिः आहतेः भूयते तस्य सर्वे धर्माः आहतेः भूयन्ते यस्य एते अनाहतेः भूयते तस्य सर्वाणि क्रियाणि निष्फलाणि भूयन्ते ॥ २३४ ॥

BENGALI.—যিনি এই তিনকে সমাদর করেন তাঁহার সকল ধর্মই ফলপ্রসূ হয়, যিনি এই তিনকে অন্যায় করেন তাঁহার বৈদিক ও শাস্ত্রীয় সমস্ত কর্ম নিফল হয় । ২৩৪।

ENGLISH.—Whoever honours these three, honours also all virtues and duties. But all acts of him are fruitless by whom these three are disrespected. (234).

यावन्नयस्ते जीवेयुस्तावन्नान्यं समाचरेत् ।

तेष्वेव नित्यं शुश्रूषां कुर्यात् प्रियङ्गिते रतः ॥ २३५ ॥

PROSE. — তে ব্যয়: যাবন্ জীবেয়ু: তাবন্ অন্যং ন সমাচরেৎ, নিত্যং প্রিয়ঙ্গিতে রত: তেষু এব শুশ্রূষাং কুর্যাৎ ॥ ২৩৫ ॥

KULLUKA.—যাবদ্বিতি । তে ব্যয়ো যাবজ্জীবন্তি তাবদন্যং ধর্ম্যং স্নাতকোপ-
নানুশিষ্টেত । তদনুজ্ঞয়া তু ধর্ম্যানুষ্ঠানং প্রাপ্নিষ্যতিমেব কিন্তু তেষ্বেব প্রত্যহং প্রিয়ঙ্গি-
ত-পর: শুশ্রূষাং কুর্যাৎ, তদর্থং প্রীতিসাধনং প্রিয়ং ভোগজপানাদিষন্ আদ্যতোমিষ্টসাধনং
হিতম্ ॥ ২৩৫ ॥

Note. — প্রিয়ম্ is explained তদর্থং ইতি, হিতম্ is explained আদ্যতোমিষ্ট-
সিতি ।

GRAMMAR. — 1. প্রিয়ঞ্চ তৎ হিতঞ্চ প্রিয়হিতম্ তন্নিম্ন ।

Change of voice.—তৈ: বিমি: জীবেত অন্য: ন সমাচর্যেত; রতেন
শুশ্রূষা ক্রিয়েত ॥ ২৩৫ ॥

BENGALI.—এই তিনজন যাবৎ জীবিত থাকেন তাবৎকাল যেত কোন ধর্মকাণ্ড
করিবে না, কিন্তু এতাহ তাঁহাদের প্রিয়কাণ্ড ও হিতকর কাণ্ডে নিযুক্ত থাকিয়া তাঁহাদের
স্বজ্ঞান করিবে ॥ ২৩৫ ॥

ENGLISH.—One should do nothing else as long as these three
would live, but he should serve them everyday, intent on what is
agreeable and beneficial (to them.) (235).

तेषामनुपरोधेन पारत्रं यद्यदाचरेत् ।

तत्तन्निवेदयेत् तेषो मनोवचनकर्मभि: ॥ २३६ ॥

PROSE.—तेषां अनुपरोधेन मनोवचनकर्माभिः यत् यत् पारसं चाचरेत् तत्तत् तैभ्यः निवेदयेत् ॥ २३६ ॥

KULLUKA.—तेषामिति । तेषां अनुषाया अविरोधेन तदनुज्ञातो यदयन्मनो-
वचनकर्माभिः परलोकफलं कर्मागुष्ठितं तन्मथैतदगुष्ठितमिति पद्यानेभ्यो निवेदयेत् ॥ २३६ ॥

GRAMMAR.—1. तेषाम् कर्माणि षष्ठो ह्रस्वयोगात् । 2. न उपरोधः व्याघातः
अनुपरोधः उप-रुध + घञ् प्रकृत्यादिभ्य कृतीया । 3. मनश्च वचनञ्च कर्मा च तानि
तैः करणे द्वितीया । 4. पारसम् पर + लृप् । परल + घञ् । 5. तत् तत् बोध्यायां
विः । 6. तैभ्यः क्रियायङ्भ्यमपि कर्त्तव्यमिति अनुर्थी ।

Change of voice.—पारसं चाचर्येत.....तत् तत्.....निवेदयेत् ॥ २३६ ॥

BENGALI.—তাহাদের শুভকার কোন অংশ বাখাত না করিয়া মন, বা কথ্য অথবা
কর্মবান্ধা পরলোকে ফলপ্রদ কোন কর্ম যদি কেহ করেন, তবে আমি এই এইরূপ কর্ম
করিয়াছি এক্ষণ তাহাদের নিকটে তিনি নিবেদন করিবেন ॥ ২৩৬ ॥

ENGLISH.—Whatever he may perpetrate in thought, in speech,
and in act with a view to reap the fruit in the next world, without
disturbing or interrupting his service to them, he should report it
to them. (236).

त्रिष्वेतेष्विति कृत्यं हि पुरुषस्य समाप्यते ।

एष धर्मः परः साक्षादुपधर्मोऽन्य उच्यते ॥ २३७ ॥

PROSE.—हि एतेषु त्रिषु पुरुषस्य कृत्यं इति समाप्यते (तस्मात्) एषः साक्षात्
परः धर्मः अन्यः उपधर्मः उच्यते ॥ २३७ ॥

KULLUKA.—त्रिष्विति । इतिशब्दः कान्तेऽर्थः । द्विशब्दो द्वेति । यस्मादे-
तेषु त्रिषु अनुषितेषु पुरुषस्य सर्व्वं श्रौतस्मान् कर्त्तव्यं मन्त्रैर्मनुष्ठितं भवति तत्कला-
वाप्तेः तस्मादेष श्रेष्ठो धर्मः साक्षात् सर्व्वपुरुषार्थसाधनः । अन्यस्तद्विहीनादिः
प्रतिनियतस्त्वर्गादिहितरूपधर्मो जघन्यधर्म इति अनुषासुतिः ॥ २३७ ॥

GRAMMAR.—1. त्रिषु भावे समसो । 2. कृत्यं कृ + क्त्वाप् । 3. इति
अव्ययम् means fully. 4. सम्-चाप + ते कर्माणि । 5. उपधर्मः उपगतः
निष्कटः धर्मः उपधर्मः प्रादि समासः ।

Change of voice.—कृत्यं समाप्नोति एतेन परेष धर्मैश्च मूयते अन्ये उपधर्मैः
यत्कि ॥ २३७ ॥

BENGALI.—তখন এই তিনজনকে শুভ্রতা করিলেই পূর্বের সৌভাগ্যার্থীদিগি মকম ধর্ম সম্পূর্ণরূপে অমুঠান করা হয়, কেননা ইহারা তুহে চহেনেই ধর্মের কল্যাণ হয়, তখন ইহারা ই সমস্ত পূর্ববর্ধগাথক উৎকৃষ্টে ধর্ম, এবং বজ্রাধি অস্ত্র ধর্মকে নিকৃষ্টে ধন ।
বাং ২৩৭ ।

ENGLISH.—Because all the duties of a man are fully done when these three (are adored), it is directly the chief of all duties. Other duties are called secondary or minor duties. (237).

अद्धानः शुभां विद्यामाददीतावरादपि ।

अन्यादपि परं धर्मं स्त्रीरबं दुष्कुलादपि ॥ २३८ ॥

PROSE.—अद्धानः सन् अवरात् अपि शुभां विद्यां, अन्यात् अपि परं धर्मं दुष्कुलात् अपि स्त्रीरबं आददीत ॥ २३८ ॥

KULLUKA.—अद्धान इति । अद्यायुक्तः शुभां दृष्टशक्तिं ग्राहकादिविद्याम् अवराच्छूदादपि गृह्णीयात् अन्यथाच्छालः तस्यादपि जातिस्मारादेर्विहितयोगप्रकारात् दुष्कृतशेषोपभोगार्थमवाप्तवाञ्छालजन्मनः परं धर्मं मोक्षोपायमात्मज्ञानमाददीत तथा मोक्षमेवोपक्रम्य मोक्षधर्मं प्राप्यज्ञानं ब्राह्मणात् श्रियात् वैश्यात् गृहादपि गौषादभीक्ष्णं अद्धानव्यं अद्धानेन नित्यम् यत्निर्गमं प्रति जन्मसत्यविशेषता । मेधातिथिस्तु श्रुतिस्मृत्यपेक्षया परधर्म्या लौकिकः, धर्मशब्दो व्यवस्थायामपि युज्यते । यदि चाच्छालोऽप्यत्र प्रदर्शे मा धिरस्याः मा चाक्षिप्रश्चसि स्त्रिया इति वदति तमपि धर्ममनुतिष्ठेत् । प्रागल्भ्यालौकिकं वस्तु परं धर्ममिति ब्रुवन् । चित्तं तथापि सर्व्वम् ज्ञाप्यो मेधातिथिः सताम् । स्त्रीरबम् आत्मपेक्षया निम्नजकुलादपि परिच्छेत् स्त्रीकुर्यात् ॥ २३८ ॥

GRAMMAR.—1. अत्—धा+शानच् । 2. अवरात् अपादाने पञ्चमी । 3. विद्याम् Acc. of आददीत । 4. अन्यात् अन्ते भवः अन्यः अन्यजः इत्यर्थः तस्यात् अपादाने पञ्चमी । 5. दुष्टं कुलं दुष्कुलं तस्यात् । 6. स्त्री एव रत्नम् स्त्रीरबम् तत् Acc. of आददीत । 7. आङ्—दा+ईत आददीत । आदित आदिवाताम् ।

Change of voice—अद्धानेन शुभा विद्या, परःधर्मः.....स्त्रीरব্ণ আদীয়েত ॥ ২৩৮ ॥

BENGALI.—অক্ষাধিত হইয়া গাঁহুড়ানি বিদ্যা শূত্র হইতেও গ্রহণ করিবে, জাঁতি-
স্তর বোগবুদ্ধ পাগাবনেব ভোগার্থে চাতালানি কুলে জাঁত ব্যক্তি হইতেও পরধর্ম অর্থাৎ
আত্মজ্ঞান গ্রহণ করিবে, এবং নিজ হইতে নিকৃষ্টে কুলজাত উক্ত বজ্রা বিবাহ
করিবে ॥ ২৩৮ ॥

ENGLISH.—One should acquire with faith good knowledge from even an inferior person, learn excellent virtues from even one of the lowest caste and secure a gem of a woman even from a bad family. (238).

विषादप्यमृतं याज्ञं बालादपि सुभाषितम् ।

अमित्रादपि सद्वृत्तममेध्यादपि काञ्चनम् ॥ २३८ ॥

PROSE.—विषात् अपि अमृतं बालात् अपि सुभाषितं अमित्रात् अपि सद्वृत्तं अमेध्यात् अपि काञ्चनं याज्ञम् ॥ २३८ ॥

KULLUKA.—विषादिति । विषं यद्यमृतयुक्तं भवति तदा विषमपसार्थं तस्मादमृतं याज्ञं, बालादपि क्लृप्तवचनं याज्ञं श्रुतोऽपि सज्जनवृत्तम् अमेध्यादपि सुवर्णादिकं यद्गीतव्यम् ॥ २३८ ॥

GRAMMAR.—1. विषात् । 2. बालात् । 3. अमित्रात् । 4. अमेध्यात् अपादाने पञ्चमो । 5. अमित्रात् अमित्रः शत्रुः तस्मात् मित्र शब्दस्य वान्ता इति सूत्रेण नपुंसकम् । अमित्र शब्दस्य पुलिङ्ग एव न मित्रं अमित्रः इति सिद्धान्तकौमुदीवचनात् । 6. सतां वृत्तम् सद्वृत्तम् । 7. न मेध्यां अमेध्याम् मेध + यञ् । 8. यङ् + क्त्वात् ।

Change of voice.—अमृतेषु सुभाषितेन सद्वृत्तेन काञ्चनेन वाञ्छेयं श्रूयते ॥ २३८ ॥

BENGALI.—विषामृत एकत्र मिश्रित থাকিলেও বিব বাছিয়া অমৃত গ্রহণ করিবে, বালক হইতেও ক্লৃপ্তবাক্য গ্রহণ করিবে, শত্রু হইতেও সজ্জন বৃত্ত গ্রহণ করিবে, অপরিজ্ঞান হইতেও কাঞ্চন গ্রহণ করিবে ॥ ২৩৮ ॥

ENGLISH.—Nectar is to be accepted even from poison, a good saying even from a boy; good conduct even from an enemy, and gold even from an impure thing. (239).

स्त्रियो रत्नान्यथो विद्या धर्मः शौचं सुभाषितम् ।

विविधानि च शिष्यानि समादेयानि सर्व्वतः ॥ २४० ॥

PROSE.—स्त्रियः रत्नानि अथ विद्या धर्मः शौचं सुभाषितं विविधानि च शिष्यानि सर्व्वतः समादेयानि ॥ २४० ॥

KULLUKA. — স্থিয় ইতি। অথ স্ত্রাদৌনামনুজ্ঞানামপি দৃষ্টান্তলেনোপমদানং, যথা স্ত্রাদৌ নিকটকুলাদিভ্যো যচ্ছনে তথা অন্যান্যপি দ্বিতানি শিবলিঙ্গনাদীনি সর্বতঃ প্রতিবর্তীতব্যানি ॥ ২৪০ ॥

GRAMMAR. — 1. সমাদেয়ানি qualifying এতানি। সামান্যে নপুংসকম্ সন্ম - যা - দা + য। 2. সর্বতঃ সর্বলোকাৎ অপাটানে পশুনী।

Change of voice. — স্তৌমি: রত্নৈ: বিদ্যায়া ধর্ম্যেণ শৌচেণ সুমাদিতেন বিবিধৈ: জিহ্বৈ: সর্বতঃ সমাদেয়ৈ: ভূয়তে ॥ ২৪০ ॥

BENGALI. — জী, রত্ন, বিদ্যা, ধর্ম, শৌচ, হিতবাচ্য এবং বিবিধ শিল্প মকলত্র নিকট ইহেতেই গ্রহণ করিবে ॥ ২৪০ ॥

ENGLISH. — Women, gems learning, virtue, purity good saying and various fine or mechanical arts are to be accepted from all. (240.)

অব্রাহ্মণাদধ্যয়নমাপত্‌কালে বিধীয়তে।

অনুব্রজ্যা চ যুশূষা যাবদধ্যয়নং গুরো: ॥ ২৪১ ॥

PROSE. — অব্রাহ্মণাৎ আপত্‌কালে অধ্যয়নং বিধীয়তে, যাবৎ অধ্যয়নং তাবৎ গুরো: (অনিয়াদি:) যুশূষা অনুব্রজ্যা চ বিধীয়তে ॥ ২৪১ ॥

KULLUKA. — অব্রাহ্মণাদিতি। ব্রাহ্মণাদন্ত্যো যৌ দ্বিজ: অমিত্যসদমাবে বৈশ্ব্যৌ বা তস্মাদধ্যয়নমাপত্‌কালে ব্রাহ্মণাধ্যাপকাসম্ভবে ব্রাহ্মচারিণৌ বিধীয়তে। অনুব্রজ্যা দি-
রূপা গুরো: যুশূষা যাবদধ্যয়নং তাবৎ কার্য্যে গুরুত্বেন পাদপ্রস্থালনৌচ্ছিষ্টপৌজ্যনাদিক্রুপা
যুশূষা প্রসক্তা সা ন কার্য্যে তদর্থেন অনুব্রজ্যা চেতি শিগ্ৰীকৃতম্। গুরুত্বমপি প্রাবল-
্যয়ননিষ অমিত্যস্মাদ্‌ ব্যাস:—মন্দদ: অমিত্যৌ বিদ্বৈ: যুশূষ্যোঃ অনুগমাৎ। প্রাপ্তবিত্তৌ
ব্রাহ্মণস্য পুনরাস্য গুরু: স্মৃত: ॥ ২৪১ ॥

GRAMMAR. — 1. ন ব্রাহ্মণ: অব্রাহ্মণ: তদন্ত্যল' তদন্ত্যতা ইত্যম্ নজস্বন্দস্য তদন্ত্যল' অর্থ:। ব্রাহ্মণাৎ অন্য: অব্রাহ্মণ ইত্যর্থ:। আত্মাত্মোপযোগী ইতি পশুনী নিয়মপূর্ব্বকবিদ্যাভ্যাসকারপ্রকরণাৎ। 2. আপদা কালৈ:। 3. গুরো: শ্রেণী বহুবী। 4. অনু + ব্রজ + ক্যপ্।

Change of voice. — অধ্যয়নং বিধতে। যুশূষা অনুব্রজ্যা বিধতে ॥ ২৪১ ॥

BENGALI. — অগত্‌কালেই কেবল ব্রাহ্মণের অভাবে অব্রাহ্মণ দ্বিজ (কয় ও বৈদ্য) ইহেতে অধ্যয়ন করা বিহিত আছে এবং যাবৎকাল অধ্যয়ন করিবে তামৎকাল কজিঙ্গ

বা বৈষ্ণৱ গুরুগণ অনুরাগ ও গুজরা করিতে কিন্তু পাপপ্রকালন ও উচ্ছিন্নে যোচনা করিতে না; পাঠ সমাপ্ত হইলে শিষ্য ব্রাহ্মণ গুরু হইবে এবং শিক্ষক কত্রিগ বা বৈষ্ণৱ শিষ্য ভূগা হইবে। ইহা উপকুলীন নামক ব্রাহ্মচারী অনুষ্ঠান করিতে, নৈষ্ঠিক ব্রাহ্মচারী তাশ করিতে না ॥ ২৪১ ॥

ENGLISH.—Reading (the Vedas) from one who is not a Brahman is enjoined in times of danger and distress. To follow and serve (such) a preceptor lasts as long as reading continues. (241).

নাম্নাশ্রমে গুরৌ শিষ্যো বাসমাত্মনিকং বসেৎ ।

ব্রাহ্মণে চাননুচানে কাঙ্ক্ষন্ গতিমনুত্তমাম্ ॥ ২৪২ ॥

PROSE.—অনুত্তমাং গতিং কাঙ্ক্ষান্ শিষ্যঃ অত্রাহ্মণে গুরৌ অননুচানে ব্রাহ্মণে অ গুরৌ আত্মনিকং বাসং ন বসেৎ ॥ ২৪২ ॥

KULLUKA.—ব্রাহ্মচারিত্বে নৈষ্ঠিকমপি অত্রাহ্মণাদধ্যয়নং প্রসক্তং প্রতিষেধতি নাম্নাশ্রমে ইতি । আত্মনিকং বাসং যাবজ্জীবিকং ব্রাহ্মবর্ষ্যং চবিদ্যাদিকং গুরৌ ব্রাহ্মণে বা সাঙ্ঘবেদান্যেতরি অনুত্তমাং গতিং সৌখ্যবচনানিচ্ছন্ শিষ্যো নানুতিষ্ঠেৎ ॥২৪২॥

Note—There are two classes of Brahmacharins, one class after finishing their study return home and become householders ; the other class pass their whole life in study in the house of their preceptors. The former are called *upakurbanas*, and the latter the *naisthikas*.

GRAMMAR. — 1. ন বিদ্যনে উত্তমা বস্তুঃ সা অনুত্তমা তাম্ বহুব্রীহিঃ । 2. কতিম্ Acc. of কাঙ্ক্ষন্ । 3. শিষ্যঃ শাস্ত্ + কষ্প্ । 4. ন ব্রাহ্মণঃ অত্রাহ্মণঃ তচ্ছিন্ । 5. আত্মনিকম্ অত্ং অতিক্রান্তঃ অত্মনঃ (অত্মন + ঠক্) অত্মন-বিষয়কং আত্মনিকম্ qualifies বাসম্ । 6. বাসম্ Acc. of বসেৎ । 7. বসেৎ অনুতিষ্ঠেৎ । 8. অননুচানে ন অনুচানঃ অননুচানঃ তচ্ছিন্ qualifies ব্রাহ্মণে, উপেদ্বিবালনাশ্রয়াননুচানস্ব ইতি নিদাতনান্ অনুপূর্য্যাত্ বসে: কর্তরি কানপ্ । “বেদসে অনুবচনং কৃতবান্ অননুচানঃ ।” Bhatto.

Change of voice. — অনুত্তমাং গতিং কাঙ্ক্ষতা শিষ্যেণ আত্মনিকো বাসঃ ন শুশ্রীত ॥ ২৪২ ॥

BENGALI.—যে শিষ্য ব্রাহ্মণদ্বারা যোগগতিলাভ করিতে ইচ্ছা করে, সে কত্রিগাদি গুরুগণে অথবা সাক্ষ্যে অধিকারী ব্রাহ্মণগুরুগণে বাবজীবন নৈষ্ঠিক ব্রাহ্মচারী হইয়া বাস করিবেনা ॥ ২৪২ ॥

ENGLISH.—A pupil knowing the law should make no gifts (or benefit) to his preceptor before (he finishes his student-life). One who will bathe (*i.e.* take the vow of a *Snataka*) should fetch, being ordered by his preceptor, the preceptor's fee according to his might. (245).

चेन्नं हिरण्यं गामश्च कृत्रोपानहमासनम् ।

धान्यंशाकश्च वासांसि गुरवे प्रीतिमावहेत् ॥ २४६ ॥

PROSE. — चेन्नं हिरण्यं गां अथ कृत्रोपानहम् आसनं धान्यं शाकं च वासांसि गुरवे (दत्त्वा) प्रीतिं आवहेत् ॥ २४६ ॥

KULLUKA. — किं तत् तदाह चेतमिति । श्रद्धां गुरुर्वर्धमाहरेदित्युक्तत्वात् चेन्नहिरण्यादिकं यथासामर्थ्यं विकल्पितं समुचितं वा गुरवे दत्त्वा तत्प्रीतिमर्जयेत् । विकल्पपक्षे आन्तोऽन्यामन्त्रवे कृत्रोपानहमपि दद्याद्वन्द्वनिर्देशात् समुचितदानं प्रदर्शनार्थं चेतत् सन्धवे चान्यदपि दद्यात् । अतएव लघुहारीतः—एकमप्यवरं यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदयेत् । पृथिव्यां नास्ति तद्व्यं यद्वत्त्वा चानृषी भवेत् असन्धवे शाकमपि दद्यात् ॥ २४६ ॥

GRAMMAR. — 1. कृत्रोपानहम् कृत्रयुक्ता उपानत् कृत्रोपानत् ताम् । कृत्रं च उपानश्च इति कृत्रोपानहम् । समाहार इत्याद्यदवहानात् समाहारे इति टच् । Acc. of दत्त्वा understood. 2. गुरवे सम्यदाने चतुर्थी । 3. प्रीतिम् Acc. of आवहेत् ।

Change of voice.—प्रीतिः प्रीतिः ॥ २४६ ॥

BENGALI.—निषा (भक्ति अश्रुमात्रे) श्रद्धा, स्पर्ध, गौ, अथ, हज, पाहुका, आसन, धान्य, शाक ও বস্ত্র দান করিবে। শুভ্র ও প্রীতি উৎপাদন করিবে; না পাতিবে হজ পাहुকা দিবে; অন্তঃ: শাক দিবে ॥ ২৪৬ ॥

ENGLISH.—He should minister to the satisfaction of his preceptor by giving him rice-field, gold ; cow, horse, umbrella and shoe, seat or stool, paddy, vegetables and cloths. (246).

आचार्यं तु खलु प्रेते गुरुपुत्रे गुणान्विते ।

गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ॥ २४७ ॥

PROSE.—आचार्यं खलु मृते (सति) गृह्यान्विते गुरुपुत्रे गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुवद्वहति आचरेत् ॥ २४७ ॥

KULLUKA.—नैष्ठिकस्यावसुपदेशः आचार्यं इति । आचार्यं मृते तत्पुत्रे नित्यादिगृह्युक्ते तदभावे गुरुपत्न्यां तदभावे गुरोःसपिण्डे पितृव्यादी गुरुवत् शुश्रूषा-मनुतिष्ठेत् ॥ २४७ ॥

GRAMMAR.—1. आचार्यं भावे सममी । 2. गृह्येनितः गृह्यान्वितः तस्मिन् । 3. गुरोः दारः गुरुदारः तस्मिन् । दाराद्यतलाज्जातानां बहुत्वञ्च इति बहुत्वमपि चति-कालम् । 4. सपिण्डे समानः पिण्डो यस्य इति सपिण्डः तस्मिन् गुरोः इत्यन्तः । सपिण्डशब्दो रुद्धः ।

Change of voice.—गुरुवद्वहति आचर्यते ॥ २४७ ॥

BENGALI.—आचार्येण मृता इत्येतेन उक्तं गुरुपुत्रं किं उक्तं गुरो, किं उक्तं पितृव्यादि मृतेष्वेव अति उक्तं च आचार्यं कर्तव्यम् ॥ २४७ ॥

ENGLISH.—When the Acharyya or preceptor is dead, the pupil should adopt the same course of conduct towards the well-qualified son of his preceptor, the wife of the preceptor, or the *sapinda* (a kinsman connected by the offering of the rice-ball or *pinda*) of his preceptor as towards his preceptor. (247).

एतेष्वविद्यमानेषु स्थानासनविहारवान् ।

प्रयुक्तानोऽग्निशुश्रूषां साधयेद्देहमात्मनः ॥ २४८ ॥

PROSE.—एतेषु अविद्यमानेषु (अग्नेः समीपे) स्थानासनविहारवान् अग्नि-शुश्रूषां प्रयुक्तानः आत्मनः देहं साधयेत् ॥ २४८ ॥

KULLUKA.—एतेष्विति । एतेषु त्रिषु अविद्यमानेषु सततमाचार्यस्त्वैवाग्नेः समीपे स्थानासनविहारैः साधंभ्रातरादी समिहोमादिना आग्नेः शुश्रूषां कुर्वन् आत्मनो देहमात्मदेहावच्छिन्नं जीवं ब्रह्मप्राप्तियोग्यं साधयेत् ॥ २४८ ॥

GRAMMAR.—1. एतेषु भावे सममी । 2. स्थानासनविहारवान् । ततः मनुप् । 3. अग्नेः शुश्रूषां ताम् । Acc. of प्रयुक्तानः । 4. प्रयुक्तानः प्र-युक्तं कर्तरि शब्दम् । 5. देहम् Acc. of साधयेत् । 6. साधयेत् सिध्—सिध् + यात् ।

Change of voice.—स्थानासनविहारवता...प्रयुक्तानेन देहः साधयेत् ॥ २४८ ॥

BENGALI.—ये न कल वाङ्मि नो वाङ्मिने नैष्ठिक उक्तं गुरो अग्निशुश्रूषां

অবধান, উগতদমন ও বিহরণ করিও। অগ্নির শুদ্ধতা করিতে করিতে নিম্ন ব্রহ্মাচ্ছিন্ন
কৌরবে ব্রহ্মপ্রাপ্তির যোগ্য করিবে ॥ ২৪৮ ॥

ENGLISH.—In the absence of these, the pupil should take to a careful service and worship of the fires of his preceptor, by staying and sitting near and walking about them and (in this manner) should make his body fit for (absorption into the Brahman). (248).

এবং চরতি যো বিপ্রো ব্রহ্মচর্য্যমবিপ্রতঃ ।

স গচ্ছত্যুত্তমং স্থানং ন চেহ জায়তে পুনঃ ॥ ২৪৯ ॥

ইতি মানবে ধর্ম্মশাস্ত্রে ঋগুপ্রোক্তায়াং সংহিতায়াং
দ্বিতীয়োঃধ্যায়ঃ ॥ ২ ॥

PROSE.—যঃ বিপ্রঃ এবং অবিপ্রতঃ ব্রহ্মচর্য্যং চরতি সঃ উত্তমং স্থানং গচ্ছতি ন
চ ইহ পুনঃ জায়তে ॥ ২৪৯ ॥

KULLUKA.—এবং চরতি । আ সনাতীঃ শরীরস্থিত্যনেন যাবজ্জীবনমাচার্য্য-
শ্রুতযা মোচলকণং ফলসুপ্তম্ । ইদানীমাচার্য্যে স্ততেঃপি একমিত্যননরোক্তবিধিনা
আচার্য্যপুত্রাদীনামপ্যপ্রিয়ন্তানান্ শ্রুতযকো যো নৈহিকো ব্রহ্মচর্য্যমস্বস্তিতপ্রতীঃ
তিষ্ঠতি স উত্তমস্থানং ব্রহ্মস্থান্যনিকলয়লকণং প্রাপ্নোতি ন চেহ সংসারে কৰ্ম্ম-
বজাদুতপসি লভতে ॥ ২৪৯ ॥

ইতি কুল্লুকমহাবিরচিতায়াং মন্বন্তরমুক্তাবল্লী মনুসংহিতায়াং দ্বিতীয়োঃধ্যায়ঃ ।

GRAMMAR.—1. অবিপ্রতঃ ন বিপ্রতঃ । প্র + ত । 2. ব্রহ্মচর্য্যম্ Acc. of
চরতি । চর + ত্ চর্য্যম্ ভাবে । ব্রহ্মচঃ চর্য্যম্ ব্রহ্মচর্য্যম্ । 3. জায়তে — জন
লট্ তে ।

Change of voice.—যেন বিপ্রঃ অবিপ্রতেন ব্রহ্মচর্য্যে চর্য্যতে তেন উত্তমং স্থানং
গচ্ছতে ইহ ন জন্মতে (জায়তে বা) ॥ ২৪৯ ॥

BENGALI.—যে নৈহিক ব্রহ্মচারী এইরূপে অকৃতভাবে ব্রহ্মচর্য্য অনুষ্ঠান করে, সে
উত্তম স্থান অর্থাৎ ব্রহ্মে নবপ্রাপ্ত হয়, এই সংসারে সে আর পুনর্বার জন্মগ্রহণ করে
না ॥ ২৪৯ ॥

ENGLISH.—The Brahman, who observes the vow of religious
studentship in this manner, without deflecting from the proper
course, attains to an excellent state, and is not born again in this
world. (249).

PANDEY NATH SARKAR